

วิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง

ปริญญานิพนธ์

ของ

จิรวัดน์ เพชรรัตน์

29 เม.ย. 2545

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย

มีนาคม 2545

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

วิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง

บทคัดย่อ

ของ

จิรวัดน์ เพชรรัตน์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย

มีนาคม 2545

การศึกษาวิจัย “วิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค การวินิจฉัยโรคและวิธีการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า ลักษณะของความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง มีความเชื่อว่า ชีวิต คือ ชันห์ห้า ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ร่างกายคือมหาภูตรูปสี่ซึ่งอยู่ในรูปนั้นเอง คือ ประกอบด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ ร่างกายจะสมบูรณ์ได้ด้วยการสมดุลของธาตุทั้งสี่ การเจ็บป่วยของมนุษย์จึงประกอบด้วย สาเหตุทางร่างกายและสาเหตุทางจิตใจ สาเหตุทางร่างกายเชื่อว่า ความเจ็บป่วยเกิดจากการเสียสมดุลของร่างกาย การเสียสมดุลของความร้อนความเย็น การเสียสมดุลของโครงสร้างร่างกาย ซึ่งพิจารณาสาเหตุของการเจ็บป่วยจากสมุฏฐานของโรค พบว่ามี 6 ประการ คือ ธาตุสมุฏฐาน ฤดูสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน ประเทศสมุฏฐาน พฤติกรรมก่อโรค ส่วนสาเหตุทางจิตใจเชื่อว่าความเจ็บป่วยเกิดจากสิ่งที่มีอำนาจ มีหรือสิ่งของที่ผู้อื่นส่งมากระทำโทษ เชื่อในเรื่องของเทพ เรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์สิ่งโทษ พบว่ามี 3 ประการ คือ ไสยศาสตร์และคาถาอาคม ขวัญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์

ลักษณะของความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรคและการรักษาโรค ในส่วนของการตรวจวินิจฉัยโรค พบว่ามีหลักอยู่ 5 ประการ คือ การถามประวัติ การตรวจร่างกาย การตรวจอภิปรัชชาของดวงดาวและสุริยจักรวาล การตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ และสรุปการวินิจฉัยโรค สำหรับการรักษาโรคในรูปแบบต่าง ๆ คือ การรักษาทางร่างกายและการรักษาทางจิตใจ การรักษาทางร่างกาย พบว่ามี 3 ประการ คือ การรักษาโรคโดยใช้ยาสมุนไพร การรักษาโรคโดยการปรับปรุงพฤติกรรม การรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัด ส่วนการรักษาทางจิตใจ พบว่ามี 3 ประการ คือ การรักษาโรคโดยใช้เวทมนต์ การรักษาโรคโดยใช้จิตสมาธิ และการรักษาโรคทางมนตราสูตร นอกจากนี้การวิเคราะห์ความเชื่อจากตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวงตามแนวทางแพทย์แผนไทย โดยการศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค ทำให้พบว่า วิธีการรักษาโรคตามแนวทางการแพทย์แผนไทยยังแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ วิธีการรักษาโดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์แบบสังเกตเป็นหลัก อันได้จากการค้นคว้าพิสูจน์ ทดลองประสิทธิภาพแล้วว่ามีผลดี และมีการจดบันทึกความรู้ไว้ไว้อย่างค่อนข้างเป็นระบบ และวิธีการรักษาที่ใช้อำนาจนอกเหนือจากธรรมชาติ เพื่อเพิ่มความศักดิ์สิทธิ์และประสิทธิภาพของวิธีการรักษาเป็นเพียงส่วนประกอบเพื่อเพิ่มความมั่นใจให้หมอและคนไข้เท่านั้น

ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการรักษาทางการแพทย์แผนไทย ตั้งแต่ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค จากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ล้วนเป็นการเรียนรู้จากธรรมชาติผสมผสานไปกับวัฒนธรรมความเชื่อของท้องถิ่น และผสมกลมกลืนไปกับความเชื่อทางศาสนา ทำให้มองเห็นภาพการดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ กระบวนการรักษาโรคด้วยการแพทย์แผนไทย โดยการบำบัดรักษาทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ เรียกตามการแพทย์แผนไทยว่า “การรักษาแบบองค์รวม” รวมถึงองค์ความรู้แบบแผนที่เป็นเอกลักษณ์ นับเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม ที่เกิดจากภาวะความจำเป็นในการแสวงหาวิธีการบำบัดรักษาโรค เพื่อรักษาชีวิตและเพื่อให้พ้นจากภาวะทุกข์ทรมานจากความเจ็บป่วยของคนในสังคมไทย จนกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ผ่านกระบวนการถ่ายทอดสั่งสมสืบมา จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่อง จึงควรมานำมาพิจารณาเป็นทางเลือกในการดูแลสุขภาพ และนำมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้

**AN ANALYSIS OF THE BELIVES FROM KHAMPHI PHAETSAT SONGKHROH,
THE ROYAL THAI TRADITIONAL MEDICAL BOOKS**

**AN ABSTRACT
BY
JIRAWAT PETCHARAT**

**Presented in partial fulfillment of requirements
for the Master of Arts degree in Thai
at Srinakharinwirot University**

March 2002

The study of "an analysis of the beliefs from Khamphiphaetsatsongkhroh, the Royal Thai Traditional Medical Books" has an objective to analysis the beliefs on causes of illness, diagnosis and treatment as found in Khamphiphaetsatsongkhroh, the Royal Thai Tradition Medical Books.

The study reveals the belief on causes of illness as appeared in Khamphiphaetsatsongkhroh, the Royal Thai Tradition Medical Books that life is the 5 khantas comprising of Rupa, Wetthana, Sanya, Sangthara and Winyana. Body is the 4 elements of Mahaputi that are composed of the Earth, Water, Wind and Fire, Body is in good health when there is a balance of such 4 elements. The illness of human being comprises of both physical and mental causes For physical and mental causes. For physical aspect, it is believed that sickness is caused by the imbalance of the body, the imbalance of the heat and coldness and the imbalance of the anatomy. Considering the causes of illness from Samutthan of the disease, 6 factors are found; namely Dhatu Samutthan, Redu Samutthan, Age Samutthan, Kala Samutthan, Prathetsamutthan and human being's behavior. As for mental cause, it is found that powerful beings, spirit or materials sent by others for punishment purpose, cause illness. The belief takes and emphasis on Gods and the punishment of sacred things according to which 3 factors and found : superstition and dreadful sermon, Kwan and sacred things.

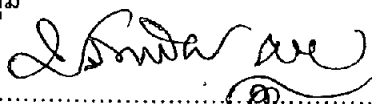
It is also found that there are 5 main steps of characters of the beliefs concerning diagnosis and treatment, which are inquiry of personal data; physical examination; inspection of influences of stars and the solar system; exploration of powerful objects and summary of the diagnosis for the treatment in various forms including both physical and mental treatment. Physical treatment comprises of 3 aspects that are herbal treatment; behavior improvement and hand treatment. As for mental treatment, there are 3 alternative ways : the treatment by using powerful sermon; meditation practice and Morananusati treatment. Moreover, the analysis the belief from Khamphiphaetsatsongkhroh, the Royal Thai Tradition Medical Books according to Thai traditional medicine by analysing the belief on causes of illness, diagnosis and treatment could be concluded into 2 main important issues. Firstly, the treatment using scientific approach derived from the research and trial is so efficient and somewhat systematic according to the written document. Secondly the treatment using supernatural power to become more sacred and efficient is just a supplementary element to make doctors and patients feel more confident.

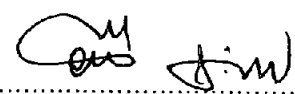
The understanding of the Thai traditional medicine treatment process relating to the beliefs on causes of illness, diagnosis and treatment from Khamphiphaetsatsongkhroh is the study from the study from the nature mixed with the folklore of the community and religious belief. It discloses that the way of living is in harmony with the nature. The Thai traditional process of both physical and mental treatment which is called "multi-modal treatment" as well as the knowledge having its

particular form are the cultural phenomenon arisen from the necessity to find ways to treat the illness so as to save human lives and to eradicate the agony of the people in the Thai society. They have become cultural heritage of which the knowledge is transferred continuously from one generation to other generations and should be considered to be an alternative to take good care of health and suitably adjust to the present way of life.

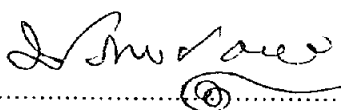
คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปฏิญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

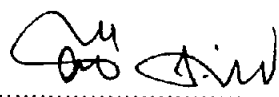
คณะกรรมการควบคุม

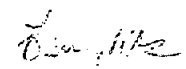

.....ประธาน
(รองศาสตราจารย์ประทีป ชุมพล)

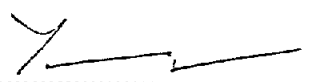

.....กรรมการ
(อาจารย์วินัย ภูระหงษ์)

คณะกรรมการสอบ

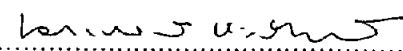

.....ประธาน
(รองศาสตราจารย์ประทีป ชุมพล)

.....กรรมการ
(อาจารย์วินัย ภูระหงษ์)

.....กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(รองศาสตราจารย์อัมพร สุขเกษม)

.....กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(รองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปฏิญานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร ภูพานนท์)

วันที่ 7 เดือน มีนาคม พ.ศ. 2545

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ สำเร็จลุล่วงด้วยดี เพราะได้รับความกรุณาอย่างดียิ่งจากรองศาสตราจารย์ ประทีป ชุมพล และอาจารย์วินัย ภูระหงษ์ คณะกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ ที่ได้กรุณาให้คำแนะนำ และข้อคิดอันเป็นประโยชน์ต่อการวิจัย ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่องในปริญญานิพนธ์ ผู้วิจัยขอกราบ ขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์อัมพร สุขเกษม และรองศาสตราจารย์ไพบุลย์ ดวงจันทร์ กรรมการแต่งตั้งเพิ่มเติม ที่ช่วยแนะนำแก้ไขข้อบกพร่องพร้อมข้อวิจารณ์อันเป็นประโยชน์ จนทำให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสิ้นสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ทุกท่านของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ที่ได้ ประสิทธิ์ประสาทวิทยาการต่าง ๆ ให้ผู้วิจัยสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการศึกษาได้เป็นอย่างดี

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์อุษณา กาญจนทัต และอาจารย์พัชนี โชติงเสถียร ที่ให้ความห่วงใย และให้กำลังใจผู้วิจัยเสมอมา

ขอขอบคุณสำหรับทุกความห่วงใย กำลังใจ ตลอดจนความช่วยเหลือในทุก ๆ ด้าน จากพี่ เพื่อน และน้อง ๆ วิชาเอกภาษาไทยและภาษาตะวันออก ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อความสำเร็จของปริญญานิพนธ์ ฉบับนี้ และขอขอบคุณคุณสุภาวดี นาคทอง ที่ได้ช่วยพิมพ์งานปริญญานิพนธ์ให้ปรากฏออกมาสมบูรณ์ เรียบร้อย

ผู้วิจัยขอโน้มระลึกถึงพระคุณของคุณตาเอม คุณยายประไพ คุณพ่อวิเชียรและคุณแม่ยุรา ผู้เป็น ประทีปและกำลังใจแก่ผู้วิจัยอย่างยิ่ง

คุณค่าและสารประโยชน์อันใดที่พึงเกิดจากปริญญานิพนธ์ฉบับนี้

ผู้วิจัยขอโน้มบูชาพระคุณครูอาจารย์ทุกท่านที่กรุณาสั่งสอน ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ ความคิด ความรักด้านการศึกษารวมทั้งครูผู้สร้างสรรค์ผลงานอันทรงคุณค่า ซึ่งผู้วิจัยได้ใช้อ้างอิงตลอดจนศึกษาค้นคว้า เพื่อสร้างเสริมความคิด ปัญญา จนประสบความสำเร็จในการศึกษาครั้งนี้

จิรวัดน์ เพชรรัตน์

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ.....	1
ภูมิหลัง	1
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า.....	2
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	2
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า.....	3
คำนิยามศัพท์เฉพาะ.....	3
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า.....	4
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	4
2. วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยที่ปรากฏ ในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง	18
โรคที่เกิดจากสาเหตุทางร่างกาย.....	19
ธาตุสมุฏฐาน.....	20
ฤดูสมุฏฐาน	37
อายุสมุฏฐาน	47
กาลสมุฏฐาน.....	52
ประเทศสมุฏฐาน.....	59
พฤติกรรมก่อโรค.....	61
โรคที่เกิดจากสาเหตุทางจิตใจ.....	64
เกิดจากไสยศาสตร์และคาถาอาคม.....	64
เกิดจากขวัญ	65
เกิดจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์	66
3 วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรค.....	69
การถามประวัติ	69
การถามประวัติบุคคล.....	70
การถามประวัติโรค.....	71
การตรวจร่างกาย.....	76
การตรวจธาตุเจ้าเรือน.....	76
การตรวจชีพจร.....	83
การตรวจอุณหภูมิ.....	83
การตรวจดูอวัยวะที่ผู้ป่วยมีอาการ	87
การตรวจเส้นและโครงสร้างของร่างกาย.....	90
การตรวจอิทธิพลของดวงดาวและระบบสุริยจักรวาล	94

การตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ.....	99
สรุปการวินิจฉัยโรค	122
4 วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค.....	127
การรักษาทางร่างกาย.....	128
การรักษาโรคโดยใช้ยาสมุนไพร.....	135
การใช้ยาสมุนไพรตามรศยา 9 รศ	135
การใช้ยาสมุนไพรตามรศประฐาน 3 รศ.....	138
การใช้ยาสมุนไพรตามรศอาหารประจำชาติเจ้าเรือน.....	140
การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามหลักเบญจกุล.....	145
การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามฤดูกาล	151
การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามอาการเฉพาะโรค	155
การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามคัมภีร์ธาตุบรรจบ	158
การรักษาโรคโดยการปรับปรุงพฤติกรรม	159
การรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัด	161
การรักษาทางจิตใจ.....	164
การรักษาโรคโดยใช้เวทมนต์	165
การรักษาโรคโดยใช้จิตสมาธิ	167
การรักษาโรคทางมรณานุสติ	169
5 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	173
สรุปผลการศึกษาค้นคว้า	173
อภิปรายผลการค้นคว้า	176
ข้อเสนอแนะ.....	177
บรรณานุกรม.....	180
ภาคผนวก	184
ประวัติผู้วิจัย.....	213

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 แผนภูมิแสดงธาตุสมุฏฐาน	36
2 แผนภูมิแสดงฤดู 3 และฤดู 6	46
3 แผนภูมิแสดงการเจ็บป่วยใน 3 วัย.....	51
4 แผนภูมิแสดงเวลาที่แบ่งออกเป็น 3 ช่วง และ 4 ช่วง	55
5 แผนภูมิแสดงสมุฏฐานสุริยคติ	58
6 แผนภูมิแสดงสมดุลแห่งสุขภาพ	63
7 แผนภูมิแสดงจักราศีด้านการแพทย์แผนไทย	98
8 แผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ของธาตุทั้ง 4	112
9 แผนภูมิแสดงวิถีชีวิตกับอิทธิพลต่างๆ	125
10 แผนภูมิแสดงการเจ็บป่วยที่สำคัญแต่ละช่วงวัยกับพระคัมภีร์ด้านแพทย์แผนไทย	128

บัญชีตาราง

ตาราง

หน้า

1 ตารางการใช้อยาสมนไฟรปรับธาตุตามหลักเบญจกุล.....	150
2 ตารางการใช้อยาสมนไฟรปรับธาตุตามฤดูกาล	154

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

ความเจ็บไข้ได้ป่วยเป็นอาการที่ทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์ทรมาน โดยที่มนุษย์ทุกคนรักชีวิตและสังขารของร่างกายยิ่งกว่าสิ่งทั้งปวง ไม่อยากได้รับความทุกข์ทรมานจากความเจ็บป่วย ทำให้ต้องคิดหาวิถีทางที่จะทำให้พ้นจากความเจ็บป่วยให้มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ดังนั้น วิธีการป้องกันบำบัดโรคจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ การป้องกันบำบัดโรคของสังคมไทยแต่โบราณมานั้น ประทีป ชุมพล (2541 : 138) กล่าวว่า เกิดจากการผสมผสานระหว่างการแพทย์พื้นบ้าน อันมีรูปแบบการปฏิบัติการรักษาโรคด้วยเวทมนต์คาถาสั่งศักดิ์สิทธิ์ และพืชสมุนไพรกับระบบการแพทย์อินเดีย ที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา เนื่องจากระบบการแพทย์อินเดียใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรค ไม่นิยมใช้ผลผลิตจากสัตว์มาเป็นเครื่องยาตามแบบจีน การรักษาโรคแบบพื้นบ้านของไทยจึงนิยมใช้สมุนไพรมาปรุงยารักษาโรคเป็นส่วนใหญ่ แม้จะมีการใช้ผลผลิตจากสัตว์เป็นเครื่องยา โดยได้รับอิทธิพลจากระบบการแพทย์แผนจีนที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กันในสมัยต่อ ๆ มา แต่ก็ไม่มากนัก

ดังนั้นความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคที่มีการใช้ยาสมุนไพรแบบพื้นบ้าน จึงมีบทบาทในการป้องกันดูแลและรักษาสุขภาพ ตลอดจนชีวิตของคนในสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านาน ต่อมาเมื่อระบบการแพทย์ตะวันตกได้แพร่หลายเข้ามา และได้รับการยอมรับจากชนชั้นสูงและชนชั้นปกครองของประเทศ ทำให้การบำบัดโรคแบบพื้นบ้านดั้งเดิมไม่ได้รับการส่งเสริมและเอาใจใส่ เนื่องจากการบำบัดโรคแบบพื้นบ้านเป็นวิธีที่ใช้กันมาเป็นเวลายาวนาน ฉะนั้นแม้ว่าการรักษาโรคแบบการแพทย์แผนปัจจุบันจะเข้ามามีบทบาทในสังคมไทย แต่การรักษาโรคแบบพื้นบ้านก็ยังคงดำรงอยู่ ซึ่งปรากฏหลักฐานยืนยันจากงานวิจัยหลายชิ้นในปัจจุบัน นอกจากนี้การบำบัดโรคแบบการแพทย์พื้นบ้านยังเป็นที่ยอมรับของราชการ เช่นการจัดตั้งเป็นสถาบันการแพทย์แผนไทย สังกัดกรมการแพทย์ ของกระทรวงสาธารณสุข เมื่อ พ.ศ.2536

“แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์” เป็นคัมภีร์แพทย์ที่คนไทยใช้เป็นตำรายารักษาโรคสืบต่อกันมาแต่โบราณ บานแพนงและตำนานบางตอนในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ จัดพิมพ์โดยพระยาพิศณุประสาทเวช (หมอดอง) กล่าวว่าในจุลศักราช 123 (พ.ศ.2413) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าบรรดาคัมภีร์แพทย์และตำรายาพื้นบ้านของไทย มีคุณประโยชน์ล้ำค่า และได้ศึกษาเล่าเรียนคัดลอกต่อกันมาด้วยความเพียรพยายามในหมู่แพทย์และผู้สนใจ แต่ต้นฉบับพระตำราหลวงที่ได้สร้างขึ้นและได้ใช้สืบต่อกันมา

การแพทย์พื้นบ้านเรียกกันทั่วไปในสังคมไทยว่าการแพทย์แผนโบราณ
เป็นชื่อเฉพาะเขียนตามต้นฉบับเดิมว่า “แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์”

ยาวนาน ก็สูญหายไปบ้าง ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องทำนุบำรุงให้พระคัมภีร์แพทย์ปรากฏไว้เป็นหลักฐานเผยแพร่ต่อไปในกาลภายหน้า จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมคณะแพทย์หลวง เพื่อนำคัมภีร์แพทย์ในที่ต่าง ๆ มาตรวจสอบชำระ และรวบรวมเป็นพระคัมภีร์ฉบับหลวง เรียกว่า ตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง (สมุดไทยดำตัวเขียน) เพื่อเป็นส่วนพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติยศและเป็นตำราที่ใช้ประโยชน์ในชาติบ้านเมือง

จากนั้นมาก็มีการจัดพิมพ์ทั้งที่เป็นตำราและหนังสือหลายฉบับ หลายวัตถุประสงค์ ฉบับที่พระยาพิศณุประสาทเวชเป็นบรรณาธิการ เรียกว่า แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง มีเนื้อหาถูกถ้วนบริบูรณ์มากกว่าฉบับอื่น ๆ และเป็นฉบับที่สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ โปรดให้ตรวจสอบกับต้นฉบับพระคัมภีร์ฉบับหลวงในหอพระสมุดวชิรญาณ แล้วจึงให้พระยาพิศณุประสาทเวชนำไปจัดพิมพ์ครั้งแรก เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 126 (พ.ศ.2450) เพื่อเป็นสมุดคู่มือสำหรับผู้รักษาวิชาแพทย์และเป็นตำราแพทย์ประจำบ้านสำหรับสามัญชนทั่วไปซึ่งมีทั้งหมด 2 เล่ม ต่อมาได้จัดพิมพ์อีกหลายครั้ง และเป็นฉบับที่กระทรวงสาธารณสุขประกาศให้เป็นตำราหลวง สำหรับเภสัชกรนำไปปรุงยาโดยไม่ต้องจดทะเบียนใหม่ แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง นอกจากจะเป็นภูมิปัญญาทางการแพทย์ แล้วยังเป็นมรดกทางวรรณกรรมของชาติจัดเป็นวรรณกรรมเอกเรื่องหนึ่งที่จะได้นำมาศึกษาวิเคราะห์ และอนุรักษ์ให้เป็นมรดกของชาติต่อไป

จากความสำคัญของการรักษาโรคตามการแพทย์แผนไทยดังกล่าว ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง เพราะนอกจากจะเป็นคัมภีร์แพทย์โดยใช้ยาสมุนไพรเป็นหลักในการรักษาโรคแล้ว ยังได้เห็นถึงกระบวนการรักษาทางการแพทย์แผนไทย ตั้งแต่ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วย การวินิจฉัย และวิธีการบำบัดรักษาโรคได้อย่างมีประสิทธิภาพ จนกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ผ่านกระบวนการถ่ายทอดที่สั่งสมกันมาจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นการศึกษาคำเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง จึงเป็นประโยชน์และเป็นแนวทางแก่ผู้ที่สนใจศึกษาด้านมนุษยวิทยาการแพทย์ คติชนวิทยา สังคมวิทยา ตลอดจนเป็นการรักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมด้านการดูแลสุขภาพ อันเป็นภูมิปัญญาไทยในอดีตได้อีกด้วย

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

เพื่อศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค การวินิจฉัยโรค และวิธีการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวงทั้ง 14 คัมภีร์

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ทำให้ทราบถึงลักษณะของความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรค และความเชื่อเกี่ยวกับวิธีการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง ทั้งยังได้เห็นถึงความสำคัญของการรักษาโรคด้วยการแพทย์แผนไทย อันเป็นภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่เกิดจากภาวะความจำเป็นในการแสวงหาวิธีการบำบัดรักษาโรคเพื่อรักษาชีวิต และเพื่อให้พ้นจากภาวะทุกข์

ทราบ จากความเจ็บป่วยของคนในสังคมไทยจนกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรม ที่ผ่านกระบวนการถ่ายทอด สืบสมสืบมา จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่อง ซึ่งบางอย่างสามารถนำมาปรับใช้ให้เหมาะสมกับ การดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยจะใช้ข้อมูลจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง รวบรวมขึ้นตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดย พระยาพิศณุประสาทเวช เป็นบรรณาธิการ (พ.ศ. 2450) ซึ่งประกอบด้วยคัมภีร์ 14 เรื่อง ดังนี้

1. คัมภีร์ฉันทศาสตร์
2. คัมภีร์ประถมจินดา
3. คัมภีร์ธาตุวิภังค์
4. คัมภีร์สรรพคุณ (ยา)
5. คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย
6. คัมภีร์วโรยคสาร
7. คัมภีร์มหาโชติรัต
8. คัมภีร์ชวตาร
9. คัมภีร์โรคนิทาน
10. คัมภีร์ธาตุวิภังค์
11. คัมภีร์ธาตุบรรจบ
12. คัมภีร์มัจฉาปักขันธิกา
13. คัมภีร์ตักศิลา
14. คัมภีร์กษัย

คำนิยามศัพท์เฉพาะ

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับนับถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกี่ยวกับสาเหตุแห่งการเจ็บป่วย การวินิจฉัย โรคและวิธีการรักษาโรคตามแนวทางการแพทย์แผนไทย ซึ่งการยอมรับนับถือนี้อาจจะมีหรือไม่มีหลักฐาน มาพิสูจน์ แต่มีอยู่ในสังคมนั้น ๆ ให้การยอมรับ

การแพทย์แผนไทย หมายถึง ระบบการดูแลสุขภาพ ส่งเสริมสุขภาพของคนไทยที่สั่งสมสืบทอดกันมา โดยมีบูรณาการ หล่อหลอมองค์ความรู้ ภูมิปัญญาจากการแพทย์แผนโบราณ หรือการแพทย์พื้นบ้านทั่วประเทศ มีมาตรฐานตามที่สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุขรับรอง

การแพทย์พื้นบ้าน หมายถึง การดูแลสุขภาพที่เป็นพื้นฐานของการแพทย์แผนไทย มีการรักษาเฉพาะกลุ่ม ยังไม่มีมาตรฐานที่แน่นอน เป็นความเชื่อที่มีการสืบทอด มีความหลากหลายในรูปแบบ และมีการถ่ายทอดโดยตรงระหว่างครูกับศิษย์

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

ผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง โดย พระยาพิศณุประสาทเวช ตามขั้นตอนต่อไปนี้

1. ศึกษาเอกสาร และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับความเชื่อ เพื่อเป็นแนวทางในการวิเคราะห์
2. วิเคราะห์ความเชื่อจาก 14 คัมภีร์ เกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค การวินิจฉัยโรค และวิธีการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง ในประเด็นต่อไปนี้
 - 2.1 ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย
 - 2.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรค
 - 2.3 ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค
3. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description)

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ
2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย

1. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ

1.1 เอกสารที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ

1.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ

1.1 เอกสารที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ

1.1.1 ความหมายของความเชื่อ

นักวิชาการ และผู้รู้ ได้ให้ความหมายของความเชื่อไว้ ดังนี้

ความเชื่อ (Belief) หมายถึง ทศนคติของแต่ละบุคคลในการยอมรับสิ่งที่ได้รู้ได้เห็น โดยไม่ต้องการเหตุผลมาอธิบาย และไม่จำเป็นว่าสิ่งที่เชื่อนั้นจะมีหลักฐานหรือไม่มีหลักฐาน (The University of Chicago, 1985 : 63) พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 274) ให้ความหมายไว้ว่า “เชื่อ ก. เห็นตามด้วย, มั่นใจ, ไว้ใจ” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2524 : 42) กล่าวว่า “ความเชื่อ คือ การยอมรับข้อเสนอข้อใดข้อหนึ่งว่าเป็นจริง การยอมรับข้อเช่นนี้โดยสารถะแล้วเป็นการยอมรับเชิงพุทธิปัญญา แม้ว่าจะมีอารมณ์สะท้อนใจเข้ามาประกอบร่วมด้วยความเชื่อจะก่อให้เกิดภาวะทางจิตขึ้นในบุคคล หรืออาจเป็นพื้นฐานสำหรับการกระทำโดยสมัครใจของบุคคลนั้น ความเชื่ออาจจะเป็นความเชื่อทางวิทยาศาสตร์ ความเชื่อทางมหายหรือความเชื่อแปลกกิตติการ”

กิ่งแก้ว อัดถากร (2519 : 91) กล่าวว่า “ความเชื่อ หมายถึง เห็นจริงด้วย เห็นตามด้วย จะเห็นเช่นนั้นด้วยความรู้สึก หรือด้วยความไตร่ตรองโดยเหตุผลก็ตาม”

แสง จันทรงาม (2531 : 96) ได้กล่าวถึงความเชื่อไว้ว่า ความเชื่อ หมายถึง กิจกรรมหรือพฤติกรรมทางจิตที่ค่อนข้างสลับซับซ้อน

1. ปสาทศรัทธา (Faith) เป็นความเชื่อที่ประกอบด้วย อารมณ์ เช่น ความรัก หรือความกลัว ประกอบด้วย ความเชื่อถือว่าวางใจ ความจงรักภักดี บางทีอาจจะถึงขั้นหลงใหล มั่งมี และเป็นความเชื่อแบบอัตวิสัย (Subjective) คือ เป็นความเชื่อของผู้เชื่อ

2. ความเชื่อชนิดศรัทธา (Belief) หมายถึง การยอมรับสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่ามีอยู่หรือเป็นอยู่ โดยมีหลักฐาน พยาน สนับสนุนอยู่บ้าง เนื่องจากมีเหตุผลมากขึ้น อารมณ์ย่อมจะลดน้อยลง มีความเป็นอัตวิสัยน้อยลง

3. ความรู้ (Knowledge) หมายถึง การยอมรับสิ่งใดสิ่งหนึ่งว่ามีอยู่จริง เพราะได้เข้าสัมผัสกับสิ่งนั้นโดยตรง มีประสบการณ์ตรง มีหลักฐานพยานเต็มที่

จากนิยามของนักวิชาการดังกล่าวสรุปได้ว่า ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับนับถือ หรือยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยไม่จำเป็นต้องมีเหตุผลมาอธิบาย และการยอมรับนั้นอาจยอมรับด้วยความจงรักภักดี หรือศรัทธาที่แฝงไว้ด้วยความกลัวซึ่งสามารถบันดาลให้เกิดผลดีหรือผลร้ายต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์ ปรากฏเป็นพฤติกรรมความเชื่อที่ยอมรับและยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกลายเป็นวัฒนธรรมหนึ่งของกลุ่มชน

1.1.2 แนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อ

ความเชื่อ เป็นวัฒนธรรมทางจิตใจอย่างหนึ่งของมนุษย์ ซึ่งเป็นมรดกที่ผ่านการถ่ายทอดสั่งสมสืบมาของสังคม ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น จะปรากฏความเชื่อเข้ามามีบทบาทเกี่ยวข้องกันอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย ดังนั้นการสืบทอดความเชื่อของมนุษย์ จึงขึ้นอยู่กับกรอบสนองความต้องการของมนุษย์ ในด้านความปลอดภัยจากธรรมชาติและอำนาจเหนือธรรมชาติ หรือสิ่งเร้นลับต่าง ๆ เป็นสำคัญ ความเชื่อของมนุษย์ย่อมจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพของสังคม จะสังเกตเห็นได้ว่ามีลักษณะที่ผสมผสาน ระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับความเชื่อทางศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นความเชื่อที่เป็นระบบมากขึ้น มีเหตุผลมากขึ้น ดังที่นักวิชาการและผู้รู้หลายท่านได้แสดงแนวคิดหรือทัศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ ดังต่อไปนี้

ไซเบอร์ (Scheibe) (ปิยวรรณ วิรัชชัย. 2521 : 8) ได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อไว้ว่า สิ่งที่บุคคลกระทำขึ้นจากแนวคิดที่ว่าเขาต้องการอะไรนั้นเป็น "ค่านิยม" และสิ่งที่บุคคลเห็นว่าถูกต้อง หรือพิจารณาแล้วว่าเป็นจริงหรือคล้ายกับว่าเป็นสิ่งที่เป็ความจริงที่เกี่ยวกับบุคคลหรือโลก ซึ่งเป็นอยู่จัดว่าเป็น "ความเชื่อ" ความเชื่อดังกล่าวนี้มีลักษณะคล้ายกับสิ่งที่ติดแน่นอยู่ในความคิด ความเข้าใจ เป็นรูปหนึ่งของความรู้และการกระทำ เมื่อบุคคลมีความเชื่อต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะเป็นเครื่องกำหนดความโน้มเอียงในการกระทำสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างแน่นอน

มิลตัน (Milton. 1970 : 112-118) ได้กล่าวไว้ว่า ธรรมชาติของบุคคลมีแนวโน้มที่จะแสวงหาความเชื่อมากกว่าความจริง ถ้าบุคคลเชื่อในสิ่งใดก็จะแสดงให้เห็นได้ในรูปของการกระทำหรือพูดเกี่ยวกับสิ่งนั้น ๆ จะโดยรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม และความเชื่อในสิ่งนั้น ๆ อาจเป็นไปในทางที่ถูกต้องหรือผิดข้อเท็จจริงก็ได้ แต่ในทางกลับกัน ได้ให้ความเห็นไว้ว่า ความเชื่อเป็นความนึกคิด ความเข้าใจหรือความคาดหวังหรือเป็นสมมติฐานซึ่งอาจมีหรือไม่มีเหตุผลก็ได้

โครเบอร์ (Kroeber) (อ้างถึงใน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2528 : 7) ได้กล่าวถึงความเชื่อถือนของมนุษย์ที่มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ ตลอดถึงเวทมนต์คาถาว่า เป็นการตอบสนองความต้องการของมนุษย์ เมื่อมนุษย์เกิดความรู้สึกไม่มั่นคงปลอดภัยจากอำนาจดังกล่าว ดังนั้นมนุษย์จึงคิดเครื่องยึดเหนี่ยวโดยการ เช่นสรวง บูชาสิ่งต่าง ๆ เพื่อเป็นกำลังใจในการต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ การกระทำดังกล่าว อาจจะประสบความสำเร็จ หรือถ้าขัดแย้งก็อาจจะประสบเคราะห์กรรม จะเห็นได้ว่า ความเชื่อจะมีอิทธิพลต่อการแสดงออกทางพฤติกรรมของมนุษย์ พฤติกรรมดังกล่าว จะมาน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับระดับความรู้สึกไม่มั่นคงที่มีอยู่ และจะแสดงสิ่งใดอย่างนั้น ขึ้นอยู่กับความเชื่อของแต่ละกลุ่มจะเห็นเหมาะสม

อาานท์ อาภาภิรมย์ (2525 : 67-70) กล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับโหราศาสตร์และฤกษ์ ซึ่งสรุปได้ว่า มนุษย์สมัยก่อนเป็นนักสังเกตพิจารณาสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ เช่น ดวงดาว มองดวงดาวเป็นรูปต่าง ๆ การโคจรของดวงดาว แล้วนำมากำหนดชื่อเรียกแผนผังกับทำราศีจนครบ 1 ปี ซึ่งนำมาใช้ในการทำนายหรือพยากรณ์ดวงชะตาเป็นการศึกษาโรคภัยและกรรมเก่าที่เป็นสาเหตุของการเกิดโรคภัยไข้เจ็บของคนได้ กล่าวคือ ผู้ที่เกิดมาภายใต้อิทธิพลของดวงดาวนั้นจะมีวิถีชีวิตอย่างนั้น โดยไม่สามารถหลีกเลี่ยง

ชะตากรรมได้เลย ฉะนั้นการตรวจคำนวณหาฤกษ์ดีจึงเกิดขึ้น นอกจากนี้ยังได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องโชคลางไว้ว่า โชคลางเป็นเครื่องหมายที่ปรากฏให้เห็นเพื่อบอกเหตุร้ายหรือเหตุดี และเป็นสิ่งที่คนไทยยึดถือเป็นประเพณีปฏิบัติติดต่อกันมาตั้งแต่โบราณกาล และสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยการเคารพ กราบไหว้ และเซ่นไหว้

สุริวงค์ พงศ์ไพบูลย์ (2521 : 472 – 474) ให้ทัศนะเกี่ยวกับความเชื่อไว้ ซึ่งสรุปได้ว่า ความเชื่อมีบทบาทในการกำหนดวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคม เพราะวัฒนธรรมด้านความเชื่อเป็นฐานสร้างค่านิยม ขนบนิยม ปทัสถาน รูปแบบประติรูปธรรม อันรวมเป็นวัฒนธรรมของมนุษย์ที่มีวัฒนธรรมด้านความเชื่อเป็นตัวผลักดันและเหนี่ยวรั้ง และยังได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับความเชื่อไว้อีกมุมมองหนึ่งว่า ความเชื่อเป็นวัฒนธรรมพื้นบ้านประเภทหนึ่ง ซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวคิดและพฤติกรรมของชาวบ้านกลุ่มนั้น ๆ อย่างลึกซึ้ง และความเชื่อมีการสืบทอดกันมาจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ความเชื่อเป็นสิ่งที่มียุทธวิธีต่อความคิด และพฤติกรรมของมนุษย์อย่างลึกซึ้ง แม้ความเชื่อจะเกิดจากปัจเจกชน แต่ก็ส่งผลต่อความเป็นไปของสังคมอย่างมาก เพราะบุคคลในสังคมหนึ่ง ๆ มักจะมีความเชื่อในลักษณะคล้ายคลึงกัน อันเป็นผลจากการสืบทอดรับทอด “วัฒนธรรมความเชื่อ” นั้นเอง โดยลักษณะวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับความเชื่อของมนุษย์ในระยะต้น ๆ จะสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในสิ่งที่ลึกลับที่ไม่มีตัวตนว่า มีอำนาจเหนือมนุษย์ สามารถบันดาลให้ดีหรือร้ายก็ได้ ความเชื่อเหล่านี้เกิดจากความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติที่ไม่สามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์ แต่ก็มียุทธวิธีเหนือธรรมชาติของมนุษย์ ต่อมาความเชื่อดังกล่าวก็ได้พัฒนาเป็นศาสนาที่มีระบบมีเหตุผลมากขึ้น อย่างไรก็ตามความเชื่อดังเดิมนั้นก็ยังมียุทธวิธีต่อคนรุ่นหลังจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ทั้งนี้เนื่องจากการสืบทอดสั่งสมกันมา เป็นเวลาอันยาวนาน จนกลายเป็นสิ่งจำเป็นในการดำเนินชีวิต

1.1.3 สาเหตุของความเชื่อ

ความเชื่อนั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์ โดยมีสาเหตุหรือมูลเหตุอันหลากหลาย ซึ่งนักวิชาการได้กล่าวถึงสาเหตุของการเกิดความเชื่อไว้พอจะประมวลได้ ดังต่อไปนี้

หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล (2522 : 1) ทรงกล่าวถึงสาเหตุของความเชื่อซึ่งสรุปได้ว่า เกิดจากการยอมรับในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ เช่น อำนาจดินฟ้าอากาศ และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยไม่เห็นเหตุต่าง ๆ ดังนั้น เมื่อภัยพิบัติเกิดขึ้นก็จะวิงวอนขอความช่วยเหลือต่อสิ่งที่ตนเชื่อว่าจะช่วยได้ เมื่อพ้นภัยก็แสดงความกตัญญูรู้คุณ

นอกจากนี้ จิราภรณ์ ภักธราภาณุภัทร (2528 : 16-17) ได้กล่าวถึง สาเหตุของความเชื่อไว้ว่า มูลเหตุของความเชื่อของมนุษย์เกิดจากความไม่รู้ และความไม่รู้ทำให้เกิดความกลัว ต้องพยายามแสวงหาคำตอบของความไม่รู้นี้ จนอาจก่อให้เกิดเป็นลัทธิความเชื่อขึ้น บางครั้งการตัดสินใจในเรื่องของความเชื่ออาจจะไม่มีเหตุผลเลยก็ได้ และความเชื่อยังส่งผลให้เกิดการแสดงออกในรูปของข้อห้าม ขอบเขตต่าง ๆ ตลอดจนกลายเป็นคำสอน ดังนั้นความเชื่อจึงมีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมของมนุษย์อย่างใกล้ชิด

ทัศนะของนักวิชาการดังกล่าวพอสรุปได้ว่า ความเชื่อของมนุษย์ส่วนใหญ่เกิดจากความไม่รู้ เมื่อไม่รู้จึงทำให้เกิดความกลัว เกิดความรู้สึกไม่มั่นคงปลอดภัย จึงคิดหาเครื่องยึดเหนี่ยวเพื่อเป็นกำลังใจในการต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ โดยอาจใช้วิธีขอความเห็นใจจากอำนาจเหนือธรรมชาติ และเมื่อได้รับผลตอบแทนเป็นที่พอใจก็ยิ่งทำให้เกิดความเชื่อมากยิ่งขึ้น จึงมีผลทำให้ยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา

1.1.4 ประเภทของความเชื่อ

ความเชื่อของมนุษย์ที่ปรากฏอยู่ในสังคมต่าง ๆ ที่มีอยู่มากมาย ซึ่งนักวิชาการและผู้รู้ได้ทำการศึกษา และจัดแบ่งประเภทไว้ในทำนองเดียวกัน ดังต่อไปนี้

กึ่งแก้ว อรรถาการ และธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ (2528 : 667) ได้แบ่งความเชื่อของคนในสังคม ออกเป็น 7 ประเภท ดังนี้

1. ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ
2. ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิด และการตาย
3. ความเชื่อเกี่ยวกับยารักษาโรค
4. ความเชื่อเกี่ยวกับการพยากรณ์
5. ความเชื่อเกี่ยวกับอาชีพ
6. ความเชื่อเกี่ยวกับการสูญเสีย และการได้กลับคืน
7. ความเชื่อเกี่ยวกับครุฑเรือน

บุปผา ทวีสุข (2520 : 169) ได้แบ่งความเชื่อไว้ 15 หมวดดังนี้

1. ความเชื่อเกี่ยวกับความตาย
2. ความเชื่อเกี่ยวกับโชคลาง
3. ความเชื่อเกี่ยวกับความฝันและการทำนายฝัน
4. ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม
5. ความเชื่อเกี่ยวกับเวทย์มนต์คาถา เครื่องรางของขลัง เสน่ห์ และไสยศาสตร์
6. การดูลักษณะดีชั่วของคนสัตว์
7. สิ่งศักดิ์สิทธิ์เทพารักษ์ เจ้าพ่อ เจ้าแม่ เจ้าที่
8. เกล็ดและการแก้เคล็ดต่าง ๆ
9. มงคลและอัปมงคล
10. ความเชื่อเกี่ยวกับจำนวนนับและจำนวนเลขต่าง ๆ
11. ความเชื่อเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ
12. ความเชื่อเกี่ยวกับยากลางบ้าน
13. ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ ชาติใหม่ ภพใหม่
14. ความเชื่อเกี่ยวกับอาชีพ
15. ความเชื่อเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ

มารยาท กิจสุวรรณ (2526 : 118–119) ได้แบ่งลักษณะของความเชื่อ ออกเป็น 3 ประเภท โดยพิจารณาจากตัวมนุษย์เป็นศูนย์กลาง คือ

1. ความเชื่อเกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง เป็นความเชื่อที่เกี่ยวกับการดูลักษณะของตัวเองและเพื่อนมนุษย์ ทำให้สามารถคาดเดาอุปนิสัย ทั้งยังสามารถทำนายอนาคตได้อีกด้วย ทั้งนี้อาจเป็นเสมือน การเก็บสถิติของคนโบราณ เพื่อเป็นการตักเตือนในการคบหาสมาคมกับผู้อื่น เช่น ความเชื่อในเรื่องลักษณะบุคลิก เป็นต้น

2. ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับสิ่งธรรมชาติ เป็นความเชื่อที่มนุษย์มองธรรมชาติ และปรากฏการณ์รอบ ๆ ตัว ในสมัยโบราณมนุษย์ไม่สามารถควบคุมธรรมชาติได้มากนัก ถ้ามีความสังเกตสิ่งรอบตัวก็ทำให้สามารถป้องกันภัยอันตราย ทั้งยังอาจนำธรรมชาติมาเป็นประโยชน์แก่ตนเองได้อีกด้วย ความเชื่อประเภทนี้ ได้แก่ ความเชื่อเรื่องพืช สัตว์ สิ่งแวดล้อม และปรากฏการณ์ธรรมชาติ เป็นต้น

3. ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความเชื่อที่มนุษย์มองเหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้น และเป็นไปเพราะมีอำนาจเหนือธรรมชาติมาบันดาลให้เป็นไป ซึ่งจะปรากฏออกมาในหลายรูปแบบ เช่น ความเชื่อเรื่องผีसागเทวดา เครื่องรางของขลัง อาคม เวทย์มนต์ ฤกษ์ยาม ลางสังหรณ์ และความฝัน เป็นต้น และยังหมายรวมถึงการยอมรับอันเกิดในจิตสำนึกของมนุษย์ต่อพลังอำนาจเหนือธรรมชาติที่เป็นผลดีหรือผลร้ายต่อมนุษย์นั้น แม้ว่าพลังอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านั้นไม่สามารถที่จะพิสูจน์ได้ว่าเป็นความจริง แต่มนุษย์ในสังคมหนึ่งยอมรับและให้ความเคารพเกรงกลัว สิ่งเหล่านี้เรียกว่า ความเชื่อ

จากทฤษฎีของนักวิชาการดังกล่าว อาจกล่าวสรุปได้ว่า ความเชื่อของคนไทย สามารถแบ่งได้หลายลักษณะ แต่อาจแบ่งออกเป็น 3 ประเภทใหญ่ คือ ความเชื่อที่มนุษย์มีต่อมนุษย์ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิด การตาย การตั้งชื่อและเกี่ยวกับเรื่องเพศ เป็นต้น ความเชื่อที่มนุษย์มีต่อธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับยารักษาโรค และความเชื่อที่มนุษย์มีต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อในผีบรรพบุรุษ ความเชื่อในพระภูมิเจ้าที่ เป็นต้น

1.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อ

เคลาสเนอร์ (Klausner, 1964) ได้กล่าวถึงความเชื่อและการปฏิบัติตนต่อศาสนาของชาวบ้านในหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยว่า สำหรับชาวบ้านแล้วพุทธศาสนาเป็นเรื่องของบาปและบุญ พระสงฆ์ซึ่งเป็นตัวแทนและผู้สั่งสอนศาสนานั้นมีบทบาทเป็นผู้นำชาวบ้านและผู้ช่วยเหลือ สั่งสอนวิชาความรู้แก่ชาวบ้าน ตลอดจนเป็นผู้ปฏิบัติกิจทางศาสนาซึ่งผู้เขียนเห็นว่า ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นธรรมเนียมมากกว่าหน้าที่ทางศาสนา นอกจากการนับถือพุทธศาสนาแล้ว ชาวบ้านยังนำเอาพิธีของพราหมณ์และลัทธิผีสาगมาแทรกอยู่ในศาสนาพุทธด้วย เช่น การใช้ด้ายสายสิญจน์ในพิธีพุทธ หรือการแห่บั้งไฟ แม้แต่ในการประพรมน้ำมนต์ก็ยังเอาใบมะยม ซึ่งมีเสียงคล้ายพระยมเป็นการปิดเป้าความชั่วร้าย

จิราภรณ์ ภักธากานุกัฏฐ (2528) ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่อง "สถานภาพการศึกษาคติความเชื่อของไทย" เพื่อวิเคราะห์ให้เห็นว่า สถานภาพของการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปี พ.ศ. 2528 ว่าอยู่ในระดับใด และแนวโน้มของการศึกษาเรื่องนี้ต่อไปว่าน่าจะเป็นไปในลักษณะใดบ้าง โดยใช้ข้อมูลในการศึกษาจากหนังสือเอกสารงานวิจัย และบทความที่มีการวิเคราะห์และมีการอ้างอิงที่เชื่อถือได้ ผู้วิจัยได้แบ่งพื้นที่การศึกษาคติความเชื่อของไทยออกเป็น 4 ภาค คือ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคใต้ ผลการศึกษาได้สรุปว่า ส่วนใหญ่แล้วการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของไทยเท่าที่เป็นมาจนถึงปีที่ทำการวิจัยนั้นเป็นการศึกษาในชั้นของการเก็บรวบรวมข้อมูลความเชื่อในเรื่องต่างๆ ของไทย ตลอดจนเก็บรวบรวมข้อมูลคติชนอื่น ๆ ที่แสดงออกถึงความเชื่อของคนไทย การศึกษาวิเคราะห์เรื่องนี้เริ่มได้รับความสนใจอย่างมากในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา อันเป็นผลมาจากความเจริญก้าวหน้าในการศึกษาด้านคติชนวิทยา ทำให้เกิดความตื่นตัวในเรื่องของวัฒนธรรมท้องถิ่นกันมากขึ้น

รภาพนา สระมณี (2537) ได้ศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค ในวิทยานิพนธ์เรื่อง "ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคกระดูกของแพทย์แผนโบราณในจังหวัดสตูล พบว่าจำนวนแพทย์แผนโบราณซึ่งมีความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคกระดูก มีจำนวนรวมทั้งไทยพุทธ และไทยมุสลิม จำนวน 35 คน มีอายุตั้งแต่ 40 ปีขึ้นไป และเป็นแพทย์แผนโบราณซึ่งอาศัยอยู่ในจังหวัดสตูล ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค เกิดจากคุณไสยของมนุษย์และเกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ เกิดจากผู้อื่นเป็นผู้กระทำ และผู้ป่วยละเมิดข้อห้าม นอกจากนั้นความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคกระดูกของแพทย์แผนโบราณทั้งไทยพุทธและไทยมุสลิม มีความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคกระดูก 5 วิธี โดยมีความต่างกันในแต่ละของการรักษา ระหว่างรักษา และหลังการรักษา พิธีกรรมในแต่ละส่วนก็มีความต่างกัน

มะลิ ลีวนานนท์ชัย และกาญจนา ตั้งชลทิพย์ (2534) ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง ระบบวิธีคิดและความเชื่อในการรักษาโรค ในโครงการวิจัยเรื่อง "ระบบความคิด ความเชื่อและพฤติกรรมการรักษาโรคกระดูกด้วยการแพทย์แผนโบราณ" ผลจากการศึกษาพบว่า หมอที่ให้การรักษาโรคกระดูกด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ เป็นแพทย์แบบประสบการณ์ ระบบความคิด ความเชื่อ และกระบวนการรักษาอาศัยความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาผสมผสานกับประสบการณ์ที่ทดลองปฏิบัติ ซึ่งสะสมเป็นเวลาหลายสิบปี และการผสมผสานเทคนิคการแพทย์แผนปัจจุบันในการรักษาแผนโบราณ เนื่องมาจากการมีโอกาสได้เกี่ยวข้องกับระบบการแพทย์แผนปัจจุบัน และการได้รับความรู้ต่าง ๆ จากบุคลากรทางการแพทย์แผนใหม่ ส่วนในแง่ของผู้รับบริการที่มารักษาโรคกระดูกด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ พิธีกรรม การบริการบรรดา การใช้สมุนไพรในการรักษา การที่ผู้ป่วยและญาติมีส่วนร่วมในกระบวนการรักษา ทำให้เกิดความรู้สึกที่ผ่อนคลาย มั่นใจในการรักษา นอกจากนี้การที่ผู้รับบริการ ขาดความเข้าใจถึงระบบการแพทย์แผนปัจจุบัน มีทัศนคติ/ภาพพจน์ที่ไม่ดีต่อการแพทย์แผนปัจจุบัน ทำให้การตัดสินใจที่จะเลือกการรักษาด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ

จากผลการวิจัยของนักวิชาการ ทำให้ทราบถึงบทบาทของการรักษาโรคแบบพื้นบ้านของคนไทย ตลอดจนกระบวนการดำรงอยู่ของการรักษาโรคด้วยพืชสมุนไพร และยังแสดงให้เห็นว่าประชาชนมีความเชื่อในความมีอยู่และประสิทธิภาพของการแพทย์แผนไทย ว่าใช้ได้ผลในการรักษาความเจ็บป่วย แม้ว่าในปัจจุบันยังไม่สามารถอธิบายถึงผลสำเร็จของการรักษา ความน่าเชื่อถือและประสิทธิภาพในการรักษาว่าจะไร

เป็นผลดีที่ควรนำมาใช้ในการรักษาความเจ็บป่วย และอะไรเป็นผลเสียที่ควรหาแนวทางแก้ไขและป้องกัน แต่สถานะหนึ่งของการรักษาโรคด้วยการแพทย์แผนโบราณและการแพทย์แผนไทยนั้นมีความหมายต่อการรับใช้สังคมไทยในปัจจุบัน

2. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย

- 2.1 เอกสารที่เกี่ยวกับสาเหตุแห่งการเจ็บป่วย
- 2.2 เอกสารที่เกี่ยวกับความเชื่อในกระบวนการตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค
- 2.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย

2.1 เอกสารที่เกี่ยวกับสาเหตุแห่งการเจ็บป่วย

เคลเมนต์ (Clements) (เบญจา ยอดดำเนิน และคณะ. 2529 : 20) ในหนังสือเรื่อง Primitive Concepts of Disease ได้จำแนกแนวความคิดเรื่องสาเหตุเกี่ยวกับโรคภัยของมนุษย์ ในยุคแรกออกเป็น 5 ประการ คือ

1. เกิดจากเวทมนต์คาถา
2. การละเมิดข้อห้าม
3. การถูกของ (หรือถูกคุณไสย)
4. วิญญาณเข้าสิง
5. เสียขวัญ (ขวัญหาย)

ชาย โพธิ์สิตา (2529 : 116) ได้ศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เจ็บป่วยว่า มาจากสาเหตุ 3 ประการ คือ

1. สาเหตุทางธรรมชาติ (Natural) เป็นความเจ็บป่วยธรรมดา ไม่มีความซับซ้อน และเป็นสิ่งที่มองเห็นได้ชัดเจน
2. สาเหตุอันผิดธรรมชาติ (Preternatural) เป็นความเจ็บป่วยที่มีลักษณะซับซ้อน ยากที่จะอธิบายด้วยเหตุผลทางธรรมชาติได้
3. สาเหตุจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ (Supernatural) เชื่อว่า ความเจ็บป่วยเกิดจากถูกสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติกระทำ อันได้แก่ วิญญาณชั่วร้าย ดวงวิญญาณของบรรพบุรุษ ภูตผี เป็นต้น ซึ่งเชื่อว่าคนได้กระทำผิด หรือละเมิดข้อห้ามบางสิ่ง สิ่งนั้นจึงบันดาลให้เกิดความเจ็บป่วย

จะเห็นได้ว่า สาเหตุของความเจ็บป่วยที่เกิดจากธรรมชาติ ก็จะใช้วิธีการรักษาแบบธรรมชาติ แต่ถ้าเชื่อว่า สาเหตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วย เป็นสิ่งที่มิใช่สาเหตุมาจากสิ่งอันผิดธรรมชาติและเหนือธรรมชาติ วิธีการรักษาทางไสยศาสตร์ ก็เข้ามามีบทบาทในการรักษา

ปรีชา อุปโยธิน (2528 : 289) ได้กล่าวถึง ความเชื่อทางด้านการแพทย์แผนไทยเกี่ยวกับสาเหตุที่ก่อให้เกิดการเจ็บป่วยไว้ในบทความเรื่อง ระบบความเชื่อเกี่ยวกับสุขภาพและความเจ็บป่วยว่า “สาเหตุที่ก่อให้เกิดความเจ็บป่วยนั้น สืบเนื่องมาจากความผิดปกติของสิ่งที่อยู่ภายในร่างกายของมนุษย์ ซึ่ง

ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ซึ่งเป็นส่วนประกอบทุกส่วนของร่างกาย ดังนั้น ถ้าธาตุทั้ง 4 ของร่างกายอยู่ในสภาพที่ไม่สมดุลจะทำให้เกิดความเจ็บป่วยได้

ริเวอร์ส (Rivers) (เบญจา ยอดดำเนิน และคณะ. 2529 : 11) กล่าวถึงความเชื่อของสังคมเกี่ยวกับลักษณะและสาเหตุของโรคภัยไข้เจ็บว่ามาจากสาเหตุ 3 ประการ คือ

1. เชื่อว่าโรคภัยเกิดจากคนปล่อยพลังเวทมนต์คาถา
2. เชื่อว่าโรคภัยเกิดจากพลังเหนือธรรมชาติ
3. เชื่อว่าโรคภัยเกิดจากกระบวนการตามธรรมชาติ ปรากฏการณ์ที่เป็นเหตุและผลจาก

ธรรมชาติ

อรรถัย รวยอาจัน และกาญจนา แก้วเทพ (2523 : 49) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องบทบาทของแพทย์แผนโบราณ ในการพัฒนาสาธารณสุขไทย ผลการวิจัยพบว่า เกี่ยวกับสาเหตุของโรคนั้น แพทย์แผนโบราณประมาณ 1 ใน 3 มีความเชื่อว่า เชื่อโรคเป็นบ่อเกิดของความเจ็บป่วย ซึ่งแสดงว่า แพทย์แผนโบราณส่วนหนึ่งได้ยอมรับแนวความคิดของแพทย์แผนปัจจุบัน แต่ก็มีแพทย์แผนโบราณอีกจำนวนหนึ่งที่มีความเชื่อว่า "กรรม" เป็นสาเหตุของการเกิดโรคภัยไข้เจ็บ

ฮิลแมน (Helman) (1984 : 74 - 81) ได้กล่าวถึง ทฤษฎีการแพทย์พื้นบ้านเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วย ออกเป็น 4 ลักษณะ คือ

1. เกิดจากตัวผู้ป่วยเอง (Patien) เกิดจากผู้ป่วยมีระบบการทำงานของร่างกายบกพร่อง
2. เกิดจากสิ่งแวดล้อมภายนอก (Natural world) ได้แก่ ดิน ฟ้า อากาศ
3. เกิดจากสังคมภายนอก (Social world) เป็นการมองว่า สาเหตุการเจ็บป่วยมาจากคนอื่น ๆ สิ่งอื่น อันได้แก่ การใช้เวทมนต์คาถา เสน่ห์ การสาปแช่ง หรือการมีคนที่มีความชั่วร้าย เป็นผู้กระทำ การบาดเจ็บจากภัยสงครามและถูกทำร้ายร่างกายจากคนอื่น
4. เกิดมาจากสิ่งเหนือธรรมชาติ (Supernatural World) โดยมองว่าเกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พระเจ้า ภูติผีวิญญาณ บรรพบุรุษ เป็นต้น

บุญเรือง นิยมพร (2539 : 3 - 4) กล่าวถึงลักษณะของธาตุ และสาเหตุของโรคภัยไข้เจ็บว่า เกิดจากการเสียสมดุลของธาตุที่ประกอบเป็นโครงสร้างของร่างกาย ซึ่งในการวินิจฉัยโรค มีความจำเป็นที่จะต้องทราบหน้าที่การทำงานของธาตุย่อยให้ชัดเจนก่อน มิฉะนั้นจะไม่สามารถอธิบายได้ว่า คนไข้ที่มีอาการอย่างนั้น ๆ ป่วยด้วยโรคใด เมื่อธาตุทั้งหลายประชุมรวมกันเข้าเป็นร่างกาย ย่อมต้องอยู่แบบพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งโครงสร้างและหน้าที่การทำงาน กล่าวคือ ธาตุดิน 20 เช่น กล้ามเนื้อ จะมีน้ำอยู่ เป็นน้ำที่ไม่นับรวมอยู่ในธาตุน้ำ 12 หลังเส้นประสาท ที่เป็นธาตุลม ซึ่งต้องอาศัยทางเดิน คือ เส้นประสาท ที่เป็นธาตุดิน ธาตุไฟ ก็ต้องอาศัยเกิดขึ้นในเซลล์ของอวัยวะ การพึ่งพาอาศัยกันดังกล่าวจะเป็นไปได้โดยราบรื่น ก็ต้องอยู่ใต้อิทธิพลของมโนวิญญาณธาตุ คือ จิตใจ เป็นกายที่มีใจครอง ถ้ามโนวิญญาณธาตุแตกดับความมีชีวิตก็สูญสิ้นทันที ร่างกายก็จะค่อย ๆ สลายไป

เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (2537 : 13) ซึ่งเป็นผู้รวบรวมและเรียบเรียงเรื่องประมวลทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เล่ม 1 โดยนำมาจากพระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึง ความคิดของการแพทย์แผนไทยที่มีว่าแต่เดิมเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วย เรียกว่า “กองพิภักตสมุฏฐาน” โดยกอง หมายถึง กลุ่มพวก หรือเหล่า พิกัดหมายถึง กำหนด หรือ จำนวน กองพิภักตสมุฏฐาน หมายถึง กลุ่มที่ถูกกำหนดเป็นมูลเหตุแห่งการเกิดโรคร่วมด้วยกัน 4 ประการ คือ

1. ชาติสมุฏฐาน
2. อุตุมุฏฐาน
3. อายุสมุฏฐาน
4. กาลสมุฏฐาน

ในหนังสือประมวลทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เล่ม 1 พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจัย เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (2537 : 3) กล่าวว่า “ตามที่ได้กล่าวว่าสมุฏฐานทั้ง 4 เป็นที่ตั้งที่เกิดโรคตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจัยนั้น ยังหาสิ้นเชิงไม่ ด้วยประเทศที่เกิดที่อยู่ ย่อมเป็นที่ตั้งเกิดโรคได้อย่างหนึ่งเหมือนกัน” เรียกว่า “ประเทศสมุฏฐาน” ในคัมภีร์ปฐมจินดาก็กล่าวไว้เช่นกัน ดังนั้น ประเทศสมุฏฐานจึงเป็นมูลเหตุที่ 5 และในตำราเวชศึกษาแพทย์ศาสตร์สังเขป (ร.ศ.127) กล่าวถึง ความประพฤติของมนุษย์ที่ก่อโรค 8 ประการ และในคัมภีร์ในโรคินทานคำฉันท์ ก็กล่าวถึงพฤติกรรมก่อโรค 6 ประการอีกด้วย ดังนั้น พฤติกรรมเป็นมูลเหตุที่ ๖ จึงพอสรุปได้ว่า มูลเหตุแห่งการเกิดโรค ได้แก่ สมุฏฐานธาตุทั้ง 4 (ธาตุ อุตุมุ อายุ กาล) ประเทศสมุฏฐาน และพฤติกรรมก่อโรค 8 ประการ

2.2 เอกสารที่เกี่ยวกับความเชื่อในกระบวนการตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค

แนวความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วย จะเป็นตัวกำหนดที่สำคัญถึงแบบแผนของวิธีการรักษา ดังที่ มะลิ ลิวนานนท์ชัย (2534 : 5 – 6) กล่าวว่า “ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยที่ต่างกันนั้น จะมีแบบแผนของวิธีการรักษาอย่างไรบ้าง และระบบความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคและความเจ็บป่วยนั้น ก่อนข้างเป็นระบบและมีเหตุผล ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระบบสังคมวัฒนธรรมของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมหรือธรรมชาติ” เช่น ความเจ็บป่วยที่มีสาเหตุมาจากธรรมชาติ การรักษาก็จะใช้วิธีการทางธรรมชาติ ความเจ็บป่วยที่มีสาเหตุมาจากสิ่งเหนือธรรมชาติ เวทมนต์คาถา และวิธีการทางไสยศาสตร์ก็จะเข้ามามีบทบาทสำคัญในการรักษาเกี่ยวกับความเชื่อ

สุรเกียรติ์ อาชานานุภาพ (2530 : 32) ได้แยกประเภทของการแพทย์พื้นบ้าน โดยแบ่งตามความถนัดและวิธีการรักษา สามารถแบ่งได้ 4 ประเภท คือ

1. หมอสมุนไพร หรือหมอยาหม้อใช้รักษาโรคทั่วไป
2. หมอที่ใช้วิธีการรักษาทางไสยศาสตร์ เช่น หมอไสยศาสตร์ หมอน้ำมันต์ หมอผี หมอเสกเป่า เป็นต้น
3. หมอเฉพาะทาง คือ มีความเชี่ยวชาญในการรักษาเฉพาะโรค เช่นหมอนวด หมอจับเส้น หมออัมพาต หมอกระดูก หมออุ้ง หมอตำแย เป็นต้น

4. หมอแบบผสมผสาน เช่น หมอสมุนไพรกับหมอน้ำมันดี หมอตำแยกับหมอนวด เป็นต้น

นอกจากนี้ โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (2533 : 92 -110) ได้แยกประเภทของระบบการแพทย์พื้นบ้าน เป็น 4 ระบบย่อย ตามลักษณะสำคัญและกระบวนการรักษา คือ

1. ระบบการแพทย์แบบประสบการณ์ เป็นระบบการแพทย์ที่ความรู้และความชำนาญในการรักษา เกิดจากการสะสมจากประสบการณ์ และได้รับการถ่ายทอดผ่านต่อกันมาจึงมักไม่มีทฤษฎีหรือแนวคิดที่เป็นระบบ กระบวนการรักษามักพัฒนาจากท้องถิ่นของตนเองเป็นหลัก จึงเกิดความแตกต่างในแต่ละท้องถิ่นในด้านวิธีการรักษา การใช้สมุนไพรหรือยา อย่างไรก็ตามจะเป็นระบบการแพทย์ที่มีความแนบแน่นกับท้องถิ่นมากที่สุด เพราะทุกขั้นตอนของการรักษาสืบเกิดขึ้นจากพื้นฐานของชาวบ้านท้องถิ่น นับเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากสังคมและวัฒนธรรมของชาวบ้าน

2. ระบบการแพทย์แบบอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นระบบการแพทย์ที่มองสาเหตุของการเจ็บป่วยว่าเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ ฉะนั้น เพื่อความปลอดภัยมนุษย์จึงต้องเรียนรู้ถึงกฎเกณฑ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติ และปฏิบัติตามเพื่อหลีกเลี่ยงการกระทำที่อาจก่อให้เกิดอันตรายแก่ตนเอง ครอบครัว หรือชุมชนได้ สิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้มักออกมาในรูปของวิญญาณหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ผีบรรพบุรุษ ผีฟ้า ผีที่รักษาธรรมชาติ ฯลฯ

3. ระบบการแพทย์แบบโหราศาสตร์ เป็นอิทธิพลความคิด ความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์ โดยเชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลล้วนแต่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกันและเป็นไปตามวิถีหรือโชคชะตาที่ถูกกำหนดโดยตำแหน่งที่อยู่ในอิทธิพลของจักรราศี ความเจ็บป่วยก็เช่นเดียวกัน ถือว่าเป็นเคราะห์ที่เกิดขึ้นเมื่อชีวิตได้เคลื่อนไปถึงจุดที่ต้องเกิดเคราะห์ อาจรู้ล่วงหน้าได้ด้วยการคำนวณ และทำนายตามหลักโหราศาสตร์ ซึ่งสามารถแก้ไขได้ด้วยการสะเดาะเคราะห์ เพื่อผ่อนหนักเป็นเบาได้

4. ระบบการแพทย์แบบทฤษฎีธาตุ นับเป็นระบบการแพทย์ที่อธิบายถึงปรากฏการณ์ของร่างกายมนุษย์และความเจ็บป่วยที่เป็นระบบที่สุด โดยมีแนวคิดที่ว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุ 4 ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ เมื่อใดที่ธาตุเหล่านี้อยู่ด้วยความปกติหรืออยู่ในภาวะสมดุล ร่างกายก็จะเป็นปกติ แต่เมื่อใดที่ธาตุหนึ่งธาตุใดหรือหลายธาตุเกิดการแปรปรวนไม่เป็นปกติ ก็จะก่อให้เกิดภาวะเสียสมดุล ทำให้ร่างกายเจ็บป่วย

แพทย์แผนไทย ส่วนใหญ่จะมีระดับชีวิตความเป็นอยู่และวัฒนธรรมใกล้เคียงกับชาวบ้านมาก จึงมีความเข้าใจและสื่อสารกับคนไข้ได้ดีและเป็นกันเอง ดังเช่นที่ Helman (1984 : 48) ได้แสดงความคิดเห็นว่า จุดสำคัญประการหนึ่ง คือ ระบบการแพทย์แผนไทยมีส่วนดีเหนือระบบการแพทย์แผนปัจจุบันหลายอย่าง เช่น ในระบบการแพทย์แผนไทยได้เอื้ออำนวยให้ "ครอบครัว" ของผู้ป่วยมีส่วนร่วมในการวินิจฉัยและการรักษา ซึ่งถือได้ว่าครอบครัวเป็นเสมือนทีมงานการรักษาที่ค่อนข้างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะปัญหาทางด้านจิตใจของผู้ป่วย นอกจากนี้จะพบว่า แพทย์แผนไทยสามารถให้ความอบอุ่น ใกล้ชิด และมีความเข้าใจผู้ป่วยมากกว่า เพราะมีจุดร่วมในการมองสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นคล้ายคลึงกัน เนื่องจากมี

พื้นฐานและวัฒนธรรมเดียวกัน และการที่มีการใช้ภาษาในการสื่อสารที่เป็นภาษาเดียวกัน ก็เป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้เกิดความรู้สึกคุ้นเคย และวางใจในแพทย์จากผู้ป่วย

วิธีการตรวจ วินิจฉัยและการรักษาโรค หมอพื้นบ้านมีขั้นตอนหรือกระบวนการตรวจวินิจฉัย และการรักษา พอสรุปได้ดังนี้ คือ

1. การถามประวัติของผู้ป่วย เช่น ชื่อ ที่อยู่ ที่เกิด (ภูมิสำเนา) ศาสนา อายุ อาชีพ ประวัติครอบครัว ความประพฤติ การเจ็บป่วยในอดีต เป็นต้น การซักถามประวัติอย่างละเอียดอาจจะเป็นข้อมูลในการสะท้อนให้เห็นสมุฏฐาน หรือมูลเหตุของความเจ็บป่วยได้
2. การถามประวัติของโรคที่เจ็บป่วย เช่น เริ่มเจ็บป่วยมาตั้งแต่เมื่อไร มีเหตุจากอะไร อาการเจ็บป่วยตั้งแต่แรกจนมาพบหมอ หนักเบาเป็นระยะเวลาอย่างไร การรักษาที่ได้รับมาก่อน อาการปัจจุบันในเวลาที่ตรวจ ซึ่งสามารถมองเห็นได้ด้วยตาเปล่า
3. การวินิจฉัยโรค ส่วนใหญ่จะวินิจฉัยจากการที่ได้ซักถามอาการของผู้ป่วย ทำการตรวจร่างกาย เช่น ดูรูปร่าง ท่าทาง ผิวพรรณ ตรวจเฉพาะที่บาดแผลที่เป็น และตรวจอาการ เช่น ดูเหงื่อที่ออก การซักถามและตรวจลักษณะของอุจจาระและปัสสาวะ อาหารและการบริโภคของผู้ป่วย เสียงพูด การนอนหลับ ความรู้สึกภายในและภายนอก ฯลฯ
4. การรักษาโรค ส่วนมากใช้สมุนไพรในลักษณะต่าง ๆ เช่น ยาหม้อ ยาลูกกลอน ยาผง ยาทา ยาหยอด ยากวาด รมยา เป็นต้น ในโรคบางชนิดอาจใช้วิธีนวด ประคบ สำหรับโรคกระดูกหัก มีการดัดกระดูกให้เข้าที่แล้วเข้าเฝือกไม้ไผ่และทาน้ำมัน

ในการรักษาโรคตามแนวทางแพทย์แผนไทยที่บางครั้งมีการอาศัยวิธีการทางไสยศาสตร์เข้ามาช่วยด้วย เช่น การเสกเป่าคาถา การรดน้ำมันต์ ขณะทำพิธีการรักษา ถือว่าเป็นการเสริมสร้างกำลังใจและเสริมความศรัทธาต่อกระบวนการรักษา ดังคำอธิบายของโกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (2531 : 208-209) ว่า “พิธีกรรมเป็นรูปธรรมของการขจัดปัดเป่าโรคร้ายที่เปรียบได้กับเคราะห์กรรมที่มาคุกคามสุขภาพ” พิธีกรรมจึงเป็นกระบวนการรักษาที่คลี่คลายภาวะทางจิตใจของผู้ป่วย ซึ่งสะท้อนปรัชญาการรักษาโรคที่ถือว่า มนุษย์เป็นหน่วยของชีวิตที่ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ สุขภาพดี ประกอบจากความปกติทางร่างกายและจิตใจ และพิธีกรรมเป็นกระบวนการรักษาที่ช่วยคลี่คลายภาวะทางจิตใจที่ไม่เพียงแต่มีผลเฉพาะตัวคนไข้เท่านั้น พิธีกรรมยังมีผลต่อญาติพี่น้องของผู้ป่วย ช่วยสร้างความหวังกำลังใจให้เกิดขึ้นแก่ทุกฝ่าย” ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าการแพทย์แผนปัจจุบันมักขาดแคลนในสิ่งนี้ และถ้าหากได้เข้าใจถึงจุด ๆ นี้ ก็จะทำให้สามารถเข้าใจถึงศักยภาพที่แอบแฝงของการรักษาความเจ็บป่วยของการแพทย์แผนไทยได้ และสิ่งเหล่านี้เป็นตัวอย่างหนึ่งของการทำความเข้าใจต่อระบบความคิด ความเชื่อ ที่ถูกสั่งสมและพัฒนามาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบสังคมและวัฒนธรรม ที่ระบบความคิด ความเชื่อ นั้นถูกหล่อหลอมอยู่ และผลของความคิด ความเชื่อ ที่บุคคลยึดถือก็จะมีอิทธิพลพฤติกรรมของบุคคลนั้นตามมา ระบบการแพทย์แผนไทยก็เป็นปรากฏการณ์อันหนึ่งของระบบอิทธิพลนี้

2.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย

การศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนไทย ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยของบุคคลต่าง ๆ ดังนี้

สุวิทย์ วิบุลย์ผลประเสริฐ และโกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (2523 : 13-18) ได้กล่าวถึงการศึกษาวិวัฒนาการของการแพทย์แผนไทยไว้ว่า การแพทย์แต่ดั้งเดิมนั้นผูกพันกับไสยศาสตร์และความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อธิบายว่า โรคภัยเกิดจากอำนาจลึกลับที่มองไม่เห็น การรักษาโรคจึงขึ้นอยู่กับอำนาจลึกลับ โดยมีหมอผีเป็นตัวกลางในการควบคุม และมีการรู้จักใช้พืชสมุนไพรรักษาโรคโดยอาศัยการลองผิดลองถูก ครั้นต่อมาได้เกิดกับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาเรียกว่าการแพทย์แบบตักศิณาเข้ามาในประเทศไทย และวิชาการแพทย์แบบฮินดูที่เรียกว่า “อายุรเวท” ของอินเดีย ก็ได้เข้ามามีอิทธิพลในการแพทย์อย่างกว้างขวาง จนกลายเป็นรากฐานของการแพทย์แผนโบราณของไทยสืบมาจนทุกวันนี้

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า การแพทย์พื้นบ้านของไทยเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อไสยศาสตร์แต่ดั้งเดิมของไทยกับวิชาอายุรเวทของอินเดีย มีการปฏิบัติการรักษาคนไข้ด้วยสมุนไพรและเวทมนต์คาถาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งยังปรากฏให้เห็นจนทุกวันนี้ เช่น การเก็บสมุนไพรและการปรุงยา ต้องทำตามฤกษ์ยาม การลงเลขยันต์ในชิ้นส่วนของสมุนไพร ฯลฯ

ธีรวัฒน์ ภูมิจิตร ผู้แปล (อ้างถึงใน ฐานา สระมุณี, 2537 : 31) ได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของการแพทย์พื้นบ้านของไทยไว้ว่า ต้นกำเนิดการแพทย์พื้นบ้านของไทยนั้นยังไม่ปรากฏเป็นที่แน่ชัด แม้ว่าจะมีลักษณะคล้ายคลึงกับวิชาการแพทย์ของจีน และอายุรเวทของอินเดีย การแพทย์ไทยถือว่าธาตุเป็นที่มาของปรากฏการณ์ต่าง ๆ โดยสามารถตรวจพบได้จากสภาพของเสียที่ร่างกายขับออกมาผิดปกติ ธาตุย่อยทั้ง 42 ชนิด ที่สามารถทำให้เกิดโรคนั้นสัมพันธ์กับธาตุหลัก 4 อย่าง คือ ดิน น้ำ ลม และไฟ และธาตุทั้ง 42 ชนิดสัมพันธ์กับโรค ๓ ประเภท ซึ่งเกิดจากดี ลม และเสลด สภาพอากาศที่ทำให้เกิดโรคถูกกำหนดเป็นฤดูกาลซึ่งได้แก่ ร้อน หนาว และฝน สภาพแวดล้อมอื่น ๆ ที่ทำให้เกิดโรคถูกกำหนดให้กลายเป็นสภาพอากาศ

ราตรี วาณิชรักษ์ (2521 : 28 - 31) ได้ศึกษาไว้ว่า การแพทย์แผนโบราณของไทย แบ่งเป็น 2 สมัย คือ

1. การแพทย์พื้นบ้านสมัยกรุงศรีอยุธยา หลักฐานการแพทย์แผนโบราณในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ ตำราแพทย์ ชื่อ ตำราโอสถพระนารายณ์ ได้กล่าวอ้างถึง ตำรายาคัมภีร์มหาโชติรัต และคัมภีร์โรคนิทาน แสดงให้เห็นถึงการรวบรวมเฉพาะตำรายาที่ตีเฉพาะของนายแพทย์ที่มีชื่อเสียงในสมัยนั้นเพื่อทูลเกล้าถวายสมเด็จพระนารายณ์ นอกจากนั้นหลักฐานที่บันทึกโดยชาวต่างประเทศ ชื่อ ลาลูแบร์ ได้บันทึกไว้ว่า มาตรฐานการแพทย์ของชาวสยามในการปรุงยาถือเอาตำรับตามที่บรรพบุรุษสั่งสอนกันต่อกันมา บำบัดให้หายไปได้มีใช้น้อย แสดงว่ายาไทยก็ได้ผลทีเดียว

2. การแพทย์พื้นบ้านสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงย้ายราชธานีแห่งราชวงศ์จักรี ได้ทรงโปรดสร้างกรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวงด้วยพระราชศรัทธา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ “รวบรวมตำรายา” และมีการบูรณะวัดโพธาราม โดยได้พระราชทานนามว่า

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ต่อมารัชกาลที่ 3 ได้ทรงโปรดให้มีการจารึกตำรายาและฤกษ์ตัดตนไว้ตามศาลาราย และในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามว่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เพราะฉะนั้นจึงอาจนับได้ว่าวัดพระเชตุพนฯ เป็นมหาวิทยาลัยแพทย์แผนโบราณของไทยที่มีทั้งเวชศาสตร์และกายภาพบำบัด

อวย เกตุสิงห์ (2521 : 12) ได้กล่าวไว้ว่า การแพทย์พื้นบ้านมีรากฐานมาจาก “อายุรเวท” ของอินเดีย คงจะเข้ามาสู่ประเทศไทยพร้อมพระพุทธศาสนา ตำราเก่า ๆ เริ่มต้นด้วยคำปณามหรือนมัสการพระพุทธเจ้า ความรู้ทางกายวิภาคศาสตร์ศึกษาเพียงแค่ “อาการสามสิบสอง” ที่มีบรรยายไว้ในพระพุทธศาสนา โรคทั้งหลายมีสมุฏฐานมาจาก ความวิปริตอย่างใดอย่างหนึ่งของธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อย่างไรก็ดี การนำเข้ามาครั้งนั้นคงจะได้รับตำรามาเพียงอายุกรรมเพียงส่วนเดียว

อรทัย รวยอาจีน และกาญจนา แก้วเทพ (2523 : 10 – 23) ได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของแพทย์แผนโบราณกล่าวว่า ระบบการแพทย์พื้นบ้านเป็นสิ่งที่เกิดขึ้น และมีอยู่ในสังคมไทย โดยวิวัฒนาการมาจากจิตสำนึกที่ต้องการช่วยเหลือแต่พี่น้องและเพื่อนบ้านของตนเมื่อยามเจ็บป่วย โดยการเสาะแสวงหาสมุนไพรต่าง ๆ มาบำบัดอาการต่าง ๆ ให้ทุเลาลง และเมื่อได้ผลก็จดบันทึกหรือบอกเล่าด้วยวาจากันมาต่อ ๆ จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 การแพทย์สมัยใหม่ได้เข้ามาเผยแพร่ ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2466) มีการออกพระราชบัญญัติควบคุมการประกอบโรคศิลปะ และในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้ออกกฎหมายบาติ มีผลทำให้การแพทย์แผนไทยต้องออกนอกระบบและไม่ได้มีการพัฒนาแต่ประการใด

ประทีป ชุมพล (2541 : 41) ได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของการแพทย์แผนไทย ใน “ประวัติศาสตร์การแพทย์แผนไทย การศึกษาจากเอกสารตำรายา” กล่าวว่า การแพทย์แผนไทยน่าจะมีวิวัฒนาการมาจากแบบพื้นเมืองดั้งเดิม มีอิทธิพลภายนอกเข้ามาผสมผสานกันบ้างกับการแพทย์อินเดีย และการแพทย์จีน ปรากฏการแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลจากการแพทย์แบบพุทธศาสนาที่เรียกในพระไตรปิฎก ว่า “ตีกิจจา” และในคัมภีร์การแพทย์แผนไทยหลายเล่ม เรียกว่า การรักษาแบบตีกิจจาวีธี เชื่อว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่ใช่ธาตุ 5 ของอายุรเวท ซึ่งเพิ่มอากาศธาตุเข้ามา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้พยายามฟื้นฟูการแพทย์แผนไทยอย่างเร่งด่วน ตั้งแต่ พ.ศ. 2413 โดยการชำระตำรายา โปรดให้การแพทย์แผนไทยมีการเรียน การตรวจรักษาควบคู่ไปกับการแพทย์แผนตะวันตก แต่เมื่อสิ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2466) รัฐบาลได้ประกาศพระราชบัญญัติการแพทย์เพื่อควบคุมการประกอบโรคศิลปะ มีผลโดยตรง ทำให้การแพทย์แผนไทยขาดการศึกษาต่อเนื่อง ขาดการพัฒนาและการดูแลเอาใจใส่จากรัฐบาล ทำให้การแพทย์แผนไทยอยู่ในภาวะหยุดนิ่งทางวิชาการ และการมองในทัศนะของคนปัจจุบันเห็นว่าการแพทย์แผนไทยมิได้เป็นไปตามหลักวิทยาศาสตร์

จากแนวคิดของนักวิชาการดังกล่าว สรุปได้ว่า การแพทย์แผนไทยมีรากฐานและมีความผูกพันกับพระพุทธศาสนา สัมพันธ์กับธาตุทั้งสี่ ตลอดจนได้วิวัฒนาการมาจากจิตสำนึกของบุคคลที่จะช่วยเหลือบำบัดอาการต่าง ๆ โดยการบอกเล่าด้วยวาจา และได้มีการเขียนจดบันทึกถ่ายทอดส่งสมต่อกันมา ในเรื่องของการปรุยาด้วยสมุนไพร และความเชื่อทางพุทธปรัชญา

บทที่ 2

วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย

ที่ปรากฏในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง

การที่มนุษย์ทุกยุคทุกสมัยและทุกสังคม ต้องเผชิญกับปัญหาในเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ ความจำเป็นจากการแสวงหาวิธีการดูแลสุขภาพ ระบบความเชื่อเกี่ยวกับโรคและการเกิดโรค ตลอดจนการคิดค้นวิธีการป้องกันโรค จึงเป็นส่วนหนึ่งของการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางกายภาพ และด้วยเหตุที่การแพทย์แผนไทยเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนไทยมานาน ประกอบกับวิถีที่เป็นชาวพุทธ การดำเนินชีวิตตั้งแต่เกิด แก่ เจ็บ และตาย จึงเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น ดังนั้น การแพทย์แผนไทยจึงอาศัยแนวทางของพระพุทธศาสนาเป็นหลักด้วยเช่นกัน สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ในโลกนี้มีอยู่เพียง 2 ส่วนเท่านั้น คือ

รูป คือ สิ่งที่ไม่รู้ ได้แก่ สิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลาย ทั้งที่เห็นได้และเห็นไม่ได้ เช่น ต้นไม้ ภูเขา น้ำ พลังงานความร้อน แสง สี เสียง กลิ่น รส ร่างกายของมนุษย์และสัตว์เหล่านี้เป็นสิ่งที่มีความตัวตน และสัมผัสทางกายได้

นาม คือ สิ่งรู้ ได้แก่ จิตและเจตสิก ซึ่งรับรู้ มีความรู้สึก มีอารมณ์ และอาจทำให้รูปเคลื่อนไหวไปตามความปรารถนา เป็นสิ่งที่มิได้อยู่แต่สัมผัสทางกายไม่ได้

สิ่งมีชีวิต ในพระพุทธศาสนา หมายถึง รูปที่มีใจครอง เมื่อใจหรือจิตออกจากร่าง สิ่งมีชีวิตก็กลายเป็นสิ่งไม่มีชีวิต คือ มนุษย์และสัตว์ตาย ต้นไม้และพืชตามความเข้าใจของนักวิทยาศาสตร์ในปัจจุบันเป็นสิ่งมีชีวิต ตามคำนิยามที่ว่า กินอาหารได้ ถ่ายของเสียได้ เจริญเติบโตได้ และสืบพันธุ์ได้ แต่ในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือว่ามีชีวิต เพราะไม่มีจิต ซึ่งสามารถสังสรรค์ถ่ายทอดไปทุกภพทุกชาติ จนกว่าจะมีปัญญาตัดกิเลสได้ และบรรลู่ถึงซึ่งพระนิพพาน

จากเนื้อหาโดยสังเขปในแต่ละคัมภีร์ ในส่วนของคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ คือ พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ว่าด้วยการวินิจฉัยโรคต่าง ๆ แสดงถึงธาตุสมุฏฐานต่าง ๆ เพื่อจะได้รู้ถึงลักษณะของโรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นแก่มนุษย์ ซึ่งมีมากมายหลายชนิด เมื่อรู้สาเหตุย่อมหาเหตุผลและวิธีรักษาได้ ทำให้เกิดความ สุขความเจริญ คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนี้ อ้างว่านามาจากนักปราชญ์คนก่อน ๆ เป็นวิชาที่มีใช้ว่า จะรู้ได้โดยทั่ว ๆ ไป นอกจากแพทย์ทั้งหลายซึ่งจะรู้คัมภีร์เพื่อประกอบยารักษาโรคต่าง ๆ เพราะโรคต่าง ๆ นั้นเกิดขึ้นด้วยสาเหตุที่เรียกว่า สมุฏฐานอันใดอันหนึ่ง แล้วเจริญขึ้น หรือดำเนินไปมากขึ้น หากไม่รู้สาเหตุแล้วบุคคลนั้นจะเจ็บป่วยมีอาการต่าง ๆ เป็นทุกข์ รักษาไม่ได้ และยังมีสาเหตุความเจ็บป่วยอื่น ๆ อีกมาก

ความเจ็บป่วยมีสาเหตุมาจากสมุฏฐานทั้ง 4 ประการ คือ ชาติสมุฏฐาน ฤดูสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ (2537 : 13) กล่าวว่า ตามที่หนังสือบางเล่มได้กล่าวว่า สมุฏฐานทั้ง 4 เป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคตามคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉันั้น ยังหาสิ้นเชิงไม่ ด้วยประเทศที่เกิดที่อยู่ย่อมเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดโรคได้อย่างหนึ่งเหมือนกัน เรียกว่า ประเทศสมุฏฐาน ในคัมภีร์ปฐมจินดา ก็กล่าวไว้เช่นกัน ดังนั้น ประเทศสมุฏฐานจึงเป็นสาเหตุที่ 5 และในคัมภีร์โรคนิทานก็กล่าวถึงพฤติกรรมก่อโรค 6 ประการอีกด้วย ดังนั้น พฤติกรรมจึงเป็นสาเหตุที่ 6 จึงพอสรุปได้ว่า สาเหตุแห่งการเกิดโรค ได้แก่ สมุฏฐานชาติทั้ง 4 (ชาติ ฤดู อายุ กาล) ประเทศสมุฏฐาน และพฤติกรรมก่อโรค

แพทย์ทั้งหลายเมื่อได้พิจารณาจากสาเหตุที่เกิดโรคทั้ง 6 ประการดังกล่าวแล้ว จะประกอบยารักษาได้เป็นอย่างดี หากแพทย์ผู้ใดไม่รู้ถึงสาเหตุแห่งโรค แพทย์ผู้นั้นจะได้ชื่อว่า มิจณญาณแพทย์ คือ แพทย์ผู้มีความรู้ผิด และแพทย์ผู้ใดที่รู้และรักษาโรคให้หายได้ชื่อว่า เสฎฐาณญาณแพทย์ คือ หมอผู้มีความรู้ประเสริฐสุด คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉันเป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงพิภคแห่งสมุฏฐาน ทั้ง 4 ประการ หรือ หมายถึงรายละเอียดของสาเหตุแห่งความเจ็บป่วย 4 ประการ จัดเป็นตราฐแห่งคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย หมายถึงเป็นหลักการที่ยิ่งใหญ่และลึกซึ้ง ที่ใคร ๆ มิใช่จะเข้าใจได้โดยง่าย ถ้าแพทย์คนใดไม่ได้เรียนหรือไม่เข้าใจคัมภีร์นี้ จะวางยาไม่ถูกต้อง จะได้ชื่อว่าเป็น มิจณญาณแพทย์ คือ แพทย์ผู้รู้ผิด จำยำผิด สำหรับแพทย์ผู้มีปัญญา จงศึกษาคัมภีร์นี้ให้ลึกซึ้ง ให้รู้สาเหตุอย่างชัดเจน จะสามารถวางยาได้ถูกต้องตรงกับโรค จะได้ชื่อว่าเป็น เสฎฐาณญาณแพทย์ คือ แพทย์ผู้รู้ยิ่งกว่าแพทย์ทั้งหลาย คือ เป็นหมอที่เก่งนั่นเอง

จะเห็นได้ว่า เมื่อเริ่มต้นกล่าวถึงการแพทย์แผนไทย ก็เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงความทุกข์ที่เกิดจากความเจ็บป่วย ซึ่งต้องมีสาเหตุ การจะดับทุกข์ได้ต้องรู้เหตุ และเมื่อรู้สาเหตุแล้วย่อมมีทางดับทุกข์ คือ ประโยการักษาให้ตรงกับสาเหตุของโรค อาการเจ็บป่วยหายไป ผู้ป่วยจึงพ้นทุกข์ได้ โดยผู้รักษาโรคนี้จำเป็นต้องเป็นแพทย์ที่มีความสามารถ มีความรู้ และสติปัญญา ต้องเข้าใจคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉันอย่างลึกซึ้ง สาเหตุของโรคที่คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัน กล่าวไว้ มี 4 ประการ คือ สาเหตุเกิดจากชาติ ฤดูกาล อายุ และกาลเวลา หรืออิทธิพลของสุริยจักรวาล ซึ่งจะได้กล่าวโดยละเอียดต่อไป

เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ (2540 : 226) กล่าวว่า คนในสังคมไทยในอดีตนั้น มีความเชื่อลัทธิวิญญาณนิยมเป็นดั้งเดิมอยู่แล้ว คือ เชื่อว่ามนุษย์และสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติมีองค์ประกอบอยู่ด้วยกัน 2 ส่วนที่สัมพันธ์กันที่เป็นรูปธรรม คือ ร่างกาย ส่วนที่เป็นนามธรรม คือ จิตวิญญาณ มนุษย์จึงประกอบด้วยกายและใจ

2.1 โรคที่เกิดจากสาเหตุทางร่างกาย

การแพทย์แผนไทย พิจารณาสาเหตุของโรคจากสมุฏฐานโรคและมูลเหตุของโรค สมุฏฐานของโรค คือ ที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค โดยองค์ประกอบในส่วนที่เป็นโครงสร้างของร่างกายมนุษย์ ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 ได้แก่ ธาตุดิน (ปถวิธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ธาตุลม (วาโยธาตุ) ความเจ็บป่วยต่าง ๆ มีเหตุมาจากการแปรปรวนของธาตุ ซึ่งจะแปรปรวนหรือผิดปกติได้ใน 3 ลักษณะ คือ

กำเริบ หมายถึง การเพิ่มขึ้นของคุณลักษณะแห่งชาตุนั้นในระบบร่างกาย
 หย่อน หมายถึง การลดลงของคุณลักษณะแห่งชาตุนั้น
 พิการ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงผิดปกติไปจากธรรมดาของชาตุนั้น

เพ็ญภา ททรัพย์เจริญ (2539 : 22-23) กล่าวถึง ทฤษฎีการแพทย์แผนไทยว่า การแพทย์แผนไทยคล้ายคลึงกับการแพทย์พื้นเมืองอื่น คือ มีความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วยในมนุษย์ ซึ่งแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ เชื่อว่าความเจ็บป่วยเกิดจากธรรมชาติ เชื่อว่าความเจ็บป่วยเกิดจากพลังจักรวาล และเชื่อว่าความเจ็บป่วยเกิดจากสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ความเจ็บไข้ได้ป่วยที่เกิดจากธรรมชาติ ได้แก่ การเสียความสมดุลของร่างกาย อันประกอบด้วย ธาตุทั้ง 4 การเสียสมดุลของความร้อนเย็น การเสียสมดุลของโครงสร้างร่างกาย คือ ธาตุสมุฏฐาน ฤดูสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน ประเทศสมุฏฐาน และพฤติกรรมก่อโรค

2.1.1 ธาตุสมุฏฐาน

ธาตุ ตามแนวคิดแบบทฤษฎีของไทยนั้น พรทิพย์ อุศุภรัตน์ (2536 : 39) กล่าวว่า หมายถึง คุณลักษณะทางรูปธรรมและคุณลักษณะทางนามธรรมหรือหน้าที่ (Function) ไปด้วยกัน การทำความเข้าใจต่อทฤษฎีธาตุ ไม่อาจทำได้โดยการตีความตามตัวอักษร ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่สมมุติขึ้น แทนองค์แห่งคุณลักษณะที่มีคุณสมบัติเฉพาะเท่านั้น ดังนั้นความหมายของคำกล่าวที่ว่าร่างกายมนุษย์ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 อันได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ จึงมิได้หมายความว่า ร่างกายของมนุษย์เกิดจากการที่ ดิน น้ำ ลม ไฟ มาผสมกันเป็นร่างกายของมนุษย์ แต่หมายถึงร่างกายของมนุษย์นั้นประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบที่มีลักษณะแตกต่างกันออกไป 4 ประการ ธาตุดิน จึงไม่ได้หมายถึงพื้นดินหรือดินที่เป็นหินปนละเอียดผสมกับซากพืชซากสัตว์ ตามที่จำกัดความไว้ในวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟก็มิได้หมายถึง น้ำ ลม ไฟ ตามตัวอักษร แต่หมายถึงคุณลักษณะแห่งความเป็นธาตุที่เป็นสภาวะของคุณสมบัติที่แตกต่างกัน

การอธิบายเรื่องธาตุสมมุติฐาน นั้น ประทีป ชุมพล (2541 : 127) กล่าวว่าแต่เดิม นักปราชญ์ชาวอินเดีย เชื่อกันว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุ 3 เท่านั้น คือ ธาตุลม ธาตุน้ำ และธาตุไฟ ต่อมาลัทธิจารวาก (ลัทธินี้มีมาก่อนพุทธศาสนา ในพระไตรปิฎกเรียกลัทธินี้ว่า โลกายัต และเรียกคณาจารย์ในลัทธิจารวาก ว่า ครูทั้ง 6) เป็นลัทธิแรกที่เชื่อว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุลม ธาตุน้ำ และธาตุไฟ ซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็น่าจะได้รับความเชื่อเรื่องธาตุทั้ง 4 มาจากลัทธิจารวาก ในขณะที่เดียวกันศาสนาฮินดูเชื่อว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 5 โดยเพิ่มธาตุอากาศลงไป เกี่ยวกับธาตุอากาศนั้น ลัทธิจารวากอธิบายว่า อากาศไม่ใช่ธาตุ เพราะสัมผัสไม่ได้ แต่รู้ด้วยอนุมานอย่างเดียว

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึงร่างกาย ว่าประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) และธาตุลม (วาโยธาตุ) ดังข้อความว่า

“อันว่าธาตุสมุฏฐาน ว่าด้วยสมุฏฐานธาตุทั้ง 4 มี เตโชธาตุ เป็นต้น และมี ปรวิธาตุ เป็นที่สุด ดังนี้ (1) อันว่าสมุฏฐานเตโชธาตุพิภคินั้น เป็นที่ตั้งแห่งจุดกาลเตโช ซึ่งจะวิปริต เป็นชาติ เป็นจะละนะ เป็นภินนะ ก้ออาศัยแห่ง พัทธะปัตตะ อพัทธะปัตตะและก้าเดาทั้ง 3 นี้ เป็นอาทิให้เป็นเหตุในกองเตโชธาตุพิภคินสมุฏฐานกองหนึ่ง (2) อันว่าสมุฏฐานวาโยธาตุพิภคินั้น เป็นที่ตั้งแห่งฉกาลวาโย ซึ่งจะวิปริต เป็นชาติ เป็นจลนะ หรือเป็นภินนะ ก้ออาศัยแห่งหทัยวาท, สัตถกะวาทะ สุมनावาทะ ทั้ง 3 นี้เป็นอาทิ ให้เป็นเหตุในกองวาโยธาตุพิภคินสมุฏฐานกองหนึ่ง (3) อันว่าสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคินั้น เป็นที่ตั้งแห่งทวาทะสอะอาโป ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ เป็นจะละนะ หรือเป็นภินนะ ก้ออาศัยแห่งสอเสมหะ แลอะระเสมหะ, และคฺฐเสมหะ ทั้ง 3 นี้เป็นอาทิ ให้เป็นเหตุในกองอาโปธาตุพิภคินสมุฏฐานกองหนึ่ง (4) อันว่าสมุฏฐานปรวิธาตุพิภคินั้น เป็นที่ตั้งแห่งวิสะติปถวิ ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ จะละนะ หรือเป็นภินนะ ก้ออาศัยแห่งหทัย, อุทริยะ, กริสะ ทั้ง 3 นี้เป็นอาทิให้เป็นเหตุในกองปรวิธาตุพิภคินสมุฏฐานกองหนึ่งสมุฏฐานธาตุทั้ง 4 กองนี้เป็นมหาพิภคินสมุฏฐานธาตุหมวดหนึ่ง ให้แพทย์พึงรู้ไว้ดังกล่าวนี”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 339)

จากข้อความดังกล่าว เนื้อหาที่สำคัญแสดงให้เห็นว่า ธาตุสมุฏฐาน แบ่งออกเป็น (1) สมุฏฐานเตโชธาตุ เป็นที่ตั้งแห่งจุดกาลเตโช (ธาตุไฟทั้ง 4) ซึ่งจะวิปริต เป็นชาติ เป็นจลนะ เป็นภินนะ ต้องอาศัย พัทธะปัตตะ อพัทธะปัตตะ และก้าเดา เป็นเหตุ (2) สมุฏฐานวาโยธาตุ เป็นที่ตั้งแห่งฉกาลวาโย (ธาตุลมทั้ง 6) ซึ่งจะวิปริต เป็นชาติ เป็นจลนะ เป็นภินนะ ต้องอาศัย หทัยวาท สัตถกะวาท และสุมनावาทเป็นเหตุ (3) สมุฏฐานอาโปธาตุ เป็นที่ตั้งแห่งทวาทสอะอาโป (ธาตุน้ำทั้ง 12) ซึ่งจะวิปริต เป็นชาติ เป็นจลนะ เป็นภินนะ ต้องอาศัย สอเสมหะ อะระเสมหะ และคฺฐเสมหะ ให้เป็นเหตุ และ (4) สมุฏฐานปรวิธาตุพิภคิน เป็นที่ตั้งแห่งวิสะติ (ธาตุดินทั้ง 20) ซึ่งจะวิปริต เป็นชาติ เป็นจลนะ เป็นภินนะ ต้องอาศัย หทัย อุทริยะ และกริสะ ให้เป็นเหตุ

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยเจ้าเมืองจันทบุรี (กล่อม) เนื้อหาในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ในตอนที่สาม ว่าด้วยฤดู และรศยา กล่าวถึงธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ในตอนที่ห้า ว่าด้วยลักษณะรัตนธาตุทั้งห้า (กาพย์ยานี) กล่าวถึงธาตุทั้ง 5 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอากาศ ในตอนที่สิบ ว่าด้วยลักษณะก้าเนตขาง (กาพย์ยานี) กล่าวถึงธาตุทั้ง 4 รวมทั้งอาการของโรคขางประเภทต่าง ๆ

ตอนที่สาม

“...กำเร็บเดือนนั้นว่า	ในเดือนห้าเดือนเก้า
เดือนอ้ายเข้าเป็นสาม	เดือนนี้นามปถวิ
เดือนหกมีกำหนด	เดือนสิบหมดเดือนยี่
สามเดือนนี้ธาตุไฟ	อนึ่งนั้นในเดือนเจ็ด
เดือนแปดสมเคราะห์เดือน	สิบสองเลื่อนเดือนสี่
สามเดือนนี้อาโป	ก้าเนตโรคามิ
ธาตุทั้งสี่ที่กล่าวมา	รายเดือนว่าเหมือนกัน ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 13)

ตอนที่สิบ

“...จะกล่าวธาตุทั้งสี่
กฺลบุตรมีปัญญา

.....

เดโชพิการกาล
เกิดจุกและเสียดหลัง

.....

วาโยพิการนั้น
น้ำหนวลันไหลเหม็น

.....

อาโปให้โทษนั้น
มีเลือดเคลมรภัย

.....

ปถวีโทษกล่าวมา
กระดูกและเนื้อเส้นเอ็น
อาการที่เป็น

ในคัมภีร์ย่อมมีมา
อันน้อยค่อยกำหนดฟัง

.....

กำหนดโทษวาโยบัง
จะหายใจอ้อมใจ

.....

ให้หูตึงกำเนิดเป็น
ก็ไม่เห็นนัยนตาฟาง

.....

ที่แก้ท่านกำหนดหมาย
ทั้งสามนี้ท่านกล่าวมา

.....

ออกจากกายา
อาหารเก่าหากให้เห็น
วิบัติที่ในอาหาร.....”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 47)

ส่วนธาตุทั้ง 5 ที่กล่าวไว้ในตอนที่ห้า มีดังนี้

“...ด้วยข้าอุตสำหรับเพียร
จักกล่าวตามลักษณะ

.....

“... จะกล่าวธาตุปถวี
อาพาธนั้นบันดาล

.....

“... จักแจ้งอาโปธาตุ
อาการสิบเอ็ดให้

.....

“... จักกล่าววาโยไซรั
สิบสามตามสังขยา

.....

“ ... พรรณนาเดโชไซรั
ให้ชัดในอุรา

.....

“ ... อากาศธาตุแดกนั้น
แลดูนิ้วแลหัตถา

จึงได้เขียนเป็นตำรา
ชื่อรัตนธาตุทั้งห้า

.....

โทษนั้นสี่สิบสองสถาน
ให้เจ็บปากและเจ็บฟัน

.....

เป็นประหลาดเมื่อหย่อนไป
ดีพลุ่งไซรัและเสมหา

.....

เมื่อหย่อนไปให้โทษมา
คือวาตาวิบัติไป

.....

เมื่อหย่อนไปให้โทษมา
ให้แสบไส้ให้ตัวเย็น

.....

ให้หูลั่นกรอกกลอกตา
ห่อนปรากฏจักษุตน ... ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 27 – 30)

เป็นที่น่าสังเกตว่าการที่คัมภีร์ฉันทศาสตร์กล่าวถึงธาตุทั้ง 5 นั้น ได้อ้างว่านำความคิดมาจากคัมภีร์โรคนิทาน ดังข้อความว่า

“...ด้วยข้าอุตสาหะเพียร	จึงได้เขียนเป็นตำรา
จิกกล่าวตามลักษณะ	ชื่อรัตนธาตุทั้งห้า
อาจารย์ท่านพรณา	คัดลอกมาจากโรคนิทาน
ลักษณะนั้นมีห้า	เป็นธรรมดาแต่โบราณ ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 27)

แต่เมื่อได้พิจารณาคัมภีร์โรคนิทาน โดยละเอียดแล้ว จะเห็นว่า ธาตุทั้ง 5 ไม่มีในคัมภีร์โรคนิทานเลย มีกล่าวเฉพาะแต่ธาตุทั้ง 4 เท่านั้น คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ไม่ปรากฏอากาศธาตุตามที่กล่าวอ้าง ซึ่ง กุสุมา รักษมณี (2542 : บทหน้า 7) ได้สันนิษฐานว่า แนวความคิดเกี่ยวกับธาตุทั้ง 4 นั้น ปรากฏอยู่ในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง 2 เล่ม เกือบทุกคัมภีร์ ได้แก่ คัมภีร์ประถมจินดา คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์สรรพคุณยา คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย คัมภีร์มหาโชติรัตน์ คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุวิภังค์ และคัมภีร์ธาตุบรรจบ แต่ธาตุทั้ง 5 นั้น ไม่ปรากฏในคัมภีร์เล่มใดเลย ยกเว้นในคัมภีร์ฉันทศาสตร์เท่านั้น อาจเป็นไปได้ที่ผู้เรียบเรียงได้นำเรื่องธาตุทั้ง 5 มาจากอายุรเวทของศาสนาฮินดู

เนื้อหาในคัมภีร์ประถมจินดา กล่าวถึงชมพูทวีปอันเป็นดินแดนที่พวกเราอาศัยเรียกว่า “กามภพ” ผู้ตั้งครุฑรค์ ต้องมีการเสพเมถุน สังวาส จึงจะตั้งครุฑรค์ และการปฏิสนธิ จะต้องประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุลม (วาโยธาตุ) และธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ดังปรากฏในข้อความว่า

“สัตว์ทั้งหลาย เมื่อจะตั้งอนุโลมปฏิสนธินั้น พร้อมด้วยบิฑามารดาทั้งธาตุทั้ง 4 กับบริบูรณ์พร้อมคือ ปถวีธาตุ 20 อาโปธาตุ 12 เตโชธาตุ 4 วาโยธาตุ 6 ระคนกันเข้า”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 53)

กล่าวถึงธาตุทั้ง 4 อันเกี่ยวเนื่องกับการเกิดโรค ว่า

“บุคคลที่เกิดมาในโรคนี้ หญิงชายก็ดี จะยังเกิดโรคาพยาธิทั้งปวงนั้น ก็อาศัยแก่ธาตุทั้ง 4 ถ้ามีบริบูรณ์แล้วก็ย่อมให้ธาตุนั้นแปรปรวนไปก่อน โรคทั้งปวงนั้นจึงบังเกิดขึ้นต่าง ๆ ต่อเมื่อภายหลัง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 168)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ เป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องหรือต่อเนื่องกับคัมภีร์ธาตุวิภังค์ มีเนื้อหา กล่าวถึง การจำแนก หรือการแบ่งธาตุทั้ง 4 การรักษาโรคเกี่ยวกับการพิการของธาตุทั้ง 4 ตามฤดูกาลในรอบทั้ง 12 เดือน และได้ให้ความสำคัญกับธาตุทั้ง 4 กับอิทธิพลของฤดูกาล โดยเชื่อว่า ธาตุทั้ง 4 จะต้องอยู่ในภาวะสมดุลกับร่างกายจึงจะไม่เจ็บป่วย

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ ได้กล่าวถึงธาตุทั้ง 4 ว่า “อันว่าบุคคลตายโดยกำหนดสิ้นอายุปริโยสานเป็นปรกตินั้น ธาตุทั้ง 4 ก็อันตรธานสูญเป็นลำดับกันไป คือ ดิน, น้ำ, ลม, ไฟ แต่มิได้ขาดสูญหายพร้อมกันทีเดียว ย่อมจะสูญขาดไปทีละ 2, 3, 4, 5 สิ่ง ขาดทยอยลงเป็นลำดับ จึงจะให้เป็นเพศต่าง ๆ ก็ดี คือว่า บุคคลเมื่อจะสิ้นอายุของตนนั้น ปถวีธาตุ 20 ก็ย่อมจะขาดไป 19 (หายัง) หัวใจก็ยังอยู่ อาโปธาตุทั้ง 12 ขาดไป 11 (ปิดตัง) กดีก็ยังอยู่ วาโยธาตุ 6 ขาดไป 5 (อัสสาสปัสสโส) ลมหายใจเข้าออกก็ยังอยู่ เตโชธาตุ 4 ขาดไป 3 (สันตปปัจคิ) ไฟธาตุ อบอุ่นกายก็ยังอยู่ ถ้าว่าธาตุทั้งหลาย ขาดสูญสิ้นพร้อมกันดังกล่าวมานี้ ท่านย่อมตัดอาการว่า แพทย์ผู้ใดจะเยียวยารักษาสืบไปมิได้เลย ถ้าธาตุทั้ง 4 จะขาดจะหย่อนไปแต่ 1, 2, 3 สิ่งดังนั้น ยังจะพยาบาลได้ ให้แพทย์พิจารณาตุดังกล่าวมาตั้งนั้นเกิด”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 251 – 252)

ความเชื่อเกี่ยวกับธาตุทั้ง 4 นั้น ประทีป ชุมพล (2541 : 129) ได้วิเคราะห์พื้นฐานของการแพทย์แผนไทยในการนำคำว่า ธาตุ มาใช้กับความหมายว่า ร่างกายมนุษย์ มีองค์ประกอบของธาตุทั้ง 4 สรุปได้ว่า ไทยน่าจะได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาโดยตรง รายละเอียดปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งได้อธิบายรายละเอียด ดังนี้ คือ สิ่งมีชีวิตเกิดมาล้วนประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ร่างกายจะปรกติธาตุ 4 จะต้องสมดุลเกี่ยวข้องกันและกัน โดยแบ่งออกเป็นธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 ธาตุไฟ 4

ธาตุดิน หรือปถวีธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต เป็นของแข็ง มีความคงรูป เช่น อวัยวะต่าง ๆ เป็นธาตุดิน ได้แก่ เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ ผังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า และเยื่อในสมอง

ธาตุน้ำ หรืออาโปธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเป็นน้ำเป็นของที่เหลว มีคุณสมบัติไหลไปมา ชีบซับทั่วร่างกาย อาศัยธาตุดินเพื่อการคงอยู่ อาศัยธาตุลมเพื่อการเลื่อนไหล ได้แก่ น้ำดี เสลด น้ำหนอง น้ำเลือด น้ำเหลือง มันทเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำปัสสาวะ หรือน้ำมูตร และน้ำในอุจจาระ

ธาตุลม หรือวาโยธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเคลื่อนไหวได้ มีคุณสมบัติ คือ ความเบา เป็นสิ่งที่ร่างกายมีการเคลื่อนไหว เดินนั่งนอนลุกเหยียดได้ ธาตุลมอาศัยธาตุดิน และธาตุน้ำเป็นเครื่องนำพาพลัง ขณะเดียวกันธาตุลมพยุ่งดิน และทำให้น้ำเคลื่อนไหวไปมาได้ ธาตุลมที่สำคัญมี 6 ประการ จัดเป็นธาตุลมภายใน ได้แก่ ลมพัดจากข้างล่างสู่เบื้องบน ลมพัดจากเบื้องบนสู่เบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้อง นอกลำไส้ ลมพัดกระเพาะลำไส้ ลมพัดทั่วร่างกายและลมหายใจเข้าออก

ธาตุไฟ หรือเตโชธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะที่เป็นความร้อน ไฟทำให้ลมและน้ำในร่างกายเคลื่อนที่ด้วยพลังแห่งความร้อนอันพอเหมาะ ไฟภายในมี 4 ประการ ได้แก่ ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟทำให้ร้อนระส่ำระสาย ไฟทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้ง และทรุดโทรม และไฟย่อยอาหาร

ธาตุทั้ง 4 จะอยู่ในภาวะสมดุลกับร่างกายได้โดยธาตุดินอาศัยน้ำ ทำให้ชุ่มและเต่งตึง อาศัยลมพยุ่งให้คงรูปและเคลื่อนไหว อาศัยไฟให้พลังงานอุ่นไว้ไม่ให้เย็น . น้ำต้องอาศัยดินเป็นที่เกาะกุมซับไว้มิให้ไหลเหือดแห้งไปจากที่ควรอยู่ อาศัยลมทำให้น้ำไหลซึมซับทั่วร่างกาย ลมต้องอาศัยน้ำ ดินเป็นที่อาศัยและ

นำพาพลังไปในที่ต่าง ๆ ดินปะทะลมทำให้เกิดการเคลื่อนที่แต่พอเหมาะ ไฟทำให้ลมเคลื่อนที่ไปได้ ในขณะที่ลมสามารถทำให้ไฟลุกโชน เผาผลาญมากขึ้นได้ จะเห็นได้ว่าธาตุทั้ง 4 ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ หากแปรปรวนจะเสียความสมดุลทันที

คัมภีร์สรรพคุณยา เป็นการนำเอาพืชสมุนไพรมาศึกษาค้นคว้าและวิเคราะห์ว่า พืชสมุนไพรแต่ละชนิดรักษาโรคอะไรได้บ้าง มีทั้งการศึกษาเรื่อง ลำต้น ดอก ใบ ราก ผล แก่น กระพี้ ยาง ฯลฯ ของพืชสมุนไพรแต่ละชนิดโดยละเอียด มีรูปแบบและวิธีการเขียนต่างจากตำรายาไทยฉบับอื่น ๆ ซึ่งให้เห็นได้ชัดว่าผู้เขียนเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถในทางพืชสมุนไพรเป็นอย่างดี นอกจากนี้คัมภีร์สรรพคุณยาได้กล่าวถึงเฉพาะธาตุทั้ง 4 ว่า

“... เจตมูลหนามแก้ธาตุทั้ง 4 ... พริกไทย กระทำธาตุทั้ง 4 ให้ตั้งมั่น ... สะค้าน แก้ธาตุทั้ง 4 อันยิ่งหย่อนมิให้เสมอกัน ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 308 - 311)

คัมภีร์มหาโชติรัต กล่าวถึงปฐมสัตว์มนุษย์ที่เกิดมาทั้งสตรีและบุรุษล้วนประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 ดังนี้

“... อันว่าธาตุทั้งหลาย 4 เดือน คือ ปถวิธาตุ 20 ประการ มีเกสา เป็นต้น อาโป 12 ประการมีปิตตังเป็นต้น ธาตุเพลิง 4 กอง มีสันตปปักคี เป็นต้น ธาตุลม 6 จำพวกมีอุทฺธังคมาวต เป็นต้น รวมกันเป็นธาตุ 42 ด้วยกันดังนี้ จัดเป็นขันธทั้ง 5 มีรูปขันธเป็นต้น แลธาตุทั้ง 4 ซึ่งกล่าวมานั้น ก็เกิดในรูปขันธทั้งสิ้น อาศัยแก่กัน คือ รูปธรรมเนื่องถึงกัน รูปมิได้บังเกิดมี นาม ก็มีได้มีรูป บังเกิดมีแต่จิตปฏิสนธิเนื่องกัน...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 416)

สำหรับสตรี ตั้งแต่คลอดออกจากครรภ์มารดา แตกต่างจากบุรุษ 4 ประการ คือ (1) ถันประโยธรร (2) จริตกิริยา (3) ที่ประเวณี (4) ต่อมเลือดระดู ดังข้อความที่ว่า

“อันว่ากุมารทั้งหลายเมื่อยังเยาว์ยังเล็กอยู่นั้น กำเนิดตานซางก็เหมือนกุมารผู้ชาย ต่อเมื่ออายุล่วงกำหนดตานซางถึงกำหนดที่จะมีระดูแล้ว จึงมีประเภทต่างกันกับผู้ชาย 4 ประการ ที่จะให้สตรีปฏิสนธิจะเกิดโรค ก็เกิดด้วยโลหิตนั้น มากกว่าโรคอื่น มีประเภทแปลกกันกับชาย 4 ประการนั้น คือ ถันประโยธรรประการ 1 คือ จริตกิริยาประการ 1 คือ ประเวณีประการ 1 คือ ต่อมโลหิตประการ 1 เป็น 4 ประการด้วยกันดังนี้ อนึ่งมีพระบาลีว่าต่อมหรือดอกโลหิตแห่งสตรีผู้นั้นก็บังเกิดขึ้นมาตามประเพณีแห่งสตรีภาพแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 416)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงโลหิตอันเกิดแต่กองธาตุทั้ง 4 คือ

(1) ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองอาโปธาตุ เมื่อจะมีระดูกระทำให้ลงวันละ 5 - 6 ครั้ง ระดูที่ออก

มาเป็นเมือก มันเหม็นคาว โลหิตบางที่ใส บางที่เหลว ดุจไข่ขาว ระดูเดินไม่สะดวก ปวดท้องมาก กินอาหารไม่ได้ ดังข้อความว่า ...

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะโลหิต อันเกิดในกองธาตุทั้ง 4 สืบต่อไป ตามอาจารย์ท่านกล่าวไว้ อันว่าลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองอาโปธาตุนั้น ถ้าสตรีผู้ใดที่ยังมิได้มีสามีก็ดี มีสามีแล้วก็ดี เมื่อระดูจวนจะมีมานั้น กระทำให้ลงไปวันละ 5 ครั้ง วันละ 6 ครั้ง ระดูนั้นออกมา เป็นมูกเป็นมัน เหม็นคาวยิ่งนัก โลหิตนั้นบางที่ใส บางที่เป็นเปลวดุจปะระเมหะไข่น้ำ และระดูนั้นเดินมิได้สะดวก ให้ปวดท้องเป็นกำลัง ให้บริโภคอาหารมิได้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 423)

(2) ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองเตโชธาตุ

เมื่อจะมีระดูมา ทำให้ตั้งไปทั้งตัว แล้วระดูจึงมา ให้ร้อนทางช่องครรภ์ดุจถูกพริกโลหิตที่ออกมาเป็นฟอง มีสีแดงออกเหลือง ทำให้ผิวเนื้อร้อน ให้อาเจียนกินอาหารมิได้ ให้จุกสะบัดร้อนสะบัดหนาว ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยโลหิตอันเกิดแต่กองเตโชธาตุ ถ้าแลเกิดแก่สตรีผู้ใด มีสามีแล้วก็ดี ลักษณะเมื่อระดูจะมีมานั้น กระทำให้ตั้งไปทั่วทั้งตัวแล้วระดูจึงมีมา ให้ร้อนทางช่องคลอดทวารดุจถูกพริก แลโลหิตที่ออกมาเป็นฟอง มีสีดุน้ำฝางอันบุคล เอาหน้าสัมผัสเบาบีบลง สีนั้นก็เหลืองไปแล้วกระทำให้ร้อนผิวเนื้อดังจะบอก แลให้อาเจียนให้เหม็นอาหาร บริโภคอาหารมิได้ ให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว แลให้จุกแตกดังกล่าวนี”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 424)

(3) ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองวาโยธาตุ

เมื่อจะมีระดูมา กระทำให้ท้องขึ้นท้องพอง จุกเสียด ตัวร้อน คลื่นเหียนอาเจียน ลมเป่า ระดูมาไม่สะดวก สีดุน้ำดอกคำจาง ๆ ให้ปวดเป็นกำลัง ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยโลหิตอันเกิดแต่กองวาโยธาตุ ถ้าเกิดแก่สตรีผู้ใดที่มีสามีแล้วก็ดี ที่มีได้มีสามีก็ดี ลักษณะเมื่อระดูจะมีมานั้น กระทำให้ท้องขึ้นท้องพอง ให้จุกเสียดเป็นกำลัง ให้ตัวร้อนให้จับเป็นเวลา ให้คลื่นให้เหียนอาเจียนแต่ลมเป่า ระดูมีมาไม่สะดวก มีสีดุน้ำดอกคำจาง ให้ปวดเป็นกำลัง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 425)

(4) ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองปถวิธาตุ

เมื่อจะมีระดูมา ให้เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก ระดูไม่สะดวก บางที่เป็นเมือกมันออกมา กระทำให้ร้อน ให้แสบ จุกเสียด ท้องขึ้น ปวดท้องมาก ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยโลหิตอันเกิดแต่กองปฏิจาต ถ้ำแลเกิดแก่สตรีผู้ใดที่มีสามีแล้วก็ดี ที่หาสามีมิได้นั้นก็ดี แลลักษณะเมื่อระดูจะมีมานั้น ให้เมื่อยทุกข้อทุกลำกระดูก เดินหยดย้อยมิได้สะดวก บางที่เป็นมันเป็นเมือก บางที่เป็นประเมหะระคนออกมากับโลหิตเหนียวดุจยางมะตูม กระทำให้ร้อน ให้แสบ แล้วจุกเสียด ให้ท้องขึ้นเป็นกำลัง แลระดูนั้นมีสีดำแดงสีขาว สีเหลืองระคนกันออกมา มีกลิ่นอันควายยิ่งนัก ให้ปวดในอุทรเป็นกำลัง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 426)

คัมภีร์โรคนิทาน ได้กล่าวถึงธาตุทั้ง 4 ว่า เมื่อมนุษย์จะตายโดยปกติแล้ว ธาตุทั้ง 4 จะอันตรธานสูญหายเป็นลำดับกัน เสื่อมเสียไปทีละ 2 สิ่ง 3 สิ่ง บางทีธาตุดินขาดก่อนธาตุน้ำ ขาดก่อนธาตุลม ขาดก่อนธาตุไฟ และเมื่อจะสิ้นอายุนั้น ปฏิจาต 20 ประการ ขาดหายไป 19 เหลือแต่หทัยไว้ อาโปธาตุ 12 ขาดหายไป 11 เหลือแต่น้ำลาย (คัมภีร์ธาตุวิภังค์ เหลือแต่ปิดตั้ง) วาโยธาตุ 6 ขาดหายไป 5 เหลือแต่ลมหายใจเข้าออก เตโชธาตุ 4 ขาดหายไป 3 เหลือแต่วาโยธาตุ 6 ขาดหายไป 5 เหลือแต่ลมหายใจเข้าออก เตโชธาตุ 4 ขาดหายไป 3 เหลือแต่ไฟสำหรับเผาภายในอุ้ง ถ้ำธาตุทั้ง 4 นี้ขาดสูญไปพร้อมกันเมื่อใด อาการตัดตั้งข้อความว่า

“... อันบุคคลตายโดยกำหนดสิ้นอายุปริโยสานเป็นปรกตินั้น ธาตุทั้ง 4 ก็อันตรธานสูญหายเป็นลำดับกันไป คือ ธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 ธาตุไฟ 4 เมื่อจะอันตรธานนั้น หาสัญพร้อมกันทีเดียวทั้ง 4 ธาตุไม่ ย่อมสูญไปขาดไปทีละ 2 สิ่ง 3 สิ่ง 4 สิ่งก็มี บางทีธาตุดินขาดก่อนธาตุน้ำ ขาดก่อนธาตุลม ขาดก่อนธาตุไฟ แลเมื่อสิ้นอายุดับสูญนั้น ปฏิจาต 20 ขาดไป 19 ยังหทัยหนึ่ง อาโปธาตุน้ำ 12 ขาดไป 11 ยังแต่น้ำลายหนึ่ง วาโยธาตุลม 6 ขาดไป 5 ยังแต่ลมหายใจเข้าออกหนึ่ง เตโชธาตุไฟ 4 ขาดไป 3 ยังเหลือแต่ไฟสำหรับเผาให้กายอบอุ่นหนึ่ง ถ้ำธาตุทั้งหลายสิ้นสูญไปดังกล่าวนี้อาการตัดทีเดียว สามสิ่งสี่สิ่งดังนั้น ก็ยังเย็บวยาต่อไปไม่ได้เลย ถ้ำธาตุทั้ง 4 ขาดหย่อนไปแต่ทีละสิ่งสองสิ่ง สามสิ่งสี่สิ่งดังนั้น ก็ยังจะพยาบาลได้อยู่...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 450 – 451)

กล่าวถึงลักษณะธาตุแตก โดยกล่าวถึง

เตโชธาตุ มี 4 จำพวก คือ ปริณามัคคี ปริทัยหคคิ ชิรณคคิ และสันตปคคิ ดังเช่นในข้อความว่า

“อันว่าลักษณะเตโชธาตุแตกนั้น คือ ให้ขัดในอกในใจประการ 1 ให้บวมมือบวมเท้าประการ 1 ให้โอบเป็นมอญคร่อมประการ 1 ลักษณะ 4 ประการนี้ คือ เตโชธาตุ อันชื่อว่า ปริณามัคคีแตกแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 455)

“อันว่าเตโชธาตุ ชื่อ ปริทัยหคคิ มักให้มือเท้าเย็น ชีพจรไม่เดินประการหนึ่งชีพจรขาดหลัก ... อันนี้เตโชธาตุชื่อว่า ปริทัยหคคิแตก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 455)

“อันว่าชีระนัคคีแตกนั้นเสโทตก คือ ความชรานำพระยามัจจุราช ให้มาเล้าโลมสัตว์ทั้งปวง จะให้มีชีวิตออกจากร่างกายนั้น ... ท่านว่าเตโชชีระนัคคีแตก จึงเป็นดังกล่าวนี ให้แพทย์พึงรู้เถิด”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 456)

“อันว่าเตโชธาตุ ชื่อว่าสันตปัคคี แตกเมื่อใดแก้มได้ตายแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 456)

วาโยธาตุ มี 6 จำพวก คือ อุทฐังคมาวตา อโธคมาวตา กุจฉิสยาวตา โกฏฐาสยาวตา อังคมังคานุสารีวตา และอัสสาสะปัสสาสะวตา ดังเช่นในข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยวาโยธาตุ 6 จำพวกแตกต่อไป คือ อุทฐังคมาวตแตกนั้น มักให้ดินรนมือ เท้าขวกไขว่ ให้พลิกตัวไป ๆ มา ๆ ทุรนทุราย ให้หาาให้เรอบ่อย ๆ คือ ลมอุทฐังคมาวต”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 456)

“ลมชื่อ อโธคมาวตแตกนั้น ให้ยกมือยกเท้าไม่ได้ ให้เมื่อยขบทุกข้อทุกระดูกเจ็บปวดยิ่งนัก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 456)

“ลมกุจฉิสยาวตาแตกนั้น มักให้ท้องขึ้นท้องล้น ให้เจ็บอก ให้ส่วงสวาย ให้แตกขึ้นแตกลง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 457)

“ลมโกฏฐาสยาวตาแตกนั้น มักให้เหม็นคาวค่อ ให้อาเจียน ให้ จุกเสียด ให้แตกในอก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 457)

“อันว่าลมชื่ออังคมังคานุสารีวตา คือ ลมพัดไปทั่วสรรพางค์กายนั้นแตก ให้หูตึง คนเจรจาไม่ได้ยิน ...เป็นดังนี้คือ ลมอังคมังคานุสารีวตาแตก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 457)

“ถ้าว่าลมอัสสาสะปัสสาสะวตานั้น จะได้ขาดสูญหายไป ถ้าสันลมอัสสาสะปัสสาสะวตาแล้ว เมื่อใด ก็ตายเมื่อนั้นแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 457)

อาโปธาตุ มี 12 จำพวก คือ ปิตตัง (พัทธปิตตะ, อพัทธปิตตะ) พุบโผ โลหิต เสโท น้ำตา มันทเลว น้ำลาย น้ำมูก น้ำขุ่น ไขข้อ และมูตร ดังเช่นในข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยธาตุน้ำแตกนั้น ทำให้คนไข้คลั่งไคล้ไหลหลง ละเมอเพ้อพก นอนสะดุ้งหวาด หวั่น บางทีให้ลงตุจกินยาทุเลา ให้ลงเขียว ลงแดง ลงเหลือง ออกมาทำให้หาสติมิได้ ... ถ้ายังไม่หยุดให้ประกอบยาที่แก้ดีพิการดีแตกมามากก็ได้เหมือนกัน

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 458)

"หนองแตกไหลออกเนื่อง ๆ ให่กายชุปผอมกินอาหารไม่รู้จักรส มักเป็นผิภายใน 7 ประการ
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 459)

"โลหิตพิการหรือแตกก็ดี ท่านกล่าวไว้เมื่อแรกเป็นนั้น แพทย์สมมุติว่าไข้กำเดาเพราะโลหิต
กำเริบ"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 459)

"เหงื่อถ้าแตกนั้นให้เหงื่อตกหนัก ให้ตัวเย็น ให้ตัวขาวซีด ให้ส่วงสวาย ให้หากำลังมิได้"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 461)

"น้ำตานัน แดงพิการก็ให้ตามัว ให้น้ำตาตกหนักแล้วก็ตั้งแต่แห้งไป ตานันก็เป็นดุจเยื่อผลลำไย"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 461)

"มันเหลวนั้น ถ้าแตกกระจายออกทั่วสรรพางค์กาย ก็ให้ตัวเหลือง ตาเหลือง เว้นแต่อุจจาระ
ปัสสาวะไม่เหลือง"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 461)

"น้ำลายแตกไซ้ ให้ปากเปื้อนน้ำลายเหนียว บางที่เป็นเม็ดยอดขึ้นในลิ้นในคอ"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 461)

"น้ำมูก เมื่อพิการแตกนั้น ให้ปวดในสมอง ให้น้ำมูกตกให้ตามัว"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 462)

"มันชัน เมื่อพิการแตกไซ้ดุจโลหิตเสียก็เหมือนกัน"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 462)

"ไขข้อ เมื่อพิการแตกก็ดี อันว่าไขข้อนี้อยู่ในกระดูก กระทำให้เมื่อย ในข้อกระดูกทุกแห่งดุจคราด
จากกัน ให้ขัดให้ตึงทุกข้อ จะแก้เป็นอันยากนัก ด้วยอยู่ในกระดูก"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 462)

"มูตร เมื่อพิการแตกนั้น ให้ปัสสาวะวิปลาต คือ แดง คือ เหลือง และเป็นนิ่วก็ดี บางทีดูจนน้ำขาว
เซ็ด ให้ขัดเบาให้เจ็บหัวหนำ"
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 463)

ปถวีธาตุ มี 20 จำพวก คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูกเยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ
พังผืด พุง ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า และสมองศีรษะ ดังเช่นในข้อความว่า

“บัดนี้จะว่าด้วยธาตุดินต่อไป พระอาจารย์เจ้าจัดออกเป็นแผนกแต่ละสิ่ง ๆ (1) คือผม ถ้าพิการให้เจ็บสอง ให้ผมร่วง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 463)

“ชนเมื่อพิการ ให้เจ็บทุกชุมชนทั่วสรรพางค์กาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 464)

“เล็บ เมื่อพิการทำให้ตันเล็บชำเขี้ยวดำก็ดี บางทีให้ฟกบวมเป็นต้นเดือน กลางเดือน บางทีให้ขบเล็บชำเป็นหนองเจ็บปวดยิ่งนัก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 464)

“ฟัน เมื่อพิการหักถอนแล้วก็ดียังอยู่ก็ดี ก็ยอมเป็นประเพณีสืบ ๆ กันมา ถ้าเจ็บในไรฟันในรากฟันในเหงือก ก็ให้แก่ในทางร่าเมื่อนั้นเกิด”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 464)

“คือน้ำ 500 ชัน ถ้าพิการให้เสียไปทั่วทั้งตัว มักให้ฟกที่นั้นบวมที่นี้ ให้เป็นพิษ บางทีให้ร้อนดุจไฟ บางทีให้ฟกขึ้นดุดประกายดาดประกายเพลิง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 464)

“เอ็นเมื่อพิการ ส่วนว่าเส้นประธาน 10 เส้น มีบริวาร 2700 เส้นนั้น ก็หวาดไหวไปสิ้นทั้งนั้น”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 465)

“กระดูกทั้งหลายประมาณได้ 300 ท่อน ถ้าพิการว่าโทษโรคนี้ จะแก้เป็นอันยากยิ่งนัก แต่ท่านวางยาไว้ให้แก้ตามบุญของคนไข้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 466)

“เยื่อในกระดูกถ้าพิการแล้ว ยาแก้เหมือนแก้กระดูกนั้นแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 467)

“ม้าม ถ้าแตกพิการไซ้ให้ม้ามหย่อน แต่วามักเลือกที่ตาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 467)

“ดวงฤทัย ถ้าพิการก็ดีแตกก็ดี กระทำให้เป็นคนเสียงจืด ถ้ายังอ่อนอยู่ก็ให้คุดคิมร้าย มักให้ช้ำโกรธ ให้หิวหากำลังไม่ได้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 467)

“ตับนั้น ถ้าพิการแตกก็ดี เป็นเพราะโทษ 4 ประการ ประการหนึ่งกาฬผุดขึ้นในตับ จึงให้ตับอ่อน ... หนึ่ง คือ กาฬผุดขึ้นต้นเดินอยู่ในตับ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 468)

“พังผืด เมื่อพิการแตกก็ดี ทำให้ออกแห้งกระหายน้ำ คือ โรคริดสีดวงแห้งนั้นแล ฯ”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 471)

“พุงเมื่อพิการแตกนั้น ให้ขัดดอกโหล่งท้อง ฐขึ้นท้องพองให้แน่นในอกในท้องบริโภคอาหารไม่ได้”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 471)

“ปอดเมื่อพิการแตกก็ดีอาการจุกไข้พิษ คือ ภาพขึ้นในปอดให้ร้อนอก กระหายน้ำ แล้วหอบจน
โครงลดให้กินน้ำจนปอดลอยจึงหายอยาก บางทีจนอาเจียนน้ำออกจึงจะหายอยาก”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 471)

“ไส้ใหญ่ เมื่อพิการแตกใช้ คือ กินอาหารผัดสำแลง ให้ปวดท้องให้ขัดดอก บางทีให้ลงให้อาเจียน คือ
ลมกัมมัชชवादพัดให้เสมหะเป็นดานกลับเข้าไปในท้องในทรวงอก แล้วให้ตัดอาการ ย่อมว่าไส้ติบ”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 472)

“ไส้น้อย เมื่อพิการแตกให้วิ่งเวียนหน้าตา จะลุกขึ้นให้หาว ให้เรอ ให้จุกเสียดให้เจ็บหลังเจ็บ
สะเอว ให้เสมหะขึ้นคอให้ร้อนคอ ร้อนท้องน้อยเป็นลมโอบ ให้ตกโลหิตให้ตกหนอง”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 472)

“อาหารใหม่ เมื่อพิการแตกใช้ ถ้าบริโภคเข้าไปอ้อมแล้วเมื่อใด ก็ทำให้ร้อนท้องนัก บางทีให้สะอึก
บางทีให้ขัดในอก”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 472)

“อาหารเก่า เมื่อพิการแตก คือ ชางชะโมยก้นลำไส้ ถ้าพันกำหนดชางแล้วคือริดสีดวงถูกนั้น”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 473)

“สมองศีรษะ เมื่อพิการแตก ให้เจ็บในกระบาลศีรษะดังจะแตก ให้ตามืดให้หูตึง ปากและจมูกเฟิ่น
ขึ้นลิ้นกระด้าง”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 473)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหา กล่าวถึง ความพิการของธาตุทั้ง 4 ไม่สมบูรณ์ เช่นปรกติ อันเป็น
เหตุของโรค ดังข้อความว่า

“จะกล่าวธาตุทั้งสี่	ตามคัมภีร์วิสุทธิมรรค
บาลีมีประจักษ์	พระสรรเพชญ์เทศนา
สำแดงธาตุวิกล	แห่งนรชนผู้โรคา
ธาตุสี่วิการา	ภินทนาหาก้าวแรง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 477)

กล่าวถึงลักษณะธาตุทั้ง 4 พิการ คือ

ปถวีธาตุพิการ

“อเนิงกายคนผู้ใช้
มั่งสังหนังเหี้ยวแห้ง

.....

ดูจไม้ที่คนตัด
ธาตุดินโทษสำแดง

ตั้งชาไปกระต้างแข็ง
แข็งดังขอนก็ปานกัน

.....

ถูกแดดจัดให้เกรียมแห้ง
แพทย์พึงแจ้งดังกล่าวมา”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 477)

อาโปธาตุพิการ

“อเนิงเล่าอาโปธาตุ
ยังชนผู้โรค

.....

น้ำเหลืองไหลซึมซาบ
ปวงแพทย์พึงตรึกตรอง

วิปลาศอันธการ
ย่อมพรุนเปื่อยเป็นหิดฝี

.....

โทษอาโปให้หม่นหมอง
เห็นแม่นยำจึงวางยา ฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 478)

เตโชธาตุพิการ

“อเนิงเล่าธาตุเตโช
ยังชนผู้คลาน

.....

อันขบเอาบุคคล
เตโชพิการกลาย

วิกาโรภินทนา
ให้รู้ร้อนเป็นกำลัง

.....

ตั้งไฟลนกลุ่นทั้งกาย
พิษุร้ายก็เหมือนกัน ฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 478)

วาโยธาตุพิการ

“อเนิงเล่าวาโยธาตุ
กว่าธาตุทั้งสามนั้น

ให้ขาดเป็นชั้นชั้น
วาโยพิการตั้ง

เมื่ออาพาธโทษมากครัน
อาการพิษให้เปื่อยพัง

ตั้งมิดเชือดไม่รอรั้ง
สัตถมขุญรายกาจ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 479)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึงลักษณะธาตุทั้ง 4 ประการ บังเกิดเพื่อกองปถวีธาตุกำเรบ หย่อนพิการ มีพิกัตสมุฏฐานให้เป็นเหตุ ปรากฏมีอุจจาระออกมาสีดำ แดง ขาว เขียว มีสัณฐานดังมูลไก่ แมว เต่า เป็นอุจจาระมหาสันนิบาต ประชุมในกองสมุฏฐานโทษให้กำเรบ หย่อนพิการต่าง ๆ กระทำโทษ 15 ประการ ดังปรากฏในข้อความว่า

“อันว่าลักษณะธาตุทั้ง 4 ประการนั้น บังเกิดขึ้นเพื่อกองปถวี คือ กำเรบ, หย่อน, พิกการ มีพิกัตสมุฏฐานให้เป็นเหตุคือว่า บุคคลผู้ใดใช้กัตมิใช้กัตดี และมีอุจจาระออกมา ดำ แดง ขาว เขียว มีสัณฐานดังมูลไก่ แมว เต่า แลหยาบ สะเอียด กัตดี มีลักษณะดังนี้ โดยประเภทนั้นมี 15 ประการ คือ ให้ปวดอุทร บริโภคอาหารมิได้ อาเจียน นอนมิหลับ เป็นพิษ อุจจาระ ปัสสาวะมี สะดวก ให้ปวดถ่วงเสียไปทั้งกาย เมื่อไปทุกข้อทุกกล่าว ให้ร้อนกระวนกระวาย เจริญพรังพรู ร้อนกระหาย ให้กายชুবหมอมระคนด้วยละอองสามประการ ให้แน่นอกคับใจ ให้เสียตชายุโครงแล ท้อง โทษทั้ง 15 ประการนี้เป็นอุจจาระมหาสันนิบาตระคน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 528)

กล่าวถึง สมุฏฐานมหาภูตรูป อันหมายถึง พิกัตสมุฏฐานธาตุแต่ละธาตุ เกิดกำเรบ (รุนแรงขึ้น เพิ่มขึ้น) หย่อน (การลดลง) และพิการ (การเปลี่ยนแปลงผิดปกติ หรือแตก) คือ

พัทธปิตตะ	อพัทธะปิตตะ	กำเดา	ทั้ง 3 นี้	เป็นพิกัตกองสมุฏฐานเตโชธาตุ
หทัยวาตะ	สัตถกวาตะ	สมุทวาตะ	ทั้ง 3 นี้	เป็นพิกัตกองสมุฏฐานวาโยธาตุ
ศอเสมหะ	อุระเสมหะ	คูลเสมหะ	ทั้ง 3 นี้	เป็นพิกัตกองสมุฏฐานอาโปธาตุ
หทัยวตฺถุ	อุทริยะะ	กริสะ	ทั้ง 3 นี้	เป็นพิกัตกองสมุฏฐานปถวีธาตุ

ดังปรากฏในข้อความว่า

“จึงมีคำปุจฉาถามว่า ลักษณะโทษทั้ง 15 ประการ และมหาภูตรูปในกองสมุฏฐานประชุมละ 3 ละ 3 ให้กำเรบ หย่อน พิกการนั้นด้วยเหตุดังฤา ?

วิสัชนาว่า สมุฏฐานมหาภูตรูปนั้นคือ พัทธปิตตะ อพัทธะปิตตะ กำเดา ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัตกองสมุฏฐานเตโช คือ หทัยวาตะ สัตถกวาตะ สมุทวาตะ ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัตกองสมุฏฐานวาโย คือ ศอเสมหะ อุระเสมหะ คูลเสมหะ ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัตกองสมุฏฐานอาโป คือ หทัย อุทริยะะ กริสะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัตกองสมุฏฐานปถวี”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 529)

แต่สมุฏฐานปถวีธาตุนั้น จะได้เป็นชาติ จลนะ ขึ้นมิได้ ต่อเมื่อสมุฏฐานทั้งสามสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นชาติ จลนะขึ้นแล้ว สมุฏฐานปถวีก็พลอยมีกำลังขึ้นและสมุฏฐานทั้งปวงก็กำเรบแรงขึ้นกว่าเก่า เพราะเหตุว่าปถวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งภูมิโรคทั้งหลาย แต่ถ้าวเกิดพร้อมกันทั้ง 4 ธาตุ (จุดสมุฏฐานธาตุ) ก็จะเป็น มหาสันนิบาต หรือสันนิบาตกองใหญ่ ดังข้อความว่า

“สมมุติฐานปถวีนี้จะได้เป็นชาติจนจะขึ้นนั้นหามีได้ ต่อเมื่อใดสมมุติฐานทั้ง 3 สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดีเป็นชาติจนจะขึ้นแล้ว สมมุติฐานปถวีก็พลอยมีกำลังขึ้น และสมมุติฐานทั้งปวงก็กำเริบแรงขึ้นกว่าเก่า เพราะเหตุว่าปถวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งภูมิโรคทั้งหลาย และเป็นที่สำคัญุดหนุนอุปถัมภ์แห่งโรคขึ้น ให้จำเริญดังนี้ นามเชื่อว่ามหาสันนิบาต คือ สันนิบาตกองใหญ่ เหตุว่าจตุสมมุติฐานธาตุนั้น พร้อมโดยดุษฎีกล่าวมาแล้วนั้น”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 529)

จากเนื้อหาข้างต้นในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ส่วนใหญ่แล้วคัมภีร์ต่าง ๆ ได้แก่ คัมภีร์สมมุติฐานวินิจฉัย คัมภีร์ฉันทศาสตร์ คัมภีร์ประณมจินดา คัมภีร์ธาตุวิภังค์ คัมภีร์สรรพคุณยา คัมภีร์มหาโชติรัต คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ และคัมภีร์ธาตุบรรจบ ได้กล่าวถึง ความเชื่อเกี่ยวกับธาตุสมมุติฐาน (ธาตุทั้ง 4) เมื่อพิจารณาจะเห็นได้ว่า ชีวิตมนุษย์ประกอบด้วย ร่างกายและจิตใจ สำหรับร่างกายของมนุษย์ ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 อันได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ หรือที่เรียกว่า สมมุติฐานธาตุ (ที่ตั้งของธาตุ) ซึ่งอยู่ในภาวะสมดุลเกี่ยวข้องกันและกัน โดยแบ่งออกเป็น ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) มี 20 ประการ ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มี 12 ประการ ธาตุลม (วาโยธาตุ) มี 6 ประการ ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มี 4 ประการ

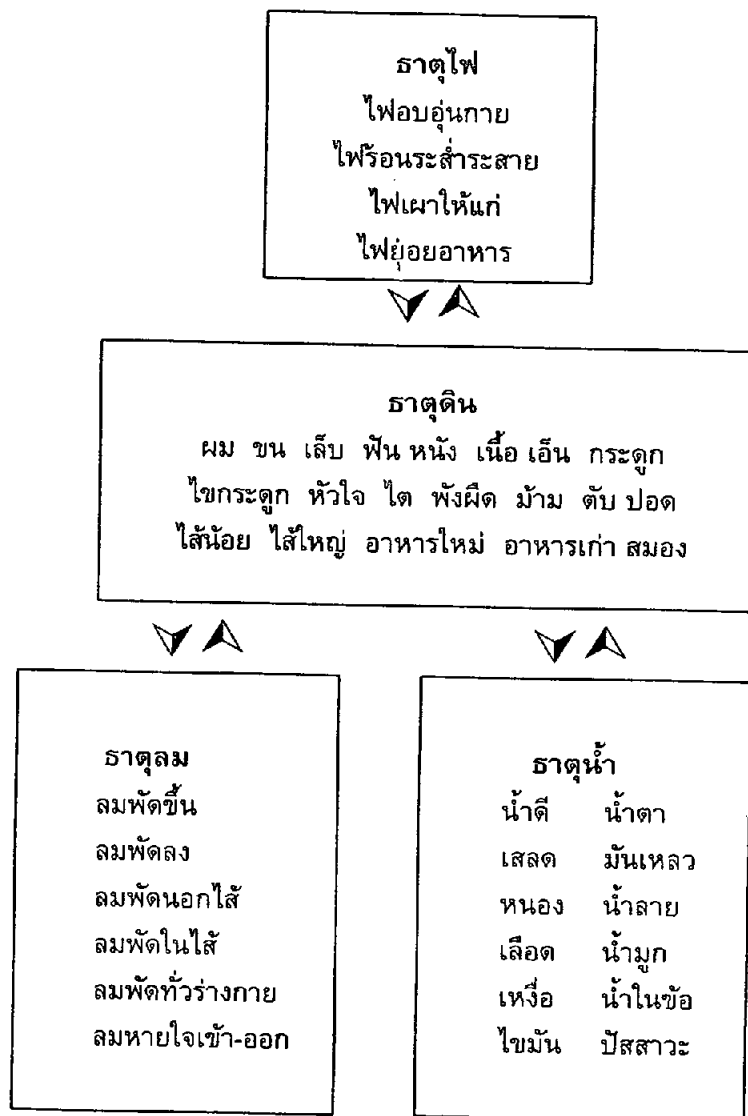
ธาตุดิน (ปถวีธาตุสมมุติฐาน) คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต ที่มีลักษณะเป็นของแข็ง มีความคงรูป ธาตุดินภายในเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค มี 20 ประการ ได้แก่ ผม (เกสา) ขน (โลมา) เล็บ (นขา) ฟัน (ทันดา) หนัง (ตโจ) เนื้อ (มังส) เส้นเอ็น (นหารู) กระดูก (อฐิ) เยื่อในกระดูก (อิฐิมิณูชัง) ม้าม (วักกัง) หัวใจ (หทยัง) ตับ (ยกนัง) พังผืด (กิโถมกัง) ไต (ปิหกัง) ปอด (ปัมผาสัง) ลำไส้ใหญ่ (อันตัง) ลำไส้เล็ก (อันตคณัง) อาหารใหม่ (อุทริยัง) อาหารเก่า (กรีสัง) และมันสมอง (มัตถกเกมัตถกลุงตัง)

ธาตุน้ำ (อาโปธาตุสมมุติฐาน) คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต ที่มีลักษณะเป็นน้ำเป็นของเหลว มีคุณสมบัติไหลไปมา ซึมซับทั่วไปในร่างกาย อาศัยธาตุดินเพื่อการคงอยู่ อาศัยธาตุลมเพื่อการเคลื่อนไหว ธาตุน้ำภายใน มีโดยประมาณ 12 ประการ ได้แก่ น้ำดี (ปิตตัง) มี 2 อย่าง คือ น้ำดีในฝัก (พัทธปิตตะ) และ น้ำดีนอกฝัก (อพัทธปิตตะ) น้ำเสลด (เสมหัง) มี 3 อย่าง คือ น้ำเสลดในคอ (ศอเสมหะ) น้ำเสลดในทรวงอก (อุระเสมหะ) น้ำเสลดในลำไส้ใหญ่ตอนล่าง ทางทวารหนัก (อุทเสมหะ) น้ำหนอง (บุพโพ) น้ำเลือด (โลหิตตัง) น้ำเหงื่อ (เสโท) มันขี้ (เมโท) น้ำตา (อัสสุ) มันเหลว (วสา) น้ำลาย (เชโพ) น้ำมูก (สังฆานิกา) น้ำมันไขข้อ (ลสิกา) และน้ำปัสสาวะ (มุตตัง)

ธาตุลม (วาโยธาตุสมมุติฐาน) คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิตมีลักษณะเคลื่อนไหวได้ มีคุณสมบัติคือความเบา เป็นสิ่งที่มิพลง ทำให้ร่างกายเคลื่อนไหว เดิน นั่ง นอน คู้ เหยียดได้ ธาตุลมย่อมอาศัยธาตุดินและธาตุน้ำเป็นเครื่องนำพาพลัง และขณะเดียวกันธาตุลมพยุงดินและทำให้น้ำเคลื่อนไหวไปมาได้ ธาตุลมที่สำคัญมี 6 ประการ จัดเป็นธาตุลมภายใน ได้แก่ ลมพัดจากข้างล่างสู่เบื้องบน (อุทธังคมาวาตา) ลมพัดจากข้างบนสู่เบื้องต่ำ (อโรคมมาวาตา) ลมพัดอยู่ในท้องนอกลำไส้ (กุจฉิสยาวาตา) ลมพัดในกระเพาะและลำไส้ (โกฏฐาสยาวาตา) ลมพัดทั่วร่างกาย (อังกะมังดานุสรีวาตา) และลมหายใจเข้าออก (อัสสาสะปัสสาวะวาตา)

ธาตุไฟ (เตโชธาตุสมุฏฐาน) คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะที่เป็นพลังงานที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น มีคุณสมบัติให้ความร้อนและเผาไหม้ ไฟทำให้ลมและน้ำในร่างกายเคลื่อนที่ด้วยพลังแห่งความร้อนอันพอเหมาะ ไฟภายในมี 4 ประการ คือ ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น (สันตปัคคี) ไฟทำให้ร้อนระส่ำระสาย (ปริทยัคคี) ไฟทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้งทรุดโทรม (ชิรณัคคี) และไฟสำหรับย่อยอาหาร (ปริณามัคคี)

ธาตุทั้งสี่อย่างที่กล่าวมาเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค ถ้าธาตุบางอย่างมีความผิดปกติหรือพิการไป ร่างกายก็จะเจ็บป่วยไปตามธาตุนั้น เกิดการเสียสมดุลป่วยเป็นโรคต่าง ๆ กล่าวคือ ธาตุทั้งสี่ต้องอยู่ในภาวะสมดุล ร่างกายจึงจะเป็นปกติ ไม่เจ็บป่วย โดยธาตุดินอาศัยน้ำทำให้ชุ่มและเต่งตึงพอเหมาะ อาศัยลมพยุงให้คงรูปและเคลื่อนไหว อาศัยไฟให้พลังงานอุ่นไว้ไม่เน่าเปื่อย น้ำต้องอาศัยดินเป็นที่เกาะกุมซับไว้มิให้ไหลเหือดแห้งไปจากที่ที่ควรอยู่ อาศัยลมทำให้น้ำซึมซับทั่วร่างกาย ลมต้องอาศัยดินและน้ำเป็นที่อาศัยและนำพาพลังไปในที่ต่าง ๆ ดินปะทะลมให้เกิดการเคลื่อนที่แต่พอเหมาะ ไฟอุ่นดินและอาศัยดินเพื่อเผาผลาญให้เกิดพลัง ไฟต้องอาศัยน้ำเพื่อการเผาผลาญที่พอเหมาะ ไฟทำให้ลมและน้ำเคลื่อนที่ไปได้ในขณะที่ลมสามารถทำให้ไฟลุกโชนเผาผลาญมากขึ้นได้ จะเห็นได้ว่า ธาตุทั้ง 4 ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ หากมีความแปรปรวนเสียสมดุลขึ้น ได้แก่ หย่อนกำเริบ หรือพิการ จะทำให้ร่างกายไม่สบาย เกิดเป็นโรคขึ้นได้ (รูปที่ 1)

ภาพประกอบ 1 สรุปธาตุทั้ง 4 (ธาตุสมุฏฐาน)

ที่มา : จากหนังสือชุดนิตยสารการ การแพทย์แผนไทย. (2542 : 43)

สำหรับการเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นจากสาเหตุของการเสียสมดุลของธาตุทั้งสี่นั้น มักแสดงออกด้วยอาการต่าง ๆ อาการที่เจ็บป่วยอยู่เสมอ และการเจ็บป่วยในปัจจุบันเป็นอาการของธาตุใด อวัยวะใดกำเริบ หย่อน หรือพิการ เป็นการหาสมุฏฐานว่าเจ็บป่วยด้วยธาตุใด ในคัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวไว้ว่า ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) นั้น จะเกิด (ชาติ) แปรเปลี่ยน (จละณะ) เองนั้นไม่ได้ แต่เมื่อใดที่ธาตุลม (วาโยธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) เกิดแปรเปลี่ยนไป ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) ก็จะพลอยเป็นไปด้วย และจะส่งผลให้ธาตุอื่น ๆ กำเริบมากยิ่งขึ้น เพราะว่าธาตุดิน (ปถวีธาตุ) เป็นที่ตั้งที่เกิดแห่งโรคทั้งหลาย การที่ร่างกายมนุษย์ประกอบไปด้วย ธาตุทั้งหมด 42 ประการนั้น มีธาตุสมุฏฐานอยู่ 3 ประการ ที่มักจะพิการบ่อยและเป็นหัวหน้าที่ทำให้เกิดโรค คือ ปิตตะสมุฏฐาน (หัวหน้าธาตุไฟ) อันเป็นเหตุให้เกิดความร้อนวตะสมุฏฐาน (หัวหน้าธาตุลม) มีธรรมชาติเย็น และเสมหะสมุฏฐาน (หัวหน้าธาตุน้ำ) มีธรรมชาติหนาว ซึ่งการจำแนกให้เห็นชัดเจนว่า ความร้อน ความเย็น ความหนาว นั้นเป็นมูลเหตุหรือธรรมชาติภายนอกที่เป็นเหตุให้ธรรมชาติภายในร่างกายแปรเปลี่ยนไม่ทัน จึงเป็นเหตุให้ธาตุต่าง ๆ เกิดโรคขึ้นได้

2.1.2 ฤตุมุฏฐาน

ฤตุมุฏฐาน กาญจนนา ตีวิเศษ (2537 : 7) กล่าวว่า หมายถึง ฤตुเป็นที่ยึดที่แรกเกิดของโรคฤตุที่แปรเปลี่ยนไปย่อมทำให้เกิดการเจ็บป่วยได้ โดยช่วงรอยต่อระหว่างฤตูกาล คือ ระหว่างฤตุหนึ่งกับอีกฤตุหนึ่งเปลี่ยนติดต่อกัน เมื่อการสัมผัสของธาตุภายนอกกับธาตุภายในร่างกายมนุษย์ไม่เสมอกัน ธาตุแห่งร่างกายของมนุษย์อาจเปลี่ยนแปลงตามไม่ทัน จึงกระทบกับอากาศผิดฤตุซึ่งคุ้นเคยอยู่แล้ว หรือความต้านทานโรคของร่างกายมีน้อย สภาวะดังกล่าวหากปรับตัวไม่ได้ จะเกิดเสียสมดุลและเกิดการเจ็บป่วย

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจัย กล่าวถึง อิทธิพลของฤตูกาลอันเป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วย โดยฤตุมุฏฐานแบ่งเป็น สมุฏฐานฤตุ 3 และสมุฏฐานฤตุ 6 สมุฏฐานฤตุ 3 โดยย่อแบ่งเป็น 3 ฤตุ และสมุฏฐานฤตุ 6 โดยย่อแบ่งออกเป็น 6 ฤตุ ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะได้สำแดงในกองฤตุมุฏฐานสืบไป ว่าด้วยสมุฏฐานฤตุ 3, ฤตุ 6 ดังนี้ อันว่าสมุฏฐาน แห่งฤตุ 3 นั้นคือคิมหตะสมุฏฐาน 1 วสสันตะสมุฏฐาน 1 เหมันตะสมุฏฐาน 1 อันนี้สมุฏฐานฤตุ 3 ฤตุหนึ่ง 4 เดือน, 3 ฤตุเป็นปี 1

อันว่าสมุฏฐานฤตุ 6 นั้นเล่า คือ คิมหันตะสมุฏฐาน 1 วาสันตะสมุฏฐาน 1 วสสันตะสมุฏฐาน 1 สะระตะสมุฏฐาน 1 เหมันตะสมุฏฐาน 1 ศิศิระสมุฏฐาน 1 อันว่านี้ สมุฏฐานฤตุ 6 ฤตุหนึ่ง 2 เดือน, 6 ฤตุเป็นปี 1 ท่านแบ่งออกจากฤตุ 3 โดยพิเศษ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 339)

สมุฏฐานฤตุ 3 โดยย่อแบ่งเป็น 3 ฤตุ ดังนี้

“จะให้แพทย์พึงรู้ในลักษณะอันที่จะชานาบาบเกี่ยว ซึ่งมีอยู่ในคัมภีร์ธาตุวินิจัยมีขมิ้มะธาตุ นั้น ในพระคัมภีร์นี้จะว่าแต่สมุฏฐานเป็นอาทิ คือ

1. คิมหันตะฤตุมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งปิตตะสมุฏฐานให้เป็นเหตุ

2. วัสสานะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งวาทะสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
 3. เหมันตสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งสมุหะสมุฏฐานระคนให้เป็นเหตุทั้ง 3 นี้ คือ พิกัดกองสมุฏฐานฤๅ 3 โดยย่อ"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 340)

สมุฏฐานฤๅ 6 โดยย่อ แบ่งออกเป็น 6 ฤๅ ดังนี้

- “(1) คิมหันตสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งปิตตะสมุฏฐาน และสมุหะสมุฏฐานระคนกันให้
 เป็นเหตุ
 (2) วสันตสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งปิตตะสมุฏฐาน และวาทะสมุฏฐานระคนกันให้
 เป็นเหตุ
 (3) วัสสานะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งวาทะสมุฏฐาน และปิตตะสมุฏฐานระคนกันให้
 เป็นเหตุ
 (4) สารทะสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งวาทะสมุฏฐาน และสมุหะสมุฏฐานระคนกันให้
 เป็นเหตุ
 (5) เหมันตสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งสมุหะสมุฏฐาน และวาทะสมุฏฐานระคนกันให้
 เป็นเหตุ
 (6) คิสิระสมุฏฐานนั้น เป็นพิกัดแห่งสมุหะสมุฏฐาน และปิตตะสมุฏฐานระคนกันให้
 เป็นเหตุ ทั้ง 6 นี้ คือพิกัดกองสมุฏฐานฤๅ 6 โดยย่อ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 340)

คัมภีร์จินนทศาสตร์ กล่าวถึง—สันนิบาตกุมตริโทษ ว่าด้วยฤๅ 6—ได้แก่ —

1. ตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 6 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 เป็นคิมหันตฤๅมีวสันตฤๅอยู่ด้วย กัน อย่าเข้าใจว่าฤๅฝน เพราะพระอาทิตย์โคจรมาใกล้ ถ้าเป็นไข้เป็นเพราะดีโลหิตเป็นต้นเหตุ
2. ตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 10 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 2 (เดือนยี่) เป็นวสันตฤๅกับเหมันต ฤๅอยู่ด้วยกัน เพราะพระอาทิตย์โคจรรอห่าง มีน้ำค้างเยือกเย็น ถ้าเป็นไข้เป็นเพราะเสมหะเป็นต้นเหตุ
3. ตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 2 ถึงขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 เป็นเหมันตฤๅกับคิมหันตฤๅอยู่ด้วย กันในช่วงนี้ลมพัดจัด ถ้าเป็นไข้เป็นเพราะลมเป็นต้นเหตุ ดังข้อความว่า

“คินหนึ่งโสตกกล่าวมา ฤๅว่าเป็นหก ทานแยกยกกล่าวไว้ เดือนหกเป็นคิมหันต์ การแบ่ง บ้านเอากิ่ง แรมคำหนึ่งถึงเพ็ญ เดือนสิบเป็นคิมหันต์กับวสันตฤๅ เป็นสองอยู่ด้วยกัน อย่าหมายมั่นว่าฝน บังบดบนยิ่งร้อน พระทินกรเสด็จใกล้ มาตรแมนั้ใช้สำคัญ เดือนต้นนั้นเป็นเหตุ แรมลงพื้นสว่างไป ถึงเพ็ญใน เดือนยี่ อาทิตย์ลีลาศห่าง ฤๅกลางเหมันต์ กับวสันตเป็นสอง น้ำค้างต้องเยือกเย็น เสมหะเป็นต้นไข้ แรม

ลงไปเพียงกึ่ง เดือนหกถึงเพ็ญนั้น เข้าคิมหันต์ระคน เหมันต์ปนสัปดาห์ ลมพัดหนักแม่ไข ก่าเน็ดในवादา ซึ่งกล่าวมาทั้งนี้ ต้นปลายปีบรรจบ ฤดูครบเป็นหก สี่เดือนยกควบไว้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 13)

คัมภีร์ธาตุวิงศ์ คัมภีร์ธาตุวิงศ์ได้ให้ความสำคัญกับธาตุ 4 และอิทธิพลของฤดูกาล กล่าวถึงการรักษาโรคเกี่ยวกับลักษณะการพิการของธาตุทั้ง 4 ตามฤดูกาลในรอบเดือนทั้ง 12 เดือน นี้มี 4 ฤดู ๆ ละ 3 เดือน คือ

เดือน 5, 6, 7 เตโชธาตุ ชื่อ สันตปัทคคติ พิการ ดังข้อความว่า

“พระอาจารย์เจ้าท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์แพทย์ ว่าด้วยธาตุพิการ คือ ตามธรรมเนียม ปีกหนึ่ง 12 เดือน เป็น 3 ฤดู แต่ในคัมภีร์นี้ท่านจัดเป็น 4 ฤดู ฤดูหนึ่ง 3 เดือน คือ เดือน 5, 6, 7 ทั้ง 3 เดือนนี้ว่าด้วยเตโชธาตุ ชื่อว่า “สันตปัทคคติพิการ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 252)

เดือน 8, 9, 10 วาโยธาตุ ชื่อ ชิรนต์ติ พิการ ดังข้อความว่า

“เดือน 8, 9, 10 ทั้ง 3 เดือนนี้ ว่าด้วยวาโยธาตุชื่อ “ชิรนต์ติ” พิการ ให้ผอมเหลือง ให้เมื่อยทุกข้อลำทั่วสรรพางค์กาย ให้แตกขึ้นลง ให้ลั่นโครก ๆ ให้หาวเรอ วิ่งเวียนหน้าตาหูหนวก มักให้ร้อนในอกในใจ... กินอาหารไม่รู้จักรส คือ วาโยธาตุพิการ ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 252)

เดือน 11, 12, 1 อาโปธาตุพิการ เป็นด้วยกินอาหารผิดสำแดง ดังข้อความว่า

“เดือน 11, 12, 1 ทั้ง 3 เดือนนี้ มักกินอาหารผิดสำแดงอาโปธาตุ พิการ ... ธาตุนี้ 12 จำพวกนี้ ประมวลเข้าด้วยกันชื่อว่า อาโปธาตุ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 253)

เดือน 2, 3, 4 ปถวีธาตุกำเริบ เป็นด้วยนอนผิดเวลา ดังข้อความว่า

“เดือน 2, 3, 4 ไขใน 3 เดือนนี้ นอนผิดเวลา ปถวีธาตุกำเริบตั้งแต่เกสา คือ ผมพิการ ... อาหารเก่าพิการ กินอาหารไม่มีรส เป็นต้นที่จะให้เกิดโรคต่าง ๆ เพราะอาหารผิดสำแดง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 254)

คัมภีร์วโรยคสาธ กล่าวถึง กาลคุณลักษณะ ว่าด้วยฤดู 6 โดยย่อ แบ่งออกเป็น 6 ฤดู ฤดูละ 2 เดือน ได้แก่

วสันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 5 – เดือน 6 ดังนี้

“ในกาลคุณลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า ขยิบตาที่หนึ่งชื่อสุขุมกาล อ่าน ลหุจัก
ลหุอักษรที่ 1 ชื่อว่ามาตรา 1 18 มาตราชื่อ กาสะทะ 1 30 กาสะทะชื่อกาลา 1 20 กาลาชื่ออะฎีกา 1
2 ฎีกาชื่อมหุตร์ 1 30 มหุตร์ชื่อวันหรือคืน 1 15 วัน หรือ 15 คืน ชื่อว่า ปักษ์ 1 2 ปักษ์ชื่อเดือน 1
2 เดือนชื่อฤดู 6 ฤดูชื่อปี 1 2 เดือน ๆ ชื่อ ฤดู ๆ 1 นั่นคือ วสันตฤดู 1 คิมหะฤดู 1 วัสสาฤดู 1
สาระทะฤดู 1 ฤกษะฤดู 1 สิริระฤดู 1 โดยลำดับ เดือน 5, 6 สองเดือนนี้ชื่อวสันตฤดู”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

คิมหะฤดู เริ่มตั้งแต่ เดือน 7 – เดือน 8 ดังนี้

“...เดือน 7, 8 สองเดือนนี้ชื่อ คิมหันตฤดู (ฤกษะฤดู) ในระหว่าง 4 เดือนนี้ลม
กำเริบ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

วัสสานะฤดู เริ่มตั้งแต่ เดือน 9 – เดือน 10 ดังนี้

“... เดือน 9, 10 สองเดือนนี้ชื่อวัสสานะฤดู ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

สาระทะฤดู เริ่มตั้งแต่ เดือน 11 – เดือน 12 ดังนี้

“... เดือน 11, 12 สองเดือนนี้ชื่อสาระทะฤดู 4 เดือนนี้ดีกำเริบ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

ฤกษะฤดู เริ่มตั้งแต่ เดือน 1 – เดือน 2 ดังนี้

“... เดือน 1, 2 สองเดือนนี้ชื่อฤกษะฤดู ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

สิริระฤดู เริ่มตั้งแต่ เดือน 3 – เดือน 4 ดังนี้

“... เดือน 3, 4 สองเดือนนี้ชื่อสิริระฤดู 4 เดือนนี้เสลดกำเริบ ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

คัมภีร์โรคินทาน มีเนื้อหากว่าถึง ความแปรปรวนกำเริบ พิการของธาตุทั้ง 4 ทำให้
ร่างกายเกิดเสียสมดุล ทำให้เกิดการเจ็บป่วยโดยลักษณะธาตุพิการตามฤดู (มี 4 ฤดู ๆ ละ 3 เดือน)

เดือน 5, 6, 7 เตโชธาตุ ชื่อ สันตปัทคตี พิการ ดังในข้อความว่า

“อันลักษณะธาตุจะกำเริบพิการ พระอาจารย์เจ้า กล่าวไว้ในพระคัมภีร์มีฤดู 4 จัดออกไว้ใน ฤดูหนึ่ง 3 เดือน เดือน 5, 6, 7 ทั้ง 3 เดือน ว่าด้วยเตโชธาตุอันชื่อว่า สันตปัทคตีอันพิการ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 451)

เดือน 8, 9, 10 วาโยธาตุ ชื่อ ชีรณคตี พิการ ดังในข้อความว่า

“เดือน 8, 9, 10 ทั้ง 3 เดือนนี้ คือ วาโยธาตุอันชื่อว่า ชีรณคตีพิการ ให้ผอมเหลือง ให้ครันตัว ให้เมื่อยทุกข้อทุกส่วทั่วสารพวงค์กาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 451)

เดือน 11, 12, 1 อาโปธาตุพิการ เป็นด้วยกินอาหารผิดสำแดง ดังในข้อความว่า

“เดือน 11, 12, 1 ทั้ง 3 เดือนนี้ กินผักแลอาหารทั้งปวงผิดสำแดง อาโปธาตุ (คือตีพิการ) มักชั่งโกรธมักสะตุงใจ (เสมหะพิการ) กินอาหารไม่รู้จักรส (หนองพิการ)

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 451)

เดือน 2, 3, 4 ปถวีธาตุกำเริบ เป็นด้วยนอนผิดเวลา ดังในข้อความว่า

“เดือน 11, 12, 1 ทั้ง 3 เดือนนี้ เป็นด้วยนอนผิดเวลา คือ ปถวีธาตุกำเริบนั้น ตั้งแต่ (ผมพิการ) ให้คันศีรษะหนักมักเป็นรังแค”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 452)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหากล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงแปรปรวนของธาตุ 4 ในฤดูเดือนต่าง ๆ ซึ่งเป็นต้นเหตุของโรคอันเป็นธรรมชาติภายนอก ที่เป็นเหตุให้ธรรมชาติภายในร่างกายแปรเปลี่ยนปรับตัวไม่ทัน จึงเป็นเหตุให้เกิดความพิการไม่บริบูรณ์เช่นปกติของธาตุต่าง ๆ การพิจารณาถึงฤดูกาลที่เป็นเหตุให้เกิดโรค ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์แบ่งออกเป็น ฤดูสาม ฤดูสี่ และฤดูหก กล่าวคือ

ฤดูสาม ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึงลักษณะฤดู 3 แบ่งออกเป็น 3 ฤดู คือ

1. คิมหันตฤดู เริ่มตั้งแต่ แรม 1 ค่ำ เดือน 4 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 โรคเกิดในฤดูนี้ เป็นเนื่องจากเตโชธาตุพิการ มีโลหิตเป็นต้นไข้ ดังนี้

“อนึ่งเล่าจักสำแดง	ให้รู้แจ้งเดือนฤดู
ทั้งสามตามแบบครู	คิมพะวสันต์เหมันต์
เดือนสิบสี่แรมค่ำหนึ่ง	เดือนแปดถึงเพ็ญคิมหันต์
โรคเกิดฤดูนั้น	เตโชธาตุวิการา
โลหิตเป็นต้นไข้	มักทำให้โทษนานา
.....	”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 479)

2. วสันตฤดู เริ่มตั้งแต่แรม 1 เดือน 9 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 โรคเกิดในฤดูนี้ เป็นเนื่องจากวาโยธาตุพิการ ดังนี้

“...วสันต์แต่แรมมา	จนวันเพ็ญเดือนสิบสอง
วาโยพิการกล้า	กำเริบกว่าธาตุทุกทอง...”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 479)	

3. เหมันตฤดู เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 12 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 โรคเกิดในฤดูนี้ เป็นเนื่องจากอาโปธาตุพิการ พิกัดเสมหะโลหิต ดังนี้

“เดือนสิบเกิดเดือนอ้าย	เป็นวสันต์เหมันต์มี
แกมกันทั้งสองนี้	จึงอาไปกำเริบแรง
เหตุด้วยกินอาหาร	อันเย็นหวานผิดสำแดง
อาไปวิกาแรง	บังเกิดโทษสิบสองเพลง ..”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 481)	

ฤดูสี่ ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์กล่าวถึงลักษณะฤดูสี่ แบ่งออกเป็น 4 ฤดู รวมถึงพฤติกรรมอันเป็นมูลเหตุของการเกิดโรค ดังในข้อความว่า

1. คิมหันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 5 – เดือน 7 เริ่มป่วยด้วยเตโชธาตุ พิกัดสันตปัทคิพิการ มีโลหิตวิปริต ด้วยเหตุบริโภคอาหารแสลง ดังนี้

“อนึ่งกล่าวฤดูสี่	ในวิธีธาตุเบ็ดเสร็จ
เดือนห้าจนเดือนเจ็ด	คิมหันต์เพศเพื่อเตโช
สันตปัทคิคิดล	โลหิตคนวิกาโร
เกิดเหตุด้วยภุกุญโ	สุปพยัญชนเกิดแสลง ..”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 479)	

2. วสันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 8 – เดือน 10 เจ็บป่วยด้วยวาโยธาตุกำเริบ เพราะกินอาหารมัน ดังนี้

“เดือนแปดถึงเดือนสิบ	วสันต์หิยขึ้นแสดง
วาโยกำเริบแรง	เพราะอาหารอันชุ่มมัน...”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 480)	

3. วสันต์ – เหมันต์ เริ่มตั้งแต่เดือน 11 – เดือนอ้าย เจ็บป่วยด้วยอาโปธาตุกำเริบ เพราะกินอาหารเย็นหวานผิดสำแดง ดังนี้

“เดือนสิบเอ็ดเดือนอ้าย	เป็นวันต์หมันต์มี
แกมกันทั้งสองนี้	จึงอาไปกำเรบแรง
เหตุด้วยกินอาหาร	อันเย็นหวานผัดสำแลง
อาไปวิการแรง	บังเกิดโทษสิบสองเพลง..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 481)

1.¹ หมันต์-คิมหันต์ เริ่มตั้งแต่เดือนยี่ – เดือน 4 เจ็บป่วยด้วยปถวีธาตุพิการ เพราะนอ
ผิดเวลา ดังนี้

“เดือนยี่จนเดือนสี่	เป็นหมันต์คิมหันต์ตรา
เจือกันทั้งสองนา	ในสามเดือนโทษปถวี
เป็นเหตุด้วยตนนอน	ผิดเวลาล่วงมีตี
ปถวียี่สิบนี้	เกิดโทษสิบสามสถาน ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 481-482)

ฤดูหก ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึงลักษณะฤดูหก แบ่งออกเป็น 6 ฤดู คือ

1. คิมหันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 5 – เดือน 6 เจ็บป่วยด้วยโทษดีและกำเดา ทำอาการให้
แสบอก เมื่อยมือเท้า ฯลฯ ดังนี้

“อึ่งเล่าฤดูหก	อาจารย์ยกเป็นคำมูล
เดือนห้าเดือนหกพูน	ชื่อคิมหันต์ฤดูเดิม
ฝัไซในสองเดือน	กำเดาดียอมเพิ่มเติม
โทษเจ็ดหากอีกเหิม	ให้แสบอกเมื่อยตีนมือ ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 482)

2. คิมหันต์-วสันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 7 – เดือน 8 เจ็บป่วยด้วยโทษเดโชและวาโย
พิกัดกำเดาและโลหิต ให้ปวดมวนในกาย ฯลฯ ดังนี้

“เดือนเจ็ดแลเดือนแปด	สองเดือนนี้ท่านภิปราย
คิมหันต์ฤดูหมาย	เพื่อเดโชและวาโย
คิมหันต์แลวสันต์	เพื่อกำเดาโลหิตโด
ปวดมวนในกาโย	ทั้งสี่สังกล้านักหนา ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 483)

3. วสันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 9 – เดือน 10 เจ็บป่วยด้วยวาโยธาตุพิการ เสมหะกำเรบ
ให้เสมหะติดในอก ฯลฯ ดังนี้

“เดือนเก้าเดือนสิบนั้น
 ฝีไฉ่เป็นค้ำมูล
 เกิดโรคเพื่อเสมหะ
 หนักอกดังหนึ่งแกล้ง

ชื่อวสันต์ฤดูพุน
 ด้วยวาโยพิษกล้าแข็ง
 ติดอระอันยิ่งแรง
 มากลึงทับประกับไว้ ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 483-484)

4. ' สารทฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 11 – เดือน 12 เจ็บป่วยด้วยวาโยธาตุพิการ เสมหะและ
 มูตรกำเริบ ให้อ่อนในอก ในกาย ฯลฯ ดังนี้

“เดือนสิบเอ็ดเดือนสิบสอง
 ชื่อสารทฤดูหมาย
 ฝีไฉ่เกิดเพื่อลม
 ร้อนทรวงและอกนั้น

ฤดูเจ็บกำเริบร้าย
 เจียวสันต์แลเหม็นต์
 เสมหะมูตรเป็นสำคัญ
 ร้อนในไส้ในกายเอง..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 484)

5. เหมันตฤดู เริ่มตั้งแต่เดือนอ้าย – เดือนยี่ เจ็บป่วยด้วยอาโปธาตุเป็นไข้ เพื่อเสมหะ
 กำเดาเลือดเจือกัน ดังนี้

“เดือนอ้ายแลเดือนยี่
 อาโปชอบมันหวาน
 ฝีไฉ่เพื่อเสมหะ
 โทษมากหากให้เห็น

สองเดือนนี้เหม็นต์ขาน
 ปถวีแทรกทำเชิญ
 กำเดาเลือดเจือปนเป็น
 ยิ่งกว่าสิ่งสิ้นทั้งปวง..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 484)

6. สีสระฤดู เริ่มตั้งแต่เดือน 3 – เดือน 4 เจ็บป่วยด้วยปถวีธาตุ มี เลือด ลม กำเดา เจือ
 เกล็ด ดังนี้

“เดือนสามแลเดือนสี่
 ปถวีธาตุคินัน
 เกิดโรคด้วยเลือดลม
 แปรปรวนกำเริบมี

สีสระฤดูพลัน
 เป็นมูลโรคขบตี
 กำเดาเจือเกล็ดนี้
 วิกาโรคต่าง ๆ เป็น ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 485)

ฤดูกาลจึงมีผลทำให้ร่างกายแปรปรวน โดยช่วงรอยต่อระหว่างฤดูกาล เช่น ฤดูหนาวต่อ
 ฤดูร้อน ความเย็นจะเจือผ่านเข้าไปและความร้อนเริ่มเจือผ่านเข้ามา ฤดูร้อนต่อฤดูฝน ความร้อนย่อมเจือ
 เข้าไปมีผลต่อธาตุลมที่กำลังมามีผลกระทบ และธาตุลมย่อมเจือเข้ามากกระทบร้อนด้วย ฤดูฝนต่อฤดูหนาว
 เมื่อถึงอากาศหนาวกำลังมา ละอองฝนปลายฤดูและธาตุลมเจือเข้าสู่ความเย็น ในขณะที่ความหนาวเย็นต้น
 ฤดูหนาว เริ่มเจือเข้ามารับลมปลายฤดูฝน สภาวะดังกล่าว ต้องอาศัยการปรับตัวเป็นอย่างมาก หากปรับตัว

ไม่ได้จะเกิดเสียสมดุลทำให้เกิดการเจ็บป่วย ร่างกายจึงต้องพยายามปรับตัวให้เข้ากับฤดูกาลต่าง ๆ ฤดูหนาวเจ็บป่วยด้วยธาตุน้ำ ฤดูร้อนเจ็บป่วยด้วยธาตุไฟ ฤดูฝนเจ็บป่วยด้วยธาตุลม ตัวคุมธาตุดิน คือ หัวใจ (หทัยวัตถุ) อาหารใหม่ (อุทรียะ) และอาหารเก่า (กริยะ) เมื่อธาตุใดธาตุหนึ่งเสียหายหรือแปรปรวน ก็จะทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ คือ ธาตุดินทั้ง 20 ให้มีปัญหาไปด้วย ตัวคุมธาตุน้ำ คือ คอเสมหะ (น้ำช่วงคอขึ้นไป) อูระเสมหะ (น้ำจากคอถึงสะดือ) และอุกเสมหะ (น้ำช่วงล่าง) เมื่อธาตุใดธาตุหนึ่งเสียหายหรือแปรปรวน ก็จะทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ คือ ธาตุน้ำทั้ง 12 ที่กล่าวมาแล้วให้มีปัญหาไปด้วย ตัวคุมธาตุลม คือ หทัยวาตะ (การเต้นของหัวใจ) สัตตกะวาตะ (ลมคมเหมือนอาวุธ) และสมุทรวาตะ (ลมกลางตัว) เมื่อธาตุใดธาตุหนึ่งเสียหายหรือแปรปรวน ก็จะทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ คือ ธาตุลมทั้ง 6 ที่กล่าวมาแล้วให้มีปัญหาไปด้วย ตัวคุมธาตุไฟคือ พัทธปีตตะ (ดีในถุงน้ำดี) อพัทฐปีตตะ (ดีนอกถุงน้ำดี) และกำเดา (องค์ความร้อน) เมื่อธาตุใดธาตุหนึ่งเสียหายหรือแปรปรวนก็ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ คือ ธาตุไฟทั้ง 4 ดังที่กล่าวมาแล้วให้มีปัญหาไปด้วย ร่างกายจะเกิดการเจ็บป่วยหรือไม่ขึ้นกับตัวคุมทั้ง 9 นี้ ที่จะมีผลทำให้ธาตุทั้ง 4 เคลื่อนที่หรือเสียสมดุลไป ดังนั้น ฤๅษสมุฏฐานทำให้ทราบว่าจะเจ็บป่วยในฤดูใดและมีธาตุใดบ้างที่มีผลต่อสุขภาพ (รูปที่ 2)

2.1.3 อายุสมุฏฐาน

อายุสมุฏฐาน กัญจนา ตีวเสช (2537 : 8) กล่าวว่า หมายถึง อายุเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค บุคคลตั้งแต่เริ่มเกิดจนกระทั่งสิ้นอายุขัย มีธรรมชาติ ร้อน เย็น หนาว ไม่เสมอกัน ซึ่งสามารถทำให้เกิดโรคได้

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง ร่างกายมนุษย์ที่จะเปลี่ยนแปลงไปตามอายุขัย โดยอายุสมุฏฐาน แบ่งเป็น 3 วัย คือ

1. ปฐมวัย อายุ 1 - 16 ปี ถ้าจะเป็นโทษในสมุฏฐานใดสมุฏฐานหนึ่ง เสมหะเป็นเจ้าเรือน เจือไปในสมุฏฐานทั้งปวงนั้น
2. มัชฌิมวัย อายุ 16 - 30 ปี ถ้าจะเป็นโทษในสมุฏฐานใดสมุฏฐานหนึ่ง ปิตตะเป็นเจ้าเรือน เจือไปในสมุฏฐานทั้งปวงนั้น
3. ปัจฉิมวัย อายุ 30 - สิ้นอายุขัย ถ้าจะเป็นโทษในสมุฏฐานใดสมุฏฐานหนึ่ง วาตะเป็นเจ้าเรือนเจือไปในสมุฏฐานทั้งปวงนั้น

ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจัยว่า

“ลำดับนี้จะได้แสดงในกองอายุสมุฏฐานโรค อันบังเกิดขึ้นตามในมหาพิภกัน ซึ่งเป็นพาล ทารก, ปานกลาง, ผู้เฒ่า นั้นสืบต่อไป ถ้าแลบุคคลผู้ใดจะเป็นแพทย์ ให้พึงรู้ในกองอายุสมุฏฐานโรค โดยในมหาพิภกจะกล่าวต่อไปข้างหน้า อันว่ากุมารกุมาริผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดา มีอายุได้วันหนึ่งขึ้นไป อยู่ในพิภกเสมหะเป็นที่ตั้งแห่งโทษ ครั้นถึงกึ่งอายุแล้วอยู่ในพิภกปิตตะสมุฏฐานเป็นที่ตั้งแห่งโทษ ครั้นล่วงเข้าอวสานอายุแล้ว อยู่ในพิภกวาตะสมุฏฐานเป็นที่ตั้งแห่งโทษ ถ้าแพทย์เห็นในกองอายุสมุฏฐานโรค 3 ประการดังนี้แล้ว ก็พึงประกอบโอสทให้ต้องในสมุฏฐานดังกล่าวมานี้

(1) อันว่าบุคคลผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดา มีอายุได้วันหนึ่งขึ้นไปถึง 16 ปีเป็นกำหนด ถ้าจะเป็นโทษในสมุฏฐานอันใดอันหนึ่งก็ดี เสมหะเป็นเจ้าสมุฏฐานย่อมเจือไปในกองสมุฏฐานทั้งปวง ถ้าจะให้โทษมีกำลังกว่าสมุฏฐานทั้งหลาย

(2) บุคคลผู้ใดมีอายุล่วง 16 ปีขึ้นไปจนถึง 30 ปีเป็นกำหนด ถ้าจะเป็นโทษในสมุฏฐานอันใดอันหนึ่งก็ดี ปิตตะเป็นเจ้าสมุฏฐานย่อมเจือไปในกองสมุฏฐานทั้งปวง ถ้าจะให้โทษมีกำลังกว่าสมุฏฐานทั้งหลาย

(3) บุคคลผู้ใดมีอายุล่วงพ้น 30 ปีขึ้นไป トラบเท่าอายุขัยเป็นกำหนด ถ้าจะเป็นโทษในสมุฏฐานอันใดอันหนึ่งก็ดี วาตะเป็นเจ้าสมุฏฐานย่อมเจือไปในกองสมุฏฐานทั้งปวง ถ้าจะให้โทษมีกำลังกว่าสมุฏฐานทั้งหลาย

ถ้าแพทย์รู้แก่ในกองอายุสมุฏฐานโรคทั้ง 3 ประการดังนี้แล้ว ก็พึงประกอบซึ่งโอสทตามอายุโรคอันสมควรแก่สมุฏฐานพิภก แพทย์ผู้นั้นจึงจะอาจยังโรคพยาธิให้ฉิบหายโดยเร็วพลันยิ่งนัก”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 347 – 348)

นอกจากนี้คัมภีร์สมุฏฐานวินิจจย ยังกล่าวถึง อายุโรค ในการเกิดโรคเกี่ยวข้องกับวัยว่า จะเริ่มต้นที่ธาตุใดก่อน โดยเชื่อว่า

วัยเด็ก (ปฐมวัย) เกิดธาตุน้ำก่อน แล้วตามด้วยธาตุไฟ และธาตุลมตามลำดับ ดังนี้

“... แลอายุสมุฏฐานทั้ง 3 นี้ยังไปมิได้กล่าววิตถารในบทว่าอายุ เสมหะ ปิตตะ วาตะ สมุฏฐานอันใดจะก่อนจะกลางจะหลัง แลกำลังสมุฏฐานที่จะให้โทษนั้น อันใดจะมีกำลังเท่าใดยังบมิได้แจ้งใน มหาพิกัตก่อน พระอาจารย์เจ้าจึงออกในบทว่า

“..1. บุคคลผู้ใดอายุตั้งแต่ 16 ปีลงมาเป็นอายุเสมหะ ถ้าบังเกิดพยาธิมีกำลัง 12 องค์ เป็นกำหนด ถ้าบังเกิดพยาธิโรคสิ่งใด ๆ ลงในระหว่างอายุสมุฏฐานนี้ ให้ตั้งเสมหะเป็นอาทิจุในพิกัตกล่าวไว้ โดยกล่าวให้รายละเอียดลงไปอีกว่า

(1) นัยหนึ่งท่านกล่าวซ้ำไว้ให้แจ้งโดยพิศดารว่า ถ้าบุคคลผู้ใดใช้ลง อายุตกอยู่ในระหว่างเสมหะสมุฏฐาน ให้ตั้งเสมหะเป็นอาทิ วาตะเป็นที่สุด ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 348)

วัยกลาง (มัชฌิมวัย) เกิดธาตุไฟก่อนแล้วตามด้วยธาตุลมและธาตุน้ำตามลำดับ ดังนี้

“..2. ตั้งแต่อายุ 30 ปีลงมา เป็นอายุปิตตะมีกำลัง 7 องค์เป็นกำหนด ถ้าบังเกิดพยาธิโรคสิ่งใด ๆ ลงในระหว่างอายุสมุฏฐานนี้ ให้ตั้งปิตตะเป็นอาทิ จุในพิกัตกล่าวไว้ ดังนี้ โดยกล่าวให้รายละเอียดลงไปอีกว่า

(2) ถ้าบุคคลผู้ใดใช้ลง อายุตกอยู่ในระหว่างวาตะสมุฏฐาน ให้ตั้งวาตะ เป็นต้น ปิตตะเป็นที่สุด ..”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 348 - 349)

วัยชรา (ปัจฉิมวัย) เกิดธาตุลมก่อนแล้วตามด้วยธาตุไฟและธาตุน้ำตามลำดับ ดังนี้

“..3. ตั้งแต่อายุไชยลงมา เป็นอายุวาตะ มีกำลัง 10 องค์เป็นกำหนด ถ้าบังเกิดพยาธิโรคสิ่งใด ๆ ในระหว่างอายุสมุฏฐานนี้ ให้ตั้งวาตะเป็นอาทิ จุในพิกัตกล่าวดังนี้ โดยกล่าวให้รายละเอียดลงไปอีกว่า

(3) ถ้าบุคคลผู้ใดใช้ลง อายุตกอยู่ในระหว่างปิตตะสมุฏฐาน ให้ตั้งปิตตะ เป็นต้น เสมหะเป็นที่สุด ..”

สมุฏฐานทั้ง 3 นี้จะได้ยินอยู่นั้นหามิได้ เป็นอนุโลมปฏิโลมมิได้เทียบ ผ่อนตามอายุโรค โดยพิกัตดังนี้

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 348-349)

ดังนี้

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึง การเจ็บป่วยซึ่งเกี่ยวข้องกับวัยที่เปลี่ยนแปลงไปตามอายุชัย

1. ปฐมวัย เจ็บป่วยเพราะเสมหะกระทำ มักเป็นยามเช้า
2. มัชฌิมวัย เจ็บป่วยเพราะกำเฒ่าและโลหิตกระทำ มักเป็นยามเที่ยง
3. ปัจฉิมวัย เจ็บป่วยเพราะวาทะกระทำ มักเป็นยามบ่าย

ดังปรากฏในข้อความว่า

“หนึ่งเด็กยังไม่รู้ ยามเช้าครุ่นครางไข้ ปฐมวัยพาละ โทษเสมหะ พัวพัน หนุ่มสวานนั้น เป็นไป กำลังในโลหิต ไข้แรงพิษเมื่อเที่ยง คนแก่เพียงพินาศ ไข้ป่ายชาติวาตา ไข้เพลาเที่ยงคืน เสมหะพื้น ลมอัคคี สันนิบาตตรีโทษ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 13)

คัมภีร์วโรคสาร กล่าวถึงการเจ็บป่วยซึ่งเกี่ยวข้องกับ 3 วัยว่าด้วยวาระ ลักษณะ ดังนี้

1. ปฐมวัย เจ็บป่วยเพราะเสลดเป็นเจ้าเรือน
2. มัชฌิมวัย เจ็บป่วยเพราะมีดีเป็นเจ้าเรือน
3. ปัจฉิมวัย เจ็บป่วยเพราะมีลมเป็นเจ้าเรือน

ดังปรากฏในข้อความว่า

“ในวาระลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า วัยมี 3 ประการ เด็กประการ 1 ปานกลางประการ 1 แก่ประการ 1 กำหนดตั้งแต่เกิดมาจนอายุ 16 ปี ชื่อว่าเด็กกินน้ำนมเป็นอาหาร แต่ไปจนถึงอายุได้ 70 ปี ชื่อว่าปานกลาง ตั้งแต่ (อายุ 70 ปี) นี้ไปเชื่อว่าแก่แลเด็กอยู่ในปฐมวัยนั้นมีเสลดเป็นเจ้าเรือน คนอายุปานกลางนั้นมีดีเป็นเจ้าเรือน คนแก่นนั้นมีลมเป็นเจ้าเรือน คนเด็กกับคนแก่ 2 จำพวกนั้น แพทย์ใช้ยารักษาด้วยวิธีการอันแยกคาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 365)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึงกำลังโรค ในการเกิดโรคเกี่ยวข้องกับวัยว่าจะเริ่มต้นที่ธาตุใด ก่อน คือ

ปฐมวัย (แรกเกิด- 16 ปี เป็นโทษเพราะเสมหะกระทำ ผู้ใช้ห้ามกินรสหวาน ขม เปรี้ยว ดังข้อความในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวว่า

“อนึ่งกล่าวกำลังโรค	แห่งสัตว์โลกให้พึงเห็น
ซึ่งวันที่เกิดเป็น	วรรณโรคทุกหญิงชาย
ทารกแรกวันเกิด	สิบหกขวบให้พึงหมาย
เสมหะระส่ำระสาย	วิการกลักรว่าทุกสิ่ง...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 516)

มัชฌิมวัย (16 - 30 ปี) เป็นโทษเพราะกำเเดาพิการ โลหิตระคน ผู้ใช้ห้ามกินรสเปรี้ยวฝาด และเปรี้ยวเค็ม ดังปรากฏในข้อความว่า

“... ฟังรู้ในเหตุการณ์	สิบหกปีแห่งชายหญิง
จนสามสิบปียิ่ง	กำเเดาดีมักวิการ
โลหิตระคนทำ	กล้ากว่าโรคทุกสถาน
อุดหนุนเช่นชลธาร	ผู้แพทย์พิจารณา ...”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 516)

ปัจฉิมวัย (30 – อายุขัย) เป็นโทษเพราะวาตะกระทำ ผู้ใช้ห้ามกับรสขมร้อน และเค็มฝาด ดังปรากฏในข้อความว่า

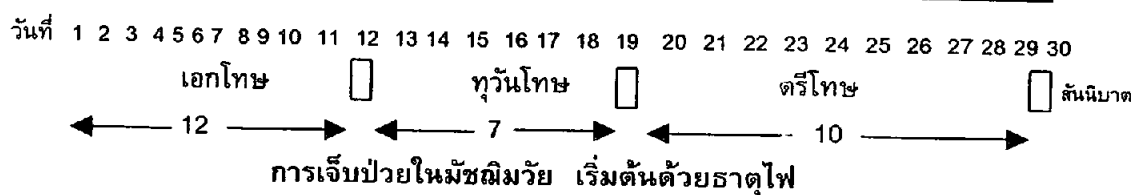
“... สามสิบจนแก่เฒ่า	วาตะเข้ากระพือพา
ดุจขนอันลีลา	นำหน้าศึกสิ้นทั้งหลาย
วาตานำหน้าโรค	ให้วิกลวิการกลาย
วางยากำหนดหมาย	นิสัยโรคตั้งนี้เอง ฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 516)

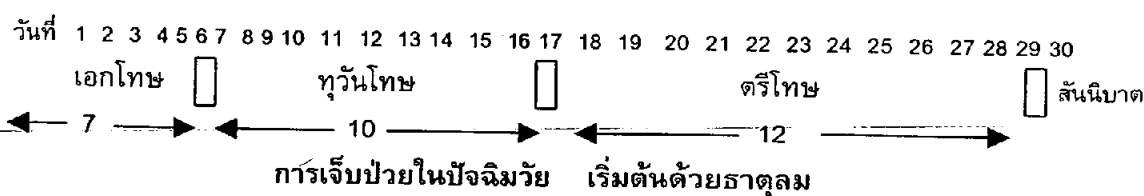
จะเห็นได้ว่า มนุษย์ตั้งแต่เริ่มเกิดจนกระทั่งสิ้นอายุขัย มีธรรมชาติ ร้อน เย็น หนาว ไม่เสมอกัน ซึ่งสามารถทำให้เกิดโรคได้ ร่างกายของมนุษย์จะเปลี่ยนแปลงไปตามอายุขัย แบ่งเป็น 3 วัยด้วยกัน คือ ปฐมวัย (วัยเด็ก) ตั้งแต่แรกเกิด - 16 ปี บุคคลนี้มักจะป่วยไข้ ด้วยเสมหะ (ธาตุน้ำ) เป็นเจ้าเรือนเนื่องจากความหนาวเป็นเหตุให้เกิดโรค มัชฌิมวัย (วัยกลางคน) ตั้งแต่อายุ 16-70 ปี บุคคลวัยนี้มักป่วยด้วย-ปิตตะ (ธาตุไฟ) เป็นเจ้าเรือน เนื่องจากความร้อนเป็นเหตุให้เกิดโรค ปัจฉิมวัย (วัยชรา) ตั้งแต่อายุ 70 ปี จนถึงสิ้นอายุขัย บุคคลวัยนี้มักจะป่วยด้วย วาตะ (ธาตุลม) เป็นเจ้าเรือน เนื่องจากความเย็นเป็นเหตุให้เกิดโรค เพ็ญญา ทริพย์เจริญ (2539 : 44) กล่าวว่า เหตุที่แบ่งวัยให้แก่เร็วคือ 32 ปี ทั้งนี้เพราะธาตุทั้ง 4 จะทยอยกันเสื่อม แม้จะยังไม่แสดงอาการชัดเจน โดยเริ่มเสื่อมเมื่ออายุเกิน 30 ปี ปัจจุบันส่วนใหญ่เข้าใจว่า ผู้สูงอายุ คือ ผู้มีอายุ 60 ปีแล้ว จึงจะเริ่มส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุซึ่งอาจสายเกินไป การแบ่งวัยแบบไทยๆ เป็นการเตือนสติไม่ให้ประมาทในการดำรงชีวิต (รูปที่ 3)

การเจ็บป่วยในปฐมวัย เริ่มต้นด้วยธาตุน้ำ

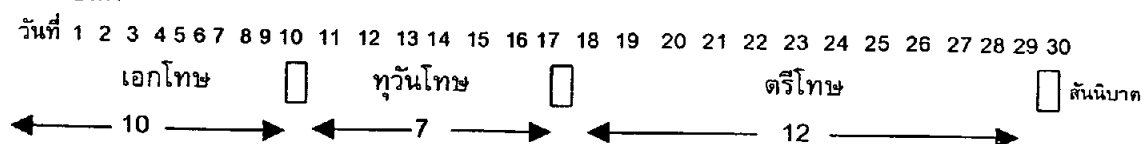
กำลัง เสมหะ 3 องศา	ปิดตะ 3	วาคะ 3
	เสมหะ 2	ปิดตะ 2
		เสมหะ 1

กำลัง ปิดตะ 3 องศา	วาคะ 3	เสมหะ 3
	ปิดตะ 2	วาคะ 2
		ปิดตะ 1

กำลัง วาคะ 3 องศา	ปิดตะ 3	เสมหะ 3
	วาคะ 2	ปิดตะ 2
		วาคะ 1

ภาพประกอบ 3 แผนภูมิแสดงการเจ็บป่วยใน 3 วัย

ที่มา : จากหนังสือประมวลทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เล่ม 1. (2537 : 61)

2.1.4 กาลสมุฏฐาน

กาลสมุฏฐาน กัญญา ตีวเสช (2537 : 9) อธิบายว่า กาลสมุฏฐาน หมายถึง เวลาเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคเป็นสาเหตุการเกิดโรคอันเนื่องจากเวลา คือ การเปลี่ยนแปลงทุก 24 ชั่วโมง ในรอบ 1 วัน เวลาที่แบ่งตามช่วงต่าง ๆ มีโทษทำให้เกิดความเจ็บป่วย ทั้งช่วงกลางวันและกลางคืน

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง เวลาอันเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค มี 6 สมุฏฐาน วิธีแบ่ง จะแบ่งออกเป็นยาม ๆ ละ 4 ชั่วโมง มีโทษทำให้เกิดความเจ็บป่วย ทั้งกาลกลางวันและกลางคืน มี 3 ยาม เท่ากัน โดยแบ่งเหมือนกันคือ มีสมุฏฐานพิภักตเดียวกัน ดังนี้

“ลำดับนี้จะได้สำแดงในกองกาลสมุฏฐานสืบต่อไป ว่าด้วยเวลาอันเจือระคนกัน กำเรปในกำหนดหุ่ละโมงทั้งปวง คือ วันหนึ่ง 12 ชั่วโมง คืนหนึ่ง 12 หุ่ แบ่งออกเป็นสมุฏฐานละ 3 ละ 3 เป็น 6 สมุฏฐานดุจกันดังนี้ คือ ตั้งแต่ย่ำรุ่งแล้วไปจน 4 โมงสมุฏฐาน 1 ตั้งแต่ 5 โมงไปจนบ่าย 2 โมงสมุฏฐาน 1 ตั้งแต่บ่าย 3 โมงไปจนย่ำค่ำสมุฏฐาน 1 ตั้งแต่ย่ำค่ำแล้วไปจน 4 หุ่สมุฏฐาน 1 ตั้งแต่ 5 หุ่ไปจน 8 หุ่สมุฏฐาน 1 ตั้งแต่ 9 หุ่ไปจนย่ำรุ่งสมุฏฐาน 1”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 350)

และกล่าวถึงสมุฏฐานพิภักต ดังนี้

“ กลางวันและกลางคืนเป็น 6 สมุฏฐาน แบ่งดุจกันดังนี้

- (1) ตั้งแต่ย่ำรุ่งแล้วไปจนถึง 4 โมงนั้น เป็นพนักงานแห่งเสมหะพิภักตกระทำ
- (2) ตั้งแต่ 5 โมงไปจนถึงบ่าย 2 โมงนั้น เป็นพนักงานแห่งปิตตะพิภักตกระทำ
- (3) ตั้งแต่บ่าย 3 โมงไปจนถึงย่ำค่านั้น เป็นพนักงานแห่งวาตะพิภักตกระทำ

กลางคืนก็ให้แบ่งกลุ่มดุจกลางวัน โดยกำหนดไว้ดังนี้

“อันว่ากาลสมุฏฐานทั้ง 3 นี้เป็นสาธารณะทั่วไปในกองโรคทั้งปวง ถ้าโรคอันใดบังเกิดขึ้นในระหว่างธาตุสมุฏฐานอันใด ๆ ก็ดี ให้ตั้งเสมหะในกาลเมื่อย่ำรุ่งแล้วนั้นเป็นอาทิตามนัยพิภักตกล่าวไว้

- (1) อันว่าเสมหะกำเรปนั้น ในกาลเมื่อเช้าก็ดี เมื่อบริโภคอาหารแล้วก็ดี ในเมื่อพลบค่ำก็ดี เป็นกระทรวงกาลสมุฏฐานเสมหะกระทำ
- (2) อันว่าปิตตะกำเรปนั้น ในกาลเมื่อตะวันเที่ยงก็ดี ในกาลเมื่ออาหารยังไปบมียอัยนั้น ก็ดี ในกาลเมื่อเที่ยงคืนก็ดี ทั้ง 3 นี้เป็นกระทรวงกาลสมุฏฐานปิตตะกระทำ
- (3) อันว่าวาตะกำเรปนั้น ในกาลเมื่อตะวันบ่ายก็ดี ในกาลเมื่ออาหารย่อยยับแล้วก็ดี และในกาลเมื่อนอนหลับก็ดี ทั้ง 3 นี้เป็นกระทรวงกาลสมุฏฐานวาตะกระทำ ให้แพทย์พึงจำกำหนดไว้ จะได้วางยาให้ควรแก่กาลสมุฏฐานเวลาอันกำเรปนั้น โดยนัยพิภักตกล่าวไว้ ดังนี้

อนึ่งซึ่งว่าไว้กล่าว เสมหะ ปิตตะ วาตะ สมุฏฐาน กระทำตามในเวลาอันกล่าวแล้วแต่
 หลังนั้น ก็ต้องกันกับที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย แต่จะเอาเป็นประมาณนั้นยังมีได้ก่อน ด้วย
 เหตุว่าสมุฏฐานซึ่งกล่าวมาแล้วนั้นเป็นธรรมดา ยังไปมิสำเร็จในกาลสมุฏฐานโทษทั้ง 3 อันจะเจือระคนกัน
 เป็นชาติ จะละนะ และภินนะ ให้แพทย์พึงรู้ในสมุฏฐานวิธีอธิบายนี้ ว่าโทษนั้นมีอยู่ 3 ฐาน คือ เอกโทษฐาน
 หนึ่ง ทวิโทษฐานหนึ่ง ตริโทษฐานหนึ่ง เป็น 3 ฐานดังนี้ จะสำแดงในสมุฏฐานชาติเอกโทษนั้นก่อน”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 351)

แสดงให้เห็นว่า

เวลา 06.00 – 10.00 น.	และ 18.00 – 22.00 น.	พิกัดเสมหะสมุฏฐานเป็นช่วงธาตุน้ำ ทำให้เจ็บป่วย
เวลา 10.00 – 14.00 น.	และ 22.00 – 02.00 น.	พิกัดปิตตะสมุฏฐานเป็นช่วงธาตุไฟ ทำให้เจ็บป่วย
เวลา 14.00 – 18.00 น.	และ 02.00 – 06.00 น.	พิกัดวาตะสมุฏฐานเป็นช่วงธาตุลม ทำให้เจ็บป่วย

ส่วนกาลกลางคืน ลักษณะเหมือนกัน

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึงกาลเวลาเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค มี 8 สมุฏฐาน (ว่าด้วยสมุฏฐาน
 ตามคัมภีร์คิริमानนท์) วิธีแบ่งจะแบ่งออกเป็น 2 กาล คือ กาลกลางวัน และกลางคืน โดยแบ่งแต่ละกาลออกเป็น 4 ยาม ยามละ 3 ชั่วโมง และมีสมุฏฐานพิกัดต่างกัน ดังนี้

“จะสำแดงสมุฏฐาน กำหนดการที่เกิดไข้ ท่านตั้งไว้ประการสี่ ตามคัมภีร์คิริमानนท์ ให้รชนพึงรู้
 สังเกตดูเพลากวลง วันหนึ่งท่านแบ่งสี่ยามคือ-หนึ่งตามยามมีสี่ กลางวันมีโมงสิบสอง กลางคืนร้องเรียกว่าหุ้ม
 แม่นประชุมหุ้มเข้าสาม เรียกว่า ยามเหมือนกัน ถ้ากลางวันสามโมงแล้ว ท่านนับเข้าว่ายามหนึ่ง ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 34)

กล่าวถึงสมุฏฐานพิกัดว่า

“ขอท่านพึงกำหนดเกิด ยามเช้าเกิดแต่เสมหะ ยามสองตั้งด้วยโลหิต ยามสามติดเพื่อดี ตกยามสี่
 เพื่อวาทา ครั้นเพลาลบค่ำ ยามหนึ่งทำด้วยกองลม ยามสองระดมตีชิมทราบ ยามสามอาบด้วยโลหิต
 ยามสี่ติดด้วยเสมหะ สมุฏฐานดังกล่าวมา”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 34)

แสดงให้เห็นว่า กาลสมุฏฐาน แบ่งออกเป็น 2 กาล ดังนี้

(1) กาลกลางวัน มี 4 ยาม

(2) กาลกลางคืน มี 4 ยาม

ในแต่ละกาลแบ่งเวลาออกเป็น 4 ช่วง ๆ ละ 3 ชั่วโมง

กาลกลางวัน

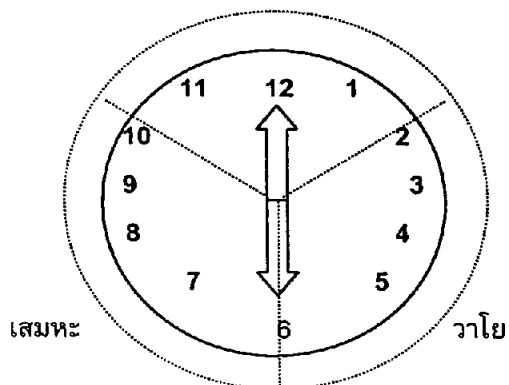
ยาม 1 ตั้งแต่เวลา 06.00 – 09.00 น.	เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคเสมหะ
ยาม 2 ตั้งแต่เวลา 09.00 – 12.00 น.	เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคโลหิต
ยาม 3 ตั้งแต่เวลา 12.00 – 03.00 น.	เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคดี
ยาม 4 ตั้งแต่เวลา 03.00 – 06.00 น.	เป็นสมุฏฐานวาโยธาตุ

กาลกลางคืน

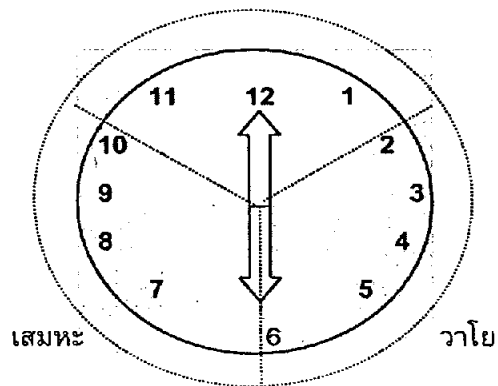
ยาม 1 ตั้งแต่เวลา 18.00 – 21.00 น.	เป็นสมุฏฐานวาโยธาตุ
ยาม 2 ตั้งแต่เวลา 21.00 – 24.00 น.	เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคดี
ยาม 3 ตั้งแต่เวลา 24.00 – 03.00 น.	เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคโลหิต
ยาม 4 ตั้งแต่เวลา 03.00 – 06.00 น.	เป็นสมุฏฐานอาโปธาตุพิภคเสมหะ

เป็นที่น่าสังเกตว่า คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย แบ่งกาลสมุฏฐานออกเป็น 3 ช่วง ๆ ละ 4 ชั่วโมง ส่วนในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ซึ่งเป็นตำราที่มีการแต่งหรือเรียบเรียงขึ้นในระยะหลัง กล่าวอ้างถึงสมุฏฐานตามคัมภีร์ภิรมานนธ์ โดยแบ่งกาลสมุฏฐานออกเป็น 4 ช่วง ๆ ละ 3 ชั่วโมงโดยเพิ่มพิภคโลหิตเข้ามา อีกทั้งในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ยังกล่าวถึงสมุฏฐานพิภคให้โทษทำให้เกิดความเจ็บป่วยทั้งช่วง กาลกลางวันและกลางคืน เป็นสมุฏฐานพิภคเดียวกัน ซึ่งมีความแตกต่างกันกับคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ที่มีสมุฏฐานพิภคแตกต่างกันทั้งช่วงกาลกลางวันและกลางคืน (รูปที่ 4)

ปิดตะ

ปิดตะ

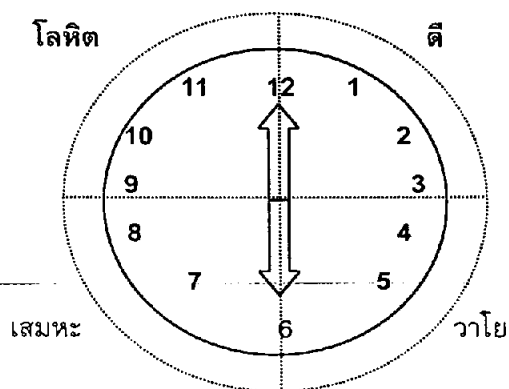

กลางวัน

กลางคืน

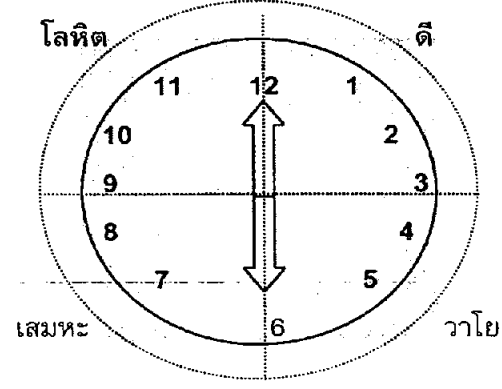
โลहित

ดี

โลहित

ดี

กลางวัน

กลางคืน

ภาพประกอบ 4 แสดงเวลาที่ออกเป็น 3 ช่วง และ 4 ช่วง

ที่มา : จากหนังสือชุดนันทนาการการแพทย์แผนไทย. (2542 : 67)

นอกจากนี้ยังมีตัวแปรกำหนดความแตกต่างในรอบหนึ่งเดือน คือ ดวงจันทร์ ข้างขึ้นข้างแรม และความแตกต่างในรอบหนึ่งปี อิทธิพลของดวงดาวที่มีผลในแต่ละเดือนรวม 12 เดือน เมื่อพระอาทิตย์สถิตในราศีต่าง ๆ จะเกิดผลต่อร่างกายต่างกันไปตามแต่ละส่วนของอวัยวะเรียก 12 ราศี และอิทธิพลของดวงดาวที่มีผลต่อชีวิตยาวนานหลายปี เรียกว่า ดาวเคราะห์เสวยอายุ ตามคัมภีร์มหาทักษา หากดาวเคราะห์ส่งผลต่อชีวิตรุนแรง จะทำให้เกิดการเจ็บป่วย และหากธาตุทั้งสี่เกิดกำเริบ หย่อน พิกุลมากมายเพียงใด เมื่อมหาทักษาแบ่งบอกว่าปีนั้น อายุนั้น ของผู้เกิด วันเดือนนั้นมีความสุขเคราะห์เสวยอายุแล้ว แม้อาการหนักย่อมเป็นเบาได้

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึงสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษตามสุริยคติในห้วงจักรราศีต่าง ๆ ไว้โดยสังเขปว่า

“อนึ่งท่านกล่าวไว้ในสมุฏฐานทั้ง 4 ประการแต่หนหลัง ซึ่งกำเริบ หย่อน พิกุลนั้นยังไปบมิได้แจ้ง พระอาจารย์จึงสำแดงในสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษ ตามสุริยคติดำเนินในห้วงจักรราศีเป็นกำหนดดังนี้

1. อันว่าพระอาทิตย์สถิตในราศี เมษ, สิงห์, ธนู เป็นราศีเตโช
2. พระอาทิตย์สถิตในราศี พฤษภ, กันย์, มังกร, เป็นราศีปถวี
3. พระอาทิตย์สถิตในราศี เมถุน, ตุล, กุมภ์, เป็นราศีวาโย
4. พระอาทิตย์สถิตในราศี กรกฎ, พิจิก, มীন, เป็นราศีอาโป

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 4 ไปจนเพ็ญเดือน 5 เป็นกาลกำหนดพระอาทิตย์อยู่ในราศีเมษ เตโชสมุฏฐานกำเริบ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 8 ไปจนเพ็ญเดือน 9 เป็นกาลกำหนดพระอาทิตย์อยู่ในราศีสิงห์ เตโชสมุฏฐานหย่อน

(3) ตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 12 ไปจนถึงเพ็ญเดือนอ้าย เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีธนู เตโชสมุฏฐานพิกุล ทั้ง 3 สมุฏฐานพิภักตราศีเตโช โดยนัยดังกล่าวมานี้

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 5 ไปจนเพ็ญเดือน 6 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีพฤษภ ปถวีเจ้าสมุฏฐานกำเริบ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 9 ไปจนเพ็ญเดือน 10 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีกันย์ ปถวีเจ้าสมุฏฐานหย่อน

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือนอ้าย ไปจนเพ็ญเดือนยี่ เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีมังกร ปถวีเจ้าสมุฏฐานพิกุล ทั้ง 3 สมุฏฐานนี้พิภักตราศีปถวี โดยนัยดังกล่าวมานี้

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 6 ไปจนเพ็ญเดือน 7 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีเมถุน วาโยเจ้าสมุฏฐานกำเริบ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 10 ไปจนเพ็ญเดือน 11 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีตุล วาโยเจ้าสมุฏฐานหย่อน

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือนยี่ ไปจนถึงเพ็ญเดือน 3 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีกุมภ์ วาโยสมุฏฐานพิการ ทั้ง 3 สมุฏฐานนี้พิกตวาโย โดยนัยดังกล่าวมานี้

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 7 ไปจนเพ็ญเดือน 8 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีกรกฎ อาโปสมุฏฐานกำเรป

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 11 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 12 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีพิจิก อาโปสมุฏฐานหย่อน

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 3 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 4 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ราศีมีน อาโปเจ้าสมุฏฐานพิการ ทั้ง 3 สมุฏฐานนี้พิกตวาโย ก็ครบทวาราศีตามกำหนดใน 12 เดือน " ที่สมุฏฐานจะกำเรป หย่อน พิการนั้นให้แจ้งโดยสังเขป ด้วยเหตุว่าจะมีมิได้อยู่ในพระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉันนี้หามิได้ แจ้งอยู่ในพระคัมภีร์องค์การธาตุปัญจกโน้น ท่านยกออกสาธกตราลงไว้ดังนี้ "

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 355 - 356)

แสดงให้เห็นสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษตามสุริยคติ ในรอบหนึ่งปีเมื่อพระอาทิตย์สถิตในราศีต่าง ๆ จะเกิดผลดีต่อร่างกายต่างกันไป ดังนี้

1. ราศีเมษ สิงห์ ธนู เป็นราศีเตโช แบ่งได้ดังนี้

- 1.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 4 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 อยู่ในราศีเมษ สมุฏฐานเตโชกำเรป
- 1.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 8 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9 อยู่ในราศีสิงห์ สมุฏฐานเตโชหย่อน
- 1.3 แรม 1 ค่ำ เดือน 12 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือนอ้าย อยู่ในราศีธนู

2. ราศีพฤษภ กันย์ มังกร เป็นราศีปถวิ แบ่งได้ดังนี้

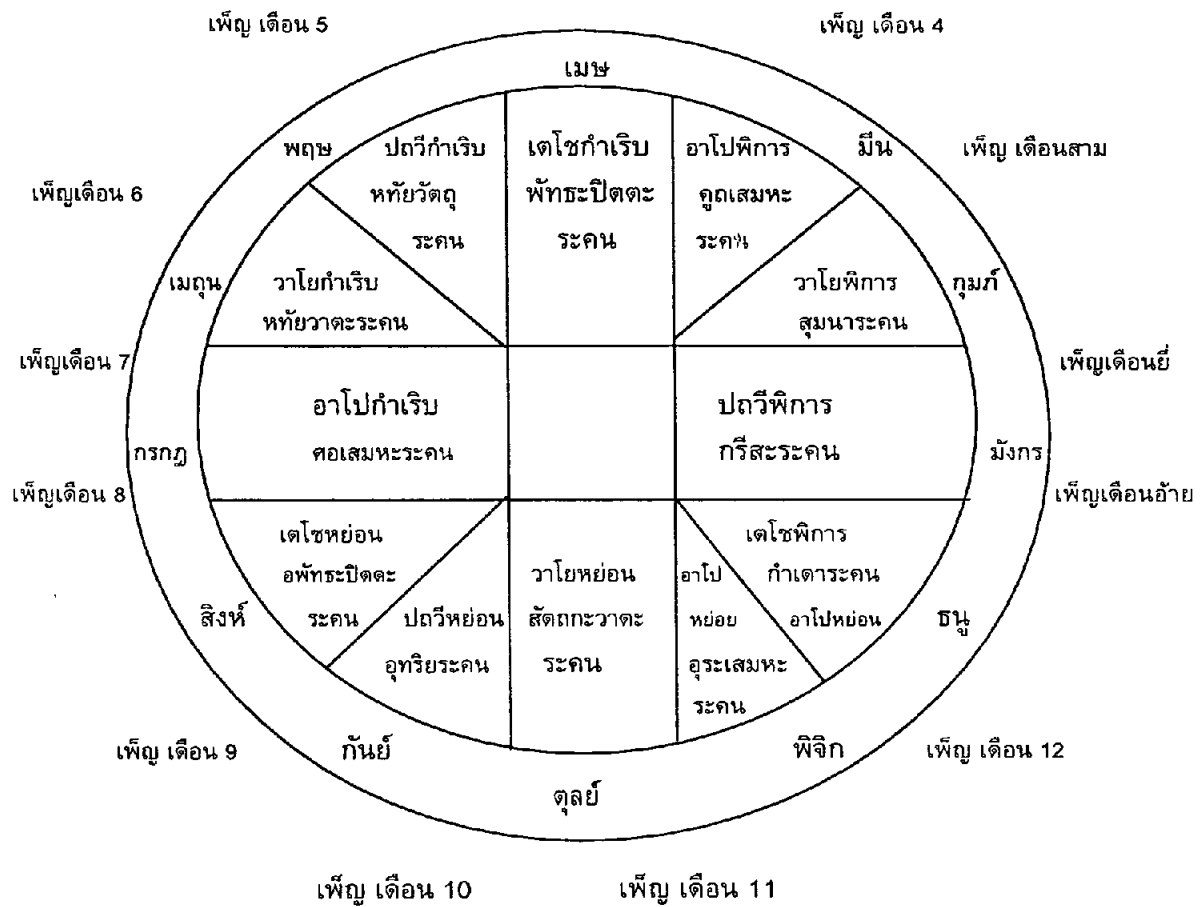
- 2.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 5 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 อยู่ในราศีพฤษภ สมุฏฐานปถวิกำเรป
- 2.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 9 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 อยู่ในราศีกันย์ สมุฏฐานปถวิหย่อน
- 2.3 แรม 1 ค่ำ เดือนอ้าย – ขึ้น 15 ค่ำ เดือนยี่ อยู่ในราศีมังกร สมุฏฐานปถวิพิการ

3. ราศีเมถุน ตุลย์ กุมภ์ เป็นราศีวาโย แบ่งได้ดังนี้

- 3.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 6 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 7 อยู่ในราศีเมถุน สมุฏฐานวาโยกำเรป
- 3.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 10 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 อยู่ในราศีตุลย์ สมุฏฐานวาโยหย่อน
- 3.3 แรม 1 ค่ำ เดือนยี่ – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 อยู่ในราศีกุมภ์ สมุฏฐานวาโยพิการ

4. ราศีกรกฎ พิจิก มีน เป็นราศีอาโป แบ่งได้ดังนี้

- 4.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 7 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 อยู่ในราศีกรกฎ สมุฏฐานอาโปกำเรป
- 4.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 11 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 อยู่ในราศีพิจิก สมุฏฐานอาโปหย่อน
- 4.3 แรม 1 ค่ำ เดือน 3 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 อยู่ในราศีมีน สมุฏฐานอาโปพิการ (รูปที่ 5)

ภาพประกอบ 5 สมุฏฐานตามสุริยคติ

ที่มา : จากหนังสือประมวลทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เล่ม 1. (2537 : 78)

2.1.5 ประเทศสมมุติฐาน

นอกจากคัมภีร์สมุทธานวินิจจัย ที่แสดงให้เห็นถึง ความเชื่อในทฤษฎีการแพทย์แผนไทยว่า การเจ็บป่วยเกิดจากสาเหตุใหญ่ 4 ประการ คือ ธาตุสมุทธาน ฤดูสมุทธาน อายุสมุทธาน และกาละสมุทธาน แล้ว ในคัมภีร์จินตศาสตร์ คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ และคัมภีร์วรโยคसार ได้กล่าวถึง ที่อยู่อาศัย หรือสิ่งแวดล้อม เรียกว่า ประเทศสมุทธาน ซึ่งเพี้ยนมาจาก ทรัพย์เจริญ (2540 : 204) อธิบายว่า หมายถึง สถานที่ อยู่ หรือสถานที่เกิด เป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคมีผลต่อชีวิต ความเป็นอยู่ และสุขภาพ คนที่คุ้นเคยอยู่ในประเทศหนึ่งประเทศใด ก็จะมีธาตุสมุทธานที่อยู่ในร่างกายคุ้นเคยกับอากาศในประเทศนั้น ๆ หากเปลี่ยนสถานที่และยังไม่คุ้นเคยกับที่ใหม่ และไม่คุ้นกับอากาศในที่ใหม่ก็ย่อมจะเกิดการเจ็บป่วยได้

คัมภีร์จินตศาสตร์ กล่าวถึง ภูมิประเทศ ที่เกิด ที่อยู่ และอาหาร ดังนี้

1. อยู่ในภูมิประเทศเปือกตม เยือกเย็น บริโภคเนื้อ ปู ปลา ลมกำเริบ
2. อยู่ในภูมิประเทศที่เป็นชลธาร มักเสพของหวานที่อกทิว เสมหะให้โทษ
3. อยู่ในภูมิประเทศที่เป็นเนินผา บริโภคอาหารป่าเผ็ดร้อน ดีโลหิตให้โทษ

ดังปรากฏในข้อความที่ว่า

“จะกล่าวกำเนิด ทั้งที่เกิดที่อยู่ ทั้งฤดูเดือนวัน อายุปีนเวลา อาหารสำแดง โรคร้ายแรงต่าง ๆ ยาหลายอย่างหลายพันธุ์ สันด้วยกัน 8 รส จึงกำหนดคลาด ยารสผาคชอบสมาน รสยาหวานซาบเนื้อ รสเมาเปื้อนแก๊พิษ ดีโลหิตชอบเผ็ดร้อนลมถอยถด เอ็นชอปรสมัน หอมเย็นนั้นชื่นใจ เค็มซาบในผิวหนัง เสมหะชอบส้ม กำเริบลมที่อยู่ เปือกตมฟูเยือกเย็น เนื้อหนังเอ็นปูปลา ย่อมรักษาครามครัน เสมหะนั้นโทษให้ ที่อยู่ชลธาร มักเสพหวานเนืองนิตย์ ดีโลหิตจำเริญ ที่อยู่เนินผา อาหารป่าเผ็ดร้อน อนึ่งสัญญาจรนอนป่า เพื่อรักษาเงาแห่ง กำเริบเร้าร้อนรม”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 12)

คัมภีร์วรโยคसार กล่าวถึง สถานที่อยู่อันมีผลต่อสุขภาพ ว่าด้วยเทศคุณลักษณะ คือ

1. อนุประเทศประเทศ อยู่ในภูมิประเทศที่เป็นน้ำฝน กรวดทราย มักเจ็บป่วยเพราะ เสมหะและลม หรือธาตุลมให้โทษ
2. ชังคะละประเทศ อยู่ในภูมิประเทศที่เป็นภูเขา เนินผา มีน้ำและต้นไม้น้อย มักเจ็บป่วยเพราะ ดี โลหิต หรือธาตุไฟให้โทษ
3. สาธารณะประเทศ อยู่ในภูมิประเทศที่เป็นหินกรวด มีฝน มักเจ็บป่วยเพราะเสมหะ ดี และลม หรือธาตุน้ำให้โทษ

ดังข้อความที่ปรากฏว่า

“ในเทศคุณลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า ประเทศมี 3 ประการ คือ อนุประเทศประเทศ 1 ชังคะละประเทศ 1 สาธารณะประเทศ 1 น้ำมาก คิลามา ชื่ออนุประเทศประเทศ ประเทศนั้นมักเกิดโรคเพราะเลือดแลดี แลสาธารณะประเทศนั้นมีคิลา น้ำ ต้นไม้ เสมหะกันทั้ง 3 อย่าง มีโทษ คือ เสลด ดี แลลมเสมอกัน แลประเทศนั้นได้ชื่อว่า อุดมประเทศ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 364)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึง สถานที่เกิด เป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรคอันมีผลต่อชีวิต ความเป็นอยู่ และสุขภาพ ดังนี้

1. กัณฑ์ประเทศ อยู่ในสถานที่ ๆ เป็นน้ำฝนมีโคลนตมชื้นแฉะ มักเจ็บป่วยด้วยธาตุลม ให้โทษ ดังข้อความว่า

“อเนิงแพทย์จะวิจารณ์	ซึ่งสถานประเภทเป็น
ทั้งสามให้พึงเห็น	แห่งที่เกิดคนทั้งหลาย
คือว่าบุคคลเกิด	ที่น้ำจืดน้ำเค็มหมาย
เปือกตมเป็นมากมาย	ชื่อว่ากัณฑ์ประเทศมี
เกิดโรคเพราะเสมหะ	แลลมแล่นล่งวิธี
กลักว่ากำเดาดี	แลโลหิตสั่นทั้งปวง
ผู้แพทย์พึงแต่งยา	แก้วาทาเสมหะร่วง
โทษเป็นอันใหญ่หลวง	ก็จะดับไปพลันสูญ ฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 518 –519)

2. สาครประเทศ อยู่ในสถานที่ ๆ เป็นภูเขาสูงเนินผา เป็นที่เก็บน้ำไม่อยู่เรียกประเทศร้อน มักเจ็บป่วยเพราะดี โลหิต หรือธาตุไฟให้โทษ ดังข้อความว่า

“ถ้าแม้บุคคลเกิด	ที่กรวดทรายศิลาปูน
น้ำน้อยบ่ไหลบุญ	หมูที่ตั้งแรงสังเกต
มีนามพึงบัญญัติ	ชื่อสาครประเทศ
ไฟไชย้อมอาเพศ	เพื่อโลหิตกำเดาทำ
กลักว่าเสมหะลม	แลหมูนั่งจี้จ้ำ
แพทย์ดีมียานา	แก้โลหิตกำเดาหาย ฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 519)

3. สาธารณะประเทศ อยู่ในสถานที่ ๆ เป็นน้ำทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม มีกรวด ทราย เรียกประเทศอุ่น มักเจ็บป่วยด้วยธาตุน้ำ และธาตุดินให้โทษ ดังข้อความที่ว่า

“อเนิงโสถบุคคลเกิด	ประเทศเลิศด้วยกรวดทราย
เปือกตมศิลาหลาย	ทั้งน้ำจืดน้ำเค็มหนอง
ชื่อสาธารณะประเทศ	ประเภทโรคย่อมมูลมอง
ระคนเจือทั้งผอง	ทั้งเลือดลมกำเดาดี
เจือโทษทั้งเสมหะ	วิบัติโรคทั้งปวงมี
สรรพโรคย่อมยา	ยากยิ่งนักลำบากกาย
รู้แม่นประเทศสาม	แต่งยาตามจะพลันหาย
ผู้แพทย์พึงกฎหมาย	แนแก่โรคจะพลันสูญ ฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 519)

จะเห็นได้ว่า สถานที่อยู่ หรือที่เกิด เรียกว่า ประเทศสมมุติฐาน อันเป็นสาเหตุที่แรกเกิดของโรค จัดเป็นประเทศสมมุติฐาน โดยแบ่งได้ดังนี้

คนเกิดในประเทศที่สูง เช่น ชาวเขา เรียก ประเทศร้อน ที่ตั้งแห่งโรคของประเทศนั้น เป็นสมมุติฐานเตโช

คนเกิดในประเทศน้ำกรวดทราย เรียก ประเทศอุ่น ที่ตั้งแห่งโรคของประเทศนั้น เป็นสมมุติฐานอาโป พิกัดดีและโลหิต

คนเกิดในประเทศน้ำฝน เปือกตม เรียก ประเทศเย็น ที่ตั้งแห่งโรคของประเทศนั้น เป็นสมมุติฐานวาโย

คนเกิดในประเทศน้ำเค็ม เปือกตม เรียก ประเทศหนาว ที่ตั้งแห่งโรคของประเทศนั้น เป็นสมมุติฐานปถวิธาตุ

2.1.6 พฤติกรรมก่อโรค

นอกจากสาเหตุของการเสียสมดุลของธาตุทั้ง 4 จากปัจจัยภายนอกและภายในร่างกายแล้ว การปฏิบัติตนในชีวิตประจำวัน อาจก่อให้เกิดการเสียสมดุลของธาตุ ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บได้เช่นกัน

คัมภีร์วรัญชโยคสาร กล่าวถึง พฤติกรรมอันเป็นสาเหตุก่อให้เกิดโรค ว่าเกิดจากสาเหตุ คือ

การกลืนอุจจาระปัสสาวะ

การขาดอาหาร อดนอน

การทำงานหนัก

การกินอาหารไม่ถูกกับธาตุ

เสพเมถุนมาก

มีความโศกเศร้าเสียใจ หรือดีใจมากเกินไป

การฝืนอิริยาบถในการ นั่ง ยืน เดิน นอน

อากาศร้อนหรือเย็นมากเกินไป

มีโทสะมากเกินไป ขาดสติ

ดังข้อความที่ว่า

“ ในสรรถโทโสภาวะลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า วาโตภาวะ 1 ปิตโตภาวะ 1 กะโผภาวะ 1 ชาโตภาวะนั้น ถ้ากลืนมูลหรืออุจจาระกัฏฐิ มิได้กินอาหารกัฏฐิ อดนอนกัฏฐิ พุดมากกัฏฐิ แบกหามของหนักกัฏฐิ ชี้อ้างม้าหรืออุฐกัฏฐิ กินของเผ็ดหรือขมกัฏฐิ กินอาหารไม่ละเอียดกัฏฐิ มีวิตก คิดไปต่าง ๆ กัฏฐิ เสพเมถุนกัฏฐิ จิตคิดกลัวไปกัฏฐิ กระทำลงคณะ คือ โสลดตันกัฏฐิ (ลงคณะนั้น คือ ห้ามมิให้กินข้าวและน้ำ มีอยู่ในเบื้องหน้าในลังคณะวิธีเป็นทุกข์เศร้าโศกกัฏฐิ ถูกเย็นกัฏฐิ หน้าฝนกัฏฐิ ประเภทที่กล่าวมาเป็นตัวอย่างดังนี้ เป็นเหตุทำให้ลมกำเริบ ในพิตโตภาวะนั้น มีเนื้อความว่า รสเผ็ดเปรี้ยวและเค็มดี เมรัยกัฏฐิ อาหารร้อนด้วยไฟกัฏฐิ หยาบกัดร้อน ปรกติกัฏฐิ เกิดโทโสกัฏฐิ โมโหกัฏฐิ แดดร้อนกัฏฐิ ผิงไฟกัฏฐิ กระทำความเพียรมากนักกัฏฐิ ล่วงฤดูฝนแล้วกัฏฐิ ประเภทเป็นตัวอย่างดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุทำให้เกิดกำเริบ ในกโผภาวะนั้น มีเนื้อความว่า ก่อนกลางวันกัฏฐิ กินอาหาร หวานกัฏฐิ เย็นกัฏฐิ กินเนื้อสัตว์น้ำและบกกัฏฐิ กินอาหารอันหนักกัฏฐิ กินของเปรี้ยวกัฏฐิ กิน

อาหารอันเป็นมวกก็ดี กินอ้อยและงาจะคนกันเป็นต้นก็ดี กินอาหารร้อนละเอียดยก็ดี กินอาหารหนเดียวก็ดี กินอาหารถึงเค็มมากก็ดี กินข้าวกล้วนน้ำมากก็ดี หน้าฝนก็ดี ลักษณะดังกล่าวมาเป็นตัวอย่างนี้ เป็นเหตุทำให้ เสดดกำเริบ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 369)

ส่วน คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึง ความเจ็บป่วยด้วยโรคทางพฤติกรรมว่าเกิดจากสาเหตุจาก พฤติกรรม 6 ประการ ดังนี้

1. กินอาหารผิดเวลา
2. เสพเมถุนมาก
3. นอนผิดเวลา
4. มักขี้โกรธ
5. กลั่นอุจจาระ
6. กลั่นปัสสาวะ

ดังข้อความที่ว่า

“อเนิงโรคจะบังเกิด	ด้วยเหตุหกเป็นมูลมา
อาหารผิดเวลา	แลอเม้นกจนเหลือการ
หนึ่งเสพซึ่งเมถุน	มักมากมุ่นเหลือประมาณ
กลางวันบิวิจารณ์	นอนมากนัย่อมมีดี
กลางคืนนอนมิหลับ	หนึ่งมักโกรธมักโกรธิ
มิตรจุกผูกกลั่นมี	พันเวลาโทษมหันต์
เหตุหกผิไครมี	โรคจะมีเป็นแน่นอน
ผู้แพทย์พึงสำคัญ	เหตุเกิดโรคหกสถาน ฯ”

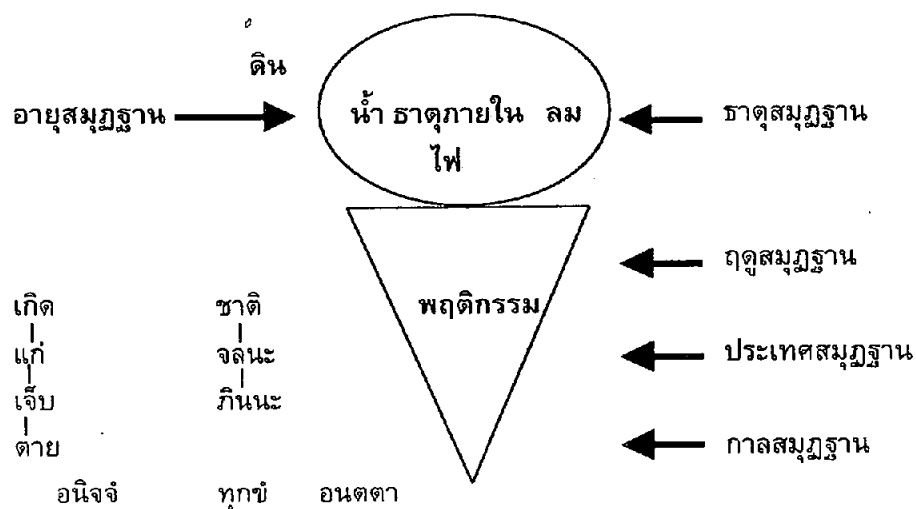
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 515)

จะเห็นได้ว่า โรคทางพฤติกรรม ส่วนใหญ่นี้เกิดขึ้นด้วยการรู้เท่าไม่ถึงการณ์และเกิดจากการตามใจตนเอง ไม่ว่าจะเป็นการกินอาหาร การมีพฤติกรรมที่ก่อโรค เช่น การกินอาหารมากหรือน้อยเกินไป การสำส่อนทางเพศ เพราะฉะนั้นมนุษย์ต้องประพฤติปฏิบัติให้เข้าสู่สมดุลให้ได้ เป็นการยึดหลักมัชฌิมาปฏิปทา คือ การเดินทางสายกลางดังในคัมภีร์วโรดสาร และคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ พอสรุปได้ดังนี้

กินอาหารมากหรือน้อยเกินไป กินอาหารไม่ถูกกับธาตุ ไม่ถูกกับโรค
ฝืนอริยาบถ ได้แก่ การนั่ง ยืน เดิน นอน ไม่สมดุลกันทำให้โครงสร้าง ร่างกายเสียสมดุล และเสื่อมโทรม

อากาศไม่ปรกติ อยู่ในที่อากาศร้อนหรือเย็นเกินไป
การอด ได้แก่ การอดข้าว อดนอน อดน้ำ ขาดอาหาร
การกลั่นอุจจาระ ปัสสาวะ
ทำงานเกินกำลังมาก หรือมีกิจกรรมทางเพศมากเกินไป
มีความโศกเศร้าเสียใจหรือดีใจจนเกินไป ขาดอุเบกขา
มีโทษมากเกิดไป ขาดสติ

จะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่แรกเกิด มนุษย์มีธาตุเจ้าเรือนติดตัวมาตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดาเรียกว่า ธาตุกำเนิด ต่อมาต้องเผชิญสิ่งแวดล้อม และธรรมชาติของธาตุภายนอก อิทธิพลของฤดูกาล ถิ่นที่อยู่อาศัย อิทธิพลของกาลเวลา สุริยจักรวาล และชีวิตที่เติบโตท่ามกลางการเลี้ยงดูของครอบครัว และพฤติกรรมแห่งตนจนเติบโตผ่านสามวัย มนุษย์ต้องปรับตัวหลายครั้งเพื่อให้ร่างกายสมดุล ไม่เจ็บป่วย หรือให้ทรمانน้อยที่สุดจนสิ้นอายุขัย เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบเกี่ยวกับ สาเหตุการเกิดโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยนั้น จะเห็นได้ว่า มีสิ่งที่เหมือนกันคือ ถือว่า ธรรมชาติเป็นปัจจัยที่สำคัญ เพราะมนุษย์คือส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หากละเมิดกฎธรรมชาติก็จะเป็นต้นเหตุของการเกิดโรคร้ายไข้เจ็บชนิดต่าง ๆ (รูปที่ 6)

การเจ็บป่วย

การเสียสมดุลก่อให้เกิดการเจ็บป่วย

ภาพประกอบ 6 แผนภูมิแสดงสมดุลแห่งสุขภาพ

ที่มา : จากหนังสือการแพทย์แผนไทยสายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรม เล่ม 1. (2540 : 32)

2.2 โรคที่เกิดขึ้นจากสาเหตุทางจิตใจ

การดูแลสุขภาพสภาพของการแพทย์แผนไทยนั้น ให้ความสำคัญต่อความรู้ในส่วนที่เป็นเรื่องของกาย ที่มีความสำคัญกับจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นองค์ประกอบของส่วนที่เป็นนามธรรม ที่ได้สะท้อนปรัชญาการรักษาความเจ็บไข้ได้ป่วยที่ถือว่ามนุษย์เป็นหน่วยของชีวิตที่ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ สุขภาพดีเป็นผลจากดุลยภาพของกายและจิตที่สัมพันธ์กัน และส่งผลต่อกันอย่างแยกไม่ได้ ซึ่งเป็นส่วนที่มีผลในทางจิตวิทยาสร้างกำลังใจ ศรัทธาและเชื่อมั่นซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ป่วย ความเจ็บป่วยที่เชื่อว่าเกิดจากสิ่งที่ไม่เป็นธรรมชาติ ได้แก่ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขวัญ ผีบรรพบุรุษ สิ่งที่มีอำนาจ เช่น ผีป่า ปีศาจ ผีหรือสิ่งของของผู้อื่นเสกมากระทำโทษ เชื่อในเรื่องของเทพ เรื่องของพระเจ้าลงโทษผู้ทำผิด จาริตประเพณี มณีวรรณ ผินัน (2534 : 16) กล่าวว่า ลักษณะความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาตินี้ เป็นความเชื่อที่แพร่หลายทั่วไปในสังคมเกษตรกรรมในเอเชียใต้ ทำให้มีการรับวัฒนธรรมโดยเฉพาะ วัฒนธรรมทางศาสนา ซึ่งรวมเอาวัฒนธรรมการรักษาโรคไว้ด้วย ดังนั้นจึงควรให้ความสำคัญกับการศึกษาเรื่องโรคที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างร่างกายและจิตใจของมนุษย์

2.2.1 เกิดจากไสยศาสตร์และคาถาอาคม

พรทิพย์ อุดมรัตน์ (2530 : 43) กล่าวว่า แนวคิดเรื่องไสยศาสตร์ คาถาอาคม กับความเจ็บป่วย มีรากฐานจากแนวคิดในวัฒนธรรมดั้งเดิมของสังคมไทย ที่เชื่อในอำนาจลึกลับที่อยู่เหนือธรรมชาติ และการควบคุมของมนุษย์ สามารถดลบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ อุบัติขึ้น ก่อให้เกิดความเจ็บป่วย เกิดความเสียหาย เป็นอันตรายต่อมนุษย์ ซึ่ง ชาย โพธิ์สา (อ้างถึงในเบญญา ยอดดำเนินและคณะ, 2529: 163) กล่าวว่า ความเจ็บป่วยที่เกิดจากสาเหตุอันผิดธรรมชาตินี้ มักมีลักษณะซับซ้อนยากที่จะอธิบายด้วยเหตุผลทางธรรมชาติได้ เช่น เชื่อว่าเจ็บป่วยเพราะถูกของหรือถูกคุณ วิถีแก้ความเจ็บป่วยชนิดนี้โดยมากจะใช้ไสยศาสตร์ ต้องหาหมอที่ชำนาญเวทย์มนต์มาจัดการสะเดาะหรือถอดถอนของนั้นเสีย

คัมภีร์ปฐมจินดา ในตอนที่ว่าด้วยกรรมรักษา แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องคุณไสย กระทำโทษมารดาให้เกิดการเจ็บป่วย มีการประกอบพิธีกรรมรักษาพร้อมการบริกรรมคาถาอาคม เมื่อมีกรรมได้ 9 เดือน และเป็นไข้สิ่งใด ๆ ท่านว่าอยู่ในกรรมรักษา และทารกในครรภ์แก่กล้าแล้ว ถ้าเป็นไขก็แต่ภายนอก เว้นแต่ไขอหิวาตกโรค หรือเป็นฝีเือก ฝีเือกตัดทารกจึงจะเป็นอันตราย หรือมีจะนั้นมารดาต้อง กฤติยาคุณคุณไสย ทารกที่อยู่ในท้องจึงจะตายก่อน ดังปรากฏในข้อความว่า

“ถ้าสตรีมีครรภ์ 9 เดือน และเป็นไข้สิ่งใด ๆ ก็ดี ท่านว่ายังอยู่ในครรภ์รักษา แต่ว่ากุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นแก่กล้าอยู่แล้ว ถ้าเป็นไขก็เป็นแต่ภายนอก เว้นไว้แต่เป็นไขอหิวาตกโรค ถึงดังนั้นก็ดี ถ้าเป็นฝีเือก และฝีเือกตัดนั้น กุมารจึงจะอันตรายก่อนมารดา ถ้ามีดังนั้น มารดาต้องกฤติยาคุณคุณไสย และกุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นจึงจะตายก่อนมารดา ถึงจะตายก่อนมารดาก็พาเอามารดาไปด้วย ว่ามาทั้งนี้ด้วยอุบัตินี้แห่งอภุศลกรรมของบุตรผู้นั้น ถ้าจะเป็นเหตุสิ่งใด ๆ ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบุตรกลมใบ 1 แก้วขึ้นจุดบตรพระเกตุ เอาแป้งคลึงห้อมด้วยคาถานี้ (เถโรปาปิ มะ เตอังคะปัจจิงกาทีอะหัง) ปัสสมิ กิงมังคังปะนะ สะกะละสะวีรัง นิกะชะมะ ละหุปาปิ มะ บ้า) เสกตามกำลังวัน แล้วเสกน้ารดด้วยคาถานี้ 7 คาบ (สันติปักขา อะปัตตะนา สันติปาทา อะวัณจะนา มาตาปิตะ จะนิกะขันตา ขาติเวทะ ปะฎิกกะมะ

สะหะสัจเจ กะเตมัยหัง มะหาปชชะลิโตลิขี วัชเชสิโสฆะสังกะริสามิ อะทะกังปัตตาวา ยะถาสิขี สัจเจนะ เมสะโม นัตติ เอสาเม สัจจะปารมิตี บ้า) แล้วจึงเอาแบ่งที่คลังห้องนั้นมาปั้นเป็นรูปสิงห์ตัว 1 รูปแตรังตัว 1 รูปครุฑตัว 1 เอาผักยา 7 สิ่ง ดอกไม้ 7 สี เอาใบมะม่วงกะล่อนรองบัตร เอาแบ่งเอากะแจะและน้ำมันหอม ประพรมบัตรบูชา แล้วเอาไปส่งทศาคาณย์ 3 วันหาย"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 63)

ในตอนที่ว่าด้วยกรรมวิลาส กรรมวิปลาส คือ สาเหตุต่าง ๆ ที่จะทำให้กรรมตกไปตามคัมภีร์ปฐมจินดา ได้กล่าวไว้มี 4 ประการ ซึ่งบังเกิดแก่สตรีมีกรรมด้วยเหตุต่าง ๆ สาเหตุประการหนึ่ง คือ สตรีใดเมื่อตั้งกรรมแล้ว ถูกผู้มีผีปศาจกระทำโทษต่าง ๆ กรรมก็มีได้ตั้งขึ้นหรือบางที่ถูกศาสตราคม คุณไสยที่เขากะทำขึ้น ดังปรากฏในข้อความที่ว่า

"(อุทะรัง) ซึ่งกรรมแห่งหญิงนั้น (ปะตะติ) ก็ตกไป (อิตติ) ด้วยประการดังนี้ (อะปิจะ) อนึ่ง โสธ (ยานารี) หญิงพวกใด (ธาระยะ) ก็ทรงไว้ (ถัพภัง) ซึ่งกรรม (อะมะนุสโสวา) คือผู้มีผีปศาจหากทำโทษต่าง ๆ (นะฐิโต) กรรมนั้นก็มิได้ตั้งขึ้น (สาตะระคุณนะวา) บางที่ต้องศาสตราคมคุณไสยเขากะทำก็ดี (ปุตตัง) ลูก (อิมัสสมิงถัพเพ) อันอยู่ในกรรมนั้น (ปัตตันเตวะ) ก็ตกไปแท้จริง (เอวัง) ด้วยประการดังนี้"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 65)

2.2.2 เกิดจากขวัญ

เพ็ญนา ทรรพย์เจริญ (2540 : 219) กล่าวว่า ขวัญเป็นความเชื่อของคนไทยโบราณ จากการศึกษาพบว่า คนไทยที่แยกย้ายไปอยู่ในประเทศต่าง ๆ มีความเชื่อเรื่องนี้คล้าย ๆ กัน เป็นความเชื่อเดิมก่อนที่จะมีการเผยแพร่พุทธศาสนาเข้ามา "ขวัญ" เป็นสิ่งที่สิงอยู่ในร่างกาย นั้นหมายถึง ชีวิตอันประกอบด้วยตัวตนและขวัญ เมื่อคนตายไปขวัญก็หายไปด้วย แต่ขณะที่มีชีวิตอยู่เมื่อมีอะไรมากระทบต่อขวัญ ขวัญหาย ขวัญหล่น จะทำให้เกิดการเจ็บป่วย ไม่สบายใจ สบายกาย ซึ่งขวัญจะมีประจำอยู่ในส่วนต่าง ๆ ของอวัยวะร่างกาย

ในตอนที่ว่าด้วยกรรมประสูติ กรรมประสูติ หมายถึง การคลอดบุตร กล่าวว่า เมื่อทารกคลอดออกจากครรภ์มารดาแล้วเสียงยาก มีการใช้สมุนไพรรัดพันเป็นลูกประคำ ดากให้แห้ง แล้วเสกด้วยคาถา นำมาผูกข้อมือทารก จะทำให้เลี้ยงง่าย และสามารถป้องกันการเจ็บป่วยได้ ดังปรากฏในข้อความว่า

"ขนานหนึ่งท่านให้เอา ใบกะเพรา 1 รากผักแว่น 1 ยา 2 สิ่งนี้บดทำลูก สะเดาผูกข้อมือข้อเท้ากุมาร กันปักษ์ทั้งปวงดีนัก ถ้าไม่ผูกข้อมือข้อเท้า จะเฝ้าทามือทาเท้าก็ได้ดูกัน"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 104)

ลักษณะการผูกข้อมือทารก อาจมองได้ว่าคล้ายกับพิธีสู่ขวัญ สำหรับคนในสังคมไทย มีความเชื่อเรื่องขวัญ สิ่งมีชีวิตทุกชีวิตมีขวัญอยู่ และเมื่อมีอะไรมากระทบต่อขวัญ ทำให้ขวัญหาย ขวัญหล่น จะทำให้เกิดความเจ็บป่วย ไม่สบายใจ ไม่สบายกาย ภายใต้อาสาเชื่อถือว่า ภายกับจิตมีความสัมพันธ์กัน เมื่อส่วนใดส่วนหนึ่งอ่อนแอ หรือเจ็บป่วย ย่อมมีผลต่อส่วนอื่นของร่างกายด้วย การผูกข้อมือจึงเป็นสัญลักษณ์ว่า ขวัญได้รับการผูกไว้ไม่ให้หนีไปไหน เพื่อความเป็นสิริมงคล และบำรุงขวัญให้ดีให้อยู่กับตัว

2.2.3 เกิดจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์

เพ็ญภา ททรัพย์เจริญ (2540 : 243) กล่าวว่า ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สิงสถิตย์อยู่ในธรรมชาติ สะท้อนโลกทัศน์ของคนในสังคมไทย ที่ถือว่า มนุษย์เป็นหน่วยของชีวิตที่มีความสัมพันธ์อยู่กับธรรมชาติรอบตัวที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกป้องรักษาอยู่ มีอำนาจเหนือชะตาชีวิตของมนุษย์ การกระทำใด ๆ ที่ลบหลู่ต่อธรรมชาติ หมายถึง เคารพกรรมที่คุกคามต่อชีวิต สุขภาพ ทำให้เกิดความเจ็บป่วย รวมถึงสังคมความเชื่อที่กำหนดความสัมพันธ์กับธรรมชาติเช่นนี้ ทำให้มนุษย์มีชีวิตที่เป็นเอกภาพกับธรรมชาติ เป็นการอนุรักษ์สภาพแวดล้อม รักษาความสมดุลแห่งระบบนิเวศเอาไว้ด้วย

ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะผิงรกกุมาร กล่าวถึง การประกอบพิธีกรรม บูชาบวงสรวงแก่เทพเทวดา พระภูมิเทวดา โดยเชื่อว่า เพื่อป้องกันผีพราย ชื่อว่า พรายกุมภัณฑ์มากินรกกุมาร จนลามเข้ามาถึงมารดา จนเกิดอันตรายต่าง ๆ ได้ ดังปรากฏในข้อความว่า

“อนึ่งเมื่อแต่งเครื่องบวงสรวงบูชาพระภูมิแล้ว ให้ออกชื่อพระภูมิ ให้ตั้งนามของพระภูมิทั้งบิดามารดาของพระภูมิ ดังนี้ บิดาพระภูมิชื่อกายหัต มารดาพระภูมิชื่อ สันทาธิติเทวี อันว่าพระภูมินั้นมีลักษณะ 5 ประการ มีนามต่าง ๆ ดังนี้ พระภูมิรักษาอยู่ในบ้านนั้นชื่อ พระชัยมงคลพระองค์หนึ่ง พระภูมิรักษาอยู่ในสวนชื่อ พระธรรมโหราพระองค์หนึ่ง พระภูมิรักษาอยู่ในวัดนั้นชื่อ พระวิฆิตต์พระองค์หนึ่ง พระภูมิรักษาอยู่ในท้องนาและไร่นานั้นชื่อ พระยาวเผ้วพระองค์หนึ่ง พระภูมิรักษาอยู่ในโรงบ่าวสาวนั้นชื่อ พระสรรพคนธรรพ์พระองค์หนึ่ง นามพระภูมิเป็น 5 พระองค์ด้วยกัน ดังนี้ ถ้าบุคคลผู้ใดจะแต่งเครื่องบูชาแก่พระภูมิ ให้รู้จักลักษณะรู้จักนามพระภูมิทั้ง 5 พระองค์นี้ ให้ออกชื่อให้ตั้งพระนามของเธอ ๆ จึงจะรับเครื่องสักการบูชาบวงสรวงของผู้นั้น”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 84)

กล่าวถึง ความเชื่อเกี่ยวกับกำเนิดแม่ชื่อกุมารและการผิงรกตามตำรา จะทำให้ทารกอยู่เย็นเป็นสุข โดยเชื่อว่า

ถ้าทารกเกิดวันอาทิตย์	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่บนจอมปลวก ให้ผิงรกที่จอมปลวกจะดี
ถ้าทารกเกิดวันจันทร์	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่ที่บ่อน้ำ ให้ผิงรกที่บ่อน้ำจะดี
ถ้าทารกเกิดวันอังคาร	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่ที่ศาลเทพารักษ์ ให้ผิงรกที่ศาลเทพารักษ์จะดี
ถ้าทารกเกิดวันพุธ	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ให้ผิงรกที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์จะดี
ถ้าทารกเกิดวันพฤหัสบดี	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่ที่สระน้ำหรือบ่อน้ำใหญ่ ให้ผิงรกที่สระน้ำหรือบ่อน้ำใหญ่จะดี
ถ้าทารกเกิดวันศุกร์	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่ที่ต้นไทรใหญ่ ให้ผิงรกที่ต้นไทรใหญ่จะดี
ถ้าทารกเกิดวันเสาร์	กำเนิดแม่ชื่อสถิตอยู่ที่ศาลพระภูมิ ให้ผิงรกที่ศาลพระภูมิจะดี

ดังปรากฏในข้อความว่า

“อะปิจะ อึ่งโสด ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันอาทิตย์ กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่บนจอมปลวก ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่จอมปลวกจึงจะดี

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันจันทร์ กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่ที่บ่อน้ำ ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่บ่อน้ำจึงจะดี

อึ่งโสด ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันอังคาร กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่ที่ศาลเทพารักษ์ ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่ศาลเทพารักษ์จึงจะดี

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันพุธ กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์จึงจะดี

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันพฤหัสบดี กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่ที่สระน้ำหรือบ่อน้ำใหญ่ ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่สระน้ำหรือบ่อน้ำใหญ่จึงจะดี

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันศุกร์ กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่ที่ต้นไทรใหญ่ ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่ต้นไทรใหญ่จึงจะดี

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดเกิดวันเสาร์ กำเนิดแม่ชื้อกุมาริผู้นั้นสถิตอยู่ที่ศาลพระภูมิ ถ้าจะฝังรกรให้ไปฝังที่ศาลพระภูมิจึงจะดี ถ้าและบุคคลผู้ใดจะฝังรกรกุมาริสืบไปเบื้องหน้านั้น ท่านให้ทำตามตำราซึ่งท่านกำหนดไว้ในคัมภีร์ปฐมจินดา กุมารและกุมาริผู้นั้นจึงจะอยู่เย็นเป็นสุขทุกประการ ดุจดั่งพระอาจารย์เจ้า ท่านกล่าวไว้เนื้อเกิด”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 84-85)

ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะปักขี กล่าวถึงปีศาจกระทำโทษแก่ทารก มีลักษณะ 4 ประการ คือ นนทปักขี ภาพปักขี อสุนนทปักขี และเทพปักขี ดังข้อความว่า

“สิทธิการียะ ลำดับนี้จะกล่าวด้วยปีศาจกระทำโทษแก่กุมารทั้งหลาย มีลักษณะ 4 ประการ คือ นนทปักขีประการ 1 ภาพปักขีประการ 1 อสุนนทปักขีประการ 1 เทพปักขีประการ 1

- (1) อันว่าลักษณะนนทปักขีที่กระทำโทษแก่กุมารเมื่ออยู่ในเรือนไฟนั้น เข้าในไส้เป็นเสมหะให้เจ็บทั้งตัว และให้รากส่ารอกไหลออกมาทางจมูก
- (2) อันว่าลักษณะภาพปักขีทำโทษนั้น เมื่อมารดาออกไฟแล้วได้ 5 เดือนปีศาจออกนอกไส้ ให้ไส้เป็นขดลั่นดังอยู่จ้อง ๆ และให้ร้องไห้ เป็นครู่แล้วให้ทอดใจใหญ่ร้องไห้เมื่อหลับ

- (3) อันว่าลักษณะอสุนนทปักษีกระทำโทษแก่กุมารนั้น ให้อยากน้ำนอนมีหลับกินข้าวมิได้ ให้ตัวร้อนปีศาจอยู่ดับ
- (4) อันว่าลักษณะเทพีปักษีกระทำโทษแก่กุมารนั้น ให้งาแทงงามือ เมื่อออกจากเรือนไฟแล้วได้ 3 เดือน 4 เดือนก็ดี ย่อมให้เหลือกตาซ้ายขวาและช้อนตามกระหม่อมพร่อง อันว่านทปักษีกระทำโทษเข้าในไส้ นั้น ออกโดยทางทวารหนัก อันว่ากาปักษีกระทำโทษนั้น ออกโดยทางบัสสาวะ อันว่าอสุนนทปักษีกระทำโทษนั้น เข้าโดยจมูกออกทางจักษุ อันว่าเทพีปักษีกระทำโทษนั้นเข้าโดยนมออกโดยเต้า

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 108)

นอกจากนี้ในลักษณะปักษี กล่าวถึงปีศาจกระทำโทษในเวลาและเดือนต่าง ๆ มี 3 ลักษณะ ดังข้อความกล่าวไว้ว่า

“นทปักษีนั้นเข้าเมื่อเช้าตรู่ ออกเมื่อสิ้นแสงตะวัน กาปักษีเข้าเมื่อเช้านอน ออกเมื่อตะวันขึ้น อสุนนทปักษีนั้น เข้าเมื่อตะวันเที่ยง ออกเมื่อเที่ยงคืน เทพีปักษีนั้นเข้าเมื่อตะวันเย็น ออกเมื่อเช้ามืดก่อนนายน

อนึ่ง เดือน 5, 6, 7, 8 พระสีพรหมยักษ์ อยู่ทิศเป็นการใหญ่กว่าปีศาจทั้งหลายเข้ามาทำโทษแก่กุมารทั้งปวง อนึ่งเดือน 9, 10, 11, 12 พระสีหะศบดิอยู่ทิศเป็นการใหญ่กว่าฝูงปีศาจทั้งปวง เข้ามากระทำโทษแก่กุมารทั้งหลาย อนึ่งเดือน 1, 2, 3, 4 พระสีกุมารยักษ์อยู่ทิศเป็นการใหญ่กว่าภูมปีศาจทั้งปวง เข้ามากระทำโทษแก่กุมารทั้งหลาย

“นทปักษีเข้านั้น สัตว์เดียรรณร้อง กุมารตกใจจึงเข้า เมื่อออกสัตว์รบกัดกันจึงออก กาปักษีเมื่อเข้านั้น ไไม้ไล่หัดกรีนเครงสัตว์รบกัดกันจึงเข้า -เมื่อออกสัตว์รบกัดกันจึงออก-อสุนนทปักษีเมื่อจะเข้านั้น มีผู้มาแต่ไกลเอาสัตว์ 4 เท้า 2 เท้าเข้ามาหาจึงเข้า เมื่อออกมีคนทิ่มแทงกันจึงออก เทพีปักษีเมื่อเข้านั้นได้ยินเสียงลมพัดและฟ้าร้อง เสียงฆ้องกลองจึงเข้า เมื่อจะออกนั้นเสียงมนุษย์ร้องให้จึงออก ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 109)

ความเจ็บป่วยที่เชื่อว่าเกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุแห่งความเจ็บป่วย เนื่องมาจากความเชื่อในศรัทธาในระบบการปกป้องดูแลและรักษาสุขภาพแบบพื้นบ้าน ที่คนในท้องถิ่นคุ้นเคย ในบางขั้นตอนของการปฏิบัติการรักษาโรค ได้แก่ การยกครู บูชาครู การใช้คาถาเป่าเสก ว่านสมุนไพร รวมทั้งการเซ่นไหว้ผีสงเทวดา พิธีกรรมเหล่านี้ปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีอิทธิพลเหนือพฤติกรรมกรรมการดำเนินชีวิตของคนในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน

บทที่ 3

วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรค

ความเจ็บป่วยเป็นสภาวะธรรมชาติอย่างหนึ่งที่มนุษย์ทุกคนทุกสมัยต้องประสบเหมือน ๆ กัน แต่เพราะสภาวะธรรมชาตินี้เป็นทุกข์และไม่เป็นที่ปรารถนา มนุษย์เราจึงได้พยายามค้นหาสาเหตุและทำความเข้าใจในกระบวนการเกิดโรค เพื่อเป็นแนวทางในการป้องกันรักษาตน รวมทั้งเป็นแนวทางในการรักษาพยาบาลด้วยอีกประการหนึ่ง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ก็ได้พัฒนาต่อมาเป็นความเชื่อ ความรู้ และความเข้าใจเกี่ยวกับสุขภาพอนามัยและการเจ็บไข้ได้ป่วยในสังคมมาเป็นเวลาช้านาน กัญจนา ตีวีเศษ (2537 : 15) กล่าวว่า "การใช้ยารักษาโรคหรือบรรเทาอาการต่าง ๆ จำเป็นต้องรู้จักการตรวจโรค การวิเคราะห์โรค แล้วจึงให้การวินิจฉัย ลงความเห็นว่าเป็นโรคอะไร ควรใช้ยาอะไร ทำการบำบัดรักษาโรค ผู้ศึกษาจะต้องดูถึงสมุฏฐานโรค บรรดาโรคภัยไข้เจ็บที่เกิดขึ้นย่อมเป็นไปได้ทั่วทุกอวัยวะในร่างกาย เมื่อโรคเกิดขึ้นแก่ส่วนใดส่วนหนึ่งก็เรียกว่า ส่วนนั้นพิการ" นอกจากนี้ในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ 2 เล่ม ยังจำแนกลักษณะของธาตุสี่พิการในสองลักษณะ คือ ธาตุสี่หย่อน (การลดลง) และธาตุสี่กำเริบ (รุนแรงขึ้นเพิ่มขึ้น) ก็สามารถพิจารณาว่า ธาตุใดในธาตุสี่พิการ กำเริบ หรือหย่อนโดยการซักถาม การตรวจและการสังเกตจากอาการเจ็บป่วยของคนไข้ จากนั้นจึงวินิจฉัยถึงสมุฏฐานของโรค และกำหนดวิธีการในการรักษาโรคต่อไป

การวินิจฉัยโรคตามแนวทางแพทย์แผนไทย ซึ่งใช้หลักพื้นฐานในการวินิจฉัยโรคตามสมุฏฐาน โดยอาศัยคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ และตำราการแพทย์แผนไทยของผู้ทรงคุณวุฒิเป็นแนวทางการศึกษาวิเคราะห์ เมื่อได้ศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ทำให้ทราบถึงกองสมุฏฐาน จะต้องศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับการวินิจฉัยโรคประกอบไปด้วย นับว่าการวินิจฉัยโรคถ้าต้องเรียนในทางภาคปฏิบัติจริง ๆ จะต้องศึกษาให้มีความชำนาญ มีไหวพริบ ช่างสังเกต ซึ่งเป็นศิลปะอันสำคัญของแพทย์ การวินิจฉัยโรคนี้นี้ มีหลักอยู่สี่ประการ คือ

3.1 การถามประวัติ

การแพทย์แผนไทยมีแนวทางและวิธีการวินิจฉัยโรค มิได้แตกต่างจากการแพทย์แผนอื่นมากนัก กล่าวคือ มีการให้ความสำคัญในเรื่องข้อมูล ประวัติส่วนตัวของผู้ป่วยที่ต่างไป คือ ต้องทราบ วัน เดือน ปี เกิดที่ชัดเจน อาจมีเวลาตกฟากด้วย ทั้งนี้เพราะการแพทย์แผนไทยให้ความสำคัญเกี่ยวกับธาตุเจ้าเรือน ประวัติในวัยเด็ก การเกิดขางต่าง ๆ การเกิดโรคตามขาง ประวัติโรคประจำตัวที่เกิดสัมพันธ์กับฤดูกาล ถิ่นที่อยู่อาศัย ตลอดจนนิสัยและพฤติกรรมที่อาจเป็นมูลเหตุของการเกิดโรค

3.1.1 การถามประวัติบุคคล

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง ความสำคัญในเรื่องข้อมูล ประวัติส่วนตัวของผู้ป่วย เพื่อเป็นแนวทางในการวินิจฉัยรักษาโรค ดังนี้

"พระอาจารย์เจ้ากล่าวไว้ ถ้าแพทย์ผู้ใดจะประกอบยาธาตุบรรจบ ท่านให้ถามคนไข้ให้รู้ว่ คลอดวันใดเดือนใด ขึ้นหรือแรม ครั้นเขาบอกแล้ว ให้พิจารณาดูว่าจะเป็นธาตุธาตุอันใด ให้ประกอบยาประจำ ธาตุประจำธาตุนั้น ตั้งไว้เป็นประธานแล้วให้คิดถอยหลังเข้าไป จับวันเดือนฤดูมูลปฏิสนธิ์นั้นว่า วันใด เดือนใด ฤดูใด ให้ประกอบยาประจำธาตุประจำธาตุอันนั้น มาบรรจบกันกับยาประจำธาตุเมื่อแรกคลอดนั้น"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 458-459)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ กล่าวถึง ความสำคัญในเรื่องข้อมูล ประวัติส่วนตัวของผู้ป่วย เพื่อเป็นแนว ทางในการรักษาโรค โดยการทำยาธาตุบรรจบ ดังข้อความว่า

"ถ้าจะทำยาธาตุบรรจบ ท่านให้ถามตัวคนไข้ว่าเกิดวันใด เดือนใด ปีใด ข้างขึ้นหรือข้างแรม เขาบอกแล้วจึงพิจารณาดูว่าเป็นธาตุธาตุอันใด ให้วางยาประจำธาตุอันนั้น ตั้งไว้เป็นประธาน แจ้งให้คิดถอย หลังลงไป แล้วเอาวันเดือนและฤดู มนุษย์ปฏิสนธิ์นั้นในวันใด เดือนใด ฤดูใด ธาตุอันใด ให้เอายาที่ ประจำธาตุและฤดูนั้นมาประสมกันเข้ากับยาประจำธาตุ เมื่อแรกประสูตินั้นเป็นยา 2 ขนาน แล้วจึงแทรก จันทน์ทั้ง 2 กฤษณา 1 ชะลูด 1 ดอกพิภูล 1 ดอกบุญนาค 1 ดอกสารภี 1 เกสรบัวหลวง 1 บอนดอก 1 ยา 9 สิ่งแทรกดื่มกินหายแล"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 260)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง ความสำคัญของแนวทางการวินิจฉัยโรคอุจจาระธาตุ ว่าแพทย์ที่ จะสามารถบำบัดรักษาโรคอุจจาระธาตุทั้ง 4 ธาตุให้ดีขึ้น จำเป็นต้องมีความรู้ในหลักวิชา พิกัด กองสมุฏฐาน โรค คือ ธาตุ ฤดู อายุ กาล ทั้งเป็นเหตุทำให้เกิดโรค ดังข้อความกล่าวว่า

"นัยหนึ่งแพทย์ผู้ใด จะพยาบาลในวิธีอุจจาระธาตุทั้ง 4 ธาตุนี้ พึงให้สอบสวนในคัมภีร์เวช ศาสตร์ทั้งหลายให้แม่นยำ จึงจะองอาจ แลซึ่งจะประกอบศาสตราคม แลหว่านยาสรรพสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ดี ให้ ต้องเวชพิกัดในประเภทโรค แลธาตุโรค สมุฏฐานโรค อายุโรค กาลโรค ฤดูโรค โรคกำเนิดทั้งหลายนี้ จึง พยายามอุจจาระธาตุได้ด้วยเป็นภูมิกว่าโรคทั้งปวง"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 530)

สำหรับหมอนี่ชำนาญเรื่องพิธีกรรม ก็จะซักถามเกี่ยวกับการกระทำผิดต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เหนือ ธรรมชาติ หากหมอนี่สนใจหรือชำนาญ ด้านโหราการแพทย์ มักจะซักถามเกี่ยวกับการเกิดเวลาเกิดที่แน่นอน เรียกได้ว่า ซักประวัติตามทฤษฎีสมุฏฐานของโรค ได้แก่ ธาตุ ฤดู อายุ กาล ยังได้ข้อมูลมาก ยิ่งวินิจฉัย แม่นยำมากขึ้น

3.1.2 การถามประวัติโรค

นอกจากประวัติส่วนตัวแล้ว ข้อมูลที่สำคัญที่สุด คือ ผู้ป่วยมาหาหมอด้วยอาการอย่างไร มี กี่อาการ เกิดอาการอะไรก่อนหลัง เกิดมาเวลาใด เพื่อสรุปว่า โรคที่เกิดเป็นการเสียสมดุลของธาตุใด ดัง

ปรากฏในคัมภีร์ชวตาร กล่าวถึงแพทย์ผู้ที่จะรักษาโรคผิวหนัง เคลื่อน กลาก มะเร็ง คุดทะราด จำเป็นจะต้องรู้ข้อมูลโรค จึงจะสามารถประกอบยาแก้ตามโทษนั้นได้ ดังข้อความว่า

“สิทธิการียา ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาพยาธิใหญ่น้อย และเคลื่อนกลากพรรณ ในมะเร็งคุดทะราดก็ดี ท่านให้พิจารณาธาตุกำเริบ และเดือนวันยามเกิดใช้นั้น จะเป็นด้วยธาตุสิ่งอันใดให้โทษ จึงประกอบยาแก้โทษตามนั้น”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 448)

ในคัมภีร์ตักกศิลา กล่าวถึง อาการไข้หวัดใหญ่ มีอาการก่อนเกิดไข้ อาการที่เปลี่ยนไป มีอาการไอ ทำให้คอ ปาก ฟัน จมูก น้ำมูกแห้ง แต่บางครั้งกระทำให้น้ำมูก ดังข้อความว่า

“อันว่าคนไข้ทั้งหลายใดเมื่อจะเป็นใช้นั้น ซึ่งว่าหวัดใหญ่ ให้จับสะบัดร้อน สะท้านหนาว ให้ปวดศีรษะ ให้ไอ ให้จาม น้ำมูกตกเป็นกำลัง ให้ตัวร้อน ให้อาเจียน ให้ปากแห้ง ปากเปื่อย ปากขม กินข้าวไม่ได้แล้ว แปรไปให้ไอเป็นกำลัง และทำพิษคอแห้งปากแห้ง ฟันแห้ง จมูกแห้ง น้ำมูกแห้ง บางทีกระทำให้น้ำมูกไหลหยดย้อย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 579)

ในคัมภีร์กษัย กล่าวถึง อาการเจ็บป่วยที่เกิดจากโรคกษัย โดยมีอาการต่าง ๆ ในเวลาน้ำขึ้น ข้างขึ้นข้างแรม เวลาบ่าย เวลาเย็น ทำให้อาการเจ็บป่วยเกิดในลักษณะต่าง ๆ กัน ดังข้อความว่า

“สิทธิการียะ จะกล่าวลักษณะกษัยโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปปาทิกะ คือ กษัยเด เป็นคำรบ 11 เกิดเพื่อถนอสมเหตุตั้งชายโครงซ้ายขวา—ก็มีเท่าฟองเปิด แล้วลามขึ้นมาจากอุ้งยอดอก กระทำให้จับทุกเวลาน้ำขึ้น ให้กายซบผอมผิวเนื้อเหลืองดังทาสมัน ครั้นแก่เข้าให้โลหิตตกทวารหนักแลทวารเบา โทษทั้งนี้คือ ตัวกษัยแตกออกเป็นอสาทียะโรค”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 594)

“อันว่ากษัยกล่อนบังเกิดขึ้นเพื่อถนอ นั้น ว่าด้วยลมกษัยจำพวกหนึ่ง เมื่อจะทำเริบข้างขึ้นข้างแรมคล้ายกัน ถ้าเย็นเข้าคล้ายเหมือนหนึ่งคนตี ถ้ามันจะเป็นขึ้นมาแล้วมันจุกขึ้นมา แล้วมันก็มาขัดมาขบตลอดเอาในท้องมันให้ร้อนอยู่ ออกนั้นเย็นดั่งน้ำ แล้วมันให้กลับขมยั้งนัก แต่ว่ากินอาหารแล้วก็ร้อนลงไป มันคลายแต่ละน้อย ถ้าจะแก้ท่านให้เอาที่แก้กษัยลมนั้นมาแก้เกิด”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 599)

“กษัยไฟนั้นมันเกิดเพื่อเตโช ชื่อว่า อทิดา ชื่อ ปาคะณี มันให้จับเป็นเวลา แล้วมันให้ลูกตานันแดงเจ็บปางตาย แลมันเข้าเจ็บรวมที่ยอดอกเหมือนผีมะเร็งทรวง มันให้จับเวลาบ่ายแล้ว พรหมหน้า บวมท้อง บวมตีน แลนวม 3 ประการนี้ตายแล”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 604)

ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหากล่าวถึงข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับอาการเจ็บป่วย แพทย์ผู้ทำการรักษาจำเป็นจะต้องสรุปได้ว่า มีอาการอย่างไร เวลาใด เพื่อสามารถให้การรักษาได้ถูกต้อง ดังข้อความว่า

“ให้รู้นิสัยโรค
ฤดูที่ร้อนเย็น

ทั้งหมู่โรคเวลาเป็น
แพทย์พึงเห็นดังกล่าวนาฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 477)

นอกจากนี้ในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ ยังมีเนื้อหากล่าวถึง ลักษณะธาตุทั้ง 4 พิการ หรือ การเสียสมดุลไม่บริบูรณ์เช่นปกติของธาตุทั้ง 4 เป็นต้นเหตุของโรค มีอาการต่าง ๆ ตามลักษณะของแต่ละธาตุ คือ

ปถวิธาตุพิการ มีอาการ ให้ร่างกายตึงชา กระด้างแข็ง เนื้อหนังเหี่ยว แข็งดังท่อนไม้ ดุจถูกลมมีพิษร้าย ชื่อกฏฐุมข ขบกัด นอนกลิ้งตัวแข็งดุจดังต้นไม้ถูกโค่นลง จนแตกเผาแห้งเกรียม ดังปรากฏในข้อความว่า

“อึ่งกายคนผู้ไข้
มั่งสังหนึ่งเหี่ยวแห้ง
เปรียบดังอสรพิษ
ขบตอดผู้ใดพลัน
ดุจไม้ที่คนตัด
ธาตุดินโทษสาแดง

ตึงชาไปกระด้างแข็ง
แข็งดังขอนก็ปานกัน
กฏฐุมขจำพวกนั้น
ยังผู้นอนกลิ้งแข็ง
ถูกแดดจัดให้เกรียมแห้ง
แพทย์พึงแจ้งดังกล่าวนาฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 477)

อาโปธาตุพิการ มีอาการ เนื้อหนังเปื่อย เป็นฝี เป็นหัด บางที่เป็นเม็ด คันทั้งตัว บางที่เป็นน้ำเหลืองไหลมีกลิ่นเหม็น ดุจถูกลมมีพิษชื่อปฐมิข ขบกัด ให้พิษชานทั้งตัว เปื่อยเน่า เป็นหนอง น้ำเหลืองไหลซึม ดังปรากฏในข้อความว่า

“อึ่งเล่าอาโปธาตุ
ยังชนผู้โรคา
บางที่เป็นเม็ดคัน
น้ำเหลืองก็ไหลปรี่
ดังงูปฐมิข
พิษชานทั่วทั้งกาย
น้ำเหลืองไหลซึมซาบ
ปวงแพทย์พึงตรึกตรอง

วิปลาตอันธการ
ย่อมพรุนเปื่อยเป็นหัดฝี
ทั่วกายนั้นก็ย่อมมี
ทั้งกลิ่นเหม็นอันน่าร้าย
อันขบตอดชนทั้งหลาย
ก็พรุนเปื่อยเน่าเป็นหนอง
โทษอาโปให้หม่นหมอง
เห็นมาแล้วจึงวางยา ฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 478)

เตโชธาตุพิการ มีอาการให้ร้อนร่อน ร่างกายผิวพรรณดำนดำ ดุจงูพิษชื่อ อัคคีมุข ขบกัด ทำพิษให้ร้อนดังไฟลนทั่วร่างกาย ดังปรากฏในข้อความว่า

“อนึ่งเล่าธาตุเตโช
ยังชนผู้ดีสถาน
จวีศรีหม่นไหม้
มีพิษฤทธิ์เพียงดัง
อันขบเอาบุคคล
เตโชพิการกลาย

วิกาโรภินทนา
ให้ร้อนร่อนเป็นกำลัง
ด้านดำไปดูพึงชัง
อัคคีมุขตัวร้าย
ดังไฟลนกลั่นทั้งกาย
พิษงูร้ายก็เหมือนกัน ฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 478)

วาโยธาตุพิการ มีอาการให้โทษมากกว่าธาตุทั้ง 3 ที่กล่าวมา อาการทำพิษให้เน่าเปื่อยทั้งตัว ดุจ
งูที่มีพิษ ชื่อ สัตตมุข ขบกัด ให้เจ็บปวดคล้ายถูกมีดเขียด ดังปรากฏในข้อความว่า

“อนึ่งเล่าวาโยธาตุ
กว่าธาตุทั้งสามนั้น
ให้ขาดเป็นชิ้นชิ้น
วาโยพิการดัง
แม้ขบเอาใครเข้า
พวกแพทย์อย่าประมาท

เมื่ออาพาธโทษมากครัน
อาการพิษให้เปื่อยพัง
ดังมีดเขียดไม่รั้ง
สัตตมุขงูร้ายกาจ
ให้เปื่อยเน่าทั่วทั้งอาตม์
อาการธาตุให้รอบรู้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 479)

ธาตุทั้ง 4 อย่างที่กล่าวมา เป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค ถ้าธาตุบางอย่างมีความผิดปกติหรือพิการไป
ร่างกายก็เกิดการเจ็บป่วยไปตามธาตุนั้น เกิดการเสียสมดุล ป่วยเป็นโรคต่าง ๆ แบ่งได้เป็น 3 สมุฏฐาน คือ
ปิตตะสมุฏฐานอาพาธ เจ็บไข้ด้วยดี เสมหะสมุฏฐานอาพาธ เจ็บไข้ด้วยเสลด และวาตะสมุฏฐานอา
พาธ เจ็บไข้ด้วยลม

คัมภีร์ธาตุวิवरณ์ กล่าวถึง สมุฏฐานสามว่า ปิตะ เสมหะ และวาตะ หากกำเริบเป็นพร้อมกันทั้ง
สามสมุฏฐานหรือเกิดป่วยด้วย โทษประชุมพร้อมกัน เรียกสันนิบาติกาอาพาธหรือสันนิบาต ดังปรากฏใน
ข้อความว่า

“อนึ่งโสตะจะกล่าวการ
พุทธรัตนตรัสบันทูล
ปิตตะแสมเสมหะ
ทั้งสามโดยประมาณ
สรรพเพชญ์ตรัสพาที
คิลานกำเริบรณ

สมุฏฐานเป็นเค้ามูล
ซึ่งมูลโรคสามประการ
แลวาตะสมุฏฐาน
เป็นอาทิให้วิกล
โปรดพระศิริมานนท์
วิกลกายเวทนา

อาพาธทั้งห้า นั้น	หากเจือกันในสามนา
พาหิระโรค	หากวิบัติตามเหตุเป็น
สันนิปาติกา	เสลดลมกำเริบเข็ญ
พร้อมสามตามเพศเป็น	สันนิบาตประชุมกัน"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 497)

ปิดตะสมุฏฐาน คือ การเจ็บป่วยที่เกิดจากปิดตะ (ดี) หรือธาตุไฟ ทำให้มีไข้สูงกระทำให้สะท้อนร้อนสะท้อนหนาว นอนไม่หลับ มักรากเป็นคราว ๆ ให้คอแห้ง ให้ร้อนปากร้อนจมูก ร้อนหน้า เหนือไม่ออก ให้ตาเหลือง ตัวเหลือง ท้องอืด อาหารไม่ย่อย บวม วิงเวียนแสบร้อนหน้า เป็นต้น ดังในข้อความว่า

"อุตุปรินาม	ฤดูสามปรวนแปรผัน
วิสมะหาระนั้น	ด้วยอาการแลกริยา
อนึ่งโอปิกกะมิกา	คือปิดพลิกพลาตแซนชา
อนึ่งกรรมวิปากา	ไข้เพื่อกรรมกระทำผล
อาพาธทั้งแปดนี้	ให้คัมภีร์คิริมานนท์
จากโอรุพระทศพล	แพทย์พึงยลดังกล่าวมา
อาพาธทั้งห้า นั้น	จะรำพรรณแต่ดีมา
กุลบุตรเกิดคิลาน์	ด้วยปิดตะสมุฏฐาน
คือดีที่กายตน	ให้วิกลกำเริบชาน
ด้วยเหตุแลอาการ	สังกะกล่าวไว้มี"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 498)

"วิบัติอาการโรค	สิบห้าสิ่งมักย่อมมี
ผู้ใดเป็นเช่นนี้	มักสะท้อนให้ร้อนหนาว
หลงใหลนอนไม่หลับ	ย่อมมักรากเป็นคราวคราว
คอแห้งร้อนผะผ่าว	ทั้งร้อนปากชื้อจมูก
ร้อนหน้าเหนือตก	ย่อมพรัพพุดผิดถูก
เพื่อพกบมีสุข	ย่อมไหลหลงมัวเมานัก
จักษุณันท์แหลม	เห็นสิ่งของมักรู้จัก
ตาเหลืองเบาเหลืองนัก	มักวิงเวียนแสบร้อนหน้า
ให้ร้อนรณะสำระสาย	เพศทั้งหลายซึ่งกล่าวมา
หมู่แพทย์อย่างกัชา	โรคดังนี้ดีทำเข็ญ"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 498 - 499)

วาคะสมุฏฐาน คือ การเจ็บป่วยที่เกิดจากวาคะ หรือธาตุลม ได้แก่ การวิงเวียนหนาวสะท้อนไปทั่วตัว คอแห้งปากแห้ง หายใจขัดอก นอนหลับไม่สนิท เจ็บคอ คันทั่วร่างกาย ปวดศีรษะ ปวดท้อง กินอาหารไม่รู้รส มีลมในท้อง ให้หาบอ่ย ๆ เป็นต้น ดังในข้อความว่า

“กล่าวตีดั้งนี้หยุด
เบื้องนี้จะบรรยาย
ผู้แพทย์จงสดับ
สมดังคำฎีกา
วาทะสมุฏฐาน
เดือนเก้าเดือนสิบหมาย

สมมุติจบตำราหม้าย
ในเรื่องลมสืบต่อมา
ดังตำหรับสาโรชนา
พระสรเพชญ์ตรัสบรรยาย
เมื่อวิการกำเริบร้าย
เดือนสิบเอ็ดสิบสองมี ฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 503)

“ที่นี้จึงลัมไซ้
สะท้อนทั่วกายา
บางที่มีกำลัง
ปากแห้งชกยันผิว
หายใจหน้าอกขัด
ไม่เรอจามซ้ำเจ็บคอ
ปวดเคียรเจ็บอุระ
กินได้ไม่มีแรง
เจรจาบไต้ศัพท์
หาวเนืองเนืองไม่กำหนด
ทั้งนี้โทษวาโย
ผู้แพทย์พึงจดจำ

ให้วิกลเมื่อติลัน
บางคราวหนามักให้หิว
ให้คอแห้งเป็นผงปลิว
ไข้มักขึ้นในปากคอ
หลับก็ไม่สนิทพอ
ให้คันกายไปทุกแห่ง
เจ็บนาภีพื้นที่ท้องแข็ง
กินเข้าไปไม่มีรส
ซึ่งถ้อยความบ่ปรากฏ
มักเสียตแ่งในเบื้องต่ำ
วิการโรรมร่าทำ
ซึ่งอาการสืบแปลนา”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 504)

เสมหะสมุฏฐาน คือ การเจ็บป่วยที่เกิดจากเสมหะหรือธาตุน้ำ ทำให้เป็นตุ่มฟกซ้ำ บวม ตามร่างกาย
ตัวเย็น มีน้ำมูก มีเสมหะ มีหนองหรือน้ำเหลืองในที่ต่าง ๆ การถ่ายเหลว ปัสสาวะเป็นสีขาว เป็นต้น ดังใน
ข้อความว่า

“กล่าวด้วยสมุฏฐาน
เบื้องนี้จะบันทึก
เดือนอ้ายแลเดือนยี่
เสมหะมักบันดาล
ฤดูเหมันตา
ผู้แพทย์จงเร่งจำ

อาการลมบริบูรณ์
เพศเสมหะสมุฏฐาน
เดือนสามสี่กล่าวอาการ
วิการธาตุอาเพศทำ
วิการาให้ระล้า
วิบัติเหตุจะก่อการ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 506)

“มักฝันว่าตุ๊ดตื๋ม
มักเป็นตุ่มตัวระย้า

ซึ่งวารินอันเย็นฉ่ำ
ซ้ำฟกบวมที่ในกาย

ง่วงเหงาหาวนอนนัก	มักหลับนิ่งค่อยสบาย
เสมหะกำเริบร้าย	ให้เป็นเหตุตั้งนั้ นาน
ที่นั้นย่อมเกิดโรค	เป็นเสมหะสมุฏฐาน
มีอาการถึงสิบห้า	มีกายายะเยือกเย็น
ชนลูกแลผมชัน	หลับเชื่อมจิตวิบัติเป็น
บ่อยากน้ำบิตตัวเล่น	บรู๊สึกว่ารุ่งคำ
ปัสสาวะเป็นสีขาว	แลเบาขับบ่เป็นน้ำ
ผิวเผือดไม่มองคล้า	หมดกำลังสิ้นแรงเรี่ยว
เหงื่อตกจากกายนัก	ให้มักร้อนอยู่คนเดียว
เป็นหวัดปวดเคียรเสียว	บ่ชอบใจสิ่งใดใด
ปากหวานปานน้ำอ้อย	โทษเสลดกระทำไ้
ผู้แพทย์จงแจ้งใจ	พึงแต่งยาประกอบแก้

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 507)

3.2 การตรวจร่างกาย

เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (2540 : 40) อธิบายว่า มนุษย์เมื่อเกิดมาแล้วก็มีลักษณะเฉพาะตัว เรียกว่า "ธาตุเจ้าเรือน" ซึ่งสามารถแบ่งได้ทั้งหมด 18 กลุ่ม (บุคลิกลภาพ) ที่เป็นจุดอ่อนจุดแข็งของมนุษย์ แต่ละกลุ่มที่ไม่เหมือนกัน ตามลักษณะการผสมของธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งอันนี้ก็นับว่าเป็นวิทยาศาสตร์แบบสังเกต

3.2.1 การตรวจธาตุเจ้าเรือน

การตรวจธาตุเจ้าเรือน กัญจนา ดีวิเศษ (2542 : 45) กล่าวถึง การพิจารณาลักษณะต่างๆ ไปว่า องค์ประกอบของธาตุที่รวมกันอยู่อย่างปกตินั้นจะมีธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งเด่น หรือมากกว่าอย่างหนึ่ง เรียกว่า "เจ้าเรือน" ซึ่งจะมีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละคน เพื่อประกอบกับการพิจารณาธาตุเจ้าเรือน หรือธาตุกำเนิดที่ตรวจสอบไว้แล้ว ทำให้ทราบว่ายังมีบุคลิกลักษณะเหมือนธาตุเจ้าเรือนเดิมหรือไม่ โดยแต่ละธาตุหลักทั้ง 4 จะมีลักษณะที่แสดงออกเป็นเจ้าเรือน ดังนี้

ธาตุดินเจ้าเรือน จะมีรูปร่างสูงใหญ่ ผิวค่อนข้างคล้ำ หมดจดดำ เสียงดังฟังชัด ข้อมกระดูกแข็งแรง กระดูกใหญ่ น้ำหนักตัวมาก ลำสัน อวัยวะสมบูรณ์

ธาตุน้ำเจ้าเรือน จะมีรูปร่างสมบูรณ์ อวัยวะสมบูรณ์สมส่วน ผิวพรรณสดใส เต่งตึง ตาหวาน น้ำในตามาก ทำทางเดินมันคง หมดจดงาม กินช้า ทำอะไรชักช้า ทนหิว ทนร้อน ทนเย็นได้ดี เสียงโพร่ง มีลูกตกหรือมีความรู้สึกทางเพศดี แต่มักเฉื่อยและค่อนข้างเกียจคร้าน

ธาตุลมเจ้าเรือน จะมีผิวแห้งหยาบแห้ง รูปร่างโปร่ง ผอม ผอมบาง ข้อกระดูกมักลั่นเมื่อเคลื่อนไหว ขี้จนา ขี้ขลาด รังกายหน่ายเร็ว ทนหนาวไม่ค่อยได้ นอนไม่ค่อยหลับ ช่างพูด เสียงต่ำ ออกเสียงไม่ชัด มีลูกไม่ตกคือความรู้สึกทางเพศไม่ค่อยดี

ธาตุไฟเจ้าเรือน มักขี้ร้อน ทนร้อนไม่ค่อยได้ หิวบ่อย กินเก่ง ผมหงอกเร็ว มักหัวล้าน หนึ่งย่น ผอม ขน หนวดอ่อนนุ่ม ไม่ค่อยอดทน ใจร้อน ข้อกระดูกหลวม มีกลิ่นปากกลิ่นตัวแรง ความต้องการทางเพศปานกลาง

เกี่ยวกับธาตุเจ้าเรือน (เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ, 2540 : 216) กล่าวว่า ในทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เชื่อว่าชีวิตใหม่จะเกิดขึ้นได้ต้องมีพ่อ มีแม่ ที่มีลักษณะของหญิง - ชาย ครบถ้วน หมายถึง พ่อ มีลักษณะของชายครบ และแม่ มีลักษณะของหญิงครบ โดยให้ความหมายของชีวิตไว้ว่า ชีวิต คือ ชั้น 5 อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

“รูป” หมายถึง รูปร่าง ร่างกายหรือสิ่งที่เป็นรูปธรรม ซึ่งในพระไตรปิฎกได้อธิบายไว้ว่า รูปมีมหาภูตรูป 4 ได้แก่ ธาตุทั้ง 4 ดิน น้ำ ลม ไฟ และนามที่เกิดจากมหาภูตรูป ได้แก่ อากาศ ประสาททั้ง 5 ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย อารมณ์ทั้ง 4 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น “เวทนา” ได้แก่ ความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดจากประสาททั้ง 5 และจิตใจ “สัญญา” คือ ความจำต่าง ๆ การกำหนดรู้อาการ “สังขาร” หมายถึง การปรุงแต่งของจิต ความคิดที่ผูกเป็นเรื่องเป็นราว (ไม่ใช่ร่างกาย) “วิญญาณ” คือ ความรู้แจ้งของอารมณ์ นอกจากนี้ เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (2539 : 32) ยังได้กล่าวถึงลักษณะกำเนิดของมนุษย์ ซึ่งทางการแพทย์แผนไทยมีความเชื่อในเรื่องธรรมชาติว่า การเกิดรูปครั้งแรกในครรภ์มารดามีขนาดเล็กมาก ขนาดเท่ากับหยดน้ำม่าน้ำที่ติดอยู่ปลายขนจามรี หลังจากถูกสะบัดถึง 7 ครั้ง และด้วยอิทธิพลของธาตุไฟก่อน จึงเกิดธาตุอื่นตามมาจนครบธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม และไฟ แล้วจึงเกิดเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ จนครบชั้น 5 เมื่อครรภ์ครบ 5 เดือน นั่นคือ ชีวิตได้เกิดแล้ว และด้วยอิทธิพลของธรรมชาติ ได้แก่ ความร้อน ความเย็นของภูมิอากาศตามฤดูกาล ได้ทำให้ธาตุทั้ง 4 ของแต่ละคนแตกต่างกันไป และเริ่มมีอิทธิพลแล้ว ตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา

คัมภีร์ปฐมจินดา ผูก 6 (ลักษณะดานใจ) ว่าด้วยธาตุกำเนิด กล่าวถึงขั้นตอนการปฏิสนธิของทารกในครรภ์ที่เรียกว่า “ครรภ์กำเนิด” เมื่อมารดามีครรภ์ตั้งขึ้นในฤดูใด และทารกในครรภ์ มีร่างกายครบสามสิบสอง แล้วก็เอาธาตุนั้นเป็นธาตุเจ้าเรือนของทารก ดังนี้

“อันว่าลักษณะดานใจอีก 7 จำพวก อันบังเกิดขึ้นด้วยธาตุทั้ง 4 นั้นต้องด้วยวาระพระบาฬีดังนี้ โดยอธิบายว่าเมื่อแรกสัตว์จะเอาปฏิสนธิในครรภ์แห่งมารดานั้น เมื่อมารดามีครรภ์ตั้งขึ้นในฤดูอันใด ก็เอาธาตุนั้นเป็นที่ตั้งแห่งกุมารกุมารินั้นเป็นอาทิ”

ถ้าและสตรีใดมีครรภ์ในเดือน 5 เดือน 6 เดือน 7 ทั้ง 3 เดือนนี้เป็นลักษณะแห่งเดโชธาตุ อันว่ากุมารกุมารินั้น เมื่อตั้งเป็นปัญจสาขา และมีอายุการ 32 พร้อมบริบูรณ์แล้วเมื่อใด จะตั้งไฟธาตุขึ้นก่อนเป็นต้นแห่งธาตุบรรจบ

ถ้าและสตรีได้มีครรภ์ในเดือน 8 เดือน 9 เดือน 10 ทั้ง 3 เดือนนี้เป็นลักษณะแห่งวาโยธาตุ อันว่ากุมารกุมารีผู้นั้น เมื่อตั้งมูลปฏิสนธิพร้อมด้วยเทวติงษาการบริบูรณ์แล้วเมื่อใด จึงตั้งธาตุลมก่อนเป็นต้น จึงบรรจบกับธาตุแห่งมารดา

ถ้าและสตรีได้มีครรภ์ในเดือน 11 เดือน 12 เดือน 1 ทั้ง 3 เดือนนี้เป็นลักษณะแห่งอาโปธาตุ เมื่อกุมารกุมารีผู้นั้นตั้งมูลปฏิสนธิพร้อมด้วยอาการ 32 จึงตั้งธาตุน้ำก่อนเป็นต้น จึงบรรจบเข้ากับ ธาตุแห่งมารดานั้น

ถ้าและสตรีได้มีครรภ์ในเดือน 2 เดือน 3 เดือน 4 ทั้ง 3 เดือนนี้เป็นลักษณะแห่งปถวิธาตุ เมื่อกุมารกุมารีผู้นั้นตั้งมูลปฏิสนธิพร้อมด้วยอาการ 32 แล้ว จึงตั้งธาตุดินก่อนเป็นต้น จึงบรรจบเข้ากับธาตุแห่งมารดานั้น สุดแต่มารดานั้นเมื่อแรกมีครรภ์ในฤดูอันใดในธาตุอันใด เหตุธาตุอันนั้นและฤดูอันนั้นก็เป็นที่ตั้งแห่งผู้นั้นติดตัวมาตราบเท่าจนกุมารและกุมารีผู้นั้นคลอดจากครรภ์แห่งมารดา จนอายุได้ 5 ขวบ 6 ขวบ ดังนี้ ในเมื่ออายุกุมารและกุมารีผู้นั้นได้ 5 ขวบ 6 ขวบ สันกำหนดแห่งตานข้างแล้ว จึงบังเกิดตานโจรขึ้นต่าง ๆ ถ้าแพทย์วางยาขนานใด ๆ มิพึง ทานให้ดูในคัมภีร์ธาตุบรรจบนี้ ให้แก้ตามธาตุกำเนิดนั้นด้วย พระอาจารย์เจ้าท่านผ่อนเป็น 4 กองไว้ในแพทย์ผู้มีปัญญาจงพิจารณาดูเถิด

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 238)

ซึ่งในส่วนนี้จะเห็นถึงทิศะของการแพทย์แผนไทย ในการอธิบายว่า ทั้ง 4 สืบต่อกันมาตั้งแต่การตั้งครรภ์ในฤดูใน ในธาตุใด ให้เอาธาตุของฤดูนั้น เป็นที่ตั้งแห่งธาตุเจ้าเรือนของกุมาร กุมารี นั้น ๆ เช่น

สตรีมีครรภ์ในเดือน 5, 6, 7 เป็นลักษณะแห่งเตโชธาตุ เมื่อทารกในครรภ์ มีร่างกายอวัยวะครบ 32 แล้ว ให้ตั้งธาตุไฟขึ้นก่อนตามฤดูกาลนั้น

สตรีมีครรภ์ในเดือน 8, 9, 10 เป็นลักษณะแห่งวาโยธาตุ เมื่อทารกในครรภ์ มีร่างกายอวัยวะครบ 32 แล้ว ให้ตั้งธาตุลมขึ้นก่อนตามฤดูกาลนั้น

สตรีมีครรภ์ในเดือน 11, 12, 1 เป็นลักษณะแห่งอาโปธาตุ เมื่อทารกในครรภ์ มีร่างกายอวัยวะครบ 32 แล้ว ให้ตั้งธาตุน้ำขึ้นก่อนตามฤดูกาลนั้น

สตรีมีครรภ์ในเดือน 2, 3, 4 เป็นลักษณะแห่งปถวิธาตุ เมื่อทารกในครรภ์ มีร่างกายอวัยวะครบ 32 แล้ว ให้ตั้งธาตุดินขึ้นก่อนตามฤดูกาลนั้น

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 5-6)

ธาตุเจ้าเรือนของทารก ตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์ จนกระทั่งทารกผู้นั้นอายุได้ 5-6 ขวบ สันกำหนดแห่งตานข้าง (ข้างเจ้าเรือน) แล้วเนื่องด้วย เพราะแพทย์รักษาทานข้างไม่หายขาดจึงบังเกิดตานโจรดังปรากฏในข้อความว่า

“เหตุธาตุอันนั้นและธาตุอันนั้นก็เป็นที่ตั้งแห่งผู้นั้น ติดตัวมาตราบเท่าจนกุมารและกุมารีผู้นั้น คลอดจากครรภ์แห่งมารดา จนอายุได้ 5 ขวบ 6 ขวบดังนี้ ในเมื่ออายุกุมารและกุมารีผู้นั้นได้ 5 ขวบ 6 ขวบ สิ้นกำหนดแห่งตาดานชาแล้ว จึงบังเกิดตามโจรขึ้นต่าง ๆ ถ้าแพทย์วางยาขนานใด ๆ มีพึง ท่านให้ดูในคัมภีร์ ธาตุบรรจบนี้ ให้แก้ตามธาตุกำเนิดนั้นด้วย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 238)

“อันว่าลักษณะธาตุทั้ง 4 นี้ พระอาจารย์เจ้าท่านคัดออกมาแต่คัมภีร์ธาตุมรรคา เอามาไว้ใน พระคัมภีร์ปฐมจินดาเป็นแต่ใจความพอสังเขป ให้แพทย์พึงรู้จักลักษณะอันบังเกิดเป็นเพื่อธาตุทั้ง 4 นั้น อันว่าตาดานโจรจะบังเกิดด้วยสิ่งใด ๆ ก็ดี ก็เกิดเป็นเพื่อช่างเจ้าเรือนนั้นก่อนเป็นต้น เพราะว่าแพทย์รักษาหายมิ ขาด จนอายุกุมารกุมารีผู้นั้นพ้นล่วงจากช่างเจ้าเรือนมา จึงกลายแปรไปเป็นตามโจรดังกล่าวมานี้ ถ้าแพทย์ ผู้ใดมิได้เรียนรู้ในพระคัมภีร์ปฐมจินดา พระคัมภีร์อภัยสันตนา ทั้งสองพระคัมภีร์นี้ให้สันทัด และรักษาตาดานโจร นั้นไม่หายขาด จนอายุ 30 ปี 40 ปีแล้ว ก็กลายเป็นริดสีดวงต่าง ๆ ตามลักษณะแม่ช่างเจ้าเรือนและช่างจร ดุจดังกล่าวมาแต่คัมภีร์อภัยสันตานั้น”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 242)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงเวลาตกฟาก ในระยะครรภ์ประสูต โดย กัญจนา ตีวิเศษ (2537 : 25) กล่าวว่า หมายถึง การคลอดบุตรนั่นเอง คือ เมื่อทารกคลอดออกจากครรภ์มารดาตามลำดับ

1. เมื่อทารกอยู่ในครรภ์ครบกำหนดคลอดจน ถ้วนทศมาส ซึ่งหมายถึงว่าครบ 10 เดือน เมื่อจะคลอดก็บังเกิดลมกัมมขชาติ พัดเส้นและเอ็นที่รัดตัวทารกให้กลับเอาศีรษะลงเบื้องต่ำ เมื่อได้ฤกษ์งามยามดี ก็คลอดออกจากครรภ์มารดา
2. เมื่อคลอดนั้น ทารกตกใจ ดิ้นเสือกไปมา—คือ คว่าดิ้นถีบสายรกนั้น ขาดเส้นโลหิตใน ท้องแห่งมารดาและในสายรกที่ขาดออกมา ก็กระจายเข้าสู่ท้องมารดา เข้าไปในปากทารกนั้นบ้าง ออกไป จากช่องทวารบ้างนี้ เป็นเหตุสำคัญที่แสดงว่าทารกเลี้ยงง่ายหรือยาก
3. ถ้าคลอดออกมาทารกนั้นคว่ำและร้องขึ้น และอาเจียนเอาโลหิตที่อมอยู่ออกจากปาก เท้าฟองไข่ไก่ แสดงว่าทารกนั้นเลี้ยงง่าย โรคเบาบาง มีสุจะมีตาดานชาลงเลยจนดับโต
4. ถ้าคลอดออกมาทารกนั้นหงายหรือร้องขึ้น โลหิตที่ทารกอมอยู่ ก็ตกลงไปในท้อง ทารกนั้น เช่นนี้แสดงว่าทารกนั้นเลี้ยงยาก จะเกิดโรคต่าง ๆ เป็นเขม่า เป็นตาดานชาต่าง ๆ เมื่อเติบโตก็ บังเกิดเป็นฝีต่าง ๆ เช่น ฝีตาดานชา เป็นบ้างเป็นกระษัย โรคท้องรุ่งพุงมาน ฝีภายใน 5 ประการ
5. ถ้าทารกคลอดออกมาตะแคงซ้ายหรือขวาก็ตาม โลหิตที่ทารกอมอยู่ก็ตกเข้าไปในท้อง ทารกบ้าง ออกมาบ้าง แสดงว่าเลี้ยงไม่ยากไม่ถ่วงนัก ปานกลาง โรคภัยต่าง ๆ ก็ไม่สู้รุนแรงนัก

ข้อความในคัมภีร์ปฐมจินดา มีดังนี้

“พระอาจารย์เจ้าท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฐมจินดาว่า แพทย์ผู้ใดจะพยาบาลรักษากุมารและกุมารี สืบต่อไปเมื่อหน้า ให้ดูกุมารและกุมารีเมื่อแรกตกฟากนั้นก่อน อันว่ากุมารและกุมารีทั้งหลาย เมื่อลู่อานาจ แก่ลมกัมมขชาติ พัดให้กลับศีรษะลงเบื้องต่ำนั้น เมื่อกุมารและกุมารินั้นตกใจดิ้นเกลือกไป มีอคว่ำเท้าถีบ

ฉีกสายรกันให้ขาดสิ้นเสีย อันว่าโลหิตในอุทรแห่งมารดาและโลหิตในสายรกันขาดออกนั้นกระจายออกไปอยู่ในอุทรประเทศแห่งมารดานั้น ก็พลัดเข้าไปในปากแห่งกุมารและกุมารีนั่นบ้าง และออกตามช่องทวารของมารดานั่นบ้าง เหตุนี้จึงว่าไว้ให้แพทย์พึงรู้ดังนี้

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใดคลอดจากครรภ์มารดาแล้วร้องขึ้นอันว่ากุมารและกุมาริทั้งหลาย ก็ รากโลหิตที่อมอยู่นั้นออกมาจากปากประมาณเท่าฟองแดงไข่ ถ้าเป็นดังนี้ ท่านทายว่ากุมารและกุมาริผู้นั้น เลี้ยงง่าย โรคนั้นเบาบาง จะมีผู้มิดานชาวเลยจนโตใหญ่ ถึงจะมีมาก็ตามธรรมเนียมกุมารนั้นแม้จะมีโรคมา ประการใดแพทย์จะรักษาก็ง่ายนัก

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใด คลอดจากครรภ์มารดาหงายออกมาแล้วร้องขึ้น อันว่าโลหิตที่กุมารอมกุมาร อยู่นั้น ก็เลื่อนเข้าไปในคอตกลงไปในอุทรแห่งกุมาร ท่านทายว่าเลี้ยงยากนัก จะเกิดโรคต่าง ๆ เช่นมิดานชาว ทั้งปวงจะบังเกิดมามากนัก ถ้าและค้อยวิวัฒนาการขึ้นก็จะบังเกิดโรคหิดและฝีต่าง ๆ แล้วจะให้ป็นตาน ชาว ป้าง ม้าม กษัย และเป็นท้องร้งพุงมาร เป็นฝิภายในทั้ง 5 ประการ ก็เพราะโทษโลหิตร้ายที่กุมารกลืนเข้าไปนั้น จึงทำให้บังเกิดโรคต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใด คลอดออกจากครรภ์มารดา ตะแคงออกมา จะเป็นเบื้องซ้ายและเบื้องขวาก็ ตาม อันว่าโลหิตที่กุมารอมอยู่นั้น ก็พลัดเข้าไปได้บ้าง ตกออกมาบ้าง ท่านทายว่ากุมารนั้นจะเลี้ยงไม่ยาก นักไม่ยากนักเป็นปานกลาง โรคภัยจะเกิดเป็นปานกลางมิพอเป็นไรนัก

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใด คลอดออกจากครรภ์มารดาแล้วและตายด้นไป ร้องมิออกได้ถึงจะหงายจะ คว่ำก็ดี จะตะแคงเบื้องซ้ายเบื้องขวาก็ดี ถ้าร้องมิออกได้ ห้ามอย่าให้พลิกตัวกุมารนั้นให้คว่ำลงเสียก่อน แล้วจึงแก้ให้ร้อนขึ้น ถ้ายังร้องมิออกได้ ห้ามอย่าให้แม่ดื่มน้ำก่อน ให้พ่นด้วยหัวหอมและเปราะหรือไพล ตามเคยนั้นเกิด ถ้าร้องขึ้นได้ อันว่าโลหิตที่กุมารอมอยู่นั้น พลัดออกจากปากได้ กุมารนั้นจึงจะไม่มีโรค ดังกล่าวมาแต่หนหลังนั้น

ถ้าและกุมารกุมาริผู้ใด คลอดออกจากครรภ์มารดานั้นยากนัก ให้ขัดขวางด้วยเหตุสิ่งใด ๆ ก็ดี บาง ที่หมอผดุงครรภ์แม่ตมิได้รู้จักกำหนดแห่งกุมารนั้นจะคลอดเมื่อใด ประการหนึ่งไม่รู้ผันแปรแก้ไขในการ กุมารนั้นเลย ก็ข่มเหงเอ้อออกมาด้วยกำลังแรงของตน กุมารนั้นคลอดโดยขัดขวาง และคอกุมารนั้นเคล็ด แคลง บางที่กุมารนั้นกระทบลงกับฟากก็มีบ้าง และกุมารผู้นั้นเมื่อค้อยวิวัฒนาการขึ้นมา ก็มักเป็นฝีที่คาง ที่ ฟองตัน และที่คอ ฝีทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมเป็นแต่ยังเด็กก็มี บางที่อายุได้ 15 ปี 20 ปี 30 ปี แล้วจึงเป็นก็มี และให้เป็นฝีเอ็น ฝีประจำรอย ฝีคัณฑมา ฝีทั้ง 3 ประการนี้ ย่อมเป็นด้วยกระทบซ้ำออกมาแต่เมื่อคลอดออก จากครรภ์มารดานั้น"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 72 - 73)

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึงธาตุเจ้าเรือนตามวันเมื่อกุมารและกุมาริผู้นั้นคลอดจากครรภ์มารดา รวม ถึงธาตุกำเนิดเจ้าเรือนกำเนิดใช้

ว่าด้วยธาตุเจ้าเรือน

เด็กเกิด	วันเสาร์	วันอาทิตย์	มีธาตุไฟเป็นธาตุเจ้าเรือน
เด็กเกิด	วันจันทร์	วันพฤหัสบดี	มีธาตุดินเป็นธาตุเจ้าเรือน
เด็กเกิด	วันอังคาร		มีธาตุลมเป็นธาตุเจ้าเรือน
เด็กเกิด	วันพุธ	วันศุกร์	มีธาตุน้ำเป็นธาตุเจ้าเรือน

ถ้าเกิดอาการเจ็บป่วยเมื่อใด ให้ดูฤดู อายุ เวลา เดือน มาพิจารณาว่า ไข้เกิดจากธาตุใดเป็นต้นเหตุ ดังปรากฏในข้อความว่า

“หนึ่งคลอดมาจากกรรม ะวีวันเสาร์ เตโชมีเป็นอาทิ จันทรครูปถวิ อังการมีวาโย พุทธวาโยศุกร ด้วย ธาตุนี้นม้วยกับตน โรคระคนทั่วไป ปรีक्षाไข้จึงมัน ฤดูนั้นเข้าจับอายุกับเพลา เดือนวันมาประมวล จึงใคร่ครวญด้วยโทษ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 13)

และถ้าไข้เกิดระคนกัน เช่น ไข้เจือลมและดี ไข้เจือเสมหะและดี ไข้เจือเสมหะและลม ให้กำหนดแก่เจ้าเรือน เมื่อไข้เจ้าเรือนหาย ไข้แทรกซ้อนก็หายไปด้วย รวบรวมให้พิจารณาดูว่า ไข้ใดถ้ารักษาได้ก็ให้รักษา ถ้าไข้ใดไม่รู้ อย่ารักษา จะเกิดกรรม ดังปรากฏในข้อความว่า

“นัยหนึ่งโสได้นั้น แทรกซำกันบางที วาโยดีเจือกัน เสมหะนั้นกับดี เสมหะมีกับลม ใครให้สมอย่าเบา อย่าฟังเขาผู้อื่น คัมภีร์ยืนยันเป็นทาง กำหนดแก่เจ้าเรือน อายุเดือนวันเพลา กำเริบมาปนแทรก ไข้มาแทรกอย่างกล้า ถึงมีนมัวชบเขา ถ้าไข้เจ้าเรือนไป ไข้แทรกไม่อาจอยู่ อนึ่งแลดูในไข้ พยายามได้จึงยา ไม่รู้อย่าควรทำ จักเกิดกรรมเกิดโทษ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 13 - 14)

ว่าด้วยธาตุกำเนิดเจ้าเรือนกำเนิดไข้

1. เดือน 5 เดือน 9 เดือน 1 ถ้าเกิดไข้ เกิดเพราะธาตุไฟเป็นเจ้าเรือน
2. เดือน 6 เดือน 10 เดือน 2 ถ้าเกิดไข้ เกิดเพราะธาตุไฟเป็นเจ้าเรือน
3. เดือน 7 เดือน 11 เดือน 3 ถ้าเกิดไข้ เกิดเพราะธาตุลม
4. เดือน 8 เดือน 12 เดือน 4 ถ้าเกิดไข้ เกิดเพราะธาตุน้ำ

ถ้าลมและดีกำเริบ ก็เพราะธาตุไฟภายในกำเริบกล้า (แรง) ธาตุน้ำทั้งหลายจะกำเริบ ก็ด้วยเสมหะเป็นต้นเหตุ สันนิบาตบังเกิดก็เพราะธาตุปถวิกำเริบมีกำลัง ดังปรากฏในข้อความว่า

“ฤดูใดไข้เกิด เอากำเนิดในวันนั้น เป็นสำคัญเจ้าเรือน กำเริบเดือนนั้นว่า ในเดือนห้าเดือนเก้า เดือนอ้ายเข้าเป็นสาม เดือนนี้นามปถวิ เดือนหกมีกำหนด เดือนสิบหมดเดือนยี่ สามเดือนนี้ธาตุไฟ

อนึ่งนั้นในเดือนเจ็ด เดือนสิบเอ็ดเดือนสาม สามเดือนนามธาตุลม เดือนแปดสงเคราะห์เดือน สิบสองเดือนเดือนสี่ สามเดือนนี้อาโป กำเรียบโรคามิ ธาตุทั้งสี่กล่าวมารายเดือนว่าเหมือนกัน อนึ่งสำคัญลมติกำลังมีด้วยไฟ ธาตุภายในแรงยิ่ง อาไปสิ่งทั้งหลาย กำเรียบร้ายด้วยเพศ เสมหะเหตุเป็นต้น สันนิบาตทันแรงไข กำหนดในปถวิ กำเรียบมีกำลัง"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 13)

นั่นคือ ธาตุเจ้าเรือนนั่นเอง แต่คนส่วนใหญ่มักจำได้เพียงวันเกิด คำว่า ตั้งครรภ์ในเดือนใดหมายถึง การเริ่มมีครรภ์ หรือมีการปฏิสนธิ ดังนั้น จากข้อสังเกตในคัมภีร์ปฐมจินดา ว่าด้วยคัพภวาระกำเนิดดังกล่าว คือ

"โดยอธิบายของพระมหาเถรดำแย้นว่า เมื่อสัตว์จะมาปฏิสนธิ ในมาตุคำภทรแห่งมารดานั้น ว่าตั้งขึ้นแล้วละลายไปแต่วันละ 7 ครั้ง ๆ ทั้ง 7 วันนั้น และจะนับเอาเป็นเที่ยงนั้นยังมีได้ก่อน เพราะวาสัตว์ทั้งหลายที่มาปฏิสนธิขึ้น ยังเป็นอนุโลมปติโลมอยู่ ยังมีได้ตั้งขึ้นเป็นเที่ยง ต่อได้ 15 วันแล้วเมื่อใด จึงตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นเป็นเที่ยง ในเมื่อตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นเป็นเที่ยงแล้วนั้น จึงให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายทั้งปวง ถ้าจะใคร่รู้ว่าตั้งมูลปฏิสนธิขึ้นจะเป็นวันใด ก็ให้ดูว่ามารดามีครรภ์ได้ 3 เดือนนั้น ให้ดูเพศและอาการของมารดานั้น ก็ยังรู้ถอยหลังเข้าไปเอาวันแรกปฏิสนธิขึ้นเป็นกำหนด"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 56)

จากหลักฐานข้อความดังกล่าว น่าจะกล่าวได้ว่า ถ้านำอายุการตั้งครรภ์มาพิจารณาแล้วสามารถประมาณการได้ ดังข้อความอธิบายต่อไปนี้

ผู้ที่เกิดเดือน	5	6	7	จะมีธาตุลมเป็นเจ้าเรือน
ผู้ที่เกิดเดือน	8	9	10	จะมีธาตุน้ำเป็นเจ้าเรือน
ผู้ที่เกิดเดือน	11	12	1	จะมีธาตุดินเป็นเจ้าเรือน
ผู้ที่เกิดเดือน	2	3	4	จะมีธาตุไฟเป็นเจ้าเรือน

การแบ่งแบบนี้เป็นการแบ่งอย่างหยาบ คือ แบ่งบุคลิกหรือลักษณะจำเพาะของคนออกเป็น 4 แบบ แต่ละแบบมีจุดอ่อนหรือลักษณะของธาตุเสียสมดุลแตกต่างกันตามธาตุเจ้าเรือนนั้น ๆ ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะรวมโดยกว้าง ๆ บุคคลจะมีลักษณะเด่น ๆ ประปนกันไป สุดแต่จะมีลักษณะเด่นของธาตุใดมากหรือน้อย หากพิจารณาดูแล้วว่า มีลักษณะค่อนข้างเป็นลักษณะของธาตุใด ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม หรือธาตุไฟ ก็เรียกว่า มีบุคลิกส่วนใหญ่เป็นธาตุนั้น ลักษณะที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน อาจสอดคล้อง หรือไม่สอดคล้องกับลักษณะที่เป็นมาตั้งแต่ปฏิสนธิ ในครรภ์มารดา บางคนอาจมีธาตุเจ้าเรือนเดิมเปลี่ยนไป เนื่องจากการเลี้ยงดู พฤติกรรมแห่งตนรวมถึงอิทธิพลสิ่งแวดล้อม ทำให้ธาตุเปลี่ยนไป โดยทั่วไปแล้วธาตุเจ้าเรือนจะไม่เปลี่ยนแปลงในช่วง 6 ปีแรกนับตั้งแต่ปฏิสนธิในครรภ์มารดา

3.2.2 การตรวจชีพจร

การแพทย์แผนไทย มีวิธีการตรวจการเต้นของหัวใจ โดยการจับชีพจรตามจุดต่าง ๆ ทั่วร่างกาย เช่น ข้อมือ ข้อเท้า นอกจากนี้การจับชีพจรทั่วร่างกาย ยังสัมพันธ์กับข้างขึ้นข้างแรม เพื่อดูกำลังของคนไข้ก่อนทายาว่า มีกำลังพอหรือไม่

ดังปรากฏในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ในลักษณะธาตุทั้งสี่พิการ กล่าวถึงลักษณะปฏิวาธาตุออกจากกายธรรมดานั้น มี 4 ประการ คือ กระตุก เส้นเอ็น เนื้อ อาหารเก่า และอาหารใหม่ บุคคลถึงป่วยไข้เป็นระยะเวลานานหรือไม่ อาหารเก่ายังคงมีอยู่ เมื่อจะสิ้นอายุให้ลงกลายเป็นเลือดเป็นหนองเป็นเสมหะ บางทีเหมือนขี้หนู สีดำบ้าง เขียวบ้าง เหลืองบ้าง มีกลิ่นเหม็นเน่า สมมติว่าชีพเขา เมื่อใกล้จะตาย ร่างกายผอมจนเห็นกระดูกว่ามีรูปร่างกลมเหลี่ยมหรือแบน โดยกล่าวถึงชีพจรว่า ชีพจรเคยเดินเป็นปกติก็ให้เดินผิดปกติระริกรัวโทษใครเป็นดังเช่นนี้กำหนดตาย ภายในเวลาสามวันเจ็ดวัน ข้อความว่า

“ปฏิวาธาตุกล่าวมา ออกจากกายา กระตุกและเนื้อเส้นเอ็น อาหารเก่าหากให้เห็น อาการที่เป็น วิบัติที่ในอาหาร ถึงป่วยไข้มาช้านาน ห่อนสิ้นอาหาร อันเก่าแต่ก่อนเดินมา เมื่อจักสิ้นอายุปรา ฏลงออกมา ให้เน่าและเหม็นสาธารณ เป็นเลือดเป็นหนองพิการ เสมหะสัณฐาน คือ มูลสิกร่วงราย บ้างดำบ้าง เขียวเหลืองลาย สิ้นนั้นย่อมทนาย ว่ามูลชีพเขาตกลง เนื่อนั้นคือ ปลีแซนชงค์ เมื่อจักปลดปลง ชีวิตก็ห่อนเห็น หายกระดูกย่อมอยู่ในกาย ครั้นเมื่อจักตาย ก็ผอมเหี่ยวแห้งรูปทรง บ้างเกิดเห็นอิฐปลงสังเวชดูอง สัณฐาน และกลมเหลี่ยมแบน ชีพจรแต่ก่อนห่อนแคลน เดินอยู่ตามแผนระริกระริ้วพั้วพัน สันแรงจักสิ้นอาสัญ สิ้นเส้นสำคัญ สิ้นชีพจรเคยเดิน โทษใครดังนี้ เผอญ จักตายไม่เกิน กำหนดในสามวันเจ็ดวัน”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 9)

นอกจากนี้ คัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวถึงชีพจรตามจุดต่าง ๆ ทั่วร่างกายสัมพันธ์กับข้างขึ้นข้างแรม ว่าด้วยตำแหน่งชีพจรให้ระวังในการระบายยา เพื่อดูกำลังของคนไข้ก่อนที่จะทายาว่ามีความกำลังพอหรือไม่ เช่น ข้างขึ้น ค่าหนึ่ง ประจำอยู่ที่เท้า สองค่า ประจำอยู่หลังเท้า สามค่าประจำอยู่ที่ศีรษะ ข้างแรม สิบห้าค่า ประจำอยู่ที่คอ ดังข้อความว่า

“จะกล่าวถึงเพศชีพจรจำ เดือนขึ้นค่าฝ่าบาทา เร่งรีบให้กินยา ตามตำราสะดวงดี สองค่าอยู่หลังบท อาจสามารภแก้โรคดี กินยาสะดวงดี ตามคัมภีร์ที่มีมา สามค่าอยู่ศีรษะ ชัยชนะแก้โรคฯ เร่งถ่ายเร่งพยายา ดีหนักหนาอย่าสงสัย ... สิบห้าค่าอยู่คอ จึงเร่งรอกตามวิธี กินยาว่ามิติ ห้ามทั้งนี้ตามตำราชีพจรนี้สำคัญ ข้างขึ้นนั้นและแรมหนาเหมือนกันดังกล่าวมา จะผายยาดูให้ดี โบราณท่านตั้งไว้ คัมภีร์ไซรัสำหรับมี ดังพยาโรติ อายุยืนเจริญเอย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 26 – 27)

3.2.3 การตรวจอุณหภูมิ

การตรวจไข้ในอดีตใช้มือคลำ เพื่อตรวจสอบว่ามีไข้หรือไม่ วิธีนี้ไม่สามารถวัดความร้อนได้ละเอียดถ้าผู้เจ็บป่วยมีไข้เล็กน้อย แต่พอบอกได้บ้างว่ามีการเปลี่ยนแปลงของอุณหภูมิในร่างกายผู้เจ็บป่วย

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะธาตุขาดถึงอวสาน กล่าวถึงอาการไข้เมื่อล้มไข้ลงได้ 3-4 วัน ให้มีอาการร้อนทั้งภายนอก ภายในร่างกาย กระหายน้ำ คอแห้งถึงอก คลั่งไคล้ไม่ได้สติ เมื่อยไปทั่วร่างกาย ดังปรากฏในข้อความว่า

“ล้มไข้ได้สามวัน และสี่วันมีอาการ ให้ร้อนสองสถาน ร้อนภายนอกและภายในพรมน้ำอยู่บวบวบ ให้ระหายน้ำเหลือใจ คอแห้งถึงทรวงใน ให้คลั่งไคล้ไม่สมประดี ให้เมื่อยทั่วทั้งตน ดูคนมารยา มีกิริยาเหมือนหนึ่งผี ภูตและพรายประจำใจ ให้อายากของแสง ผิดสำแลงแล้วหนีไป ห้าววันอย่าอาลัย โทษนี้ไซ้ไม่ฟังยา เข้าอวสานเร่งพินิจ แพทย์พึงพิจารณา ตัดเสียยารักษา เตโชธาตุสำแดงการ อนึ่งอากาศธาตุนั้น ในสองวันเป็นประมาณ มีฟังเข้าอวสาน แพทย์พิจารณาช้านานเถย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 30)

คัมภีร์ปฐมจินดา ในตอนที่ว่าด้วย ลักษณะตานโจร กล่าวถึง ลักษณะเตโชธาตุพิการ มีการตรวจอุณภูมิร่างกาย โดยปรากฏในข้อความว่า

“ถ้าและบุคคลจะสิ้นอายุแล้ว เตโชธาตุก็ออกจากตัวมีอุปมาดังคนหุงข้าว และใส่ไฟกล้าเหลือกำลังนัก หม้อนั้นก็พลุ่งขึ้นไป น้ำก็ล้นลงดับไฟเสียเอง อันว่าเหวี่ยงแห่งอาหารนั้นก็แห้งไป เพราะเหตุดังนั้น จึงให้คอแห้งฟันแห้งปากแห้ง ถ้าเป็นดังนั้นท่านให้อาหมั้วล้วงคอ ดู ถ้าในคอเย็นเฉียบเป็นอาการตัดจะมรณะในวันนั้นเป็นเที่ยง แพทย์อย่าพึงสงสัยเลย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 243)

คัมภีร์มหาโชตรัต กล่าวถึงระดูสตรี เมื่อโลหิตอันเกิดมาแต่ผิวเนื้อ เมื่อจะมีระดูมาให้นอนร้อน ผิวแดงดังผลตำลึงสุก บางทีผุดขึ้นทั้งตัวดูออกหัด เป็น 2 วัน 3 วัน พอระดูมาก็หาย ดังข้อความว่า

“อันว่าลักษณะโลหิตอันบังเกิดแต่ผิวเนื้อ เมื่อจะมีระดูมานั้นให้ร้อนผิวเนื้อให้ร้อนผิวหนึ่ง แลแดงดังผลตำลึงสุก บางทีผุดขึ้นดังเม็ดผด แลเท่าใบพุทรา เทางบน้ำอ้อยก็มี ดูใช้รากสาตสันนิบาตไป 2 วัน 3 วัน บางทีสมมุติว่าเป็นประคอง ครั้นระดูมีมาก็หาย

อันว่าลักษณะโลหิตบังเกิดแต่เส้นเอ็นทั้งปวงนั้น เมื่อระดูจะมีมานั้นให้เป็นดุจไขจับให้สับตร้อนสะท้านหนาวปวดศีรษะเป็นกำลัง ครั้นระดูมีมาก็หายแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 417)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึง โลหิตอันเกิดแต่กองธาตุทั้ง 4 ลักษณะโลหิตอันบังเกิดแต่กองเตโชธาตุ เมื่อระดูมา กระทำให้ติไปทั้งตัวและระดูจึงมา ให้ร้อนทางช่องครรภ์ ดูพริกโลหิตที่ออกมาเป็นฟอง มีสีแดงออกเหลือง ทำให้ผิว ทำให้ผิวเนื้อร้อน ให้อาเจียน กินอาหารมิได้ ให้จุกเสียดร้อนสะบัดหนาว ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยโลหิตอันเกิดแต่กองเตโชธาตุ ถ้าแลเกิดแก่สตรีผู้ใด มีสามีแล้วก็ดี หากสามีมิได้ก็ดี ลักษณะเมื่อระดูจะมีมานั้น กระทำให้ติไปทั้งตัวแล้วระดูจึงมีมา ให้ร้อนทางช่องครรภ์ทวารดูถูก

พริก แลโลหิตที่ออกมาเป็นฟอง มีสีจุน้ำฝางอันบุคคล เอาน้ำส้มมะนาวบีบลง สิ้นนั้นก็เหลือไป แล้ว
กระทำให้ร้อนผิวเนื้อดังจะปอก แลให้อาเจียนให้เหม็นอาหาร บริโภคอาหารมิได้ ให้สะบัดร้อนสะท้านหนาว"
(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 424)

คัมภีร์ตักกศิลา กล่าวถึง ประเภท อาการของไข้ต่าง ๆ ทำให้อุณภูมิในร่างกายเปลี่ยนแปลง
ดังเช่น

ไข้พิษ คือ อีต่าอีแดงให้จับมือเท้าเย็น ตัวร้อนดังเปลวไฟ ตาแดงดังโลหิต ร้อนเป็นตอน
เย็นเป็นตอน ให้ปวดศีรษะ บางทีผุดขึ้นมาที่ผิวหนังขนาดต่าง ๆ ทั่วตัว สีดำก็มีแดงก็มี ดังข้อความว่า

"อนึ่งพระผู้เป็นเจ้าของจะตกแต่งคัมภีร์ไข้เหนือไข้พิษ แลพิษกาภายใน ลักษณะไข้ให้ผู้ป่วย
แพทย์พึงรู้ให้ต้องแท้ ว่าไข้พิษหรือมิใช่ไข้พิษ แลลักษณะไข้พิษนั้น คือ อีต่าอีแดงให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้
ตัวร้อนเป็นเปลวไฟ ให้จักษุแดงเป็นโลหิต ร้อนเป็นตอนเย็นเป็นตอน มิได้เสมอกัน ลางที่จับแต่รุ่งจนเที่ยง
ลางที่จับแต่เที่ยงจนค่ำ ลางที่จับแต่ค่ำจนรุ่ง ลางที่ให้ปวดศีรษะ ให้ผุดเป็นแผ่นนิ้วหนึ่งก็มี สองนิ้วก็มี เท้า
ใบพุทราก็มี ลางที่ผุดขึ้นมาเท้าใบเทียนก็มี ทั่วทั้งตัว แดงก็มี ดำก็มี แดงนั้นเบากว่าดำ"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 566)

ไข้ปาดำปาดแดง ให้จับมือเท้าเย็น บางทีเท้าร้อน มือร้อน ตัวร้อน ปวดศีรษะ ตาแดงดัง
สายโลหิต ร้อนในอก บางทีพิษกระทำภายใน กระทั่งมือออก ให้ร้อน ให้กระหายน้ำ ลิ้นกระด้าง คางแข็ง
ผุดออกมาที่ผิวหนัง ปาดแดงเบากว่าปาดดำ ถ้าขึ้นทั้งตัว สีดังผลตำลึงสุก, หว่าสุก, คราม, หมึก ลักษณะ
ดังนี้จะตาย ดังข้อความว่า

"ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้ปาดำแลปาดแดง ลักษณะไข้ปาดำและปาดแดงนั้น ให้
จับเท้าเย็นมือเย็น บางทีให้เท้าร้อนมือร้อน ให้ตัวร้อนเป็นเปลวเพลิง และให้ปวดศีรษะ ให้จักษุแดงเป็น
สายโลหิต ให้ร้อนในอก ให้เชื่อมให้มัว บางทีกระทำพิษทำภายใน ยากกระทั่งมือออกให้ร้อนในกระหายน้ำ
บางทีให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ให้ผุดออกมาที่วงสะบ่ามอญบ้าง เท้าใบพุทราบ้าง เท้านิ้วหนึ่งสองนิ้วบ้าง ถ้า
แพทย์รักษา ให้ระวังจงดี ไข้ปาดแดงนั้นเบากว่า ปาดดำ ถ้าขึ้นเพียงครั้งตัวรักษารอดบ้างตายบ้าง ถ้าขึ้น
ทั้งตัวผลดังสีตำลึงสุก สีดังผลหว่าสุกสีดังคราม สีดังหมึกลักษณะนี้ตาย"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 566)

ไข้สายฟ้าฟาด ผุดเป็นริ้วตามตัวขนาด 1-2 นิ้ว แดงดังผลตำลึงสุก หรือเขียวดังสีคราม สี
ผลหว่าสุก สีดินหม้อก็มี ทำพิษให้ร้อนในกระหายน้ำ ปากขม ฟันแห้ง ร้อนไปทั่ว ให้สลบ ตาย 3 ส่วน
รอดส่วนหนึ่ง ดังข้อความว่า

"ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้สายฟ้าฟาด ให้ผุดเป็นริ้วลงมาตามตัวนิ้วหนึ่งสองนิ้ว แดง
ดังผลตำลึงสุกก็มี เขียวดังสีครามก็มี ดังสีผลหว่าสุกก็มี ดังสีดินหม้อก็มี เป็นริ้วลงมาตามตัว ผุดทั้งหน้า
ทั้งหลัง ทำพิษร้อนในกระหายน้ำ ให้ปากขมปากแห้งฟันแห้ง ให้ร้อนเป็นเปลวไปทั้งตัว ให้เชื่อมมัวเป็นกำลัง
ไม่เป็นสติสมปฤติ ให้สลบ ลักษณะไข้สายฟ้าฟาดดังนี้ ให้แพทย์เร่งแก้ไขจงดี จะได้สักส่วนหนึ่งตายสาม
ส่วน"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 567)

ใช้ข้าวใหม่น้อย ให้จับตัวร้อนเป็นไฟ ให้มือเท้าเย็น เจ็บไปทั่วตัว ทั้งในเนื้อในกระดูก ให้หอบ ให้สะอึก ลั่นกระด้างคางแข็ง ผุดขึ้นมาเหมือนมดกัดทั่วตัว ถ้าหนังลอกออกตาย ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะใช้ข้าวใหม่น้อย ให้จับตัวร้อนเป็นเปลวไฟ ให้มือเท้าเย็น ให้เจ็บไปทั่วสรรพางค์กาย ให้เจ็บในเนื้อในกระดูกเป็นกำลัง ให้หอบให้สะอึกให้เชื่อมมัว ลั่นกระด้างคางแข็ง ให้ผุดขึ้นมาเหมือนมดกัดเป็นแผ่นทั่วตัว มียอดแหลมขาว ๆ ถ้าแพทย์จะแก้ให้เร่งประคบยาให้หนัก ได้บ้างเสียบ้าง ถ้าลอกปอกเหมือกออกไปตายทีเดียวไม่รอดสักคนหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 567)

ใช้ข้าวใหม่ใหญ่ จับสะบัดร้อนสะบัดหนาว ปวดศีรษะ ตาแดงดังโลหิต ให้เท้าและมือเย็น เจ็บในเนื้อในกระดูก ลั่นกระด้างคางแข็ง ผุดขึ้นเป็นแผ่นทั่วตัว ถ้าหนังลอกออกจะตาย ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะใช้ข้าวใหม่ใหญ่ ให้จับสะบัดร้อนสะบัดหนาว ให้ปวดศีรษะ เป็นกำลัง ให้จักษุแดงดังโลหิต ให้เท้าเย็นมือเย็น ให้เจ็บในเนื้อในกระดูก ทำพิษให้ลั่นกระด้างคางแข็ง ผุดขึ้นมาเหมือนมดกัดเป็นแผ่นทั่วตัว มียอดแหลมขาว ๆ ถ้าแพทย์จะแก้ให้เร่งประคบยาให้หนัก ได้บ้างเสียบ้าง ถ้าลอกปอกเหมือกออกไปตายทีเดียว ไม่รอดสักคนหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 567)

ใช้ดาวเรือง จับมือเท้าเย็น ตัวร้อน ตาแดงดังโลหิต ปวดศีรษะดังจักษุจะแตกออก อาเจียน เชื่องซึม ร้อนใน กระหายน้ำ หอบสะอึก ลั่นกระด้างคางแข็ง ทำพิษถึงสลบ ผุดขึ้นที่ผิวหนัง แก้ได้ส่วนหนึ่งเสียส่วนหนึ่ง ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะใช้ดาวเรือง ให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้ตัวร้อนเป็นเปลว ให้จักษุแดงดังโลหิต ให้ปวดศีรษะเป็นกำลังดังว่าจักษุจะแตกออกมา ให้อาเจียนเป็นกำลังให้เชื่อมมัวร้อนใน กระหายน้ำหอบสะอึก ให้ลั่นกระด้างคางแข็ง บางทีทำพิษถึงสลบ ให้ผุดขึ้นเป็นเหมือนลายโคมครึ่งลูก ถ้าแก้ได้ส่วนหนึ่งเสียส่วนหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 569)

ใช้กาพุม ให้บวมตามขากรรไกรทั้งสองข้าง จับสะท้านร้อนสะท้านหนาว เชื่องซึม ตัวร้อนเป็นเปลว ร้อนในกระหายน้ำ ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะใช้กาพุม ให้บวมขากรรไกรทั้งสองข้าง บางทีก็บวมแต่ข้างเดียว ทำพิษให้จับสะท้านร้อนสะท้านหนาว ให้จับเชื่อมมัว ให้ตัวร้อนเป็นเปลว ให้ร้อนในกระหายน้ำ ให้เร่งแก้ไข้”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 576)

3.2.4 การตรวจดูอวัยวะที่ผู้ป่วยมีอาการ

ในคัมภีร์โรคนิทาน มีการบรรยายถึงธาตุทั้ง 4 จำแนกย่อยทั้ง 42 ธาตุ เป็นการดูอวัยวะที่ผู้ป่วยมีอาการ เช่น หู ตา ผิวหนัง กระดูก ฯลฯ โดยกล่าวว่า เมื่อพิการหรือกำเริบ จะมีลักษณะอย่างไร การตรวจโรคก็จะตรวจตามธาตุย่อยทั้ง 42 ดังนี้

ลักษณะธาตุพิการตามฤดู ในคัมภีร์มี 4 ฤดู ๗ ละ 3 เดือน

“อันลักษณะธาตุจะกำเริบพิการ พระอาจารย์เจ้ากล่าวไว้ในพระคัมภีร์แพทย์ มีฤดู 4 จัดออกไว้ในฤดูหนึ่ง 3 เดือน”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 451)

เดือน 5 6 7 เตโชธาตุ ชื่อ สันตปัททิตี พิการ ให้เย็นในอก กินอาหารพลันอ้อม ให้จุกเสียด ขัดอก อาหารย่อยเร็ว อายากอาหารบอย ให้เกิดลม 6 จำพวก ได้แก่ อุตรันตะ (พุดจากสะดือถึงคอ) ปัตตะรันตะ (พุดแต่อกถึงลำคอ) อัสวตะ (ขัดจุมุก) ปรามาส (ขัดอก) อนฺวตะ (หายใจขาด) และมหาสดมภ์ (ลมจับนิ่งไป) ดังปรากฏในข้อความว่า

“จัดออกไว้ในฤดูหนึ่ง 3 เดือน เดือน 5 , 6 7 ทั้ง 3 เดือนนี้ ว่าด้วยเตโชธาตุอันชื่อว่า สันตปัททิตีอันพิการ ให้เย็นในอก กินอาหารพลันอ้อม มักให้จุกเสียดขัดอกอาหารพลันแหลมมักอยากบอย ๆ จึงให้เกิดลม 6 จำพวก จำพวกหนึ่งชื่อ อุตรันตะ พุดแต่สะดือถึงลำคอ จำพวกหนึ่งชื่อ ปัตตะรันตะ ให้ขัดแต่อกถึงลำคอ จำพวกหนึ่งชื่อ อัสวตะ ให้ขัดจุมุก จำพวกหนึ่งชื่อ ปรามาส ให้หายใจขัดอก จำพวกหนึ่งชื่อ อนฺวตะ คือหายใจขาดไป คือ ว่าลมจับนิ่งไป จำพวกหนึ่งชื่อว่า มหาสดมภ์ แลลม 6 จำพวกนี้ เกิดเพื่อเตโชธาตุพิการแพทย์พึงรู้เถิด”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 451)

เดือน 8 9 10 วาโยธาตุ ชื่อ ชีระนคิตี พิการ ให้ผอมเหลือง เมื่อยไปทั้งตัว ให้แน่น ท้องล้นโครก ๆ ให้หาว ให้เรอ วิงเวียนหน้าตา ให้หูหนัก ร้อนในอก ให้หายใจสั้น โลหิตออกจากปาก ทางจุมุกทางหู กินอาหารไม่รู้รส ดังปรากฏในข้อความว่า

“เดือน 8, 9, 10 ทั้ง 3 เดือนนี้ คือ วาโยธาตุอันชื่อว่า ชีระนคิตีพิการ ให้ผอมเหลือง ให้ครั่นตัว ให้เมื่อยทุกข้อทุกลำ ทัวสรรพางค์กาย ให้แตกขึ้นแตกลง ให้ล้นโครก ๆ มักให้หาว ให้เรอ ให้วิงเวียนหน้าตา ให้หูหนัก ให้ร้อนในอก มักให้ร้อนทระหวะกาย ให้หายใจสั้น ให้เหม็นปาก ให้หวานปากตัวเอง ให้โลหิตออกจากปาก จากจุมุก จากหู กินอาหารไม่รู้จักรส (คือ วาโยธาตุพิการ)

เดือน 11, 12, 1 ทั้ง 3 เดือนนี้ กินผักแลอาหารทั้งปวงผิดสำแดง อาโปธาตุ (คือดีพิการ) มักขึงโกรธมักสะดุ้งใจ (เสมหะพิการ) กินอาหารไม่รู้จักรส (หนองพิการ) มักให้เป็นหิดไอ (โลหิตพิการ) มักให้คั่งเพื่อพอก ให้ร้อน (เหี่ยวพิการ) มักให้เชื่อมซึม (มันข้นพิการ) มักให้ตัวชาสากไป (น้ำตาพิการ) มักให้ปวดศีรษะเจ็บตา (มันเหลวพิการ) มักให้บวมมีอบวมทำเป็นน้ำเหลืองตก มักให้ผอมแห้งไป (น้ำลายพิการ) มักให้เป็นไข้ มักให้คอแห้งพันแห้ง (น้ำมูกพิการ) มักให้ปวดศีรษะ (ไขข้อพิการ) มักให้เมื่อยทุก

ข้อทุกระดูก (มูตรพิการ) ให้ปัสสาวะแดงขัดปัสสาวะ ๆ เป็นโลหิตเจ็บปวดเนื่อง ๆ แลธาตุน้ำทั้งนี้ประมาณเข้าด้วยกันทั้ง 12 จำพวกนี้ จึงเรียกว่าธาตุพิการแพทย์พึงรู้เถิด”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 451)

เดือน 2 3 4 ปถวีธาตุกำเริบ เป็นด้วยนอนผิตเวลา ดังในข้อความว่า

“เดือน 2 3 4 ถ้าไข้ใน 3 เดือนนี้ เป็นด้วยนอนผิตเวลา คือ ปถวีธาตุกำเริบนั้น ตั้งแต่ (ผมพิการ) ให้คันศีรษะหนักมักเป็นรังแค ให้เจ็บหนังศีรษะเนื่อง ๆ ไป (ชนพิการ) มักให้เจ็บทั่วสรรพางค์กายทุกขุมชน ให้ชนลุกชนพองทั่วทั้งตัว (เลืบพิการ) มักให้เจ็บต้นเล็บ ให้ต้นเล็บเขียวต้นเล็บดำ ซ้ำโลหิต ให้เจ็บเสียว ๆ นิ้วมือนิ้วเท้า (พันพิการ) มักให้เจ็บไรฟันบางทีให้เป็นฝีร่ามะนาด บางทีให้เป็นโลหิตไหลออกทางไรฟัน ให้ฟันคลอนฟันถอนออก (หนังกำเริบ) ให้ร้อนผิวหนังทั่วสรรพางค์กาย บางทีให้เป็นผื่นดุงเป็นผดแสบอยู่เนื่อง ๆ (เนื้อกำเริบ) มักให้นอนสะดุ้งไม่หลับสนิท มักให้ฟกให้บวม บางทีให้เป็นวงผุดขึ้นเป็นหัวคำ หัวแดง หัวเขียว ทั้งตัว บ้างเป็นตุ่มลมพิษสมมุติว่าเป็นประดงเหือดหัดต่าง ๆ (เอ็นกำเริบ) มักให้เจ็บสะบัดร้อนสะท้านหนาวให้ปวดศีรษะ ทานเรียกว่า ลมอัมพฤกษ์กำเริบ (กระดูกพิการ) ให้เมื่อยขบทุกข้อทุกระดูก (สมองกระดูกกำเริบ) มักให้ปวดศีรษะเนื่อง ๆ (ม้ามพิการ) มักให้ม้ามหย่อน (หฤทัยพิการ) ให้คลุ้มให้คลั่งดุงเป็นบ้า ถ้ามีฉะนั้นให้หัวโหยหาแรงมิได้ ให้ทรมนทรมายิ่งนัก (ตับพิการ) ให้ตับโต ตบทรุดเป็นฝีในตับแลตับพิการต่าง ๆ (พังผืดพิการ) ให้เจ็บให้อาเจียนจุกเสียดกลับ เข้าเป็นเพือลม (ปุงพิการ) มักให้ปวดท้องแตกขึ้นแตกลงปวดขบอยู่เนื่อง ๆ (ปอดพิการ) มักให้ปอดเป็นพิษให้กระหายน้ำอยู่เนื่อง ๆ (ไส้ใหญ่พิการ) มักให้สะอึกให้หาาให้เรอ (ไส้น้อยพิการ) มักให้พะอืดพะอมท้องขึ้นท้องพอง มักเป็นท้องมารกะษัย บางทีให้ลงท้องตมูกตกลือกเป็นต่าง ๆ (อาหารใหม่พิการ) มักให้ลงท้องลงแดง มักให้อาเจียน มักให้เป็นบวม 7 จำพวก (อาหารเก่าพิการ) มักให้กินอาหารไม่รู้จักรส เป็นต้น ที่จะให้บังเกิดโรคต่าง ๆ เพราะอาหารแปลกส้าแลง สมองศีรษะเมื่ออยู่ดี ๆ เป็นปรกตินั้น อันว่ามันในสมองเราท่านทั้งหลายนี้ พร้องจากกระบาลศีรษะประมาณเส้นดอกใหญ่หนึ่ง ก็เดือดจนแต่มีกระบาลศีรษะ แล้วให้ปวดศีรษะยิ่งนัก ให้ตาแดงให้คลั่งเรียกว่าสันติบาดต่อกันกับลม ให้ไชยาเป็นสุขุม มันในสมองยอบลงเป็นปรกติจึงหายปวดศีรษะแล อันว่าปถวีธาตุ 20 ประการ ซึ่งกล่าวมาทั้งนี้ ยาวนานเดียวแกตตลอดถึงกันสิ้นแล...

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 452-453)

การตรวจบางอย่าง เช่น การตรวจปอด ส่วนใหญ่ฟังจากภายนอก และพิจารณาอาการหอบ อาการไอเป็นเลือด

คัมภีร์ตักกศิลา กล่าวถึง อาการของไข้สังวาลพระอินทร์ จะผุดขึ้นเป็นเม็ดแดง ๆ เป็นแถว ๆ หนึ่งขึ้นซ้าย ขาขึ้นขวา สะพายแล่ง ทำพิษจับหอบและสะอึก สะบัดร้อนสะบัดหนาว ตาย 3 ส่วนรอดส่วนหนึ่ง ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้สังวาลพระอินทร์ มีลักษณะสัณฐานผุดขึ้นเป็นเม็ดแดง ๆ เป็นแถว ๆ ถ้าสตรีขึ้นซ้ายบุรุษขึ้นขวา สะพายแล่งคล้ายสังวาล ให้เป็นพิษจับหอบและสะอึก ให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว ถ้าแพทย์จะแก้ให้ประคบยาให้จงหนัก จะได้สักส่วนหนึ่งเสียสักสามส่วน”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 569)

กล่าวถึงอาการของไข้ดาวเรือง เมื่อจับมือเท้าเย็น ตัวร้อน ตาแดงดังโลหิต ปวดศีรษะดัง จักขุจะแตกออก อาเจียน เชื้องซึม ร้อนใน กระหายน้ำ หอบสะอึก ลิ้นกระด้าง คางแข็ง ทำพิษถึงสลบ ผุดขึ้นที่ผิวหนัง แก้ได้ส่วนหนึ่งเสียส่วนหนึ่ง ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้ดาวเรือง ให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้ตัวร้อนเป็นเปลว ให้ จักขุแดงดังโลหิต ให้ปวดศีรษะเป็นกำลังดังว่าจักขุจะแตกออกมา ให้อาเจียนเป็นกำลัง ให้เชื่อมมั่วร้อนใน กระหายน้ำหอบสะอึก ให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง บางทีทำพิษถึงสลบ ให้ผุดขึ้นเป็นเหมือนลายโคมเครื่องลูก ถ้า แก้ได้ส่วนหนึ่งเสียส่วนหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 569)

กล่าวถึงอาการของไข้กาฬประภายดาษ ให้สะท้อนร้อนสะท้อนหนาว มือเท้าเย็น ปวดศีรษะ ตาแดงดังโลหิต ซึมเซา ปวดกระดูก ปวดในเนื้อ ลิ้นกระด้างคางแข็ง หอบสะอึก ผุดขึ้นเป็นเม็ดฝีดาษทั่ว ตัว ทำพิษให้สลบ ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้ประภายดาษนั้น มีลักษณะให้จับสะท้อนร้อนสะท้อนหนาว ให้จับเท้าเย็นมือเย็น ให้ปวดศีรษะให้จักขุแดงดังโลหิต ให้เชื่อมมั่วเป็นกำลัง ให้ปวดกระดูกให้ปวดในเนื้อ ลิ้นกระด้างคางแข็งให้หอบให้สะอึก ผุดขึ้นมาเหมือนเม็ดฝีดาษทั่วตัว ทำพิษให้สลบ ให้เร่งวางยาให้จงดี แก้ไม่ตาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 573)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงอาการของไข้รากสาดปานขาว ให้มือเท้าเย็น ตัวร้อนเป็นเปลวไฟ ปวดศีรษะ จักขุแดงดังโลหิต ชักมือเท้ากำ ตาเหลือก ตาซ่อน บางทีจับตัวเย็น เหงื่อออกปาก แต่ร้อนใน ออก ให้หอบสะอึก ลิ้นกระด้างคางแข็ง จับไม่มีสติ บางทีทำพิษให้ลงและไอบเป็นโลหิต อาเจียนเป็นโลหิต เป็นเสมหะ โลหิตเน่า ผิวน้ำผุดขึ้นมาเป็นลายเหมือนงูลายสาบ ลายเหมือนสายเลือด ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้กาฬ ไข้รากสาดมี 9 ประการ ๆ หนึ่งให้เท้าเย็นมือเย็น ให้ ตัวร้อนเป็นเปลวไฟ ให้ปวดศีรษะเป็นกำลัง ให้จักขุแดงเป็นโลหิต ให้จับเพื่อพกให้ร่ำร่ำไรเป็นปีศาจเข้าอยู่ ให้ชักมือกำเท้ากำ ให้จักขุเหลือกจักขุซ่อน ให้ร้อนเป็นตอนเย็นเป็นตอน ลางที่จับเหมือนหลับจับตัวเย็น ให้เหงื่อตกเอาผ้าปิดออกได้ แต่ร้อนในอกเป็นกำลัง ให้หอบให้สะอึกลิ้นกระด้างคางแข็ง ให้จับเชื่อมมั่วไม่มี สติสมปกติ ลางที่ให้กระทำพิษภายในให้ลงเป็นโลหิต ไอบเป็นโลหิต ให้อาเจียนเป็นโลหิต เป็นเสมหะโลหิต เน่าก็มี ผุดขึ้นมาเหมือนลายต้นกระดาศก็มี ผุดขึ้นมาเป็นทรายขาวทั่วตัวก็มี ลายเหมือนงูลายสาบก็มี ลาย เหมือนสายเลือดก็มี ลายเหมือนตึกก็มี ลักษณะดังนี้ เรียกว่า รากสาด ปานขาว ให้แพทย์เร่งแก้ จะได้ สักส่วนหนึ่งจะเสียสักส่วนหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 570)

3.2.5 การตรวจเส้นและโครงสร้างของร่างกาย

ความเชื่อในทางการแพทย์แผนไทยได้กล่าวว่า เส้นเลือดฝอยและเอ็นน้อยใหญ่ จะเป็นรูปเล็ก ๆ ให้เลือดลมผ่าน ถ้าเลือดลมไหลเวียนไม่สะดวกก็จะเกิดอาการเจ็บป่วย และปวดเมื่อยตามร่างกาย... ถ้าเลือดลมไหลเวียนดี สุขภาพกายและจิตจะดีไม่เจ็บป่วย ร่างกายของมนุษย์ ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และร่างกายก็จะเปลี่ยนแปลงไปตามวัย คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย ซึ่งปัจฉิมวัยเป็นวัยของผู้สูงอายุ ตั้งแต่ 30 ปีขึ้นไป เป็นวัยที่ร่างกายเสื่อมมักจะเจ็บป่วยเป็นโรคเส้นเอ็นไม่ปกติ เรียกกันว่า กษัยเส้นหรือเส้นตึง มีการตรวจเส้นเอ็นและข้อต่อต่าง ๆ ว่าเคลื่อนไหว หรือติดขัดมากน้อยเพียงใดก่อนการรักษาโรค โดยใช้หัตถบำบัดด้วยการ กดจุด นวด และประคบ การรักษาโรคด้วยวิธีการหัตถบำบัด สามารถรักษา โรคเส้นเอ็น และการเจ็บป่วยในร่างกายให้หายได้อีกวิธีหนึ่ง หรือถ้ามีอาการที่หนักมาก ก็ใช้วิธีนวด ควบคุมการรับประทานยาสมุนไพร และการนวดต้องนวดให้ถูกต้องสามารถรักษาโรคให้หายจากการเจ็บป่วยได้

คัมภีร์ปฐมจินดา ในตอนที่ ว่าด้วยลมอันชื่อว่า ลมกุมภกัณฑ์ และบาทยักษ์ กล่าวถึงลมจำปราบแทรกกระทำโทษ ซึ่งบังเกิดขึ้นมาประจำชาวโจร โดยให้แพทย์สังเกต ลักษณะอาการก่อนการรักษา ด้วยการตมียาสมุนไพรอาบให้ทั่วตัวก่อนการนวด ดังปรากฏในข้อความว่า

“ยังลักษณะลมอันหนึ่งชื่อว่า ลมจำปราบร้ายนัก กระทำพิษประดุจพิษงู เมื่อจะจับนั้นให้ ดั้นเสือกไปก่อนแล้ว จึงให้ชักหลังแอ่นไปถึงตะโพก และให้ตัวเย็นกลับขึ้นเบื้องบน ถ้ามีรู้แก่ตายทันที และ โลหิตตกทุกเส้นขน”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 199)

และในตอนที่ว่าด้วยลักษณะดานโจร กล่าวถึง ลักษณะอาการของวาโยธาตุพิการ โดยสังเกต การเคลื่อนไหว อาการปวดเมื่อยตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ดังปรากฏในข้อความว่า

“ลักษณะวาโยธาตุพิการนั้น คือ ให้หูตึงเป็นน้ำหนวกไหลเหม็นเน่า และให้ตาฟุ้งเมื่อเอามือ กดที่หัวตาไม่มีแสง ให้เมื่อยมือเมื่อยเท้าและขาทั้งสองข้างดังผู้ใหญ่ ให้เป็นตะคริวและจะโปง (จะโปง คือ ลมชนิดหนึ่ง ทำให้บวมให้ปวดตามตัว เรียกว่า ลมจะโปง) ให้เมื่อยกระดูกสันหลัง และฟกขึ้น ไม่รู้ว่าเป็น ผิเอ็น ให้อาเจียน บางทีให้อาเจียนลมเปล่า เมื่อยยังมีได้บริโภคอาหารสิ่งใด ๆ มักให้เป็นลม ท้องขึ้นให้จุก ให้ร้าว ให้เป็นต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพราะวาโยธาตุพิการดุจกล่าวนานี้”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 239)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ กล่าวถึงลักษณะธาตุพิการตามฤดู โดยมี 4 ฤดู ๆ ละ 3 เดือน ในส่วน เดือน 8 9 10 ที่ว่าด้วย วาโยธาตุ ชื่อ ชรคตี พิการ ปรากฏลักษณะอาการ ปวดเมื่อยตามข้อต่อในส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ดังปรากฏในข้อความว่า

“เดือน 8, 9, 10 ทั้ง 3 เดือนนี้ ว่าด้วยวาโยธาตุ ชื่อ “ชรคตี” พิการ ให้ผอมเหลืองให้เมื่อยทุกข้อลำทั่วสรรพางค์กาย ให้แตกขึ้นแตกลง ให้ลั่นโครก ๆ ให้หาเวรเวียนหน้าตาหุนหัน มักให้ร้อนในอกในใจให้ระทระทวย ย่อมให้หายใจสั้น ย่อมให้เหม็นปากแลให้หวานปาก มักให้โลหิตออกทางจมูกทางปาก กินอาหารไม่รู้จักรส คือ วาโยธาตุพิการ ให้แก้ด้วยยาชื่อ ฤทธิจร “

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 252)

กล่าวถึงลักษณะธาตุแตก ในส่วนวาโยธาตุ กล่าวถึงลมชื่อว่า อโศกมาวาตา แตกโดยกระทำอาการ ให้อยกมือยกเท้าไม่ได้ เมื่อยวบทุกข้อกระดูก เจ็บปวดมาก ดังข้อความว่า

“อนึ่งลมอันชื่อว่า “อโศกมาวาตา” เมื่อแตกนั้นให้อยกมือยกเท้าไม่ได้ ให้เมื่อยยวบขัดทุกข้อทุกกระดูก ให้เจ็บปวดเป็นกำลัง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 258)

ลมชื่อว่า “อัมภิมังกานาวาธาตา” คือ ลมพัดอยู่ทั่วสรีระกาย ตั้งแต่กระหม่อมตลอดถึงปลายเท้าเป็นที่สุด เมื่อแตกนั้นให้โสตรประสาทตั้ง คนเจรจาไม้ไผ่ แล้วก็ให้เป็นหึ่งห้อยออกจากลูกตาให้เมื่อยมือและเท้า เมื่อยแข็งและขาทั้ง 2 ข้างดังกระดูกจะแตก ให้ปวดในกระดูกสันหลังดังว่าเป็นผี ให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว ให้คลื่นเหียนอาเจียนลมแปล่า กินอาหารไม่รู้จักรส เป็นดังนี้คือธาตุลมแตก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 259)

กล่าวถึงลักษณะธาตุแตก ในส่วนอาโปธาตุ กล่าวถึงไขข้อพิการ แตก โดยกระทำให้เมื่อยในกระดูก ให้ตึงในทุกข้อ ดังปรากฏในข้อความว่า

“ไขข้อ ถ้าพิการหรือแตกก็ดี อันว่าไขข้อนี้อยู่ในกระดูกมักกระทำให้เมื่อยในข้อกระดูก ดังว่าจะคลาดออกจากกันให้ขัดตึงทุกข้อจะแก้เป็นอันยากนัก ด้วยว่าอยู่ในกระดูกให้กินยาแก้ดูตามบุญเกิด”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 269)

ในส่วน ปถวีธาตุ กล่าวถึง เอ็นพิการ กระทำอาการต่อ เส้นประธาน 10 เส้น และเส้นบริวาร 2700 เส้น โดยเฉพาะเส้นสำคัญ คือ เส้นสุนนาและเส้นอัมพฤกษ์ เกิดอาการแข็ง ขอดเป็นก้อน ทำเหตุให้ร้อนให้เย็นระส่ำระสาย ให้เสียไปทุกเส้นเอ็น ให้เมื่อยไปทั่วทั้งตัว ดังปรากฏในข้อความว่า

“เอ็นพิการ ให้เส้นประธาน 10 เส้นและเส้นบริวาร 2700 เส้น ทุกเส้นให้หวาดหวั่นไปสิ้นทั้งนั้น ที่กลั๊กกลั๊ก ที่แข็งก็แข็ง ที่ตึงคานก็ตึงคาน ที่ขอดก็ขอด เข้าไปเป็นก้อนเป็นเถา ที่จะเป็นโทษหนักนั้นแต่เส้นอันชื่อว่า สุนนา และอัมพฤกษ์ เส้นสุนนานั้นผูกดวงใจ มีแต่จะให้สวิงสวายทรมทรมายทิวโหยหาแรงมิได้ อันว่าเส้นอัมพฤกษ์นั้นมีแต่จะให้กระสับกระส่าย ให้ร้อนให้เย็นให้เมื่อยให้เสียไปทุกเส้นทุกเอ็นทั่วทั้งตัว ตั้งแต่ศีรษะตลอดลงไปถึงที่สุดจนเท้า บางทีให้เจ็บเป็นเวลา แต่เส้นอัมพฤกษ์นั้นให้โทษ 11 ประการ ถ้าให้โทษพร้อมกันทั้ง 2700 เส้นแล้วก็ตายแล ถ้าเป็นแต่ 1, 2, 3, 4 หรือ 5 เส้นยังแก้ได้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 271)

คัมภีร์ชวดาร กล่าวถึงการตรวจอาการลมที่มีพิษ 6 จำพวก ชื่อว่า ลมพุทธรักษ์ โดยการกดจุด ดังข้อความว่า

“ลมพุทธรักษ์ ให้ชักกระสับกระส่าย ให้ขบฟันเหลือกตาให้มือกำท้าวปาก เบี้ยว จักษุ แหก แยกแข็งแยกขา หาสมปฤตุมิได้ ลมจำพวกเหล่านี้เยี่ยวยากนัก เป็นปัจฉิมที่สุดโรค แล้วพิจารณาดู

ทวารหนักทวารเบา ถ้ายังอ่อนอยู่ให้แก้ต่อไป ประการหนึ่งให้ดูผิวหนัง เนื้อ เอานิ้วมือกดลงแล้วยกขึ้นดูหาโลหิตมิได้ ลอดนิ้วกดแล้วยกขึ้นเป็นรอยเขียวช้ำ อาการดัดแล

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 435)

กล่าวถึง การตรวจโรคลมว่า มีที่เกิดจาก ในเส้น เนื้อ โลหิต กระดูก ผิวหนัง หรือหัวใจ ถ้าอาการโรคลมเกิดขึ้นในเส้น ให้รักษาด้วยการนวด ประคบ และกินยาแก้ลมในเส้น ดังข้อความว่า

"ถ้าลม 5 จำพวกเหล่านี้มิได้พัดโลหิต ๆ ก็มีได้ให้โทษ อนึ่งให้แพทย์พึงพิจารณาว่าลมนั้น บังเกิดเพื่อในเส้น แลเนื้อ แลโลหิต แลกระดูก และผิวหนัง แลหัวใจ พึงพิจารณาลมนั้นก่อน แล้วจึง พิจารณายาที่จะทราบไปในที่นั้น ๆ ให้ควรแก้โรคลม ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดขึ้นในเส้น ขอบนวดและประคบ กินยาแก้ลมในเส้นจึงหาย

ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดแต่โลหิต ให้ปล่อยหมอน้อยกอกศีรษะ กินยาในทางลม โลหิตจึงหาย

ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดในผิวหนัง ขอบทายาและมยาแลกกกลม กินยาในทางลม แลรักษาผิวหนังให้บริบูรณ์จึงหายแล

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 436)

ในตอนที่ว่าด้วยโรคสำหรับบุรุษหรือสตรี กล่าวถึง อาการทางโครงสร้างร่างกายที่เกิดจากโรค โทสันทะคาด เป็นเพราะกล่อนแห้งและปัดขาด ให้เจ็บเสียด เป็นลมและโลหิตเป็นก้อนอยู่ในท้อง เจ็บทั้งสรรพางค์กาย ให้มือเท้าตาย ให้เมื่อยขบขัดหัวเหน่า ขัดต้นขาหน้าสะโพก ให้ท้องตึงไปสองราวข้าว ทวารเบาเน่าเป็นบุพโพโลหิต เจ็บศีรษะ—วิงเวียนหน้าตาให้ขัดราวข้าง ท้องขึ้นท้องพอง กินอาหารไม่รู้รส เป็นโทษเพราะเสมหะ โลหิตแห้งอยู่ในและนอกลำไส้ บางทีให้เป็นพรรดิก (ท้องผูก) จับสะบัดร้อนสะบัดหนาว ดังปรากฏในข้อความว่า

"จะว่าด้วยโรคสำหรับบุรุษหรือสตรีก็เหมือนกัน แต่จะว่าด้วยบุรุษนั้นก่อนถ้าผู้ใดเป็นโทษ สันทะคาดแลกล่อนแห้ง มักให้ผูกพรรดิกแลลมเสียดแทง ให้เป็นลูกเป็นก้อน เป็นดานในท้อง ให้เมื่อยขบทั่วสรรพางค์กายมักให้เจ็บบั้นเอว ให้มือเท้าตายเป็นเหน็บชา มักขัดหัวเหน่าหน้าตะโพก ตึงสองราวข้างไปจนตลอดทวารหนัก ปัสสาวะเป็นโลหิต ให้ปวดศีรษะวิงเวียนหน้าตา ปากเปื่อยตาแตก เสียงแห้งเจรจาไม่ใคร่ได้ยิน จักขุมืดหูหนัก แลจุกเสียดท้องขึ้น แน่นหน้าอก เสพอาหารไม่รู้รส โรคทั้งนี้เป็นวาตะ, เสมหะ, โลหิตกำเริบ เมื่อจะเป็นนั้นให้เหมือนเนื้อตัวแลอาหารถอย บางทีให้จับสะบัดร้อนสะบัดหนาว มักอยากของเปรี้ยวหวานแลเย็น เป็นทั้งนี้เพราะโลหิตแห้งติดกระดูกสันหลัง บุรุษแลสตรีก็เป็นเหมือนกัน"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 445)

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง เอ็นเมื่อพิการ ในส่วนว่าเส้นประธาน 10 เส้น มีบริวาร 2700 เส้น กระทำอาการต่าง ๆ ตามโครงสร้างของร่างกาย (ตรงกับในคัมภีร์ธาตุวิภังค์) ดังปรากฏในข้อความว่า

“เอ็นเมื่อพิการ ส่วนว่าเส้นประธาน 10 เส้น มีบริวาร 2700 เส้นนั้น ก็หวาดไหวไปสิ้นทั้งนั้น ที่กล้าก็กล้า ที่แข็งก็แข็ง ที่ตั้งดลก็ตั้งดล ที่ขอดก็ขอดเข้าเป็นก้อนเป็นเถาไป เป็นเหตุแต่จะให้โทษนัก แต่เส้นอันชื่อว่า สุนนาและอัมพฤษนั้น ทำเหตุแต่จะให้ระส่ำระสาย ให้ร้อนให้เย็น ให้เมื่อยให้เสียวไปทุกเส้น เอ็นทั้งตัว ตั้งแต่ที่สุดบาทาตลอดขึ้นไปถึงศีรษะ ทำทางที่จะให้เจ็บเป็นเวลา แต่เส้นอัมพฤษสิ่งเดียวนั้นให้โทษถึง 11 ประการ พร้อมกันทั้ง 2700 เส้นแล้วก็ตายแล ถ้าเป็นแต่ 2 เส้น 3 เส้น 4 เส้นยังแก้ได้ผล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 465)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหากล่าวถึงลักษณะอาการ ที่เกิดตามโครงสร้างของร่างกาย เนื่อง จากธาตุทั้ง 4 กำเริบ หย่อน พิการ คือ ปถวิธาตุ ทำให้เจ็บเส้นเอ็น เจ็บในท้อง และหน้าอก สะโพก ขัด เขียวช้ำตามเส้นและเนื้อไปทั่วตัว ดังข้อความว่า

“ที่นี่จะกล่าวธาตุ	วิปลาสเป็นคำมูล
ธาตุสี่มีสมบุรณ์	กำเริบหย่อนย่อมกล้าแข็ง
แพทย์จงเร่งพิเคราะห์	ตั้งอาจารย์ท่านสำแดง
จะกล่าวให้เห็นแจ้ง	ในกลธาตุสิ้นทั้งสี่
กำเริบแลหย่อนกล้า	ในกองธาตุปถวิ
วิบัติย่อมมากมี	โทษสิบสามตามอาการ
เกิดเหาแลเส้นมาก	ย่อมให้ครุ่นเป็นประมาณ
ทงล้นแลพลุกพล่าน	ให้ท้องขึ้นแลเจ็บท้อง
เจ็บท้องบ่หายเหือด	ให้ตกเลือดเหม็นเน่าหนอง
เสียดแทงเจ็บในท้อง	ขัดตะโพกดังถูกชก
เป็นป่านโรคหทัย	แลให้เจ็บที่หน้าอก
ในเนื้อย่อมช้ำฟก—	เส้นตืนมือเป็นสีเขียว
ผิแพทย์เห็นอาการ	ที่เป็นไข้ดังนี้เขียว
พึงอาจอย่าหวาดเสียว	แก้ชำระปถวิธาตุ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 486)

ส่วนวาโยธาตุ เมื่อกำเริบ หย่อน พิการ ทำให้เป็นตะคริว เมื่อยมือและเท้า เจ็บขัดสันหลัง และหัวเข่า หายใจขัดทำให้เจ็บหน้าอก ดังข้อความว่า

“อนึ่งแก้ววาโยธาตุ	กำเริบหย่อนทั้งปวงกลาย
อาการวิกลกลาย	กระทำโทษสิบสามเพลง
เป็นตะคริวเมื่อยตืนมือ	หุอิงอ้อตึงหนักเอง
สันหลังย่อมขัดแตรง	รากลมเป่าแลเจ็บอก
ให้ขัดซึ่งหัวเข่า	เป็นปุ่มเป่าจะโป่งฟก
หายใจย่อมขัดอก	เป็นหวัดไอให้หอบหืด
ตาพรายวิงเวียนหน้า	โทษเพราะว่าวาโยผิด
แพทย์เห็นอย่าจงจิต	จงประกอบให้ชอบยา”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 489)

3.3 การตรวจอิทธิพลของดวงดาวและระบบสุริยจักรวาล

เพ็ญภา ททรัพย์เจริญ (2540 : 42-43) กล่าวว่า อิทธิพลของดาวซึ่งเกี่ยวกับแพทย์แผนไทย คือ กาลสมุฏฐาน ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเนื่องจากอิทธิพลของกาลเวลา โดยเห็น 24 ชั่วโมงในรอบ 1 วัน การหมุนรอบตัวเองของโลกใน 24 ชั่วโมง และการหมุนของดวงดาวอื่น ๆ อีกมากมาย เป็นการตรวจดูพื้นดวงซาดา ดาวเคราะห์ที่มีอิทธิพลต่อสุขภาพ เป็นดาวที่จรมากระทำโทษในราศีต่างๆ ปรากฏในตำแหน่งซิจรตาม ข้างขึ้น ข้างแรม และสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษตามสุริยคติในราศีต่าง ๆ ดังนี้

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ในตอนที่ว่าด้วยซิจรประจำวัน กล่าวถึง ตำแหน่งซิจรตามข้างขึ้น ข้างแรม ซึ่งจะประจำอยู่ในแต่ละส่วนของอวัยวะทั่วร่างกาย กล่าวคือ

ข้างขึ้น - คำหนึ่ง ประจำอยู่ที่บาทา เร่งรีบให้กินยา ตามตำราสะดวงดี

- สองคำ ประจำอยู่ที่หลังบาทา อาจสามารถแก้โรคลี กินยาสะดวงดีตามคัมภีร์ที่มีมา
 - สามคำ ประจำอยู่ที่ศีรษะ ชัยชนะแก้โรคยา เร่งถ่ายเร่งผายยา ดินหนักหนาย่าสงสัย
 - สี่คำ ประจำแขน ตามแบบแผนอันพึงใจ ผายยามิเป็นไร โรคใด ๆ อันตรธาน
 - ห้าคำ ประจำลิ้น ยาที่กินเล่นฉิวฉานวโยย้อมกลัหาญ ขึ้นตามแขน รากอาเจียน
 - หกคำ ประจำอยู่เรียงรายทั่วร่างกาย ให้คลื่นเหียนป่วนปั่น ให้วิ่งเวียนย้อมติเตียน
- ตำรายา
- เจ็ดคำ ประจำแขน ตามตำแหน่งให้ผายยา ระวังด้วยวาตาในอุรา ตำรานี้ว่าไม่ดี
 - แปดคำ ประจำอยู่ท้องน้อย ระบะย่อยห้ามกอดขัน กำเรปทุขัสาร พัด ตำรานี้ว่าไม่ดี
 - เก้าคำ ประจำมือเร่งนับถือเป็นสุขี ระวังดังโรคลี จำเรณูศรีอายุณา
 - สิบคำ ประจำอยู่กันดีสิ้นพันต้องตำราชนะแก้โรคยา ดังวาตาถอยลงไป
 - สิบเอ็ดคำ ประจำฟัน ซึ่งห้ามนั้นอย่าสงสัย มักมากกลัวปากใจ โรคภายในกำเรปมา
 - สิบสองคำ ประจำคาง อย่าระวางในตำรากำเรปรายโรคยา อย่าวางยาจะถอย
 - สิบสามคำ ประจำขา อันโรคยาไม่ระวางทั้งโรคร้ายก็หนายแห่งอย่าควรแคลงเร่งวางยา
 - สิบสี่คำ ประจำหลัง อย่าพลาดพลั้งเร่งศึกษาห้ามไว้ในตำราทุเลยา ลำบากกาย
 - สิบห้าคำ ประจำใจ ท่านกล่าวไว้สำหรับชาย อย่าประจุลุลุตาอย่ามั่งง่ายว่าตามมี

ข้างแรม - คำหนึ่งจำใส่ใจ

- สองคำประจำหลัง
- สามคำอยู่สะดือ
- สี่คำอยู่ทันตา
- ห้าคำประจำลิ้น
- หกคำอยู่เศียรไซร์
- เจ็ดคำประจำตัว
- แปดคำว่าหนักหน่วง
- เก้าคำประจำคาง
- สิบคำแขนสะบาย

ประจำได้ฝ่าตีนดี

- ตีนมีอายุณา
- อย่านับถือมักกรากรา
- จะมรณาม้วยอาลัย
- ห้ามอย่ากินรากพันไป
- ดับโรคร้ายสิ้นทั้งปวง
- ย้อมเกรงกลัวปะทะทรวง
- อยู่ในทรวงย่อมจะตาย
- เป็นปานกลางคลื่นลงสาย
- ลงง่ายตายเร็วหนักหนา

- สิบเอ็ดคำประจำมือ	เร่งนับถือตามตำรา
- สิบสองคำอยู่นาสา	หายโรคอาอย่าสงสัย
- สิบสามคำอยู่กรรณ	พยานั้นสิ้นสูญไป
- สิบสี่คำอยู่ปากไซ้	ห้ามมากไวสันชีวี
- สิบห้าคำอยู่คอ	จงรับรองตามวิธี กินยาว่ามีดี ห้ามทั้งนี้ตามตำรา

ชีพจรนี้สำคัญ ข้างต้นนี้และแรมหนา เหมือนกันดังกล่าวนั้น จะขยายธาตุให้ดี โบราณท่านตั้งไว้ คัมภีร์สำหรับมีกับพยาธิโรคี อายุเจริญเฮย ดังปรากฏในข้อความว่า

“จะกล่าวเทศชีพจรจำ เดือนขึ้นคำฝ่าบาทา เร่งรีบให้กินยา ตามตำราสะดวกดี สองคำอยู่หลังบาท อาจสามารถแก้โรคี กินยาสะดวกดี ตามคัมภีร์ที่มีมา สามคำอยู่ศีรษะ ชัยชนะแก้โรคี เร่งถ่ายเร่งขยาย ตีหนักหนายาสงสัย สี่คำประจำแขน ตามแบบแผนอันพึงใจ ผายยามิเป็นไร โรคใด ๆ อันตรธาน ห้าคำประจำลิ้น ยาที่กินแล่นเฉียวฉนวนาโยย้อมกล้ำหาญ ขึ้นตามตนรากอาเจียน หกคำย้อมเรียงราย หัวทั้งกายให้คลี่คลายป่วนปั่นให้วิ่งเวียน ย่อมดีเตียนตำรายา เจ็ดคำประจำแข้ง ตามตำแหน่งให้ผายยา ระวังดับวาตา ในอุราไม่แตกดัน แปรคำอยู่ท้องน้อย ระวังย่อยห้ามกวัดขัน กำเรปทุกขสารพัน ตำรานั้นว่าไม่ดี เก้าคำประจำมือ เร่งนับถือเป็นสุขี ระวังดับโรคี จำเรปตรีอายุนา สิบคำประจำกัน ดีลิ้นพันต้องตำรา ชะนะแก้โรคี ดังวาตาถอยลงไป สิบเอ็ดคำประจำฟัน ซึ่งห้ามนั้นอย่าสงสัย มักมากลำบากใจ โรคภายในกำเรปมา สิบสองคำประจำคาง อย่างระวางในตำรา กำเรปร้ายโรคี อย่างวางยาจะถอยแรง สิบสามคำอยู่ขาดี อันโรคีไม่ระวาง ทั้งโรคีร้ายก็หน่ายแหนง อย่าควรแคลงเร่งวางยา สิบสี่คำประจำหลัง อย่าพลาดพลั้งเร่งศึกษา ห้ามไวในตำรา ทุเลายาลำบากกาย สิบห้าคำประจำใจ ท่านกล่าวไว้สำหรับชาย อย่าประจวบธาตุถ่าย อย่างมักง่ายว่าตามมี

แรมคำหนึ่งจำใส่ใจ ประจำใต้ฝ่าตีนดี สองคำประจำที่ หลังตีนมีอายุนา สามคำอยู่สะดือ อย่างนับถือมักกรารรา สี่คำอยู่ทันตา จะมรณาม้วยบรรลัย ห้าคำประจำลิ้น ห้ามอย่ากินรากพันไป หกคำอยู่เศียรไซ้ ดับโรคีร้ายสิ้นทั้งปวง เจ็ดคำประจำตัว ย่อมเกรงกลัวปะทะทรวง แปรคำว่าหนักหน่วง อยู่ในทรวงย่อมจะตาย เก้าคำประจำคาง เป็นปานกลางคลี่ลงสาย สิบคำแขนสบาย ลงง่ายตายเร็วหนักหนา สิบเอ็ดคำประจำมือ เร่งนับถือตามตำรา สิบสองคำอยู่นาสา หายโรคอาอย่าสงสัย สิบสามคำอยู่กรรณ พยานั้นสิ้นสูญไป สิบสี่คำอยู่ปากไซ้ ห้ามมากไวสันชีวี สิบห้าคำอยู่คอ จงรับรองตามวิธี กินยาว่ามีดี ห้ามทั้งนี้ตามตำรา ชีพจรนี้สำคัญ ข้างขึ้นนั้นและแรมหนา เหมือนกันดังกล่าวนั้น จะขยายธาตุให้ดี โบราณท่านตั้งไว้ คัมภีร์ไซ้สำหรับมี ดับพยาธิโรคี อายุยืนเจริญเฮย” (จบชีพจรประจำขึ้นแรม)

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 24 - 27)

คัมภีร์ปฐมจินดา ในทางประจำวัน ว่าด้วยลักษณะกุมารเกิดวันจันทร์ กล่าวถึง ราษฎร ทับลันห์ ดังปรากฏในข้อความว่า

“ชาวจวนนั้นคือชาวฝ้าย

จรสำหรับประจำขางน้ำ

หล่อเชื้อแสงพระจันทร์ประจำชางน้ำ ละอองพระบาทเชื้อละอองแก้ววิเชียรประจำชางน้ำ อันว่าลักษณะ 3 ประการนี้ ถ้าบังเกิดขึ้นแก่กุมารกุมาริผู้ใดก็เกิดราหูทับลั่น”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 158 – 159)

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย โดยกล่าวถึงสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษตามสุริยคติ ในรอบหนึ่งปี เมื่อพระอาทิตย์สถิตในราศีต่าง ๆ จะเกิดผลต่ออวัยวะร่างกายต่างกันไปในสมุฏฐานธาตุ คือ

“อนึ่งท่านกล่าวไว้ในสมุฏฐานทั้ง 4 ประการแต่หนหลัง ซึ่งกำเร็บ หย่อน พิการ นั้นยังไปบมิได้แจ้ง พระอาจารย์จึงสำแดงในสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษ ตามสุริยคติดำเนินในห่องจักรราศีเป็นกำหนดดังนี้

1. อันว่าพระอาทิตย์สถิตในราศี เมษ, สิงห์, ธนู เป็นราศีเตโช
2. พระอาทิตย์สถิตในราศี พฤษภ, กันย์, มังกร เป็นราศีปถวี
3. พระอาทิตย์สถิตในราศี เมถุน, ตุล, กุมภ์ เป็นราศีวาโย
4. พระอาทิตย์สถิตในราศี กรกฎ, พิจิก, มীন เป็นราศีอาโป

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 4 ไปจนเพ็ญเดือน 5 เป็นกาลกำหนดพระอาทิตย์อยู่ในราศีเมษ เตโชสมุฏฐานกำเร็บ พัทธปิดตะระคนให้เป็นเหตุ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 8 ไปจนเพ็ญเดือน 9 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีสิงห์ เตโชสมุฏฐานหย่อน อพัทธปิดตะระคนให้เป็นเหตุ

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 12 ไปจนถึงเพ็ญเดือนอ้าย เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีธนู เตโชสมุฏฐานพิการ กำเดาระคนให้เป็นเหตุ ทั้ง 3 สมุฏฐานพิภคธาตเตโช โดยนัยดังกล่าวมานี้

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 5 ไปจนเพ็ญเดือน 6 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีพฤษภ ปถวีเจ้าสมุฏฐานกำเร็บ หทัยระคนให้เป็นเหตุ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 9 ไปจนเพ็ญเดือน 10 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีกันย์ ปถวีสมุฏฐานหย่อน อุทริยระคนให้เป็นเหตุ

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือนอ้าย ไปจนถึงเพ็ญเดือนยี่ เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีมังกร ปถวีสมุฏฐานพิการ กริสะระคนให้เป็นเหตุ ทั้ง 3 สมุฏฐานพิภคธาตปถวี โดยนัยดังกล่าวมานี้

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 6 ไปจนเพ็ญเดือน 7 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีเมถุน วาโยเจ้าสมุฏฐานกำเร็บ หทัยวาตะระคนให้เป็นเหตุ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 10 ไปจนเพ็ญเดือน 11 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีตุลย์ วาโยเจ้าของสมุฏฐานหย่อน สัตตะกะวาตะระคนให้เป็นเหตุ

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือนยี่ ไปจนถึงเพ็ญเดือน 3 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีกุมภ์ วาโยสมุฏฐานพิการ สุมนาระคนให้เป็นเหตุ ทั้ง 3 สมุฏฐานพิภคธาตวาโย โดยนัยดังกล่าวมานี้

(1) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 7 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 8 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีกรกฎ อาโปเจ้าสมุฏฐานกำเร็บ สอเสมหะระคนให้เป็นเหตุ

(2) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 11 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 12 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ในราศีพิจิก อาโปเจ้าของสมุฏฐานหย่อน อุระเสมหะระคนให้เป็นเหตุ

(3) ตั้งแต่แรมค่ำ 1 เดือน 3 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 4 เป็นกาลกำหนดแห่งพระอาทิตย์อยู่ใน ราศีมีน อาโปสมุฏฐานพิการ อุทฺธเสมหะระคนให้เป็นเหตุ ทั้ง 3 สมุฏฐานพิการราศีอาโป ก็ครบทวาราศี ตามกำหนดใน 12 เดือน "ที่สมุฏฐานจะกำเรียบหย่อน พิการนั้นให้แจ้งโดยสังเขป ด้วยเหตุว่าจะมิได้อยู่ใน พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัยนี้หามิได้ แจ้งอยู่ในพระคัมภีร์อรรถาธิบายจากโน้น ท่านยกออกสาธกตราลงไว้ ดังนี้"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 355 – 356)

แสดงให้เห็นสมุฏฐานวิธีโดยพิเศษตามสุริยคติ ในรอบหนึ่งปีเมื่อพระอาทิตย์สถิตในราศี ต่าง ๆ จะเกิดผลต่อร่างกายต่างกันไปตามแต่ละส่วนของอวัยวะ ดังนี้

1. ราศีเมษ สิงห์ ธนู เป็นราศีเตโช แบ่งได้ดังนี้

1.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 4 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 อยู่ในราศีเมษ สมุฏฐานเตโชกำเรียบ มี พัทธะปัตตะระคนให้เป็นเหตุ

1.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 8 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9 อยู่ในราศีสิงห์ สมุฏฐานเตโชหย่อน มี พัทธะปัตตะระคนให้เป็นเหตุ

1.3 แรม 1 ค่ำ เดือน 12 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือนอ้าย อยู่ในราศีธนู สมุฏฐานเตโชพิการ มี กำเดาระคนให้เป็นเหตุ

2. ราศีพฤษภ กันย์ มังกร เป็นราศีปถวี แบ่งได้ดังนี้

2.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 5 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 อยู่ในราศีพฤษภ สมุฏฐานปถวีกำเรียบ มี หทัยระคนให้เป็นเหตุ

2.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 9 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10 อยู่ในราศีกันย์ สมุฏฐานปถวีย่อน มี อุกทริยะระคนให้เป็นเหตุ

2.3 แรม 1 ค่ำ เดือนอ้าย – ขึ้น 15 ค่ำ เดือนยี่ อยู่ในราศีมังกร สมุฏฐานปถวีพิการ มี กริสะระคนให้เป็นเหตุ

3. ราศีเมถุน ตุลย์ กุมภ์ เป็นราศีวาโย แบ่งได้ดังนี้

3.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 6 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 7 อยู่ในราศีเมถุน สมุฏฐานวาโยกำเรียบ มี หทัยวาตะระคนให้เป็นเหตุ

3.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 10 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 อยู่ในราศีตุลย์ สมุฏฐานวาโย หย่อน มี สัตถกวาตะระคนให้เป็นเหตุ

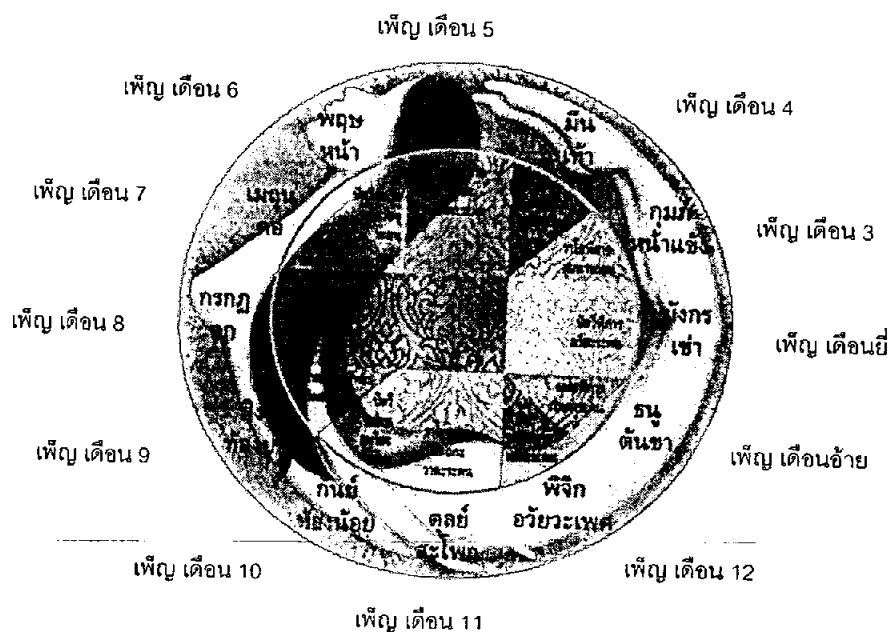
3.3 แรม 1 ค่ำ เดือนยี่ – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 อยู่ในราศีกุมภ์ สมุฏฐานวาโยพิการ มี สุมนาระคนให้เป็นเหตุ

4. ราศีกรกฎ พิจิก มีน เป็นราศีอาโป แบ่งได้ดังนี้

4.1 แรม 1 ค่ำ เดือน 7 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 อยู่ในราศีกรกฎ สมุฏฐานอาโปกำเรียบ มี คอเสมหะระคนให้เป็นเหตุ

4.2 แรม 1 ค่ำ เดือน 11 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12 อยู่ในราศีพิจิก สมุฏฐานอาโปหย่อน มีอุระเสมหะระคนให้เป็นเหตุ

4.3 แรม 1 ค่ำ เดือน 3 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 อยู่ในราศีมีน สมุฏฐานอาโปพิการ มีอุตเสมหะระคนให้เป็นเหตุ (รูปที่ 7)

ภาพประกอบ 7 สมุฏฐานตามสุริยคติที่มีผลต่อร่างกาย

ที่มา : จากหนังสือชุดนิตยสารการแพทย์แผนไทย. (2542 : 49)

3.4 การตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ

การดูแลสุขภาพของหมอในอดีตนั้น มีความเชื่อ เรื่องลัทธิวิญญาณนิยมเป็นพื้นเดิมอยู่แล้ว คือ เชื่อว่า มนุษย์และสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติ มีองค์ประกอบอยู่ 2 ส่วน ที่มีความสัมพันธ์กัน ที่เป็นรูปธรรมคือ ร่างกาย ส่วนที่เป็นนามธรรม คือ จิตวิญญาณ มนุษย์จึงประกอบด้วยกายกับใจ การตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ หมอบางคนจึงทำการตรวจดูว่า การเจ็บป่วยครั้งนี้ มีจิตวิญญาณในรูปของ ขวัญ (จิตใจ) และผี (ผีสาปเทวดา) มาทำโทษ ให้เกิดการเจ็บป่วยหรือไม่ จึงมีการปฏิบัติอย่างดีต่ออำนาจธรรมชาติ ก็คือ การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ การทำพิธีบูชาครู โดยมีการใช้ไสยศาสตร์ การบริกรรมคาถาอาคม การใช้คาถาเป่าเสก ร่านสมุนไพร เพื่อบำรุงขวัญให้ติดอยู่กับตัว เพื่อความเป็นสิริมงคล และเพื่อให้ผี หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ พพอใจ อันจะทำให้วิญญาณผีร้ายออกจากผู้ป่วย ไม่กลับมาทำให้เกิดความเจ็บป่วยอีก

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ เมื่อพิจารณาจากบทไหว้ครู เนื้อหาที่สอนจรรยาแพทย์และข้อควรปฏิบัติสำหรับแพทย์ มีข้อความกล่าวถึงคัมภีร์ไสย ปรากฏในตำราฉันทศาสตร์ที่กล่าวถึงอยู่หลายครั้ง ดังนี้

จะกล่าวคัมภีร์ฉันทศาสตร์บรรพ์ที่ครูสอน เสมอดวงทินกร แลดวงจันทร์ กระจำงตา ส่องสัตว์ให้สว่าง กระจำงแจ้งในมรรคา หมอนวดและหมอยา ผู้เรียนรู้คัมภีร์ไสย เรียนรู้ให้ครบหมด จนจบบทคัมภีร์ใน ฉันทศาสตร์ทานกล่าวไซ สืบสืบข้อจงควรจำ

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 1 – 2)

“เป็นแพทย์ไม่รู้ใน คัมภีร์ไสยท่านบรรจง รู้แต่ยามาอย่างองค์ รักษาไข้ไม่เข็ดขาม”

“เรียนรูให้เจนจัด จบจังหวัดคัมภีร์ไสย ตั้งต้นปฐมใน ฉันทศาสตร์ดังพรรณนา”

“เรียนรูคัมภีร์ไสยสุขุมไว้อย่าแปร่งพราย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 2)

“คัมภีร์ไสย” ในตำราแพทย์ไม่ได้เน้นไสยศาสตร์โดยตรง หากแต่มีเนื้อหาความเชื่อเรื่องอำนาจผีสาปเทวดา ที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยหรือเวทมนต์คาถา ที่เป็นวิธีรักษาโรคเกี่ยวข้องกับคัมภีร์อถรรพเวท ซึ่งเป็นต้นตำรับของไสยศาสตร์บางท่านนั้น เพื่อให้ผู้อ่านเชื่อถือและปฏิบัติตามความเชื่อที่สืบทอดกันมา ดังข้อความต่อไปนี้

“ตามในตำราเมืองตักกศิลา ครั้งหาลงเมือง พระฤาษีเมตตา เห็นเวทนา ผูกคนตายเปลื้องจึงไว้ตำรา”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 564)

การอ้างถึงพระฤาษี ซึ่งเกี่ยวข้องกับอำนาจเวทมนตร์ตามคติอินเดีย และการอ้างเมืองตักกศิลา ซึ่งเป็นแหล่งวิชาความรู้ของอินเดียโบราณ น่าจะมีน้ำหนักพอที่จะทำให้ผู้อ่านแต่ก่อนเชื่อถือได้ เพราะอิทธิพลความเชื่อจากวัฒนธรรมอินเดียมีมานานแล้ว

บทไหว้ครู เป็นบทไหว้เทพเจ้าของพราหมณ์ดังนี้ “ไหว้คุณอิศวรเศศ” (พระอิศวรหรือพระศิวะ) ทั้งพรหมเมศทุกชั้นฟ้า” (พระพรหม) ซึ่งเป็นผู้ “สายสวรรค์ซึ่งว่านยา” (2450 : 5 - 6) ตรงตามคติอินเดีย คุรุวิชาแพทย์อีกผู้หนึ่งที่ผู้ประพันธ์ตำรา ยกไว้ในบทไหว้ครู คือ “ครุฑุมารภัก” หรือ “ชีวกโกมารภัก” ซึ่งในตำนานตามคติพุทธ ถือกันว่า เป็นแพทย์หลวงของพระเจ้าพิมพิสาร แห่งแคว้นมคธในสมัยพระพุทธกาล

บทไหว้ครูในตำราฉันทศาสตร์จบด้วยการ “ไหว้ครูผู้สั่งสอน” แล้วขอพรให้ตน “ล่องลุนิพพานดล” ตรงกับความปรารถนาในตอนท้ายเรื่อง ซึ่งเน้นย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ขอให้เกิดขึ้น “องค์พระเมตไตรย” และขอให้ “ข้ามฝั่งยังห้องแก้ว” พระนิพพานอย่าแปรปรวน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 6)

จากการพิจารณาบทไหว้ครู และเนื้อหาบางตอนของตำราฉันทศาสตร์ จึงกล่าวได้ว่า ผู้ประพันธ์ได้พยายามประสานความเชื่อตามคติพุทธเข้ากับคติพราหมณ์ ซึ่งในที่นี้ใช้คำว่า “ไสย” เข้าไว้ด้วยกัน

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น นับเป็นการปรับแนวคิดให้เข้ากับค่านิยมและความเชื่อของคนในสังคมไทยได้อย่างน่าสนใจ นอกจากนี้ในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ ในตอนที่ ว่าด้วยลมซาง แสดงให้เห็นถึง ความเชื่อในเรื่องผีสางที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วย มีการใช้เวทมนต์คาถาเป่าเสกว่านสมุนไพร โดยกล่าวว่า ทารกเมื่อคลอดออกมานั้นหายใจและร้องขึ้น โลหิตที่ทารกอยู่ก็ตกลงไปในท้องทารกนั้น ทำให้เกิดโรคต่าง ๆ เป็นเขม่าเป็นตานซางต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากอำนาจของ ปีศาจ ทำโทษแก่ทารก ดังข้อความว่า

“นามหนึ่งโสตุกุมาร ชลฺงสันดานมันจับ ข้างขึ้นนับแต่ตาย ข้างแรมคลายพอรอด ลมหนึ่งคลอดจากครรภ์ วาตะพรรคนั้นจึงเกิด ด้วยกำเนิดทารก เมื่อแรกตกฟากหายใจ โลหิตร้ายมารดา ในโอษฐ์อำร้องให้ ไหลเข้าในนาภี โรคจึงมีต่าง ๆ เขม่าซางหลายพัน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 39)

นทปักษี ทำโทษเมื่อทารกอยู่ในเรือนไฟ (มารดากำลังอยู่ไฟ) เข้าในไส้ เป็นเสมหะ ให้เจ็บแหวะ สำรอกไหลออกมาทางปาก จมูก ดังข้อความว่า

“ยากินแก้พันทา น้ำอาบยาแซไว้ เสมมันใส่ให้กิน สะพันพันธุปักษีสี่คนมีต่าง ๆ ยักย้ายอย่างทำไป ในไฟทองจับขึ้น ให้เชื่อมิ้นหลังร้อน แนนอนถอนใจราก ไหลออกปากออกจมูก โทษนี้ ถูกปักษี นทปักษีมีนามทำ เข้าตามลำในไส้ ปนไปในเสมหะ เมื่อเข้าจะยอมเป็น เตียรคนเช่นเขี้ยวร้อง ออกตามช่องทวารหนัก เมื่อมันจักออกสัตว์ รบกวณกัตขบกัน เมื่อเข้านั้นเข้าตรู มุดเมียนอยู่ทั้งวัน สิ้นแสงจาง (แสงสว่าง) จึงไป มันกลัวไบหนาดหิงค์ สองสิ่งนี้เป็นยา ทั้งรมยาปิดพัน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 40)

เทพีปักษี ทำโทษแก่ทารกออกจากเรือนไฟได้ 3-4 เดือน ให้ง่ามือง่าเท้า ตาซ้าย ตาขวาเหลือก และซ่อนตา ดังข้อความว่า

"เทพีตนหนึ่งนั้น เพศพันธุ์มันออกไฟ สามเดือนให้ซ้อนดา เหลือกซ้ายขวาท้องขึ้น เท้ามีมื่นเยือกเย็น นอนดูเห็นเงื่อง่า เสียงลมฟ้าฆ้องกลอง ตกใจร้อนมันเข้าออกเมื่อเช้าก่อนนงาย เข้าเมื่อบ่าย สายัณห์ เสียงโศกศัลย์ร้องไห้ มันจึงไปเมื่อนั้น เข้าทางถันมันออก ทางเท้าบอโกบกวัน สุพรรณถันอีกใบ พลัปลึงใส่ประสม เป็นยารมยาทา มันกลัวยามันหนี"

(กัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 40)

การตรวจวินิจฉัยในหลักการตรวจโรค คือ การตรวจร่างกาย การตรวจทางอิทธิพลของดวงดาวและระบบสุริยจักรวาล และการตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ ที่กล่าวมาแต่ต้นเหล่านี้ เป็นเพียงหลักการที่พบจากการศึกษาวิเคราะห์ กัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง 2 เล่ม การตรวจโรคตามแนวทางการแพทย์แผนไทย ยังมีการตรวจโรคอีกหลายวิธีที่วางไว้เป็นตำรับ หลักการตรวจโรคไม่จำเป็นที่แพทย์จะต้องทำการตรวจทุกข้อทุกหลัก ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม เหตุผลของความเจ็บป่วยที่จะเกี่ยวโยงไปถึงตัวผู้ป่วย เพื่อให้ทราบถึงสิ่งที่มีผลต่อร่างกาย เมื่อนำอาการที่ได้จากการบอกเล่าและตรวจพบมาประมวล จะสามารถบอกถึงสภาวะสุขภาพของผู้ป่วย โดยยึดหลักเกณฑ์เกี่ยวกับตัวสุขภาพหรือตัวควบคุมธาตุทั้งสี่

ธาตุดิน

ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) มีอยู่ 20 ประการ การแพทย์แผนไทยเชื่อว่ามีความสำคัญในการควบคุมสุขภาพหรือ ธาตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ หทัย (หัวใจ) อุทรียะ (อาหารใหม่) กรีสะ (อาหารเก่า)

กัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึง สมุฏฐานปถวีธาตุพิภัก (ธาตุดินทั้ง 20) ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ (เกิด) เป็นจลนะ (แปรเปลี่ยน) เป็นภินนะ (เสื่อมสลาย, ตาย) โดยอาศัย หทัย อุทรียะ และกรีสะ ให้เป็นเหตุดังนี้

"อันว่าสมุฏฐานพิภักปถวีธาตุพิภักนั้น เป็นที่ตั้งแห่งวิสะติปถวีซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ จะจลนะ หรือภินนะ ก็อาศัยแห่งหทัย, อุทรียะ, กรีสะ ทั้ง 3 นี้เป็นเหตุให้กองปถวีธาตุพิภักสมุฏฐานกองหนึ่ง"

(กัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 339)

กัมภีร์ธาตุบรรจบ ได้กล่าวถึง สมุฏฐานมหาภูตรูป พิกัดสมุฏฐานปถวีธาตุเกิดกำเรป (เพิ่มขึ้น) หย่อน (ลดลง) และพิการ (เปลี่ยนแปลงผิดปกติ, แตก) คือ หทัยวิตถุ อุทรียะ กรีสะ โดยทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานปถวีธาตุ ดังข้อความว่า

"จึงมีปจณามว่า ลักษณะโทษทั้ง 15 ประการ และมหาภูตรูปในกองสมุฏฐานประชุมละ 3 ละ 3 ให้กำเรป หย่อน พิการนั้นด้วยเหตุใดฤา

วิสัยชนว่า สมุฏฐานมหาภูตรูปนั้น คือ หทัย อุทรียะ กรีสะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดในกองสมุฏฐานปถวี"

(กัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 529)

หทัยวัตถุ

มีที่ตั้งที่หัวใจ ควบคุมความสมบูรณ์ของหัวใจ เช่น ลักษณะ ขนาด การทำงาน การเต้น ความสมบูรณ์ของกล้ามเนื้อหัวใจ เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ (2540 : 214) กล่าวว่า หทัยวัตถุ (ใจ) มีความหมายเดียวกับจิต (เป็นที่ตั้งของจิต) คือ การรู้แจ้งในอารมณ์ทางประสาททั้ง 5

อุทรียะ

หมายถึง อาหารใหม่ คือ อาหารที่รับประทานเข้าไปใหม่ ๆ การชักประวัติคนไข้ว่าเพิ่งทานอะไรมาก่อนป่วย จึงมีความสำคัญ คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ได้กล่าวถึงการกิน คือ กินอาหารไม่ถูกต้องกับธาตุจะเกิดการเจ็บป่วย ถ้ากินไม่ถูกต้องกับโรคทำให้เกิดอาการแย่งลงว่า

"อันลักษณะอสาทียะอชิตะชวรนั้น คือ โรคคร่ำคร่าเรื้อรัง โรคธรรมดาที่กว่าด้วยบังเกิด อชิตะโทษอยู่เนื่องๆ เหตุที่บริโภคอาหารไม่ชอบกับโรคแลธาตุ ใช้นั้นมีอาการทรุดไป อย่างนี้เรียกว่าอชิตะธาตุ เหตุด้วยของสำแลง ถ้าให้ยารับประทานไม่ถูกใช้นั้นมิได้ถอยแลคลาย เป็นแต่ทรงอยู่แล้วทรุดไปเป็นอาทิ อย่างนี้เรียกว่าอชิตะโรค"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 534)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ ว่าด้วยลักษณะโรคอุจจาระธาตุ กล่าวถึง สาเหตุของการเจ็บป่วยด้วยโรคอุจจาระธาตุ ว่า

"ผู้ที่เป้นโรคอุจจาระธาตุนั้น เหตุด้วยผู้นั้นเป็นไข้ที่มีพิษจัดตกถึงสันนิบาต - แล้วเรื้อรังมา - ธาตุนั้นยังแปรปรวนวิปริต อุจจาระไม่เป็นปกติ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ หรือรับประทานอาหารที่แปลกหรือที่เคยรับประทานนั้นมากเกินไปเกินกำลังกว่าธาตุ เป็นต้นว่าเนื้อสัตว์ดิบ หรือเนื้อสัตว์ที่มีความมากแลไขมันต่าง ๆ แลของที่หมักดองบูดเน่า ธาตุนั้นวิปริตแปรปรวนหาเสมอเป็นปกติไม่ กระทำให้ท้องขึ้นท้องเฟ้อ เรอเหม็นบูดเปรี้ยวจุกเสียดแทงอุจจาระกวีวิปริตต่าง ๆ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 536)

การรักษาความเจ็บป่วยจึงใช้วิธีการ กินยาสมุนไพร อาหารสมุนไพร มาแก้ไขการเสียสมดุลนี้ โดยคัมภีร์ธาตุบรรจบ ได้กล่าวถึงยาสมุนไพรชนิดต่าง ๆ ที่ใช้รักษาความเจ็บป่วยอย่างละเอียด และได้ชี้ให้เห็นว่า ควรระมัดระวังตนในการรับประทานอาหาร เป็นลักษณะการป้องกันมากกว่าการรักษาเมื่อเป็นโรคแล้ว

กริสะ

หมายถึง อาหารเก่า คือ การในลำไส้ใหญ่ที่จะออกมาเป็นอุจจาระ ลักษณะของอุจจาระเป็นตัวบ่งบอกทางสุขภาพ อุจจาระ หยาบ ละเอียด แค่นแข็งและเหลว กลิ่นอุจจาระเป็นเช่นไร

คัมภีร์ปฐมจินดา กล่าวถึง อาหารเก่า อาหารใหม่ เกิดจากปฏิจาตุดออกจากตัว กระทำให้เกิดอาการต่าง ๆ ดังนี้

“อันว่าลักษณะปฏิจาตุดออกจากตัวนั้น ท่านกล่าวไว้ในพระคัมภีร์สารสงเคราะห์โน้นแล้ว ว่าด้วยธาตุดิน 20 คือ ฌม, ขน, เล็บ, ฟัน, หนัง, เนื้อ, เอ็นกระดูก, ม้าม, หัวใจ, ตับ, พังผืด, พุง, ปอด, ไส้, น้อย, ไส้ใหญ่, อาหารเก่า, อาหารใหม่, สมอ, คีระะ ซึ่งว่ามาทั้งนี้แต่ล้วนเป็นปฏิจาตุดขึ้นทั้งนั้น ถ้าจะใคร่รู้วาทินอันใดออกจากตัว ท่านกล่าวในคัมภีร์นี้ว่า ธาตุดออกจากตัวธรรมดานั้นมีอยู่ 4 ประการคือ เอ็น ประการหนึ่ง อาหารเก่าอาหารใหม่ประการหนึ่ง กระดูกประการหนึ่ง เนื้อประการหนึ่ง เป็น 4 ประการด้วยกันดังนี้ ถ้าและบุคคลใดจะเป็นไข้สักเท่าใด ๆ ก็ดี อาหารเก่าจะได้สิ้นไปหาไม่ได้ ถ้าจะสิ้นอายุแห่งบุคคลผู้นั้นแล้วก็ให้ลงไปจะนับเวลาไม่ได้ จนสิ้นอาหารใหม่อาหารเก่าแล้ว อุจจาระวิปริตเป็นไปต่าง ๆ บางทีก็ให้เป็นเสมหะโลหิตเน่า บางทีก็ให้เป็นมูลหนู เพราะโรคกันเอยาไว้มิให้ซึมซาบไปได้ ลมและเสมหะจึงกลับเข้าเป็นมูลหนู และเสมหะหุ้มห่อออกมาบ้าง บางทีให้อุจจาระเขียวดังใบไม้ออกมาบ้าง ท่านว่าเป็นด้วยดีล้นออกจากเบ้า ในเมื่อสิ้นอาหารเก่าในกระเพาะข้าวแล้ว ก็ไหลออกมาดั่งน้ำขมมันสดบ้าง ดั่งสีใบไม้บ้าง คนสมมุติว่ามูลเทา เมื่อบุคคลผู้ใดเป็นดังนี้ ถ้าพระอินทราธิราชมาชุบขึ้นจึงจะรอดชีวิต

อนึ่ง บุคคลผู้ใดถ้าดีล้นจากเบ้าก็ดีแตกออกก็ดี ถ้าแพทย์ผู้ใดจะใคร่รู้ว่าดีแตกหรือดีล้นจากเบ้า ถ้าดีล้นให้ลงเหลืองดั่งน้ำขมมันสดออกมา แล้วให้หน้าเหลือง ตาเหลือง ผมหเหลือง แพทย์มิรู้วาทินกาฬสังคัลลี ให้สำคัญเอาที่ลงกับให้คนไข้หาสติมิได้ ให้บ่นเพ้อเจ้อเจรจาด้วยผี คนสมมุติกระสือเข้าสิงอยู่ ถ้าแพทย์จะรักษาให้หายจึงดีจึงจะรอด แต่ว่าตายบ้างหายบ้าง ถ้าดีแตกแล้วไม่หายเลย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 244)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ กล่าวถึงความสำคัญของหัวใจว่า ถ้าพิการหรือแตก ทำให้คนนั้นมีอาการเป็นบ้า ถ้าอาการไม่ร้ายแรงก็ให้ คຸ່ມດີคຸ່ມຮ້າຍ มักโมโห อารมณ์แปรปรวนต่าง ๆ นานา ดังข้อความว่า
หัวใจ ถ้าพิการก็ดี แตกก็ดี มักให้คนนั้นเป็นบ้า ถ้ายังอ่อนอยู่ให้คຸ່ມດີคຸ່ມຮ້າຍ มักซึ่งโกรธบางทีให้ระส่ำระสาย ให้หัวโหยหาแรงมิได้ให้เป็นไปต่าง ๆ นานา

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง ลักษณะอุจจาระมหาสันนิบาตระคน เมื่อกองปฏิจาตุดกำเริบ หย่อน พิการ ปรากฏมีอุจจาระออกมา สีดำ แดง ขาวเขียว มีลักษณะดังมูลไก่ แมว เต่า ประชุมในกองสมุฏฐานโทษให้กำเริบว่า

“อันว่าลักษณะธาตุทั้ง 4 ประการนี้ บังเกิดขึ้นเพื่อกองปฏิจา คือ กำเริบ, หย่อน, พิการ มีพิภักตสมุฏฐานให้เป็นเหตุ คือว่า บุคคลผู้ใดไข้ก็ดี มีไข้ก็ดี แลมีอุจจาระออกมา ดำ, แดง, ขาว, เขียว มีลักษณะดังมูลไก่, แมว, เต่า, แลหยาบ, ละเอียด ก็ดีมีลักษณะดังนี้”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 528)

กล่าวถึงลักษณะโทษของอุจจาระมีกลืนทั้ง 4 ประการ คือ

1. อุจจาระสีแดงโทษ กลืนดังปลาเน่า ระคนด้วยอามะชิน เกิดเพราะกองอาโปสมุฏฐานให้เป็นเหตุ กระทำอาการให้ถ่ายอุจจาระไม่สะดวก ให้เจ็บอกและให้น้ำลายไหล

2. อุจจาระสีแดงโทษ กลืนดังหญ้าเน่า ระคนด้วยมละอชิน เกิดเพราะกองเตโชสมุฏฐานให้เป็นเหตุ กระทำอาการให้ปากและคอแห้ง ให้น้ำคั่ว ให้อิงเวียน ถ่ายอุจจาระปัสสาวะไม่สะดวก ให้เหงื่อไหล หดย้อย

3. อุจจาระสีแดงโทษ กลืนดังข้าวบูด ระคนด้วยวิวิธมละอชิน เกิดเพราะกองวาโยสมุฏฐานให้เป็นเหตุ กระทำอาการให้เสียตาง เจ็บคอ คันทุม ให้นมื่อไปทั่วตัว ครันเนื้อครันตัว

4. อุจจาระสีแดงโทษ กลืนดังศพเน่า ระคนด้วยวิวิธมละอชิน เกิดเพราะกองกามาเดสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐานและปถวิให้เป็นเหตุ กระทำอาการให้เจ็บในอก ให้เจ็บในท้อง ให้นวมมือบวมเท้า บวมไปทั่วตัว

ดังปรากฏในข้อความว่า ว่าด้วยอุจจาระที่มีกลืน 4 ประการ สำแดงให้เป็นโทษ

(1) อันลักษณะอุจจาระสีแดงโทษ กลืนดังปลาเน่าระคนด้วยามละอชินนั้น เกิดแต่กองอาโปสมุฏฐานให้เป็นเหตุ อาการให้ไปอุจจาระปัสสาวะมีสะดวก 1 ให้เจ็บอก 1 ให้น้ำลายไหล 1 รวม 3 ประการ

(2) อันลักษณะอุจจาระสีแดงโทษกลืนดังหญ้าเน่า ระคนด้วยมละอชินนั้น เกิดแต่กองเตโชสมุฏฐานให้เป็นเหตุ อาการให้ปากแห้งคอแห้ง 1 ให้น้ำคั่ว 1 ให้อิงเวียน 1 ให้ไปอุจจาระปัสสาวะไม่สะดวก 1 ให้เหงื่อไหลย้อย 1 รวม 5 ประการ

(3) อันลักษณะอุจจาระสีแดงโทษกลืนดังข้าวบูด ระคนด้วยวิวิธมละอชินนั้น เกิดแต่กองวาโยสมุฏฐานให้เป็นเหตุ อาการให้เสียตาง 1 ให้เจ็บคอ 1 ให้คันทุม 1 ให้นมื่อไปทั่วร่างกาย 1 ให้ตะครันตะครอ 1 รวม 5 ประการ

(4) อันลักษณะอุจจาระสีแดงโทษกลืนดังศพเน่าระคนด้วยวิวิธมละอชินนั้น เกิดแต่กองกามาเดสมุฏฐาน เสมหะสมุฏฐานและปถวิให้เป็นเหตุ อาการให้เจ็บในอก 1 ให้เจ็บในท้อง 1 ให้นวมมือบวมเท้า บางทีให้นวมไปทั่วร่างกาย 1 รวม 3 ประการ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 537 - 538)

ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีอยู่ 12 ประการ การแพทย์แผนไทยเชื่อว่ามีความสำคัญในการควบคุมสุขภาพหรือธาตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ สอเสมหะ อุระเสมหะ และคฺฐเสมหะ

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึง สมุฏฐานอาโปธาตุพิกัต (ธาตุน้ำทั้ง 12) ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ จลนะ หรือภินนะ โดยต้องอาศัย สอเสมหะ อุระเสมหะ และคฺฐเสมหะ ให้เป็นเหตุ ดังนี้

“อันว่าสมุฏฐานพิกัตอาโปธาตุพิกัตนั้น เป็นที่ตั้งแห่งทวาหะสะอาโป ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ จลนะ ภินนะ ก็อาศัยแห่ง สอเสมหะ แลอุระเสมหะ และคฺฐเสมหะ ทั้ง 3 นี้เป็นอาทิ ให้เป็นเหตุในกองอาโปธาตุพิกัตสมุฏฐานกองหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 339)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง สมุฏฐานมหาภูตรูป พิกัดสมุฏฐานอาโปธาตุเกิดกำเริบ (เพิ่มขึ้น) หย่อน (ลดลง) และพิการ (แตก) คือ คอเสมหะ แลอุระเสมหะ และคฺฐเสมหะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานอาโปธาตุ ดังข้อความว่า

“จึงมีปุจฉาถามว่าลักษณะโทษทั้ง 15 ประการ และมหาภูตรูปในกองสมุฏฐานประชุมละ 3 ละ 3 ให้กำเริบ หย่อน พิการนั้นด้วยเหตุตฺถา

วิสัชนาว่า สมุฏฐานมหาภูตรูปนั้น คือ คอเสมหะ แลอุระเสมหะ และคฺฐเสมหะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดในกองสมุฏฐานอาโป”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 529)

คอเสมหะ

ควบคุมน้ำบริเวณคอเกี่ยวกับหลอด น้ำมูก มีหรือไม่ว่าไร มีมากในเวลาใด อาจหมายถึง การทำงานของต่อมต่าง ๆ ที่ผลิต น้ำเมือก และน้ำมูก

คัมภีร์ตักกสิลา กล่าวถึง คอเสมหะ โดยเกี่ยวกับอาการเจ็บป่วยด้วยไข้หวัดใหญ่ ดังข้อความว่า

“อันว่าคนไข้ทั้งหลายใดเมื่อจะเป็นไข้ นั้น ชื่อว่าหวัดใหญ่ให้จับสะบัดร้อนสะท้านหนาว ให้ปวดศีรษะให้ไอ ให้จาม น้ำมูกตกเป็นกำลัง ให้ตัวร้อน ให้อาเจียน ให้ปากแห้ง ปากเปรี้ยวปากขมกินข้าวไม่ได้แล้วแปรไปให้ไอเป็นกำลัง แลทำพิษคอแห้งปากแห้งฟันแห้ง จมูกแห้งน้ำมูกแห้ง บางทีกระทำให้้ำมูกไหลหยดย้อย เหตุดังนี้ เพราะว่ามันสมองนั้นเหลวออกไปหยดออกจากนาสิกทั้งสองข้าง ไปปะทะกับคอเสมหะ จึงให้ไอไป”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 579)

อุระเสมหะ

ควบคุมน้ำบริเวณอกหรือกลางตัว จากคอลงมาถึงบริเวณลิ้นปี่ เหนือสะดือ การซักถามจะต้องถามถึงอาการไอ หลอดเป็นอย่างไร การหอบ การอาเจียน น้ำที่ออกมาเป็นอย่างไร การปวดท้องเกี่ยวกับน้ำย่อยในกระเพาะ อาจหมายถึง การทำงานของต่อมน้ำมูก

คฺฐเสมหะ

ควบคุมน้ำช่วงล่างจากสะดือลงไป อาจเป็นน้ำมูก เมือก น้ำในลำไส้ น้ำในอุจจาระ น้ำปัสสาวะ น้ำในมดลูก ช่องคลอดถ้าเป็นหญิง และน้ำอสุจิ ถ้าเป็นชาย จึงต้องซักถามอาการที่เกี่ยวข้อง เช่น การถ่ายปัสสาวะ อุจจาระ ลักษณะเหลวหรือแข็ง มีน้ำมากน้อยหรือผิดปกติ

คัมภีร์ปฐมจินดา กล่าวถึงอาโปธาตุมี 12 ประการ และเสมหะให้โทษ ที่สำคัญ 3 ประการ คือ เสมหะ ถ้าธาตุไฟและธาตุลมนี้กลั่นกัน เสมหะทั้ง 3 นี้ขึ้นเข้า ทำให้อุระเสมหะลงไปตั้งอยู่ในท้องเป็นมาร กษัย คือ เสมหะอยู่ในคอ เสมหะอยู่ในทรวงอก และเสมหะอยู่ในทวารหนัก ดังปรากฏในข้อความว่า

“พระอาจารย์ผู้รู้เที่ยงแท้จึงวิชันว่า ดูกรท่านทั้งหลาย อันว่าเสมหะ สมุฏฐานนั้นคือ อาโปธาตุมี 12 ประการ และธาตุแต่ละธาตุ ๆ เกิดแต่บรรดาธาตุน้ำทั้งสิ้นเป็น 108 ประการด้วยกัน ท่านยกเอาแต่ เสมหะ ๔ มีโทษถึง 12 ประการ ยกเอาแค่ 3 ประการ คือ เสมหะอยู่ในคอประการ 1 เสมหะอยู่ในทรวงอก ประการ 1 เสมหะอยู่ในทวารหนักประการ 1 เป็น 3 ประการด้วยกัน ดังนี้ อันว่าเสมหะอยู่ในคอกนั้นย่อม ถอยขึ้นถอยลงต่อเมื่อให้อาหารก็ดี เสมหะนั้นจึงจะออก เสมหะอันตั้งอยู่ที่คอกนั้นหนาประมาณ 7 นิ้วเต็ม เป็นแผ่นอยู่เป็นธรรมดาแห่งสัตว์ อันอยู่เป็นปกติถ้ารับประทานอาหารสิ่งใด ๆ ลงไป เสมหะนั้นจึงเบียดออก อาการจึงได้เลื่อนลงไป ครั้นอาหารเลื่อนลงไปแล้วเสมหะนั้นก็สลับเข้าดังเก่า มีอุปมาดังแห่นลอยอยู่เหนือ หลังน้ำ และมีผู้อกระเบื้องหรือศิลาทิ้งลงเหนือนั้นก็แหวกออก แล้วก็สลับเข้าดังเก่า มีอุปมาฉะนั้น”

คัมภีร์มุจฉาปิกขันทิกา กล่าวถึง ทุรภาวะสา คือ ว่าด้วยน้ำปัสสาวะ 4 ประการ กระทำให้ปวด หัวเห่นา แสบองคชาติ สะบัดร้อนสะบัดหนาว คือ

1. น้ำปัสสาวะที่ออกมาสีขาวดังน้ำข้าวเช็ด
2. น้ำปัสสาวะที่ออกมาสีเหลืองดังน้ำขมิ้นสด
3. น้ำปัสสาวะที่ออกมาเป็นโลหิตสด ๆ หรือแดงดังน้ำฝางต้ม
4. น้ำปัสสาวะที่ออกมาเป็นสีดำ

ดังปรากฏในข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยทูลาวสา 4 ประการ คือ กล่าวด้วยปัสสาวะ 4 ประการ คือ น้ำมูตรเมื่อออกมา นั้น ถ้าขาวขุ่นดังน้ำข้าวเช็ดก็ดี ถ้าเหลืองดังน้ำขมิ้นสดก็ดี ถ้าเป็นโลหิตสด ๆ ก็ดี แดงดังน้ำฝางต้มก็ดี ดำดังน้ำครามก็ดี ย่อมให้ปวดหัวเห่นาให้แสบองคชาติ ย่อมให้สะบัดร้อนสะบัดหนาวเป็นเวลา มีประการ ต่างๆ แพทย์จะแก้ไขให้ประกอบ การบูร 1 เทียนดำ 1 ผลเอ็น 1 อำพัน 1 แห้วหมู 1 ขิงแห้ง 1 เอาส่วน เท่ากัน ทำให้เป็นจุณละลายน้ำผึ้งรวงกิน แก่โรคซึ่งปัสสาวะขาวดังน้ำข้าวเช็ดนั้นหายแล”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 543 – 544)

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง ความสำคัญของอุกเสมหะ ในสมุฏฐานฤดู 3 คือ เหมันตสมุฏฐาน อันมีสมุฏฐานอาโปธาตุเป็นเหตุกระทำให้เกิดความเจ็บป่วย ดังข้อความว่า

“ตั้งแต่ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 3 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 4 เป็นตำแหน่งแห่งอุกเสมหะสมุฏฐาน แต่อุกเสมหะ จะได้ระคนด้วยกาลประเมหะ คือ อาโปกองใดกองหนึ่งนั้นหามิได้ ด้วยเหตุว่าอุกเสมหะนี้ทั่วไปในสมุฏฐาน ทั้ง 3 คือ สอเสมหะ อุระเสมหะ อุทเสมหะ แลอาจให้ร่างกายบริบูรณ์ก็เพราะอุกเสมหะ มิให้ร่างกาย บริบูรณ์ ก็เพราะอุกเสมหะ ถ้าจะแก้ยาให้เสียอุกเสมหะสมุฏฐานเดิมโดยพิภัก ท่านจึงจัดไว้ว่าใน 4 เดือนนี้ เป็น

กำหนดหมันตฤกษสมุฏฐาน เป็นสมุฏฐานแห่งเสมหะ คือ คุชเสมหะ ด้วยคุชเสมหะนี้เป็นหลักแห่งสมุฏฐาน ซึ่งจะวิบัติแลมิได้วิบัตินั้น ก็อาศัยแห่งสมุฏฐานนี้เป็นที่บำรุง อาจให้วิวัฒนะแลหายนะได้โดยแท้ ดูกท่านตราลงไว้ให้แจ้งเป็นมหากัดในสมุฏฐานแห่งฤกษ 3 นี้สิ้นความแต่เพียงนี้"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 342)

กล่าวถึง มุตฆาต คือ เมื่อจะถ่ายปัสสาวะออกมา ให้ปวดขัดเจ็บ ให้โลหิตเข้าเป็นหนอง ชุ่มชื้นดำ ดูกน้ำคราม เกิดเพราะกระทบชอกเข้า ให้ขัดราวข้าง เสียดแทงในอก บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนลมเปล่า ดังปรากฏในข้อความว่า

"ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะมุตฆาต 4 ประการ เมื่อจะถ่ายปัสสาวะออกมานั้น ให้ปวดให้ขัดเจ็บ เป็นกำลัง ให้โลหิตเข้าเป็นหนองชุ่มชื้นดำดุจดั่งน้ำครานั้น ชื่อ มุตคาคต อันนี้เกิดด้วยกระทบชอกเข้าจึงสำแดงโทษเป็นดังนี้ กระทำให้ขัดราวข้างดุจเส้นปัดคาคต แลให้เสียดแทงในอก จะไหวไปมามีสะดวก บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนเป็นลมเปล่า รู้มีถึงว่าเป็นเมื่อยอดภายใน"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 544)

กล่าวถึง มุตกิต คือ ให้น้ำปัสสาวะเป็นโลหิตเข้าดังน้ำปลาเน่า บางที่เป็นบุพโพจาง ๆ ดั่งน้ำขาวขาว บางที่เป็นดงน้ำมูกขัดหยุด ๆ ย้อย ๆ จะออกมาให้ขัด ให้ปวดหัวเหว้า ให้หนักสะโปก แสบอก กินอาหารไม่รู้รส ดังปรากฏในข้อความว่า

"ลำดับนี้จะกล่าวด้วยมุตกิต 4 ประการ คือ ให้น้ำปัสสาวะเป็นโลหิตเข้าดังน้ำปลาเน่า บางที่เป็นบุพโพจาง ๆ ดั่งน้ำขาวขาว บางที่เป็นดงน้ำมูกขัดหยุด ๆ ย้อย ๆ จะออกมาให้ขัดให้ปวดหัวเหว้า ให้หนักสะโปก ให้แสบอกกินอาหารไม่รู้จักรส แลโรคทั้งนี้เพราะโลหิตเข้า"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 545)

ทั้งสามดังที่กล่าวข้างต้น เป็นตัวคุณสมบัติเกี่ยวกับธาตุน้ำ ในตำรากล่าวว่าสุขภาพจะดีหรือไม่ดี ขึ้นอยู่กับคุชเสมหะเป็นตัวสำคัญที่สุด การศึกษาทางการแพทย์แผนไทยจึงเน้นที่การใช้ยาระบายและยาขับปัสสาวะ ก่อนที่จะใช้ยารักษาเฉพาะโรคหรือยาปรับธาตุต่อไป

ธาตุลม

ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีอยู่ 6 ประการ การแพทย์แผนไทยเชื่อว่า มีสิ่งสำคัญในการควบคุมสุขภาพ หรือมีธาตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ หทัยวตะ สัตถกะวตะ และสุนาวาตะ

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึง สมุฏฐานวาโยธาตุพิกิต (ธาตุลมทั้ง 6) ซึ่งจะวิบัติเป็นชาติฉะละ หรือภินนะ โดยต้องอาศัย หทัยวตะ สัตถกะวตะ และสุนาวาตะ ให้เป็นเหตุ ดังนี้

“อันว่าสมุฏฐานพิกัดอาโปธาตุพิกัดนั้น เป็นที่ตั้งแห่งทวาทะสาโวโป ซึ่งจะวิปริตเป็นชาติ จลนะ ภินนะ กิอาคัยแห่งหทัยวาทะ สัตถกะวาทะ และสมุนาวาทะ ทั้ง 3 นี้เป็นอาทิ ให้เป็นเหตุในกองวาโยธาตุ พิกัดสมุฏฐานกองหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 339)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง สมุฏฐานมหาภูตรูป พิกัดสมุฏฐานวาโยธาตุเกิดกำเร็บ หย่อน และ พิการ คือ หทัยวาทะ สัตถกะวาทะ และสมุนาวาทะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานวาโยธาตุ โดยพระ อาทิตยที่ดำเนินในทวาทะราศีเป็นกำหนด ตามพิกัดถุสมุฏฐาน กระทบให้เป็นธาตุ และให้เกิดพิกัดธาตุ สมุฏฐาน ดังปรากฏในข้อความว่า

“ธาตุสมุฏฐานมหาภูตรูป 4 ประชุมในกองสมุฏฐานโทษแล 3 แล 3 ทำให้สมุฏฐานกำเร็บ ธาตุหย่อน ธาตุพิการนั้นต่าง ๆ โดยพระอาทิตยดำเนินในทวาทะราศี เป็นกำหนด ตามในพิกัดถุสมุฏฐาน 6 กระทบให้เป็น ธาตุ แลให้พิกัดธาตุสมุฏฐานมหาภูตรูปนั้น ... คือ หทัยวาท สัตถกะวาท และสมุนาวาท ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัดใน กองสมุฏฐานวาโย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 536)

หทัยวาทะ

หทัยวาทะ คือ ลมที่ควบคุมอารมณ์ จิตใจ การเต้นของหัวใจ ความหวั่นไหว ความกังวล

คัมภีร์สรรพคุณ (ยา) ในตอนที่ว่าด้วย สรรพคุณแห่งเทียน กล่าวถึงหทัยวาทะ ว่า

“เทียนขมนั้น แก้วพัทระปิตตะ คือ ดีสน์และขี้ม รั่ว และพลุ่งและแก้มในกองบาทจิตต์ บำรุง หทัยวาทและสัตถกะวาท - กล่าวสังเขปคุณแห่งเทียน 11 ประการ แต่เพียงนี้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 226)

ในตอนที่ว่าด้วย สรรพคุณยาสมุนไพโร กล่าวถึงหทัยวาทะ ว่า

“ชะลูดขาวนั้น ใบ แก้วจ๊ับ ผล แก้วจ๊อันกำเร็บ ดอกแก้วจ๊อันหาสติมิได้และลมอุทธีธังคมาวาท ราก แก้มหทัยวาทแก้วเสมหะและพิษไข้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 228)

คัมภีร์ชวตาร กล่าวถึง หทัยวาทะ บังเกิดโทษที่ทำให้เป็นไข้ ดังนี้

“จึงมีกระทุ้ตามแพทย์ผู้ใหญ่ว่า เกิดเหตุใดจึงเป็นไข้เยียวยากยิ่งนัก แพทย์ผู้ใหญ่ว่าจึงวิสัยชานว่า อาคัยลมอันหนึ่ง ชื่อหทัยวาทะ เกิดขึ้นในน้ำเลี้ยงหัวใจ พยาธิมรณะสัญญากรรมบังเกิดขณะใด ลมบังเกิดขึ้น ขณะนั้น มรณ นิยต์ ขยี้ ชีวิต ถ้าแลมนุษย์ผู้ใดมีความตายอันเที่ยง เป็นชีวิตไชยจนสิ้นไปแห่งชีวิตโดย แท้แล้วเยียวยารักษามีหาย ถ้าเป็นปัจจุบันโทษยังมิติด พึงให้รวมยาระงับลม หทัยวาทเสียก่อน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 433)

สัตถกะวาทะ

ลมที่คมเหมือนอาวุธ หมายถึง เมื่อเกิดอาการ จะมีอาการจับปล้น เจ็บปวดลึก ๆ เหมือนดังอาวุธ เสียบแทง คล้ายกับภาวะขาดเลือด เช่น กล้ามเนื้อหัวใจ ขาดเลือดจะมีอาการเจ็บปวดรุนแรง

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง ลมสัตถกะวาทะ โดยมียาสมุนไพรให้สรรพคุณ ดังนี้

“สะเดานั้น มีรสอันขม ฝาด เย็น ใบ กระทำให้ระบัดในท้อง บำรุงเพลิงธาตุ กระทำให้อาหารงวด ดอก แก่พิษโลหิตอันบังเกิดแต่กำเฒ่า แก่ริดสีดวงในลำคอให้คันตุจตัวพยาธิไต่อยู่ ผล แก่ลมหทัยवाद แลลมสัตถกะวาท และลมอันบังเกิดแต่กองปิตตะสมุทรฐาน เปลือก แก่บิดหรือผูกเลือด กะพี้ แก่ดีบ้าอัน เพื่อคลั่ง แก่นแก่ลมอันกระทำให้คลื่นเหียนอาเจียน และลมอันผูกกลัดทวาร ราก แก่เสมหะอันเป็นสนับ อยู่ในท้อง และแก่เสมหะอันติดอยู่ในลำคอให้ตก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 291)

คัมภีร์ขวदार กล่าวถึง ลมสัตถกะวาทะ บังเกิดโทษ ว่า

“ด้วยกำลังวาโยธาตุ ยังหทัย ยังดี ยังดับ ยังม้าม ให้เศร้าหมองเชื่อมมีน มีหัวใจระส่ำระสาย ขบเซา ก็บังเกิดลมสัตถกะวาท ลมหทัยवादกำเริบ กระทำให้จักษุไม่เห็น โสตรประสาทมิไต่ยีน ชิวหาแล นาสิกมิรู้จักรสกลิ่นสิ่งใด หาสติสมปฤติมิได้ มีหทัยวตฺถุกิ์แตกออก ถึงแก่พิณาศเพราะด้วยกำลังลม พัดเอา โลหิตดีขึ้นไปมีไวยอันร้อนประดุจลมอันพัดน้ำ กระทำให้เป็นคลื่นตีสันตลิ่งขึ้นไปนั้นแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 435-436)

สมุนาวาตะ

ลมที่ควบคุมพลังที่อยู่เส้นกลางลำตัวตามแนวดิ่ง ในตำราแนวไทย เส้นสมุนาถูกจัดเป็นเส้นสำคัญ ใน เส้นสิบ เส้นนี้จะวิ่งกลางลำตัวจรดปลายลิ้น เป็นตัวควบคุมระบบประสาท การไหลเวียนโลหิต สมอง ไชสันหลัง ระบบอัตโนมัติต่าง ๆ การชักถามอาการ ควรถามเกี่ยวกับการทำงานของแขนขา การปวดเจ็บ หลัง การชัก การกระตุก ตำราแพทย์แผนไทย กล่าวว่า อาการลิ้นกระด้างคางแข็ง เกิดจากสมุนา ซึ่งจะ เกี่ยวกับสมองประสาท ลมที่เป็นหัวหน้าใหญ่ทั้งสาม ตำราบางเล่มกล่าวว่า สุขภาพจะสมบูรณ์หรือไม่ขึ้นอยู่กับ สมุนาวาตะ เป็นสำคัญมากกว่าที่อื่น

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึงความสำคัญของสมุนาวาตะ ในสมุฏฐาน 3 คือ วัสสานะฤตฺ สมุฏฐาน อันมีสมุฏฐานวาโยธาตุ เป็นเหตุของความเจ็บป่วย ดังข้อความว่า

“ตั้งแต่ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 11 ไปจนถึงเพ็ญเดือน 12 เป็นตำแหน่งสมุนาสมุฏฐาน แต่สมุนาจะไต่ระคน ด้วยกาละวาโยกองใดกองหนึ่งนั้นหามิได้ ด้วยเหตุว่าสมุนานี้ทั่วไปในสมุฏฐานทั้ง 3 คือ หทัยवादะ สัตถะ กะวาทะ สมุนาวาตะ แลอาจให้กระวนกระวายก็เพราะสมุนามีให้กระวนกระวายก็เพราะสมุนา ถ้าจะแก้อย่า

ให้เสียสมณาสมฺมชานเดิมเป็นอาทิโดยพิภักดิ์ ท่านจึงจัดไว้ว่าใน 4 เดือนนี้ เป็นกำหนดวัสนานะฤดูสมฺมชาน คือ สมฺมชานแห่งวาโย กล่าวคือ สมณ ด้วยว่าสมณานี้เป็นหลักแห่งสมฺมชาน ซึ่งจะวิปจิตแลมิให้วิปจิตนั้น ก็ อาศัยแห่งสมฺมชานนี้เป็นที่บำรุง อาจให้วัฒนา และหายณะได้โดยแท้ ดุจในพิภักดิ์กล่าวไว้ดังนี้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 371)

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง ลมสัตตกะวาทะ และ สุมณาวาทะ โดยมียาสมุนไพรรักษาสรรพคุณ ดังนี้
เทียบข้าวเปลือกนั้น ทำลายเสียซึ่งลมอันระคนกันกับเสมหะ แก่ลมในกองอัมพฤษและสมณ แก่ ลมสัตตกะวาทให้ระส่ำระสาย แก่ลมอันบังเกิดแต่กองปิตตะสมฺมชานกระทำให้คลั่ง

คัมภีร์ชวตาร กล่าวถึง ลมอัมพฤษอัมพาด (สุมณาวาทะ) ว่าเป็นฐานที่ตั้งแห่งลมทั้งหลาย ดัง ปรากฏในข้อความว่า

“จักแสดงไปใหม่เล่า อันว่าลมเกิดในทิศเบื้องต่ำ คือ ลมอัมพฤษอัมพาด ลมทั้ง 2 นี้บังเกิดปลาย แม่เท้าไปตราบเท้าเบื้องบนหวาดหวั่นไหวทั้ง 6 สลิสระกายย่อมถึงแก่พินาศเป็นอันมาก โดยอธิบายในคัมภีร์ทั้งหลายต่าง ๆ ในคัมภีร์ชวตารว่าจะได้สมควรหาไม้ได้อัมพฤษอัมพาดทั้ง 2 นั้น เป็นที่ตั้งเป็นฐานแห่งลมทั้งหลาย อันบังเกิดจรได้ละร่อยละพัน แพทย์จะได้หยั่งรู้หาไม้ได้ กำหนดได้แต่อัมพฤษอัมพาด ก็เรียกว่า อัมพฤษ อัมพาด มีครุวนาดูจป็นเป็นที่ตั้งแห่งดินประสิวลูกกระสุนแลเพลิง ซึ่งแล่นออกจากลำกล้อง ประหารชีวิตสรรพสัตว์ทั้งปวงให้วินาศฉิบหาย อัมพฤษอัมพาดเหมือนลำกล้อง สิ่งอันประกอบ เหมือนลม อันจรรนั้นแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 434)

ธาตุไฟ

ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีอยู่ 4 ประการ การแพทย์แผนไทยเชื่อว่า มีสิ่งสำคัญในการควบคุมสุขภาพ หรือมีธาตุที่ทำให้เกิดความเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ พัทธปิตะ อพัทธปิตะ และกำเดา

คัมภีร์สมฺมชานวินิจฉัย ได้กล่าวถึง สมฺมชานเตโชธาตุพิภักดิ์ (ธาตุไฟทั้ง 4) ซึ่งจะวิปจิตเป็นชาติ จลนะ หรือภินนะ โดยต้องอาศัย พัทธปิตะ อพัทธปิตะ และกำเดา ให้เป็นเหตุ ดังนี้

“อันว่าสมฺมชานพิภักดิ์อาโปธาตุพิภักดิ์นั้น เป็นที่ตั้งแห่งจตุกาลเตโช ซึ่งจะวิปจิตเป็นชาติ จลนะ ภินนะ ก็อาศัยแห่งพัทธปิตะ อพัทธปิตะ และกำเดา ทั้ง 3 นี้เป็นอาทิ ให้เป็นเหตุในกองเตโชธาตุพิภักดิ์ สมฺมชานกองหนึ่ง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 339)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง สมฺมชานมหาภูตูป พิกัดสมฺมชานเตโชธาตุเกิดกำเดา หย่อนและพิการ คือ พัทธปิตะ อพัทธปิตะ และกำเดา ทั้ง 3 นี้ เป็นพิภักดิ์กองสมฺมชานเตโชธาตุ โดยพระอาทิตย์ที่ดำเนิน ในทวาราศรีเป็นกำหนด ตามพิภักดิ์ ฤดูสมฺมชาน กระทบให้เป็นธาตุ ซึ่งให้พิภักดิ์ธาตุสมฺมชาน ดังปรากฏ ในข้อความว่า

“ธาตุสมุฏฐานมหาภูตรูป 4 ประชุมในกองสมุฏฐานโทษแล 3 แล 3 ทำให้สมุฏฐานกำเริบ ธาตุหย่อน ธาตุพิการนั้นต่าง ๆ โดยพระอาทิตย์ดำเนินในทวาราศรีเป็นกำหนด ตามในพิภักตฤตสมุฏฐาน 6 กระทบให้เป็นธาตุ แลให้พิภักตธาตุสมุฏฐานมหาภูตรูปนั้น คือ พัทธปิตตะ อพัทธปิตตะ และกำเดา ทั้ง 3 นี้เป็นพิภักตในกองสมุฏฐานเตโช”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 536)

พัทธปิตตะ

พัทธปิตตะ คือ ดินในฝัก ซึ่งทำการควบคุมการทำงานของน้ำดีและการย่อยสลายจากการกระทำของน้ำดี ส่วนน้ำดีจัดเป็นธาตุน้ำ อาการที่บ่งบอกการทำงานที่ผิดปกติไป คือ การปวดท้อง น้ำดีอุดตัน เป็นเรื่องที่ควบคุมการทำงานของธาตุน้ำ การทำงานของน้ำดีในตับ และถุงน้ำดี ที่เรียกว่า ในฝักนั่นเอง

อพัทธปิตตะ

อพัทธปิตตะ คือ ดินนอกฝัก เป็นการทำงานของน้ำดี ในลำไส้ การย่อยอาหาร อาการที่บ่งบอกการทำงานที่ผิดปกติไป คือ จุกเสียด อืดเฟ้อ อาหารไม่ย่อย

กำเดา

กำเดา คือ ศูนย์ควบคุมอุณหภูมิของร่างกาย เป็นตัวควบคุมความร้อนในร่างกาย ถือว่าเป็นองค์แห่งความร้อน ในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง กล่าวว่า กำเดาเป็นหัวหน้าแห่งไฟทั้งมวล สุขภาพจะสมบูรณ์หรือไม่ ขึ้นอยู่กับกำเดาเป็นสำคัญ การตรวจอาการที่บ่งบอกถึงการทำงานที่ผิดปกติไปสามารถตรวจพิจารณาที่อาการไข้ว่า ตัวร้อนจัดหรือไม่เพียงใด

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง ความสำคัญของกำเดาในสมุฏฐานฤๅ 3 คือ คิมหันตะฤๅตสมุฏฐาน ซึ่งเป็นพิภักตแห่งปิตตะสมุฏฐาน ให้เป็นเหตุของความเจ็บป่วย ดังข้อความว่า

“ตั้งแต่ขึ้น 6 ค่ำ เดือน 7 ไปจนเพ็ญเดือน 8 เป็นตำแหน่งแห่งกำเดาสมุฏฐาน แต่กำเดาจะไ้ระคนด้วยกาละเตโชกองใดกองหนึ่งหาได้ ด้วยเหตุว่ากำเดานี้ทั่วไปในสมุฏฐาน ทั้ง 3 คือ พัทธะปิตตะ อพัทธะปิตตะและกำเดา และจะให้ร่างกายบริบูรณ์ก็เพราะกำเดา จะมีให้ร่างกายบริบูรณ์ก็เพราะกำเดา ถ้าจะแก้อย่าให้เสียกำเดาสมุฏฐานเดิมโดยพิภักต ท่านจึงจัดไว้ว่า ใน 4 เดือนนี้เป็นกำหนดคิมหันตสมุฏฐานแห่งกำเดา ด้วยว่ากำเดานี้ คือ เปลวแห่งวาโย โลหิตเสมหะ แลสรรพสมุฏฐานทั้งปวง ซึ่งจะวิบัติแลมิได้วิบัตินั้น ก็อาศัยแห่งสมุฏฐานนี้เป็นที่บำรุง ว่าจะให้วิบัตินั้นแลหายนะโดยแท้ ดุจพิภักตกล่าวไว้ดังนี้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 341)

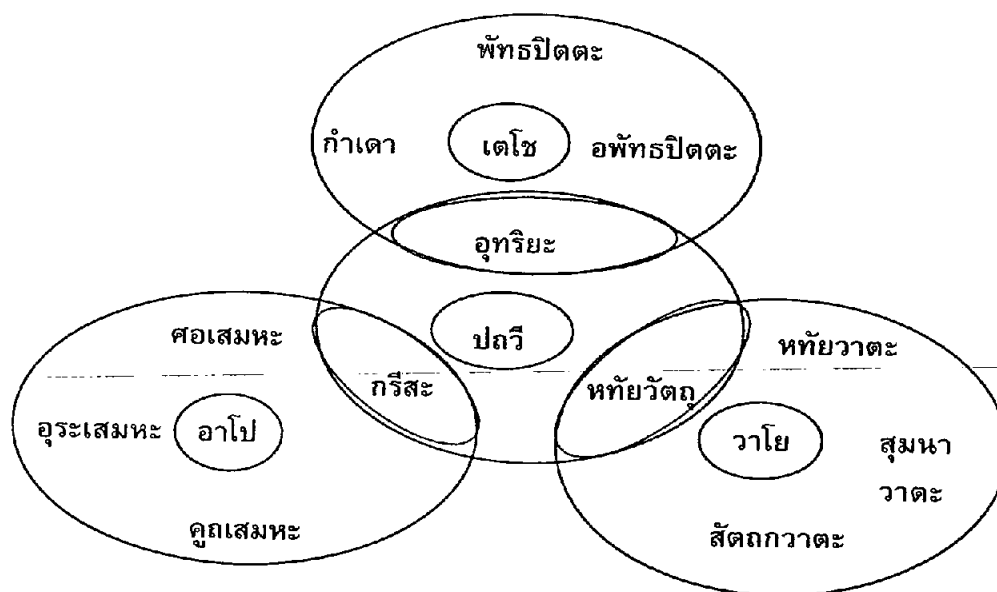
จากการพิจารณาธาตุทั้งหมด 42 ประการ จะเห็นได้ว่า ธาตุที่สำคัญมี 9 ประการ นอกจากนั้นธาตุทั้ง 9 พบว่ามีความสัมพันธ์กัน คือ คอเสมหะ อุระเสมหะ ฤๅตเสมหะ ทั้ง 3 นี้เป็นพิภักตของสมุฏฐานอาโปธาตุ

หทัยวาตะ สัตถุภาวะะ สุมनावะ ทั้ง 3 นี้เป็นพิภักดองสมุฏฐานวาโยธาตุ พัทธปิตตะ อพัทธปิตตะ
 กำเดา ทั้ง 3 นี้ เป็นพิภักดองสมุฏฐานเตโชธาตุ หทัยวัตถุ อุทริยะะ และกรีสะ ทั้ง 3 เป็นพิภักดองสมุฏฐาน
 ปลวีสธาตุ เมื่อมีการเกิดปฏิกิริยาจะกระทบธาตุทั้ง 4 อันเป็นปกติให้แปรเปลี่ยนไป เสียสมดุลไปด้วย และแตก
 สลายไปในที่สุด เรียกว่า ชาติ (เริ่มเกิดขึ้น) จลนะ (แปรไป) และภินนะ (แตกดับ)

ชาติ หมายถึง การเกิดหรือการเริ่มต้นของความเสื่อมที่ธาตุใด

จลนะ หมายถึง การแปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นหรือเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ภินนะ หมายถึง เมื่อธาตุเกิดการเสื่อมสลายไปที่ละน้อยอย่าง เกิดการเสื่อมถอยของธาตุอื่น ๆ
 ตามมา จนเหลือธาตุสุดท้ายจะถึงแก่ความตาย(รูปที่ 8)

ภาพประกอบ 8 ความสัมพันธ์ของธาตุทั้ง 4

ที่มา : จากหนังสือประมวลทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เล่ม 1. (2537 : 36)

เอกโทษ ทูวันโทษ ตรีโทษ

อาการเกี่ยวเนื่องกันของธาตุทั้ง 4 ที่มีการเสียสมดุลสืบเนื่องกันไป เมื่อเกิดธาตุเดียวเรียก เอกโทษ สองธาตุเรียก ทูวันโทษ สามธาตุเรียก ตรีโทษ กำหนดเวลาหรือระยะเวลาที่จะมีการเปลี่ยนไปมีธาตุอื่นแทรกนั้น ในคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ เรียกว่า กำลังสมุฏฐานกระทำโทษ เป็นกำลังที่แตกต่างกันนับเป็น องศา คือ จำนวนวันที่กระทำโทษ ธาตุน้ำกระทำโทษ 12 วัน ธาตุไฟกระทำโทษ 7 วัน ธาตุลมกระทำโทษ 10 วัน

เอกโทษ

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึง ประเภทไข้ คือ ไข้เอกโทษ อาการไข้ และยาสมุนไพรรักษาไข้เอกโทษ ดังนี้

ไข้เพื่อเสมหะ ให้หนาวให้ชนลุก ให้จุกอก ให้หลับไหล กินอาหารไม่ได้ ฝ่ามือฝ่าเท้าซีด ให้อาหารและปากหวาน ดังปรากฏในข้อความว่า

๑) หนึ่งกล่าวประเภทไข้	ลักษณะสามหากแปรผัน
มีนามบัญญัติขึ้น	เรียกเอกโทษตรีเป็นสาม
มีไข้เอกโทษ	เพื่อเสมหะท่านกล่าวความ
ให้หนาวให้ครั่นคร้าม	ให้ชนลุกชนแสยง
จุกอกให้หลับไหล	กินบໍได้ระหวยแรง
ฝ่าตีนมือบໍได้แดง	มักซีดเผือดมักเบาขาว
ให้อาหารและปากหวาน	ดูอาการดังท่อนกล่าว
เสมหะเข้าเป็นเจ้า	ของพึงรู้ในอาการ ๔

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 521)

ไข้เพื่อกำเดา ให้ขมปาก ให้ร้อน ให้ละเมอเพ้อพอก ปวดศีรษะดังหัวจะแตก ให้อุจจาระน้ำ ตามัว และหน้าเหลือง ปัสสาวะแดง ฝีปากและหน้าตาตั้ง ขาแตกกระแหง พิษไข้ ให้พินแห้ง นอนไม่หลับ ดังปรากฏในข้อความว่า

๑) หนึ่งไข้เพื่อกำเดา	ให้ขมปากเป็นประธาน
ให้ร้อนยิ่งประมาณ	ทั้งละเมอให้เพ้อคลั่ง
ปวดเศียรดังจะแตก	ให้อุจจาระน้ำเป็นกำลัง
ตาตัวก็เหลืองทั้ง	พักตร์ก็เหลืองแลเบาแดง
ฝีปากและหน้าตา	ให้ตั้งขาแตกกระแหง
พิษไข้ให้พินแห้ง	นอนมิหลับในกลางคืน
กำเดาเอกโทษ	พึงสังเกตรังยั้งยืน
อย่าหลงว่าเพศอื่น	วางยาผิดให้มักตาย ๔

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 521)

ใช้เพื่อโลหิต ให้ร้อน ปวดศีรษะดังจะแตก หน้าตาแดง ปัสสาวะเหลือง ฟันแห้ง ท้องอืด ดังปรากฏในข้อความว่า

๑๐หนึ่งใช้เพื่อโลหิต	ร้อนเป็นพิษเร่งกระหาย
ปวดหัวดังแตกพราย	หน้าตาแดงแลเบาเหลือง
มีหน้าตาแตกกระแหง	คือฟันแห้งแลท้องเฟื่อง
โลหิตใช้ขุนเคือง	เป็นเอกโทษดังกล่าวมา ฯ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 522)

ใช้เพื่อเพราะลม ให้ชนลุกชัน ให้สะท้านหนาวเย็น ปวดศีรษะเวียนหน้าตา มักช้ำโกรธ เสียดวงให้หิวน้ำบ่อย ๆ ท้องเป็นก้อน หายใจขัดตาและเล็บเหลือง ให้ไอแห้ง ปากผาด เจ็บคาง เมื่อยขากรรไกร ดังปรากฏในข้อความว่า

๑๐หนึ่งใช้เพื่อเพศลม	โดยนิยมพึงวิจารณ์
อาการทั้งปวงนา	บังเกิดโทษเพื่อไข้พลัน
เพศลมเป็นฉะนี้	เอกโทษเป็นสำคัญ
ชนลุกแลชนชัน	ย่อมให้หนาวสะท้านเย็น
ปวดเศียรเวียนหน้าตา	มักโกรธไม่ใคร่เว้น
ในอกให้เคืองเข็ญ	ให้เสียดวงมิสบาย
อยากน้ำบ่หยุดหย่อน	ท้องเป็นก้อนปกระจาย
ทุรนทุรายกาย	ทั้งหายใจเข้าออกขัด
จักษุแลเล็บเหลือง	ไอเด็กเกิดตั้งเป็นหวัด
ปากผากเจ็บคางจัด	เมื่อยกรรไกรแลไอแห้ง
โทษทั้งสิบหานี้	ตามคัมภีร์ท่านสำแดง
ผู้แพทย์พึงรู้แจ้ง	เอกโทษลมิการ ฯ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 522)

ทวารโทษ

คัมภีร์ชาตวิวรรณ์ กล่าวถึงประเภทไข้ คือ ไข้ทวารโทษ อาการไข้และยาสมุนไพรรักษาไข้ทวารโทษ ดังนี้

กำเดาเจือลม ให้หาวนอนสะท้าน ปวดศีรษะดังจะแตก ให้รุ่มร้อนเหงื่อออก ระส่ำระสาย ให้วิงเวียน ดังปรากฏในข้อความว่า

๑๐หนึ่งกลางทวารโทษ	อันเป็นสองให้เกิดไข้
กำเดาเจือลมใช้	ย่อมให้หาวนอนสะท้าน

โทษเสมหะลม ทำให้ร่างกายชุ่มไปด้วยเหงื่อ เจ็บไปทั้งตัว ให้นอนมาก หนักเนื้อตัวลุกไม่ขึ้น เจ็บ
ศีรษะ เป็นหวัดบ่อย ๆ ให้ไอบ่อย ๆ ดังปรากฏในข้อความว่า

โทษสองเสมหะลม	ย่อมนิยมให้พาธา
ประเภทในกายา	ถึงสิบฐานวิการมิ
ผู้ไข้มีกายชุ่ม	ไปด้วยเหงื่อมักไหลรี
เจ็บทั่วทั้งอินทรีย์	สิ้นทุกแห่ง บ่ ได้เว้น
ให้หลับแลนอนนัก	หนักเนื้อตัว บ่ ลุกเป็น
เจ็บเคียรมิได้เว้น	มักเป็นหวัดอยู่อัตรา
ให้ร้อนอลวน	เหงื่อไหลล้นโซมหน้าตา
ร่างกายมัวชฌิมา	มักให้ไออยู่เนื่องนิตย์
เพศไข้ดังนิยม	เสลดลมระคนติด
เจือให้วิปริต	แพทย์พึงรู้ดังกล่าวมา"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 510)

โทษเสมหะลม ให้ขมปาก ให้ตัวสั่น พุดเพื่อ ร้อน ๆ หนาว ๆ ให้ไอ เป็นโทษ เพราะเสมหะและดี
กระทำ ดังปรากฏในข้อความว่า

๑๐หนึ่งเล่าเสมอเล่าเสมหะดี อันเจือกันวิกลร้าย	
โทษสองระส่ำระสาย	ไข้วิบัติการราวี
ผู้ไข้ให้ขมปาก	มักตัวสั่นดังลงผี
หลงเพื่อพุดพาที	มักมิชอบขึ้นน้ำใจ
ให้เป็นครุหนึ่งร้อน	ครุหนึ่งเย็นมักให้ไอ
อาการทั้งเจ็บไข้	เพราะเสมหะแลดีทำ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 511)

โทษดีโลหิต ทำให้เกิดอาการรุ่มร้อน เสร้าหมอง มักสะดุ้ง ขี้รำคาญ ดังปรากฏในข้อความว่า

"จะกล่าวดีโลหิต	วิปริตให้ฉุกเฉิน
ผู้แพทย์อย่าหมิ่นเมิน	จรรอรู้ดูอาการ
มักไข้ใจระทด	มักรุ่มร้อนไม่สำราญ
หมองจิตต์คิดรำคาญ	มักก่อการสะดุ้งใจ
อาการสี่สิ่งเจียว	พึงเฉลียวคิดแก้ไข
เจือระคนให้ปนไป	ทุกวันคืนได้เคืองเข็ญ"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 512)

ตรีโทษ

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหากล่าวถึงธาตุทั้ง 4 ในตรีโทษ ซึ่งเป็นลักษณะอาการที่กำเริบ หย่อน พิการของธาตุทั้ง 4 ในตรีโทษ คือ

ปถวิในตรีโทษ ทำให้ราก ให้ออกแห้ง ให้ตัวแข็งดังท่อนไม้ กินอาหารไม่รู้รส ให้ร้อนในอก ท้องขึ้น เขียวเข้าไปทั่วตัว ดังปรากฏในข้อความว่า

“จะกล่าวธาตุทั้งสี่	อันตรีโทษตามเค้ามูล
มรณังบังเกิดพูน	ธาตุกำเริบออกจากกาย
ผู้แพทย์พึงสังเกต	มีประเภทอันมากมาย
ประเภทสืบอย่างหลาย	ย่อมให้รากทร่วงอกแห้ง
กายแข็งท่อนไม้บาน	บ่ทราบรสอาหารแรง
จิตเค็มก็มีแข็ง	มักเป็นไข้ขึ้นรำไป
เจ็บอกเป็นใหญ่หลวง	อเนิงอาหารกินไปใน
อุทรประเดี้ยวใจ	พอหยุดกินก็แสบท้อง
ในอกดังเพลิงสุ่ม	ย่อมร้อนรุ่มเร่งเศร้าหมอง
ท้องขึ้นท้องพอง	ย่อมเขียวเข้าทั่วร่างกาย
ผิแพทย์จะเยียวยา	เอาตรีผลา, กระเทียมหมาย
หว่านน้ำ, ร้อนทองพราย	ไพล, กระดอม, คนทีสอ
ตากแห้งทำผิงไว้	น้ำร้อนใช้กระสายพอ
น้ำขิงเร่งกินหนอ	แก้ปถวิแลตรีโทษ
จะคลายไม่ช้านัก	ก็คงจักเป็นประโยชน์
มีหายอย่าได้โกรธ	อีกห้าวันพลันม้วยมรณ ๖”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 492)

อาโปในตรีโทษ ทำให้ร่างกายชุ่มชื้น เหงื่อออกมาก ดิ่งทั่วตัว กินอาหารได้น้อย ให้กระหายน้ำ ขัดอก ในท้องเป็นลมลั่น อยากของมัน ให้ร้อนและเย็นในอก เป็นไข้ ปากชุ่มและขมร้อน ดังปรากฏในข้อความว่า

๑๐ อเนิงเล่าอาโปธาตุ	วิปลาศจากกายจร
ตรีโทษที่ถาวร	ย่อมวิบัติกำเริบทวี
อาการสืบสามเพลง	กายตนเองชุ่มเศร้าศรี
เสโทย่อมมากมี	ให้ซึมซาบทั่วสารพวงค์
ดิ่งตัวทั้งหน้าตา	อาหารกินก็เบาบาง
ร้อนรณกมลหมาง	ระหายน้ำแลขัดอก
ในท้องเป็นลมลั่น	อยากของมันมักโกรธงก
ให้ร้อนแลเย็นออก	เป็นไข้จับดังเลือดพูน

ปากชุ่มแลมร้อน กลับเผ็ดหวานโทษทั้งมูล
อาโปตรีโทษหนุน แก่คนไข้ผู้ใดเป็น
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 493)

เดโชในตรีโทษ ทำให้ร้อนในท้อง ให้ตื่นมือตาย ให้ไอ เมื่อยวบไปทั่วร่างกาย ให้ผอมแห้ง ปวด
มวนท้อง ให้ร้อนในกาย วิงเวียนหน้าตา ให้สับสน มักเป็นลมมือเท้าสั่น ดังปรากฏในข้อความว่า

๑) หนึ่งโสธธาตุดะโช	จากกาโยวิบัติแปร
ตรีโทษที่ถึงแก่	กลเพศสิบสองประการ
ให้ร้อนที่ในท้อง	แลใส่พุงให้พลุ่งพล่าน
น้ำเดือดไม่เปรียบปาน	แล้วก็ให้ตื่นมือตาย
ให้ไอดังขลุ่ยขลุยก	ในลำคอทรวงอกหมาย
เมื่อยวบทั่วทั้งกาย	ให้ผอมแห้งปวดมวนท้อง
ร้อนรุ่มกายสกนธ์	ซึ่งภายในดังเพลิงกอง
เวียนวิงเวียนหน้าตาทม	ย่อมสับสนมักเป็นลม
มือสั่นแลตื่นสั่น	ให้ร้อนเสียวดังเพลิงรม
โทษสิบสี่ย่อมนิยม	ด้วยเดโชวิการสลาย
ผิแพทยเห็นอาการ	แห่งผู้ไข้อย่างห่างหาย
ตรีโทษมาถึงกาย	วิบัติโรคให้เคืองเข็ญ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 493 – 494)

วาโยในตรีโทษ ทำให้ผอมเหลือง...ผิวแห้งซุบซิด ให้จุกอก เป็นก้อนในอกและในท้อง ให้ร่าก ให้
สะอึก ให้เรอ หายใจสั้น หวานปาก ปวดศีรษะ เจ็บอก คันตัว ให้ผุดเป็นสีแดง ให้ไอ มัวหน้าตา ดัง
ปรากฏในข้อความว่า

๑) หนึ่งเสธธาตุดาโย	ภินทโกปด่าง
วิการออกจากองค์	ดังตรีโทษหากแปรปรวน
โทษสิบหกสถาน	ดังอาจารย์ท่านประมวญ
ผอมเหลืองบมิควร	แห้งซุบเศร้าวิหมอง
จุกอกเป็นก้อนอยู่	ในอุราแลในท้อง
ให้ร่ากอาการกอง	ให้สะอึกให้เรอเหียน
หายใจย่อมให้สั้น	ให้หวานปากมักอาเจียน
ร้อนอกทั้งปวดศีรษะ	ให้เจ็บอกให้คันตัว
ผุดแดงดังสีเลือด	โอบเหือดดังหิดมัว
หนักหน้าตาสลับ	ย่อมวิบัติเป็นมากหลาย ฯ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 494 – 495)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึง โทษ 3 ประการ คือ ลักษณะอาการ และยาสมุนไพรรักษาโทษ 3 ประการ ดังนี้

โทษติลมน้ำกำเดา ทำให้เป็นไข้ กระหายน้ำ ยอกเสียว วิงเวียนหน้าตา กระวนกระวาย ให้ขัดจมูก เจ็บศีรษะ ร้อนในคอ ขนลุก เจ็บทั่วร่างกาย หาวผิตปกติ โทษเพราะติลน้ำกำเดามีลมกระทบ ดังปรากฏในข้อความว่า

“อนึ่งโสตรคนโรค	เพื่อติลมน้ำกำเดา
เจือกันทั้งสามเล่า	ยอมเป็นไข้วิกรมมา
ซี้มักให้อยากน้ำ	แลยอกเสียวเป็นเวลา
มักวิงเวียนหน้าตา	มักให้กระวนกระวาย
ให้คัดซึ่งนาสิก	เจ็บศีรษะมิสบาย
ร้อนคอสะท้อนกาย	ทั้งโลมชาติขึ้นชูชัน
มิให้น้ำใจขึ้น	สบายจิตแต่สักวัน
หนึ่งโสตรทั้งกายนั้น	ยอมไข้เจ็บทั่วทุกแห่ง
ให้หาวเป็นพันนิก	ใช้ดังนี้ท่านสำแดง
โทษติลน้ำกำเดาแฝง	ทั้งโทษลมระดมลาม
ผู้แพทย์พิจารณา	ซึ่งโรคให้เห็นความ
แต่งยาประกอบตาม	ทั้งโอสถกำหนดมี”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 513)

ตรีโทษปิดตะเสมหะ ลม ทั้งสามนี้เจือกันเรียก สันนิบาต ทำให้เกิดอาการร้อน กระวนกระวาย เจ็บไปทั่วกาย ให้เชื่อมมืนไม่สมฤดู เย็นไปทั่วตัว วิงเวียนหน้าตา กินอาหารได้น้อย หน้าตาและร่างกายแดงเป็นสีเลือด เจ็บคอ เจ็บศีรษะ เจ็บหู ลื่นแข็ง กระด้าง ให้ร้อนเย็นเป็นไปต่าง ๆ เป็นตรีโทษวางยา ยากนัก ดังปรากฏในข้อความว่า

“ปิดตะเสมหะลม	ระคนเจือให้เกิดความ
มหาสันนิบาตตาม	คัมภีร์แพทย์แต่ก่อนมา
เหตุโรคประชุมพร้อม	บ่มีแพทย์พึงรักษา
ผู้นั้นจะมรณา	เพราะอาการจะนี้มี
ให้ร้อนกระวนกระวาย	ให้เจ็บกายทั่วอินทรีย์
เชื่อมมืนไม่สมประดี	เย็นสะท้อนทั้งกายา
พักตร์มีฉวีवल	ให้ริญจวนเวียนหน้าตา
อาหารที่ภูษา	ก็ยอมน้อยถอยลงไป
หน้าตาปรากฏแดง	ดังสีเลือดเห็นประจักษ์
สีกายยอมแดงนัก	ดังโลหิตก็ปนพาน
เจ็บคอแลเจ็บหัว	ให้เจ็บหูเป็นประมาณ
เจ็บร้าวกำเริบชาน	ทั่วทั้งกายไม่สบาย

ไม่อย่ากซึ่งข้าวปลา	จะนิทราหลับเลย
ชีวหาที่ตนเคย	ตวัดได้ให้กะด้าง
ชมเขาเช่นหวานอน	ให้เย็นร้อนเป็นต่างต่าง
ตัวแดงแลเหลืองอย่าง	ทาทมันละลายสี
ให้สูกแตกกระแหง	ดังหนึ่งแกล้งอ้อคคิ
หายใจไม่คล่องดี	ทั้งเข้าออกขัดเคืองนัก
ผู้ใดไขเช่นนี้	ถึงโทษตรีเห็นประจักษ์
วางยาเย่อมยากนัก	แพทย์พึงรู้ดังพรรณนา ฯ "

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 514 - 515)

สันนิบาต

เกิดโดยอาการเกี่ยวเนื่องกันของธาตุทั้ง 4 ที่มีการเสียสมดุลสืบเนื่องกันไป เมื่อกระทำครบสามธาตุ และย่างเข้าวันที่ 30 เรียกว่า เกิด สันนิบาต

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวถึง กำลังสมุฏฐาน หรือจำนวนวันที่แต่ละธาตุ จะมีการเปลี่ยนไปมี ธาตุอื่นมาแทรก คือ ปิดตะกระทำโทษ 7 วัน เสมหะกระทำโทษ 12 วัน และวาตะกระทำโทษ 10 วัน รวม 29 วัน ดังปรากฏในข้อความว่า

"อันกำลังสมุฏฐานนี้มีได้ ให้ตั้งปิดตะสมุฏฐาน เป็นต้น วาตะสมุฏฐานเป็นที่สุด คือให้นับแต่วัน แรกล้มไข้ลงนั้นเป็นกำหนดให้เที่ยง โดยกำลังสมุฏฐานนี้ คือ ปิดตะกำลัง 7 องค์ เสมหะกำลัง 12 องค์ วาตะกำลัง 10 องค์ ผสมเข้าด้วยกันทั้ง 3 สมุฏฐาน เป็น 29 องค์มีเศษ 1 บัมีควรแก่นับ ด้วยเหตุว่าเป็น องค์อาตติ และอนาคตระคนกัน

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 349)

นอกจากนี้ยังปรากฏข้อความในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวว่า

"เบื้องนี้จะกล่าวแจ้ง	ในตำแหน่งมูลโรค
กำหนดวันเวลา	ที่เกิดไข้ใดวิธี
วาตะสมุฏฐาน	กำหนดการเจ็ดราตรี
สิบวันอายุดี	เสมหะที่สิบสองวัน
สมุฏฐานทั้งสามนี้	มีกำหนดประมาณปัน
ผิส่งไปจากนั้น	คือส่งวันแต่เจ็ดไป"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 509)

เมื่อกระทำครบสามธาตุและย่างเข้าวันที่ 30 เรียกว่า เกิดสันนิบาต ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ สมุฏฐานวินิจฉัย ว่า

"ถ้าจะนับก็ 30 องศา คือ เดือน 1 สงเคราะห์ให้แจ้งในโทษอันจะประชุม กล่าวคือกองสันนิบาต ถ้ากำลังสมุฏฐานทั้ง 3 นี้ระคนกันเข้าเมื่อใด จัดได้ชื่อว่า พิกัดกองสันนิบาตเมื่อนั้น ถ้ายังไปพบกันได้พร้อมกัน ขณะใด ก็ยังมีได้พร้อมกันขณะใด ก็ยังมีได้ชื่อว่าพิกัดแห่งกองสันนิบาตขณะนั้น เหตุว่าเจือระคนพร้อมกัน ทั้ง 3 ถึงกำหนดแลหย่อนกว่ากำหนดดูจะมีไปข้างหน้านั้น"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 349)

นอกจากนี้ยังปรากฏข้อความในคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวว่า

“ลวงสืบแลสืบสอง	ตามทำนองกำหนดไว้
โรคพลันกำเริบใหญ่	บ่เสื่อมสร้างบางบันเทา
โทษเติมเพิ่มทวี	มีอันปนระคนเคล้า
เลือดลมแลเก่าเตา	เสลดแทรกวิกลใน
ถ้าพร้อมด้วยโทษสี่	ดังเช่นที่กล่าวมาใช้
อาจารย์ท่านชานไข	สันนิบาตประกาศนาม”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 509)

มหาสันนิบาต

เมื่ออาการหนักมากจนกระทำโทษต่อธาตุดิน กระทำโทษครบ 4 ธาตุ เรียกว่า เกิด มหาสันนิบาต เป็นอาการเสียสมดุลประชุมกันด้วยธาตุทั้ง 4 ดังข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวว่า

"สมุฏฐานปถวินี้จะได้เป็นชาติจลนะขึ้นนั้นหามิได้ ต่อเมื่อใดสมุฏฐานทั้ง 3 สิ่งใดสิ่งหนึ่งกิดเป็นชาติ จลนะขึ้นแล้ว สมุฏฐานปถวิก็พลอยมีกำลังขึ้น แลสมุฏฐานทั้งปวงก็กำเริบแรงขึ้นกว่าเก่า เหตุว่าปถวิเป็นที่ ตั้งแห่งภูมิโรคทั้งหลาย และเป็นที่ค้ำชูอุดหนุนอุปถัมภ์แห่งโรคขึ้นให้จำเริญดังนี้ นามชื่อว่ามหาสันนิบาต คือสันนิบาตกองใหญ่ เหตุว่าจุสมุฏฐานธาตุนั้น พร้อมโดยลำดับดูจากกล่าวมาแล้วนั้น"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 529)

อายุโรค

ในการเกิดโรคที่เกี่ยวข้องกับวัย คือ วัยเด็ก วัยกลาง วัยชรา จะเริ่มต้นที่ธาตุใดก่อน โดยเชื่อว่า วัยเด็ก (ปฐมวัย) เกิดธาตุน้ำก่อน แล้วตามด้วยธาตุไฟและธาตุลม ตามลำดับ วัยกลาง (มัชฌิมวัย) เกิดธาตุไฟก่อน แล้วตามด้วยธาตุลมและธาตุน้ำ ตามลำดับ วัยชรา (ปัจฉิมวัย) เกิดธาตุลมก่อน แล้วตามด้วยธาตุน้ำและธาตุไฟ ตามลำดับ

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย อธิบายว่า "อันกำลังสมุฏฐานนี้มีได้ผ่อนตามอายุ ถ้าแลพยาธิโรคบังเกิดขึ้นในระหว่างสมุฏฐานอันใด ๆ กิดให้ตั้งปิตตะสมุฏฐานเป็นต้น วาตะสมุฏฐานเป็นที่สุด" (คัมภีร์แพทยศาสตร์ สงเคราะห์ฉบับหลวง. 2450 : 349) อายุของโรค มักบอกรายละเอียดได้ไม่ชัดเจนว่า เกิดธาตุอะไรก่อน จากข้อความในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย กล่าวว่า ให้ใช้ปิตตะ (ธาตุไฟ) ตั้งต้นก่อนเสมอ ธาตุทั้ง 3 หมวดนี้

บางที่เรียกว่า ตรีธาตุ หมายถึง ปิตตะ วาตะ เสมหะ แพทย์แผนไทยจะใช้เป็นหลักในการวินิจฉัยอาการว่าเป็นอาหารทางลม ไฟ หรือน้ำ เพื่อจะได้ใช้ยาบำบัดรักษาให้ถูกต้องกับความเจ็บป่วยที่เกิดขึ้น

3.5 สรุปการวินิจฉัยโรค

ในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ของพระยาพิศณุประสาทเวช ได้แสดงให้เห็นถึงวิธีการตรวจและวินิจฉัยโรค โดยอาศัยประวัติส่วนตัวของผู้ป่วย การซักประวัติโรคจากการบอกเล่าของผู้ป่วยทั้งอดีตและปัจจุบัน ลักษณะอาการที่สังเกตได้ด้วยตาเปล่า รวมถึงการตรวจด้วยมือเปล่าเป็นหลัก เมื่อตรวจอาการต่าง ๆ ได้พอที่จะทำความเข้าใจโรคได้แล้ว จึงจะทำให้การวินิจฉัย สามารถทำได้ดังต่อไปนี้คือ

กลุ่มอาการที่มีลักษณะโรคชัดเจน

โรคที่มีลักษณะโรคชัดเจน เป็นกลุ่มอาการที่ไม่ใช่ลักษณะเฉพาะโรค สามารถทำการวินิจฉัยตามลักษณะของธาตุ 4 จำแนกตามธาตุย่อยทั้ง 42 หากเจ็บป่วยหรือพิการ มักพบอาการหรือลักษณะโรคชัดเจน และมีการตั้งชื่อไว้ตามอาการป่วยของคนไข้ เพื่อจะเป็นที่กำหนดรู้จักได้ว่า อาการของโรคแต่ละอย่างมีชื่อเรียกกำหนดเฉพาะหากมีการตั้งชื่อไว้ และมีแบบแผนการรักษาตามตำราแน่นอน ก็จะแต่งปรุงยารักษาตามนั้น เช่น โรคเริ่ม กลาก เกลื้อน ริดสีดวง นิ้ว ประดง กษัย ไช้หวัด ฯลฯ เป็นต้น โรคเหล่านี้ได้มีการสรุปไว้ชัดเจนในคัมภีร์ เช่น คัมภีร์โรคนิทาน คัมภีร์ตักกศิลา คัมภีร์กษัย แต่มีบางคัมภีร์ที่กล่าวถึงความไม่สมบูรณ์ของธาตุ เช่น คัมภีร์ธาตุวิภังค์ ความไม่สมดุลย์ของธาตุที่มีผล ทำให้เกิดความเจ็บป่วยเกิดการเปลี่ยนแปลงในร่างกาย จะมีการกำหนดเรียกชื่อตามธาตุที่ไม่สมดุลกันว่า ธาตุพิการ หรือธาตุแตก เช่น ผมพิการ หน้งพิการ ปอดพิการ โลหิตพิการ ตับพิการ ฯลฯ

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง ลักษณะความพิการของปถวิธาตุ การรักษาโรคเกี่ยวกับการพิการของธาตุทั้ง 4 โดยกล่าวถึง ความพิการปถวิธาตุ ดังปรากฏในข้อความว่า

“ผมพิการ ถ้าพิการทำให้เจ็บสมองเจ็บหัว ให้ผมร่วง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 463)

“หน้งพิการ ให้หน้งสากหน้งซาไป ถ้ามดหรือแมลงวันจะได้จะจับก็ไม่รู้สึกกาย ให้แสบร้อนยิ่งนัก เรียกว่า เป็น กัมมิโทษ (คือโทษเกิดแต่กรรม)”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 471)

“ปอดพิการ ปอดเมื่อพิการแตกก็ดี อาการดูไข้พิษ คือ ภาพขึ้นในปอดให้ร้อนอก กระหายน้ำ แล้วหอบจนโครงลด ให้กินน้ำจนปอดลอย จึงหายอยาก บางทีให้อาเจียนน้ำออก จึงจะหายอยาก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 574)

คัมภีร์ตักกศิลา กล่าวถึง ไช้สุวัตโดยมีอาการไข้ ครั่นเนื้อครั่นตัว เป็นตุ่มใส อยู่เป็นแถว มีลักษณะคล้ายงู ทำให้ปวดแสบปวดร้อน ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะกล่าวด้วยลักษณะไข้สูงวัด(ตัววัด) บางทีมีอาการให้จับสะท้อนร้อนสะท้อนหนาว ลักษณะให้ปวดศีรษะ บางทีก็ไม่วิบ เป็นเม็ดทรายขึ้นมาเป็นแถว ขึ้นมามีสัญญาณดังงูเม็ดพอง ๆ เป็นเงาหนองก็มี ถ้าสตรีเป็นข้างซ้าย ถ้าบุรุษเป็นข้างขวา แลข้ามสันหลังไป รักษาไม่ได้ กระทำพิษสงร้อนดุจดั่งเพลิงจุด”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 574)

คัมภีร์กษัย กล่าวถึงกษัยราก เกิดเพราะลม อาการให้อาเจียนลมเปลา ให้ท้องร่วงให้ตั้งไปทั้งกาย ดังข้อความว่า

“สิทธิการิยะ จะกล่าวลักษณะกษัยโรค อันบังเกิดขึ้นเป็นอุปาทิกะ คือ กษัยรากนั้นเป็นคำรบสอง บังเกิดเพื่อลมร้อง ให้อาเจียนลมเปลา แลให้ล้นอยู่ในท้องดังจอก ๆ แลให้ตั้งไปทั้งกาย ดุจบุคคลเอาเชือกมารัดไว้ ให้ผู้นั้นร้องครางอยู่ทั้งกลางวันทั้งกลางคืนมิได้ขาด ดังจะกลัดใจตาย ดุจกล่าวมาดังนี้”

คัมภีร์มูจนาปักขันทิกา กล่าวถึง โรคนี้ ว่ามี 4 จำพวก โดยกล่าวถึง นิวตिलाปน เกิดจากปุน น้ำหนักเมื่อกลืนเข้าไปจะเป็นตะกอนจุลช่องปัสสาวะ ทำให้เจ็บปวด ร่างกายผอมเหลือง ดังข้อความว่า

“สิทธิการิยะ ท่านกล่าวไว้ในสารโณลกโน้นแล้ว ที่นี้จะว่าแต่ประเมเห คือ นิว 4 จำพวก นิวตिलाปน 1 นิวเนื้อ 1 บานทะโรค 1 กษัยกล่อน 1 จะว่าด้วยนิวตिलाปน มักเกิดเพื่ออาไปธาตุ แลผู้ใดกินหมากมากมักกลืนน้ำหมากเข้าไปเนื่อง ๆ ปุนที่กินกลืนเข้าไปนั้น ที่จะได้ออกมากับมูตรคุณนั้นหาไม่ กินอนเป็นตะกอนคุมเป็นก้อนปรวดอยู่ในกระเพาะมูตร ก็พอกเข้าเป็นลูกกลมดังเมล็ดบัว แลมักออกมาจุลช่องทวารปัสสาวะ แต่เมื่อจะถ่ายปัสสาวะแต่ละครั้งนั้น ให้เจ็บปวดเป็นกำลัง ดันรนไปดังจะขาดใจตาย แลให้กายนั้นผอมเหลือง”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 554 - 555)

กลุ่มอาการที่มีลักษณะโรคไม่ชัดเจน

โรคที่มีลักษณะไม่ชัดเจน เป็นกลุ่มอาการที่ไม่ใช้ลักษณะเฉพาะโรค มักพบมีหลายอาการและหลายอวัยวะ การวินิจฉัยต้องใช้หลักสมดุของ ธาตุ 4 โดยพยายามสรุปให้ได้ ว่า อาการเจ็บป่วยที่เป็นอยู่เหล่านั้นเป็นอาการของธาตุใดหย่อน กำเริบ หรือพิการ ซึ่งอาการเจ็บป่วยได้แบ่งเป็น 3 สมุฏฐาน คือ เจ็บป่วยด้วยดี (ปัตตะสมุฏฐานอาพาธา) เจ็บป่วยด้วยเสลด (เสมหะสมุฏฐานอาพาธา) และเจ็บป่วยด้วยลม (วาตะสมุฏฐานอาพาธา)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึง พิกัดสมุฏฐานธาตุ ทั้ง 3 คือ พิกัดสมุฏฐานปัตตะ พิกัดสมุฏฐานวาตะ และพิกัดสมุฏฐานเสมหะ ว่า

“อนึ่งโสตจะกล่าวการ	สมุฏฐานเป็นคำมูล
พุทธรัตนตรัสบันฑูร	ซึ่งมูลโรคสามประการ
ปัตตะแลเสมหะ	แลवादสมุฏฐาน
ทั้งสามโดยประมาณ	เป็นอาทิให้กังวล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 497)

เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ (2537 : 3 - 4) กล่าวว่า การเจ็บป่วยที่เกิดขึ้นจากสาเหตุของการเสียสมดุลของธาตุทั้ง 4 นั้นมักแสดงออกด้วยอาการต่างๆ อาการที่เจ็บป่วยอยู่เสมอ และการเจ็บป่วยในปัจจุบันเป็นอาการของธาตุใด อวัยวะใดกำเริบ หย่อน หรือพิการ เป็นการหาสมุฏฐานว่าเจ็บป่วยด้วยธาตุใด ดังนี้

“ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) มีอยู่ 20 ประการ การแพทย์แผนไทย ถือว่ามีธาตุที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ หัวใจ (หทัย) อาหารใหม่ (อุทรียะ) อาหารเก่า (กริสะ)

ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มี 12 ประการ การแพทย์แผนไทย ถือว่ามีธาตุที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ คอเสมหะ อูระเสมหะ อุทเสมหะ

ธาตุลม (วาโยธาตุ) มี 6 ประการ การแพทย์แผนไทย ถือว่ามีธาตุที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ หทัยวาตะ สัตถกวาตะ สุนนาวาตะ

ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มี 4 ประการ การแพทย์แผนไทย ถือว่ามีธาตุที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยบ่อย ๆ 3 ประการ คือ พัทธปิตตะ อพัทธปิตตะ และกำเดา”

ดังที่คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง พิกัดสมุฏฐานธาตุแต่ละธาตุกำเริบ หย่อน และพิการ ว่า

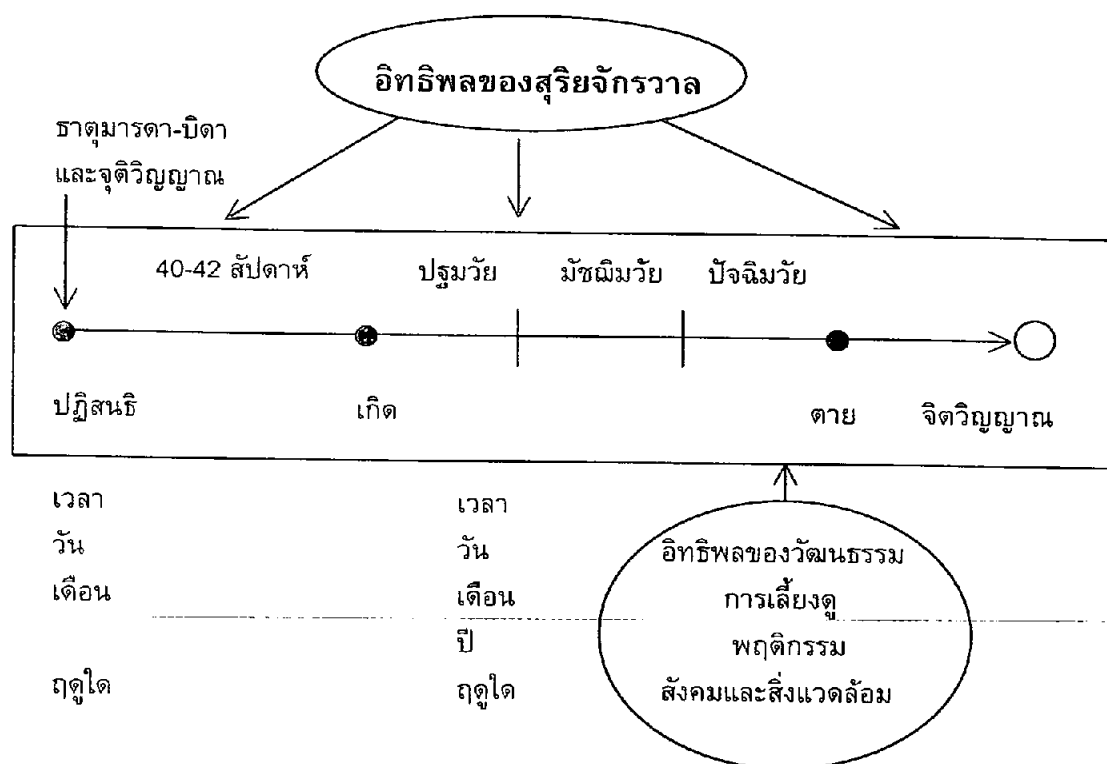
“จึงมีคำปฐาณา ถามว่า ลักษณะโทษทั้ง 15 ประการ แลมหาภูตรูปในกองสมุฏฐานประชุมละ 3 ละ 3 ให้กำเริบ, หย่อน, พิการนั้นด้วยเหตุดังๆ”

“วิสัยชนว่า สมุฏฐานมหาภูตรูปนั้น คือ พัทธปิตตะ, อพัทธปิตตะ, กำเดา ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัดกองสมุฏฐานเตโช คือ หทัยวัตถุ สัตถกวัตถุ สุนนา ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัดกองสมุฏฐานวาโย คือ คอเสมหะ, อูระเสมหะ, อุทเสมหะ ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัดกองสมุฏฐานอาโป คือ หทัย, อุทรียะ, กริสะ ทั้ง 3 นี้เป็นพิกัดกองสมุฏฐานปถวี แต่สมุฏฐานปถวีนี้จะได้เป็นชาติจนจะขึ้นนั้นหาไม่ได้ ต่อเมื่อใดสมุฏฐานทั้ง 3 สิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ตีเป็นชาติจนจะขึ้นแล้ว สมุฏฐานปถวีก็พลอยมีกำลังขึ้น แลสมุฏฐานทั้งปวงก็กำเริบแรงขึ้นกว่าเก่า เหตุว่าปถวีเป็นที่ตั้งแห่งภูมิโรคทั้งหลาย แลเป็นที่ค้ำชูอุดหนุนอุปถัมภ์แห่งโรคขึ้นให้จำเริญดังนี้ นามชื่อว่าหาสนันนิบาต คือ สันนิบาตกองใหญ่ เหตุว่าจุตสมุฏฐานนั้น พร้อมโดยลำดับดุจกล่าวมาแล้วนั้น”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 528 - 529)

นอกจากนี้ การทำความเข้าใจต่อการเสียสมดุล ต้องคำนึงถึงธาตุเจ้าเรือนด้วยว่า ธาตุกำเริบขณะปฏิบัติ ในกรรมภพเป็นอย่างไร บุคลิกลักษณะนิสัยปัจจุบันเป็นอย่างไร เปลี่ยนแปลงหรือไม่ เช่น ถ้าผู้ป่วยมีอาการไข้ ตัวร้อน และท้องเสียถ่ายเหลวมาก หมายความว่า การเจ็บป่วยครั้งนี้เป็นอาการของธาตุไฟ และธาตุน้ำ (อุทเสมหะ) หากธาตุเจ้าเรือนเป็นธาตุไฟ บุคลิกปัจจุบันเป็นธาตุน้ำ การเจ็บป่วยครั้งนี้สอดคล้องกับจุดอ่อนทางสุขภาพที่ติดตัวมาผู้ป่วยจึงมีแนวโน้มที่จะเจ็บป่วยด้วยธาตุไฟและธาตุน้ำ อันเป็นผลมาจากธาตุเจ้าเรือนของผู้ป่วยเอง

เมื่อตรวจอาการต่าง ๆ ได้พอที่จะทำความเข้าใจโรคได้แล้ว จึงวินิจฉัยถึงสมุฏฐานของโรคและมูลเหตุของโรค การตรวจสมุฏฐาน มีหลักวิธีโดยพิจารณาจากหาสาเหตุของโรคตามสมุฏฐานต่าง ๆ เพื่อให้รู้ลักษณะของโรค สรุปเป็นสภาวะของผู้ป่วย (รูปที่ 9)

ภาพประกอบ 9 วิธีชีวิตกับอิทธิพลต่าง ๆ

ที่มา : จากหนังสือการแพทย์แผนไทย การแพทย์แบบองค์รวม. (2539 : 55)

สมมุติฐานของโรค

ผู้ป่วยมีอวัยวะหรือธาตุใดพิการ อยู่ในกองธาตุสมุฏฐานและพิภคอะไรรวมถึงธาตุเจ้าเรือน หรือธาตุกำเนิดเป็นธาตุอะไร

ผู้ป่วยเกิดเจ็บไข้ในวันเดือนใด	อยู่ในกองสมุฏฐานฤดูและพิภคอะไร
ผู้ป่วยล้มเจ็บอายุเท่าใด	อยู่ในกองสมุฏฐานมีวัยและพิภคอะไร
ผู้ป่วยล้มเจ็บเวลาใด	อยู่ในกองสมุฏฐานเวลาและพิภคอะไร

เริ่มแรกเจ็บไข้ในวันเวลาใด เหตุที่ป่วย อาการหนักเบาในช่วงเวลาในวันหนึ่ง ๆ และอาการปัจจุบันเป็นอาการของธาตุใด ผู้ป่วยอยู่ในภูมิประเทศชนิดไหน ในประเทศสมุฏฐาน อากาศและพิภคอะไร

ความประพฤติดีที่เคยชิน ในพฤติกรรมทั้ง 8 ประการ คือ อิริยาบถต่างๆ รวมทั้งภาวะจิตใจของผู้ป่วยเอง มีพฤติกรรมใดที่สงสัยว่าเป็นปัจจัยที่เอื้ออำนวยทำให้เกิดโรค

การถามประวัติ การตรวจร่างกาย การตรวจอิทธิพลของดวงดาวและสุริยจักรวาล และการตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษเหล่านี้ ย่อมเป็นหลักประมวลโรค ตามสมุฏฐานและพิภคใดที่มีน้ำหนักมากกว่า รวมทั้งการตรวจกิริยาอาการประเภท แล้วสมมุติเป็นชื่อโรค เมื่อได้สรุปสภาวะของผู้ป่วยเพื่อนำมาพิจารณาประกอบการวินิจฉัย กลุ่มอาการที่มีลักษณะโรคชัดเจนและกลุ่มอาการที่มีลักษณะโรคไม่ชัดเจน เพื่อให้ทราบถึงสิ่งที่มีผลต่อผู้ป่วย และสรุปสภาวะรวมว่า ผู้ป่วยมีสมุฏฐานใดมากที่สุดและสอดคล้องกับอาการที่เป็นอยู่ในขณะนี้หรือไม่ โดยให้การวินิจฉัยว่า คนไข้มีอาการเช่นไร มีโรคชนิดใด ชื่ออะไร โรคนั้น ๆ มีที่เกิดจากอะไร เป็นต้นเหตุ สมุฏฐานอะไร พิกัดอะไรขาด-เกิน จึงเป็นเหตุให้เกิดโรคได้ โรคลักษณะนี้ จะรักษาด้วยวิธีการใด ควรใช้ยารสอะไร สรรพคุณแก้อาการใดวางยาให้ตรงกับธาตุ (ถั่วเขียว หย่อน พิการ) ให้ถูกต้องกับ ฤดู อายุ กาลเวลา และประเทศ

จะเห็นได้ว่าการใช้ยารักษาโรคหรือบรรเทาอาการต่าง ๆ จำเป็นต้องรู้จักวิเคราะห์โรคหรือการตรวจวินิจฉัยโรคด้วยความรอบคอบถี่ถ้วน โดยให้ตรงกับสมุฏฐานนั้น ๆ แต่ในการตรวจวินิจฉัยโรคนี้ ควรให้ความสำคัญกับธาตุทั้งสาม เพราะบรรดาโรคภัยไข้เจ็บ ย่อมเกิดจากธาตุทั้งสาม คือ ปิตตะสมุฏฐาน อาพาธา (เจ็บไข้ด้วยดี) เสมหะสมุฏฐานอาพาธา (เจ็บไข้ด้วยเสลด) และวาตะสมุฏฐานอาพาธา (เจ็บไข้ด้วยลม) ดังที่คัมภีร์ฉันทศาสตร์กล่าวว่า “หนทางทั้งสามแห่ง (ปิตตะ วาตะ เสมหะ) เร่งจัดแจงอยู่รักษาห้ามอย่าให้เข้าศึกมา ปิดทางได้จะเสียที” (คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 3) ทั้ง 3 อย่างนี้เป็นเหตุให้เกิดโรคมกกว่าอย่างอื่น ในส่วนของการตรวจวินิจฉัยโรคนั้นมีหลักอยู่ 5 ประการ คือ การถามประวัติ การตรวจร่างกาย การตรวจอิทธิพลของดวงดาวและสุริยจักรวาล การตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ แล้วจึงสรุปการวินิจฉัยลงความเห็นว่าเป็นโรคอะไร และกำหนดวิธีการในการรักษาต่อไป

บทที่ 4

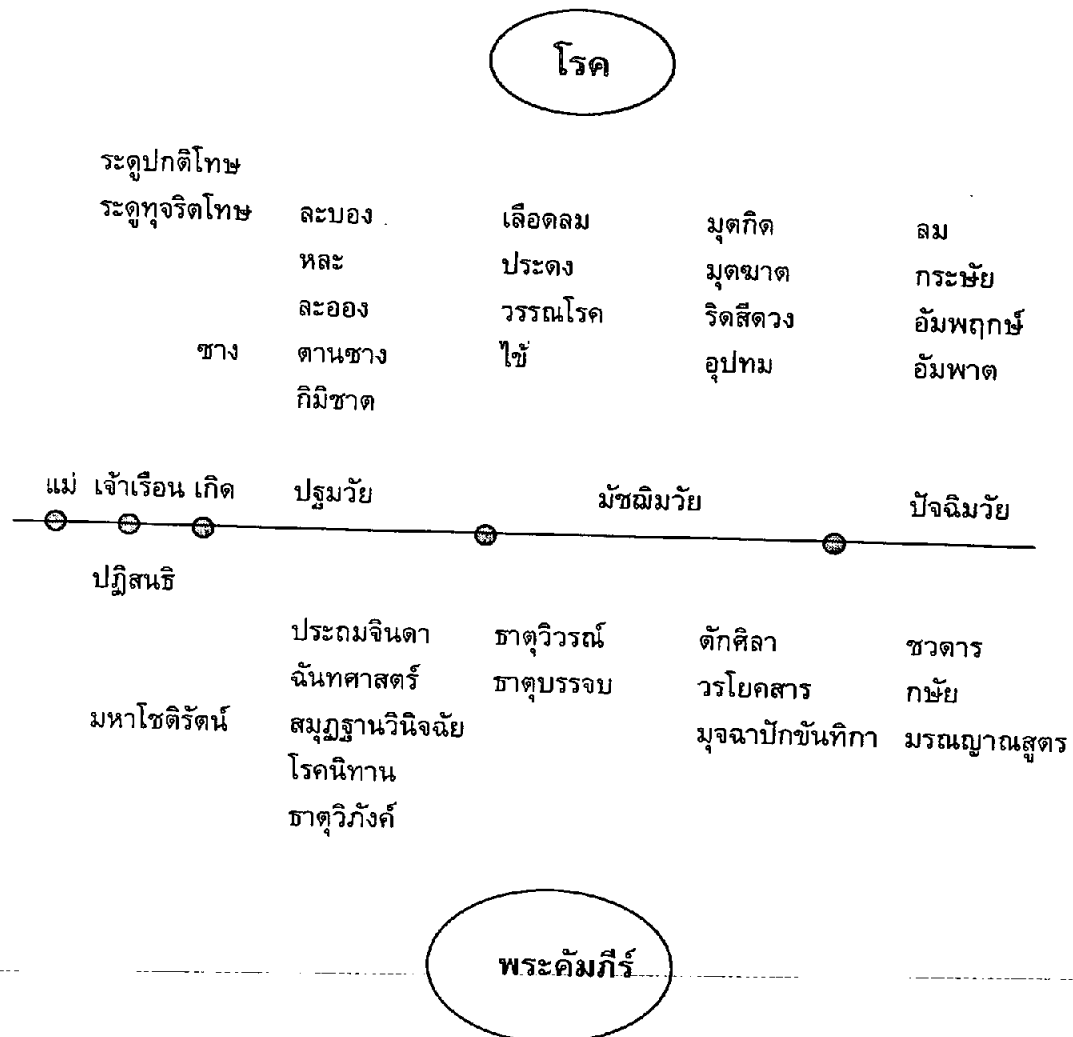
วิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค

คำว่า โรค เพิญญา ทรัพย์เจริญ (2537 : 2) กล่าวว่า มาจากภาษาบาลี เรียกว่า โรโค หรือ โรคาค ความหมายซึ่งบันทึกไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ผู้ที่เป็นโรคจะมีการแสดงของธาตุสี่พิการ หมายถึง การผันแปรหรือผลิตแปลกไปจากธรรมชาติหรือปกติ หรือแตก

การรักษาโรคเป็นเรื่องสำคัญมาก ภายหลังจากการตรวจสังเกตและวินิจฉัยโรคโดยถี่ถ้วนแล้ว จึงลงความเห็นว่าเป็นโรคอะไร ควรใช้ยาอะไรทำการบำบัดรักษาโรคหรือบรรเทาอาการต่าง ๆ การป้องกันบำบัดโรคของสังคมไทยแต่โบราณมานั้น ประทีป ชุมพล (2541 : 138) กล่าวว่า เกิดจากการผสมผสานระหว่างการแพทย์พื้นบ้าน อันมีรูปแบบการปฏิบัติการรักษาด้วยเวทมนต์คาถา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และสมุนไพร กับการแพทย์ของอินเดียที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา แนววิถีทางการรักษาโรคแบบพื้นบ้านของไทย ซึ่งมีปรากฏในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง จึงต้องพิจารณาปัจจัยที่เกี่ยวข้องควบคู่ไปกับการรักษาโรคในรูปแบบต่าง ๆ ดังนี้

4.1 การรักษาทางร่างกาย

คนในสังคมไทยในอดีตนั้นมีความเชื่อเรื่องลัทธิวิญญาณนิยมเป็นพื้นเดิมอยู่แล้ว คือเชื่อว่า มนุษย์และสิ่งแวดล้อมในธรรมชาติ มีองค์ประกอบอยู่ 2 ส่วนที่มีความสัมพันธ์กันที่เป็นรูปธรรมคือร่างกาย และส่วนที่เป็นนามธรรม คือ จิตวิญญาณ มนุษย์จึงประกอบด้วยกายกับใจ เพิญญา ทรัพย์เจริญ (2542 : 38) กล่าวว่า การแพทย์แผนไทยมีความเชื่อว่า ชีวิต คือ ขันธ์ห้า ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ร่างกาย คือ มหาภูตรูปสี่ ซึ่งอยู่ในรูปนั้นเอง นั่นคือประกอบด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ ร่างกายจะสมบูรณ์ได้ด้วยการสมดุลของธาตุทั้งสี่และเชื่อว่า การเกิดโรคภัยไข้เจ็บเกิดจากธรรมชาติ ได้แก่ อิทธิพลของธาตุเจ้าเรือนที่มีมาแต่กำเนิด เกิดจากอายุ คือ ธรรมชาติ สัจธรรมของความเสื่อม การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เกิดจากอิทธิพลของฤดูกาล ความร้อน – ความเย็น อิทธิพลของกาลเวลา ได้แก่ ดวงดาวต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และอิทธิพลของพฤติกรรมมนุษย์เอง มนุษย์จึงจำเป็นต้องพยายามปรับตัวให้เข้ากับปัจจัยหรือสมุฏฐานต่าง ๆ เพื่อให้ร่างกายและชีวิต (ขันธ์ห้า) สมดุล ไม่เจ็บป่วยหรือให้ทรمانน้อยที่สุดจนสิ้นอายุขัย การรักษาจึงมุ่งเน้นที่การแก้สมดุลของธาตุทั้งสี่ มนุษย์จึงเหลือทางเลือกคือ การปรับตนเองด้วยการกินยาสมุนไพร อาหารสมุนไพร และการปรับปรุงพฤติกรรมที่ทำลายความสมดุลของธาตุทั้ง 4 (รูปที่ 10)

ภาพประกอบ 10 การเจ็บป่วยที่สำคัญแต่ละช่วงวัยกับพระคัมภีร์ด้านแพทย์แผนไทย

ที่มา : จากหนังสือการแพทย์แผนไทย การแพทย์แบบองค์รวม. (2539 : 56)

การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นวงจรชีวิตของมนุษย์ ซึ่งมีความสำคัญทุกขั้นตอน โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดการเจ็บป่วย การบำบัดรักษาโรค โดยการนำพืชสมุนไพรมาปรุงยาในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อบำบัดรักษา (2542 : 110) กล่าวว่า สมุนไพร หมายถึง ส่วนที่ได้จากพืช สัตว์ และแร่ธาตุที่ยังไม่ได้ผสมหรือแปรรูปใด การเลือกใช้สมุนไพรมาทำยารักษาโรคต่าง ๆ โดยนำมาผสมปรุงหรือแปรสภาพ เรียกว่า ยาสมุนไพร

การรู้จักยาสำหรับบำบัดรักษาโรค การรู้จักวัตถุต่าง ๆ สำหรับนำเอามาปรุงเป็นยาสมุนไพร รักษาโรค จึงต้องรู้หลักใหญ่ ๆ 4 ประการ คือ รู้จักตัวยา รู้จักสรรพคุณยา รู้จักพิษภัยยา และรู้จักการปรุงยา เพื่อป้องกันอันตรายจากยาสมุนไพร และสามารถปรุงยาได้อย่างมีคุณภาพ ดังที่คัมภีร์วชิโรดาสาร กล่าวว่า

“ในวิปริตลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า แพทย์ 1 ยา 1 คนไข้ 1 คนพยาบาล 1 ทั้ง 4 ประการนี้เป็นองค์แห่งการรักษา อนึ่งแพทย์หายาได้คล่องดังใจก็ดี ได้คนพยาบาลเป็นที่ชอบใจก็ดี ทำยาได้เร็วดังใจก็ดี ทั้ง 4 ประการนี้เป็นสิทธิที่จะให้โรคหาย ถ้าขาดแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใด ชื่อว่า วิปริตลักษณะ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 361 – 362)

“ในอภิสังคัมปัตติลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า แพทย์ผู้ใดกอร์ปด้วยองค์ 4 ประการ คือ ได้ศึกษาวิชาแพทย์ในสำนักอาจารย์ ถึง 7 คน 1 มีวิชาแพทย์อันได้เรียนรู้โดยชัดเจน 1 ฉลาดในกิริยาที่จะรักษาโรคต่าง ๆ 1 ไม่อาลัยแก่ลาภ มีกายวาจาแลใจบริสุทธิ์ 1 แพทย์มีองค์ 4 ประการนี้ ชื่อว่า อภิสังคัมปัตติลักษณะ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 362)

“ในปริจาริกสัมปัตติลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า คนผู้พยาบาลไข้นั้นให้ประกอบไปด้วยองค์ 4 ประการ คือ มีสติกำลังปัญญาอาจแสวงหาหาได้โดยเร็ว 1 มีใจรักสนิทในคนไข้ 1 มีความกรุณาอภัยาภัยที่จะให้คนไข้หายโรค 1 มีความเพียรหมั่นเอาใจใส่ดูแลที่จะให้คนไข้กินยาทุกเวลา 1 ถ้าได้คนพยาบาลไข้ซึ่งประกอบด้วยองค์ 4 ประการนี้ คือ ชื่อว่า ปริจาริกสัมปัตติลักษณะ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 363)

การรู้จักตัวยา ให้รู้จักรูป รู้จักสี รู้จักกลิ่น รู้จักรส และรู้จักชื่อของ พืช สัตว์ วัตถุ แร่ธาตุ ทุกชนิดที่จะนำมาปรุงยา เพื่อป้องกันความผิดพลาดและอันตรายจากการใช้ยาผิดชนิด ดังคัมภีร์วชิโรดาสาร กล่าวว่า

“มีเนื้อความว่า แพทย์ผู้ใดรู้แล้ว ซึ่งหมู่แห่งยาที่ดี ซึ่งคุณแห่งยาที่ดี พึงประกอบให้ต้องด้วยโรคทั้งหลาย โดยสมควรแก่สรรพยาแลโรคนั้น ๆ เหตุตั้งนั้นจึงให้รู้ซึ่งทรัพย์คุณ และทรัพย์คุณ ในพระคัมภีร์วชิโรดาสารนี้ อันว่าโอสถมียาอันเกิดสูงพันดิน 1 ชังคะมทรัพย์ ยาอันเกิดเพราะสัตว์มีเท้า 1 เป็น 3 ประการดังนี้

อันว่าพืชุดอันมีกำลัง มีทองเป็นอาทิ มีเกลือเป็นที่สุด บรรดาเกิดในปถพี ได้ชื่อว่า โภกมะทรัพย์ อุพพิททรัพย์มี 4 ประการ คือวณะปะตะยะ 1 วณะปะติ 1 วิรุพท 1 โอสถิ 1 คือ ประกอบด้วยดอกแลผล ชื่อวณะปะตะยะ ทรัพย์ที่ไม่มีดอกแลผล ชื่อวณะปะติ เครือเถากับทรัพย์ต้นเล็ก ๆ ชื่อวิรุพท ทรัพย์ที่มีผลคือแล้วต้นตายชื่อโอสถิ น้ำมัน น้ำมันเนย กูร 3 สิ่งนี้เป็นอาทิ ชื่อว่า ชังคะมทรัพย์”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 373)

การรู้จักรูป หมายถึง การรู้จักพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ ว่าแต่ละชนิดที่นำมาทำยาว่ามีรูปลักษณะอย่างไร

พืชวัตถุ ต้องรู้จักว่า พรรณไม้นชนิดนี้ส่วนใด คือ ดอก เกสร ผล เมล็ด กระพี้ ยาง แก่น ราก เป็นต้น ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์สรรพคุณว่า

“กระวานนั้น ใบ กระทำให้วโยเดินลงเบื้องต่ำ และแก้ไขอันเหงาง่วง แก้เสมหะ ผลนั้น กระจายซึ่งเสมหะและวโย โลหิต ดอก แก้โรคอันบังเกิดในจักษุอันเปื่อยเน่า เปลือก แก้ไขอันเป็นอชินโรคและอชินธาตุ กระพี้ ตั้งขึ้นโรคแต่ผิวหนัง แก่น กระจายเสียซึ่งพิษทั้งปวง ราก สंहารเสียซึ่งโลหิตอันเน่าเป็นก้อนอยู่ในอุทรให้ตก”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 286)

“สะเดานั้น มีรสอันขม ฝาด เย็น ใบ กระทำให้ระมัดในท้อง บำรุงเพลิงธาตุ กระทำให้อาหารงวด ดอก แก้พิษโลหิตอันบังเกิดแต่กำเดา แก้วริดสีดวงในลำคอให้คันตุจตัวพยาธิไต่อยู่ ผล แก้ลมหทัยวาท แลลมสันตะกะวาท และลมอันบังเกิดแต่กองปิดตะสมุฏฐาน เปลือก แก้บิดและมูกเลือด กระพี้ แก้ตีบอันเพ้อคลั่ง แก่น แก้ลมอันกระทำให้คลื่นเหียนอาเจียน และลมอันผูกกลัดทวาร ราก แก้เสมหะอันเป็นสนับอยู่ภายในท้อง และแก้เสมหะอันติดอยู่ในลำคอให้ตก”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 291)

ในคัมภีร์วรโยคสาร กล่าวว่า

“ในไตรลักษณ์บัตติลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า แพทย์จะเก็บยา (ทางเครื่องยา) นั้น ถ้าสิริระฤตุคิมหันตะฤตุ 2 ฤตุนี้ให้เก็บราก เหมันตะฤตุให้เอาแก่น แลฤตุทั้ง 6 ให้เอาเปลือก ยาง หัว ถ้าหน้าดอกให้เอาดอก ถ้าหน้าผลให้เอาผลเถิด ลักษณะดังกล่าวมานี้ชื่อว่า ไตรลักษณ์บัตติลักษณะ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 362)

สัตว์วัตถุ ต้องรู้จักว่า อวัยวะของสัตว์ส่วนใดเป็น ขน หนัง เขา นอ งา เขี้ยว ฟัน กราม กระดูก ดี เป็นต้น ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ว่า

“ยาชื่อจักรวาทผาครอบ แก้พิษไข้ทั้งปวง สารพัดพิษอันใด ๆ ก็ดี พิษกาฬภายในภายนอก ให้กลุ่มในใจก็ดี และพิษกาฬทั้งปวง 700 จำพวกที่มีได้ขึ้นมาทำพิษ คุดอยู่ในหัวใจและดับปอดทั้งภายในก็ดี และหลบอยู่ตามผิวหนังภายในก็ดี และพิษฝีดาษฝีหัวเตี้ยวกดี ดานซางก็ดี ท่านให้เอายาขนานใหญ่นี้ไว้แก้ เว้นไว้แต่โบราณกรรมและปัจจุบันกรรม นอกนั้นหายสิ้นแล แพทย์ทั้งปวงจงเร่งทำยาขนานนี้ขึ้นไว้ใช้เถิด จึงจะสู้กันกับกาฬ 700 จำพวกได้ ท่านให้เอา เขี้ยวเสือ 1 เขี้ยวหมู 1 เขี้ยวหมี 1 เจียงปลาฉนาก 1 เจียงปลากระเบน 1 นอแรด 1 งาช้าง 1 เขากวาง 1 เขากูย 1 เขาแพะ 1 เขาแกะ 1 ยาทั้งนี้คว่ำให้เกรียม ยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากัน สารพัดดีเป็นกระสาย บดบั่นแบ่งไว้แก้กาฬ 700 จำพวก แก้ได้ทุกประการ น้ำกระสายยักใช้เอาตามแต่ชอบด้วยโรคนั้นเถิด แก้ในวสันตฤตุ คือ หน้าฝนแล”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 264 – 265)

“ยาชื่อนันตไกรวาท แก้วพิษใช้ทำให้ลิ้นกระด้างคางแข็ง และชักให้สิ้นไปทั้งกาย และทำพิษต่างๆ ถ้าจะแก้ท่านให้อา กระตุกหูเลื่อม 1 กระตุกหูทาบสมิงคา 1 คางปลาช่อน 1 งาช้าง 1 กรามแรด 1 ยาทั้งนี้คว่ำให้เกรียม โกรฐหัวบัว 1 โกรฐสอ 1 โกรฐกระตุก 1 เทียนดำ 1 ผลโหระพา 1 ผลผักชี 1 น้ำประสานทอง 1 ใบพืชมเสน 1 ใบสันพร้าวหอม 1 ใบผักหวาน 1 ใบทองหลางน้ำ 1 รากถั่วพู 1 รากตำลึงตัวผู้ 1 ดอกบุนนาค 1 ดอกพิทูร 1 ยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากันบดทำแท่งไว้ น้ำกระสายเอาน้ำขาวข้าวหรือน้ำดอกไม้กี้ได้ แทรกตึงและพืชมเสน กินแก้แฉกแก้ชัก แก้เชื่อมมีนแก้ลิ้นกระด้างคางแข็ง ทั้งกินทั้งชะโลมก็ได้แล ยาทั้งนี้เชื่อมาแล้ว เป็นมหาวินิษณิก”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 265)

ธาตุวัตถุ ต้องรู้ว่า วัตถุธาตุที่นำมาทำยามีรูปหรือสถานะเป็นอย่างไร เป็นของแข็งหรือของเหลว เช่น เกลือ กำมะถัน ทองแดง เหล็ก เป็นต้น ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์วโยคสาร ว่า

“อันว่าทองคำนั้น

เงิน มีคุณละเอียด มีคุณเย็น ให้รสที่สุกแล้วนั้นกระทำให้คนสรรเสริญ ให้จำเริญอายุทุกเมื่อ กระทำให้ผอมได้ แต่ว่าระงับลมระงับดี

ทองแดง มีรสขมหวานเผ็ด กระทำให้ผอม กระทำให้เบา ให้เผ็ดมีรสสุกอร่อย กระทำให้แผลเย็นแผลงอกเนื้อ ระงับปิตตะ ระงับเสมหะ

ทองสัมฤทธิ์ มีรสฝาดรขม อนุโลมตามรสทั้งปวง กระทำให้ปราศจากมลทิน กระทำให้ผอม ให้รสสุกอร่อย กระทำให้อินทรีย์ผ่องใส กระทำให้สารพัดรในกายให้แห้ง ระงับปิตตะระงับเสมหะ

ทองเหลือง มีรสขมรสเค็ม ชำระมลทิน ระงับโรคผอมเหลือง เกิดแก้มิชาติ ระงับลม กระทำให้ผอมเหลือง

ตะกั่วเกรียบ มีคุณแน่นกับทองเหลือง

เหล็ก ชอบกับดา มีรสฝาก รสหวาน รขม กระทำให้ผอม ให้ลมกำเริบ กระทำให้เย็น ระงับโรคเกิดเพื่อกิมิปิดตะเสมหะ

แก้วทั้งปวง ชอบกับดา กระทำให้ผอมให้เย็น

มรกต สังข์ ฟองน้ำทะเล ตุ๊กตา โคลิกา เป็นอาทิ กระทำให้อินทรีย์ผ่องใส กระทำให้ผอม ระงับโรคกัณฑ์ โรคหิด คัณฑ์ โรคฝี ระงับโรคเดเพราะกิมิชาติ ระงับเสมหะระงับพิษ

เกลียวระหวัง เมาไฟแล้วแช่น้ำเอาด่างมีคุณมาก เกลื่อนี้ก็ดี เกลือสระสาภิดี ยะวะกะสา คือน้ำประสานดีบุกกี้ดี ทั้ง 3 ประการนี้ กระทำให้แห้งระงับเสมหะวาตะปิตตะ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 373-374)

การรู้จักสี หมายถึง การรู้จักสีของพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุว่าแต่ละชนิดนั้นมีสีแตกต่างกัน เรียกชื่อแตกต่างกัน เช่น สีขาวของสารส้มหรือของเกลือ สีแดงของฝางหรือของชาด สีเขียวของใบเตย เป็นต้น

คัมภีร์วโยคสาร กล่าวถึง มะโนศิลา (กำมะถันแดง) ดังข้อความว่า

"มะโนศิลา คือ หระดานแดงภาษาลังกา คือ กำมะถันแดงภาษาไทย มีคุณดั่งแก้ว มีรส ผาต รสหวาน รสขม ระวังโรครัตตะปิตตะ โรคพิษ ราก อาเจียน สะอึก กระทำให้ตาสว่าง"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 374)

กล่าวถึง กระเพราขาว กระเพราแดง ดังข้อความว่า

"ตุลลือคือกระเพราขาว 1 กระเพราดำ 1 รุระ 1 กรวุตลา 1 อนุตา 1 ไม้ไผ่ 1 ข้าง ฟาง 1 เตรุมคือข้าวละมาร 1 กริยะ 1 โกละ 1 มณฑปลา 1 ค้อนกลางนา 1 ซะเอม 1 อักเมลล์ละ 1 กระเพราเครือ 1 บาอาจารย์ว่าอบเชย 1 กระเพราดำ 1 เรรุ 1 เพ็ชรสังฆาฏ 1 พิลังกาสา 1 แก่นแมร 1 แมทหังคฺทังสอง 1 โกลุรุแพททะ 1 ซ้องแมวใหญ่ 1 ยาหมูนีชื่อว่าสุรชาติวัด แก้กัมมิโรค แก้กัมเมหะโรค แก้กัมมิอาหารไม่มีรส แก้กัหวัด แก้กัหอย ชำระแผล ยาหมูนีใช้ได้มาก"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 381 – 382)

"ถั่วเขียวมีรสผาต, รสหวาน, รสเบา กระทำให้แห้ง ระวังปิตตะให้เกิดลม ถั่วดำวานร ให้บังเกิด เสดต ระวังปิตตะ ระวังเสมหะ บังเกิดลม แก้กัหอบ ไอ สะอึก แก้กัมมุสะกาวตะ"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 388)

คัมภีร์มหาโชดรัต กล่าวถึง มะพร้าวนาพิเก ดังข้อความว่า

"ยานี้ให้ดื่มด้วยน้ำมะพร้าวนาพิเก 3 ผล ดมให้หวดกรองเอาแต่น้ำให้ได้แต่ 2 ทะนาน ด้วยทะนาน 108 ใส่ผ้าผืนทะนาน 1 ตั้งไฟกวนแต่ลมกัน เสกด้วยพระอิติปิโส ให้ได้ 108 จบ แล้วเอา พิมเสนปรงลงแต่พอสมควร ถ้าคนบ้าไม่กินก็ให้เอาใส่ลงในข้าวปลาอาหารทั้งปวง ให้กินให้ได้ 3 มื้อหายแล (มะพร้าวนาพิเก คือ มะพร้าวที่มีเปลือกสีแดง)"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 403)

กล่าวถึง สุพรรณกัณเฬือง สุพรรณกัณแดง ชาดกัณ ชาตหฺรคฺณ ดังข้อความว่า

"อีกขนานหนึ่ง ยาชื่อประสรณี แก้กัมบาทาทิก อันให้สลบทั้งลงทั้งอาเจียน มีรูปร่าง สันนิบาตสองคลอง ให้มือเขียว ให้เท้าเขียวให้ช้ำ มีรูปร่าง ให้ลงกำหนด 3 วัน ทานให้เอาพิศนาค 1 ระย้อม 1 ไคร์เครือ 1 เนระพูสีทั้งสอง 1 เบญจกานี 1 หวานกิบแรด 1 หวานร้อนทอง 1 หวานนางคำ 1 กฤษณา 1 กะลำพัก 1 ชะลูด 1 ขอนดอก 1 ดูกต่ำ 1 ดินถนา 1 น้ำประสานทอง 1 ชาตจอส 1 สุพรรณกัณเฬือง 1 สุพรรณกัณแดง 1 ชาดกัณ 1 ชาตหฺรคฺณ 1 สน 1 ลัก 1 ลักชี 1 มหาสะด้า 1 เทพธาโร 1 จันทน์ทั้งสอง 1 พริกหอม 1 พริกหาง 1 พริกอ่อน 1 พิกุล 1 บุนนาค 1 สารภี 1 มะลิ 1 จำปา 1 สังกรณี 1 สรรพโกฐ 1 สรรพเทียน 1 หิงค์ทอง 1 ยาตำ 1 เบญจกูล 1 ดีผลา 1 ดองดึง 1 ผลผักชีล้อม 1 ผลผักชีลา 1 โหระพา 1 กระเทียม 1 เอาสิ่งละ 1 เพ็อง ชะมด 1 พิมเสน 1 กระวาน 1 กานพลู 1 เอาสิ่งละ 1 สลึง เปล้าน้อย 2 สลึง ใบสลอด 5 ตำลึง สหฺสคฺณ 2 ตำลึง ใบมะตูมเท่ายา บดปั้นทำแท่งเท่าผลมะแว้งละลายน้ำผึ้ง แก้กัมมอาการดังกล่าวมาก็หาย แลลมหายวาทก็หายสิ้นแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 490)

กล่าวถึง เทียนขาว เทียนดำ ดังข้อความว่า

“ยาต้มให้ประกอบ ใบมหาสาร 300 ใบ ใบมะนาว 108 ใบ สามใบต่อ 1 ประดงข้อ 1 เทียนขาว 1 เทียนดำ 1 สิ่งละ 2 บาท โกฐกระดูก 1 เถาะกะทังติด 1 สิ่งละ 4 บาท ขมิ้นอ้อย 6 บาท ต้มกินแก้ปถวิธาตุ คือ (กระดูก) พิกการหายแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 466)

คัมภีร์เกษัย กล่าวถึง ลูกมะกล่ำขาว ลูกมะกล่ำดำ ดินประสิ่วขาว ดังข้อความว่า

“ท่านให้อา น้ำหญ้าไซทะนาน 1 น้ำเถาว์ลย์เปรียงทะนาน 1 น้ำลูกบวบทะนาน 1 เถาะเปลือกสำโรง 2 สิ่ง เปลือกหอยขม 2 สิ่ง เปลือกหอยแครง 2 สิ่ง เปลือกหอยจับแจง 2 สิ่ง ลูกมะกล่ำขาว 2 สิ่ง ลูกมะกล่ำดำ 2 สิ่ง รากตองแตก 2 สิ่ง หางไหลแดง 2 สิ่ง ผลจิงจ้อน้อย 2 สิ่ง เปล้าน้อย 2 สิ่ง แก่นเสมหะเล 2 สิ่ง ดินประสิ่วขาว 2 สิ่ง รากไคร้เครือ 2 สิ่ง ยางสลัดไต่ 2 สิ่ง ยางมะตูม 1 สิ่ง ยาดำ 6 สิ่ง สิริยาทังนี้กวณเข้าด้วยกันกับน้ำผึ้งแต่พอปั้นได้กิน ถ้าธาตุเลาหนัก 1 ไพ ถ้าธาตุหนักกิน 2 ไพ ลงจนเสลดแล แล้วหยุดยาที่กินนี้ไว้ 10 วันจึงที่หนึ่ง แล้วกินยาเดิมไปเกิดหายแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 598)

การรู้จักรส หมายถึง การรู้ารสของพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุว่าแต่ละชนิดมีรสเฉพาะตัว เช่น รสเค็มเป็นรสของเกลือ รสเปรี้ยวเป็นรสของมะขามป้อม รสหวานเป็นรสของชะเอม รสเผ็ดร้อนเป็นรสของข่า รสขมเป็นรสของบอระเพ็ด

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง รสเปรี้ยวเป็นรสของมะขามป้อมอ่อน ดังข้อความว่า

“อึ่ง ผลมะขามป้อมอ่อนนั้น มีรสอันเปรี้ยวหวานระคนกัน แก้มังสะให้บริบูรณ์และทำให้เสียงไพเราะ แก่พรตดิग्และพยาธิในกองเสมหะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 598)

กล่าวถึง รสขมเป็นรสของบอระเพ็ด ดังข้อความว่า

“บอระเพ็ดทั้ง 2 มีรสอันขมเย็น แก่เสมหะและเลือดลม แก่ลงท้อง แก่ไข้ทั้งปวง เจริญไพเราะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 304)

กล่าวถึง รสหวานเป็นรสของชะเอม ดังข้อความว่า

“ชะเอมเทศ มีรสอันขมและหวานยิ่ง แก่กระหายน้ำ แก่คอแห้ง แก่ไข้ทั้งปวง แก่จักษุโรค”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 304)

กล่าวถึง รสเผ็ดร้อนซึ่งเป็นรสของข่า ดังข้อความว่า

“ข่า มีรสเผ็ดร้อน แก่พิษฝี แก่ฟกบวม กินแก้คุณวิทยาคมอันบุคคลกระทำ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 304)

กล่าวถึง รสเค็มซึ่งเป็นรสของเกลือ ดังข้อความว่า

“เกลือสินเธาว์ มีรสเค็ม แก้กาเดาและลมจุกเสียด แก่พรรตึกและไม้ตรีโทษ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 305)

การรู้จักชื่อ หมายถึง การรู้จักว่าสิ่งของ หรือวัตถุที่เรามองเห็นด้วยรูป สี กลิ่น รสแต่ละชนิดนั้น จะมีชื่อเรียกเฉพาะว่าอะไร เช่น ผลผักชี ขมิ้นชัน ชะเอม การบูร พิมเสน เป็นต้น ดังปรากฏในข้อความในคัมภีร์สรรพคุณ ดังนี้

“ชะเอมนั้น ใบ แก่โลหิตให้ตก ผล กระทำให้เสมหะงวด ดอก แก่ดีแลโลหิต เครือ แก่โรคในคอและแก้รัตตะปิตตะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 287)

“ผลผักชีนั้น มีรสอันขมฝาดและหวาน แก่ไขอันบังเกิดแต่ทรวง เจริญญาณธาตุ แก่สะอึกและกระหายน้ำ แก่คลื่นเหียนและโรคอันบังเกิดแก่ตา”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 287)

“ขมิ้นชันนั้น แก่ไขบังเกิดแต่ดี ชำระโรคอันบังเกิดแต่ผิวหนัง ระวังเตโชธาตุให้ดับ แก่เสมหะทำให้ฟกบวมและแก้บาดแผล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 287)

“การะบูรนั้น กระทำให้อาหารงวด แก่ลมอุทวารให้ปิด ทำลายเสมหะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 287)

“พิมเสนนั้น แก่โรคอันบังเกิดแต่นาสิก และกระจายลมทั้งปวง มีหทัยวาท เป็นต้น มีสมุนาวาตเป็นที่สุด อันตั้งอยู่รอบคอบแห่งสมุฏฐาน

เปลือกมะรุ้ม แก่ลมฬพาด ให้มือตายเท้าตายหูตึง ลิ่นกระต้าง คางแข็ง เอาพริกกาง ตรีกระฎุกว่านน้ำ เถาคัน ใบคัตมอน เสมอภาค เปลือกมะรุ้มเท้ายาทั้งหลาย ทำผงละลายน้ำขิง น้ำผึ้ง น้ำไพล น้ำส้มพะอูม กินหายแล

รากมะรุ้ม แก้วาโยธาตุกำเรบให้ฟกบวม ให้คลื่นเหียน ให้ตัวเย็น เอาตรีกระฎุก ไพล ข่า โกรฐทั้ง 5 เสมอภาค รากมะรุ้มเท้ายาทั้งหลาย ทำผงละลายสุรา น้ำส้มพะอูม น้ำส้มข่า น้ำขิง น้ำข่า กินหายแล

รากถั่วพู แก่โรคเป็นเพื่อวาโยธาตุกำเรบ แก่ดีพลงพล่าน กระทำให้ตาแดง ให้คลั่งเพ้อปวดมวนท้อง เอาพริกไทย จันทน์ทั้ง 2 กฤษณา เสมอภาค รากถั่วพูเท้ายาทั้งหลาย ทำผงเอาน้ำมะพร้าว น้ำกระทือ น้ำอ้อย คูลีการละลาย กินหายแล

อังกาบ แก้วขิงขั้ตระกูลอยู่ไฟมิได้ เอาใบผักเป็ด ใบไผ่ ไพล ข่า ขิง พริกไทย เสมอภาค รากอังกาบเท่ายาทั้งหลาย ทำผงละลายน้ำสุรา น้ำขิง น้ำร้อน น้ำมะนาว กินหายแล

ยอ แก้มกำเรียบให้มวนห้อง ให้ทำเย็น ให้หาเรอและอาเจียน เอาเทียนดำ ว่านน้ำ ตริกะฎก มหาหิงคุ์ กระเทียม เกลือสินเธาว์ เสมอภาค ผลยอเท่ายาทั้งหลาย ทำผงละลายน้ำขิง น้ำมะนาว น้ำผลยอต้ม กินหายแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 312 - 313)

4.1.1 การรักษาโรคโดยใช้ยาสมุนไพร

คนไทยแต่โบราณเมื่อรู้สึกผิดปกติ เกิดความเปลี่ยนแปลงของร่างกาย คือ อาการเจ็บป่วย การบำบัดรักษาโรคโดยวิธีการใช้สมุนไพรที่มีรสชาติ และสรรพคุณสอดคล้องกับร่างกายและอาการเจ็บป่วย มาปรุงแต่งรับประทานในรูปอาหารและยาแล้วแต่อาการที่ขึ้น ลองผิดลองถูกจนสรุปเป็นทฤษฎีการปรับธาตุ ทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ให้เกิดสมดุลเมื่อธาตุนั้น ๆ มีอาการพิการ (ผิดปกติ) กำเรียบ (มากเกินไป) หย่อน (น้อยไป) การใช้สมุนไพรในรูปอาหารสมุนไพร หรือยาสมุนไพรแต่งแก้เพื่อปรับธาตุ ให้สมดุล มีหลักการดังนี้

4.1.1.1 การใช้ยาสมุนไพรตามรสยา 9 รส

การใช้ยาสมุนไพรตามรสและสรรพคุณของยาไทย ต้องรู้จักสรรพคุณของยาสมุนไพรว่ามีคุณสมบัติเฉพาะ ในการที่จะใช้บำบัดรักษาโรคหรืออาการได้นั้นจำเป็นต้องรู้จักรสของตัวยาก่อน เพราะรสของยาแต่ละรสจะมีสรรพคุณไม่เหมือนกัน จำแนกตามรสยาได้เป็น 9 รส โดยมีสรรพคุณมุ่งแก้ส่วนต่าง ๆ แตกต่างกัน ดังนี้

รสฝาด	สำหรับสมาน
รสหวาน	ซึมซาบไปตามเนื้อ
รสเมาเบื่อ	แก้พิษ
รสขม	แก้ทางดีและโลหิต
รสเผ็ดร้อน	แก้ทางลม
รสมัน	แก้เส้นเอ็น
รสหอมเย็น	บำรุงหัวใจ
รสเค็ม	ซึมซาบไปตามผิวหนัง
รสเปรี้ยว	กัดเสมหะ

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ในตอนที่ว่าด้วยธาตุและรสยา กล่าวถึงรสยา 9 รส และสรรพคุณยา ซึ่งจะแก้อาการในส่วนต่าง ๆ คือ

1. รสฝาด ชอบ (ฤทธิ์) ทางสมาน
2. รสหวาน ชอบ (ซึมซาบไปตาม) เนื้อ

3. รสเมาเบื่อ แก้วพิษ
4. รสขม แก้วทางโลหิตและดี
5. รสเผ็ดร้อน ลมถดถอย (แก้วทางลม)
6. รสมัน ชอบ (แก้ว) เส้นเอ็น
7. รสหอมเย็น ทำให้ชื่นใจ (บำรุงหัวใจ)
8. รสเค็ม ชุ่มซาบไปตามผิวหนัง (แก้วทางผิวหนัง)
9. รสเปรี้ยว ชอบมีเสมหะ (กัดเสมหะ)

ดังปรากฏในข้อความว่า

“ยาหลายอย่างหลายพันธุ์ ล้วนด้วยกัน 9 รส จึงกำหนดอย่าคลาด ยารสเผ็ด ชอบสมาน รสยาหวานซาบเนื้อ รสเมาเบื่อแก้วพิษ ดีโลหิตชอบขม เผ็ดร้อนลมถดถอย เอ็นชอบรสมัน หอมเย็นนั้นชื่นใจ เค็มซาบในผิวหนัง เสมหะยังชอบส้ม”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 12)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึงรสยาและสรรพคุณยาสมุนไพร ซึ่งมุ่งแก้ส่วนต่าง ๆ แตกต่างกัน คือ

รสขม	ชุ่มซาบไปในผิวหนัง
รสเผ็ด	ชุ่มซาบไปในผิวหนัง
รสเค็ม	ชุ่มซาบไปในเส้นเอ็น
รสเผ็ดร้อน	ชุ่มซาบกระดูก
รสหวาน	ชุ่มซาบลำไส้ใหญ่
รสเปรี้ยว	ชุ่มซาบลำไส้เล็ก
รสเย็น	ชุ่มซาบหัวใจ
รสมัน	ชุ่มซาบข้อต่อทั้งปวง

ดังปรากฏในข้อความว่า

อเนกโสตรให้รู้แม่นยำ	รสชานซาบทั่วในกาย
จงจำคำภีรยา	จงเจียโสตรดับฟัง
รสของทั้งปวงไซ้	ย่อมซาบไปในผิวหนัง
รสเผ็ดซาบมังส	รสเค็มหวังซาบเส้นเอ็น
รสเผ็ดแลรสร้อน	ซาบกระดูกได้เว้น
รสหวานพึงให้เป็น	ย่อมชุ่มซาบลำไส้ใหญ่
รสเปรี้ยวซาบลำไส้เล็ก	รสเย็นหอมซาบหัวใจ
รสมันนั้นเสาะไซ้	ซาบที่ต่อข้อทั้งปวง
ผู้แพทย์พิเคราะห์ยา	ดูโรคอาพาธแห่งวง
ซึ่งรสโรคทั้งปวง	แต่ความต้องการคล่องพลันหาย ฯ

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 517 – 518)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ กล่าวถึงรสาและสรรพคุณโดยแก่ส่วนต่าง ๆ ดังนี้

ขนานหนึ่งแปลกเข้ามา รสาฝากซาบไปในผิวเนื้อ เอ็นและเส้น รสาเผ็ดซาบไปในผิวหนังทุกเส้นขน รสาเอ็นซาบไปทุกเส้นเอ็นทั่วสรรพางค์กาย ถ้าแพทย์ผู้ใดจะประกอบยาสิ่งใดในคัมภันตฤดู โบราณว่าพิษยาอยู่ราก ในวสันตฤดูว่าพิษยาอยู่ใบ ในเหมันตฤดูว่าพิษยาอยู่เปลือก (คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 280)

ตามข้อความในคัมภีร์ฉันทศาสตร์ กล่าวว่า "... หนึ่งใช้จะให้ยา ให้ต้องตามฤดูไป ตามรสาที่มีใน ที่กล่าวไว้แต่หลังมา ..." (คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 39) คือ ให้รู้จักรสของสมุนไพรมัน ๆ เพราะแต่ละรสจะมีสรรพคุณในการรักษาโรคต่างกัน ประทีป ชุมพล (2541 : 41) กล่าวว่า รสยาทั้ง 9 รส หมายถึงสรรพคุณของสมุนไพรมันแต่ละชนิด คือ

รสหวาน มีฤทธิ์ซึมซาบไปตามเนื้อ แก่โรคไอ แก่เสมหะแห้ง ทำให้ผิวแห้ง เนื้อสดชื่น บำรุงกล้ามเนื้อ บำรุงหัวใจ แก่กระหายน้ำ บำรุงกำลัง แก่อ่อนเพลีย

รสขม แก่ทางโลหิตและดี แก่กำเฒ่า แก่ไข้ต่าง ๆ บำรุงน้ำดี เจริญอาหาร และย่อยอาหาร

รสฝาด มีฤทธิ์ทางสมาน แก่โรคอุจจาระ ธาตุพิการ โรคทางเดินอาหาร ท้องร่วง ถูกเสมหะ สมานแผล แผลเปื่อย แผลบวม กัดเนื้อร้าย คุมธาตุ แก่บิดและอดิสาร รสฝาด แสงกับโรคไอ ท้องผูก โรคลม โรคพรัตติก เตโชธาตุพิการ

รสมัน แก่เอ็นพิการ บำรุงไขข้อ บำรุงเส้นเอ็น เป็นยาอายุวัฒนะ บำรุงเยื่อกระดูก รสมัน แสงกับโรคหอบ ไอ อุดเสมหะ คอเสมหะ ถูกเสมหะ ไข้ต่าง ๆ และร้อนในกระหายน้ำ

รสเค็ม แก่ทางผิวหนัง โรคพรัตติก ถ่ายชะน้ำเหลือง ชำระเมือกมันในลำไส้ ฟอกโลหิต ดับพิษร้อน แก่ระเมนาด แก่เสมหะเหนียวและแก่น้ำเหลือง

รสเปรี้ยว แก่ทางเสมหะ แก่เสมหะเหนียว ฟอกโลหิตฤดูสตรี แก่ไอกัดเสมหะ บำรุงเลือด แก่กระหายน้ำ รสเปรี้ยวแสงกับโรคท้องเสียและไข้ต่าง ๆ

รสเผ็ดร้อน แก่โรคลม บำรุงไฟธาตุ แก่ปวดท้อง ท้องขึ้น จุกเสียด ช่วยย่อยอาหาร แก่ลมในและนอกลำไส้ ขับเหงื่อ รสเผ็ดร้อนแสงกับโรคพิษไข้ ไข้เพื่อโลหิต ไข้เพื่อกำเฒ่าและโรคไอ

รสหอมเย็น บำรุงหัวใจ ดับ ปอด แก่กระหายน้ำ บำรุงครรภ์ ดับพิษร้อน บำรุงโลหิตและแก่อ่อนเพลีย รสเผ็ดร้อนแสงกับโรคธาตุพิการและลมป่วง

รสเมาเป็น แก้วพิษ แก้วโรคทางอาโปธาตุ ดับพิษโลหิต แก้วพยาธิ ผื่น คัน และ พิษสัตว์กัดต่อย รสเมาเป็น แก้วแสงกับโรคหัวใจและไอ

4.1.1.2 การใช้ยาสมุนไพรตามรสประธาน 3 รส

เมื่อนำตัวยาแต่ละชนิดมาปรุงเป็นยาดำรับ เพื่อใช้รักษาให้ตรงกับโรค ยาที่ปรุงขึ้นเป็น ดำรับแล้วจะมีรสยา ซึ่งเพี้ยนมา ทวิพจน์เจริญ (2540 : 87) แบ่งออกเป็น 3 พวก คือ ยารสเย็น ยา รสร้อน และยารสสุขุม เรียกว่า ยารสประธาน 3 รส

ยารสเย็น ได้แก่ ยาดำรับที่ปรุงผสมด้วยใบไม้ (ที่ไม่ร้อน) มีเกสรดอกไม้ สัตตะเขา หนาวเขียว และของที่เผ่าหรือสุ่มเป็นถ่านแล้วปรุงผสมเป็นยา เมื่อปรุงแล้วจะได้ยาดำรับรสเย็น เช่น ยา มหานิล ยาเขียว ยาลมมิถุนน้อย เป็นต้น ใช้สำหรับแก้โรคในทางเดโชธาตุ

คัมภีร์ปฐมจินดา กล่าวถึง ยามหานิล มีสรรพคุณแก้พิษตานซาง ดังข้อความว่า

ยาช่อมหานิลขนานนี้ ท่านให้เอาลูกจันทร์ 1 ดอกจันทร์ 1 น้ำประสานทอง 1 เทียน ทั้งห้า 1 ขมิ้นอ้อย 1 ขิงแห้ง 1 กระเทียมสุก 1 รวมยา 11 สิ่งนี้เอาส่วนเท่ากัน เอารากดินเท้ายา ทั้งหลาย คั่วให้เกรียม ต้มน้ำเป็นผงบดปั้นแท่งไว้ ละลายน้ำท่า กินแก้พิษตานซางหายดีนัก

ขนานหนึ่ง ชื่อเขียวประทานพิษ ท่านให้เอาพริกไทย 1 ใบสะค้าน 1 ใบดีปลี 1 ใบมะตูม 1 ใบสมิ 1 ใบลำพัน 1 ใบสหัสคุณ 1 ใบกระวาน 1 ใบผักเสี้ยนทั้งสอง 1 ใบเถาวัลย์เปรียง 1 ใบโหระพา 1 ใบแมงลัก 1 ใบกระเพรา 1 ใบมะระ 1 ใบผักกะโดน 1 ใบ พรมมิ 1 ใบผักกาด 1 ใบมูลเหล็ก 1 ใบคนที่สอ 1 ใบมะกรูด 1 ใบมะนาว 1 ใบมะคำไก่ 1 ใบมะขาม 1 ใบมะเขือ 1 ใบมะยม 1 ใบมะเฟือง 1 ใบสลอด 1 ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ 2 สิ่ง กระเทียม 1 พริก 1 ขิง 1 หอม 1 กระเทียม 1 ตะไคร้หอม 1 เปลือกส้ม 1 เปลือกมะขาม 1 เปลือกทองหลาง 1 เจตมูลเพลิง 1 ผักแพรวแดง 1 กระดอม 1 หัวแห้วหมู 1 ผลพลึงกาสา 1 ผักชีล้อม 1 ผักชีลา 1 เทียนทั้ง 5 มะแว้งทั้งสอง 1 มะเขือขื่น 1 ลมุลแว้งทั้งสอง 1 เอาสิ่งละ 7 สิ่ง เปราะหอม 5 สิ่ง ใบสะเดากิ่งยา ใบพิมเสนเท้ายา เมื่อบดเอาแก่นสน 1 กฤษณา 1 แก่นปฐ 1 ลักชี 1 กระลำพัก 1 ขอนดอก 1 ชะลูด 1 โกรฐทั้ง 5 เกสรบัวน้ำทั้ง 5 เกสรดอกไม้สดทั้ง 5 ดอก ดอกมะลิสดเท้ายา ต้ม 3 เอา 1 เอาน้ำบดยานั้นปั้นเท่าเม็ดพุทธรักษา กิน 5 เม็ด 7 เม็ด ถ้าลมกาฬสังคลีละลายน้ำสุรา ถ้าลม ชิวหาสะตมภ์ลมมหาตมภ์ ละลายน้ำมะกรูดน้ำมะนาวน้ำมะขาม ถ้าลมทักขินโรชละลายน้ำฝางน้ำข่า ถ้าลม ตติยาริโรชละลายน้ำขิง น้ำฝาง ถ้าลมอัมมออันละลายน้ำเกลือ น้ำส้มสายชู น้ำมะขามเปียก ถ้าลมอินทรธนู ละลายน้ำเบญจกูลต้ม ถ้าลมกุมภกัณทยักษ์ละลายน้ำร้อนน้ำขิงน้ำข่าก็ได้ ถ้าลมอัคมุขีละลายน้ำไฟล ถ้า ลมราชยักษละลายน้ำร้อนน้ำฝาง ถ้าลมบาทจิตต์ละลายน้ำจันทร์หอม น้ำหญ้าแห้วหมู ถ้าลมพุทธรักษ์ ละลายน้ำฝางน้ำขิงน้ำไฟล ลมนอกกว่านี้ก็แก้ได้ทั้งกินทั้งทา แก้วสรรพคุณลมทั้งหลาย ลมกษัย ลม ริตสีตวง ลมกาฬวิงเวียนลมโศกเหียนแลลมต่าง ๆ น้ำกระสายต่าง ๆ ตามแต่จะใช้

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 436-437)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึง ยาสมิทน้อย มีสรรพคุณแก้ไขพิษ กำเดา และไข้กาฬ ดังข้อความว่า

ยาสมิทน้อย แก้ไข้กำเดาแลแก้กาฬภายใน เข้าเกสรดอกไม้เหมือนกันกับมหาสมิทใหญ่ ยกออกเสียแต่เครื่องร้อนแลเทียนทั้ง 5 กับดอกไม้ที่มีสร้อยนั้นด้วย แลเอาโกฐหัวบัว 1 โกฐพุงปลา 1 โกฐจุฬาลำพา 1 โกฐกำหนักร้าว 1 โกฐกระดูก 1 คุณะ 1 มหาสะดำ 1 แลเครื่องหอมรสเย็น หวานหอม เอามาบดเป็นยาสมิทแก้ไขพิษ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 447)

ยารสร้อน ได้แก่ ยาตำรับที่ปรุงผสมด้วยเบญจกูล ตรีกฎก หัสคุณ ชิง ข่า เป็นต้น เมื่อปรุงผสมเป็นยาบำรุง จะได้ยาตำรับรสร้อน เช่น ยาเหลือง มหาสดมภ์ใหญ่ เป็นต้น ใช้สำหรับแก้โรคทางวาโยธาตุ

คัมภีร์ชวดาร กล่าวถึงยาเหลือง มีสรรพคุณแก้ลมพิษ แก้ซาง ดังข้อความว่า

"ขนานหนึ่ง ชื่อยาเหลือง แก้ลมพิษงูเห่าแก้แต่ต้นจนที่สุด เอาตุ๊กตำ 1 สุพรรณิธานเหลือง 1 สุพรรณิธานแดง 1 ซาดหระคุณ 1 เมล็ดในมะนาว 1 ข่า 1 กระเทียม 1 พริก 1 ชิง 1 กระเทียม 1 เปล้าน้อย 1 พาดไฉน 1 กระวาน 1 กานพลู 1 เทียนทั้ง 5 ผลผักชีทั้งสอง 1 เอาส่วนเท่ากัน สหสคุณทั้งยา ไพลเท่ายา ทำให้เป็นจุดไว้แก้ลมทั้งหลายต่าง ๆ แก้ลมแก้พิษต่าง ๆ แก้ซางอันเกิดแต่ลมเสมหะ แก้ลมริดสีดวง แก้ลมเถาลมดาลก็ได้ น้ำกระสายน้ำฝิ่งน้ำอ้อยน้ำสุราน้ำส้มก็ได้ ตามควรแก้โรคเถิด แก้สรรพผลแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 437)

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง ยามหาสดมภ์ใหญ่ มีสรรพคุณแก้ลมและไข้ ดังข้อความว่า

อนึ่งคือลมกำเริบเข้าจับหัวใจอนึ่งแนไป กระทำให้ลิ้นกระต้างคางแข็งอ้าปากไม่ออก ทานให้เอาชะมดเชียงส่วน 1 พิมเสน 1 การบูร 1 เทียนคำ 1 ทองดี 1 เจตมูลเพลิง 1 สิ่งละ 2 ส่วน กฤษณา 1 กระลำพัก 1 จันทรเทศ 1 สิ่งละ 3 ส่วน กายาน 4 ส่วน ชิง 1 ดีปลี 1 สิ่งละ 8 ส่วน สันทะ 40 ส่วน ทำให้เป็นจุดแล้วใส่น้ำมะนาวเป็นกระสาย บดบั่นแท่งตากไว้ที่ร่มให้แห้ง แล้วใส่ขวดปิดไว้อย่าให้ลมเข้าได้ ถ้ามลจับนิ่งแนไปให้ฝนด้วยน้ำมะนาว 7 เมล็ด คัดปากกรอกเขาไปพื้นแล ถ้าจะแก้ไขระส่ายหิวระหวยหาแรงมิได้ ให้ฝนด้วยน้ำดอกไม้ไทย ดอกไม้เทศ น้ำตาลกรวดให้กินหายแล ยา นี้ ชื่อ มหาสดมภ์ใหญ่ วิเศษนักแล

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 468)

ยารสสุขุม ได้แก่ ยาตำรับที่ปรุงผสมด้วย โกศ เทียน กฤษณา กระลำพัก ชะลูด อบเชย ขอนดอก แก่นจันทรเทศ เป็นต้น เมื่อปรุงผสมเป็นยาจะได้ยาตำรับรสสุขุม เช่น ยาหอมต่าง ๆ ใช้สำหรับแก้โรคทางโลหิต

คัมภีร์ชีวดาร กล่าวถึง ยาหอมสรรพคุณ แก้ม แก้มพิษไข้ ดังปรากฏข้อความว่า

ยาหอมสรรพคุณ ท่านให้อาโกฐทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 สมอทั้ง 3 มะขามป้อม 1 เบญจกุลทั้ง 5 ผลจันทร์ 1 ดอกจันทร์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 ดีปลี 1 หัวแห้วหมู 1 เกสรบัวหลวงแดง 1 เกสรบัวหลวงขาว 1 ดอกพิกุล 1 ดอกบุนนาค 1 ดอกสารภี 1 ดอกมะลิทั้งสอง 1 ดอกจำปา 1 ดอกกระดังงา 1 ดอกบัวเผื่อน 1 ดอกบัวชม 1 ดอกสามหาว 1 ดอกละหุ่งแดง 1 ดอกหว่านหางช้าง 1 ดอกสลิ 1 กรุงเขมา 1 ชะลูด 1 อบเชย 1 กฤษณา 1 กระลำพัก 1 อำพัน 1 ชะมด 1 พิมเสน 1 ดิงูเหลื่อม ยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากัน บดด้วยน้ำมะนาววันเดียวทำให้แล้วรับประทานแก้มลิ้นกระต้างคางแข็ง แก้มพิษลมพิษไข้เพื่อโลหิตแลเสมหะ แก้นอนมิหลับให้กระสับกระส่าย น้ำกระสายยักใช้ตามควรกับโรค
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 447 – 448)

4.1.1.3 การใช้ยาสมุนไพรตามรสอาหารประจำธาตุเจ้าเรือน

ในทัศนะของแพทย์แผนไทย ร่างกายของมนุษย์ ประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ธาตุทั้ง 4 ต้องมีความสมดุลกัน ซึ่งจะทำให้สุขภาพปกติ ไม่เจ็บไข้ อาหารที่คนเรารับประทาน เป็นปัจจัยหลักอย่างหนึ่งที่จะบำรุงธาตุให้สมดุล โดยเฉพาะอาหารที่มีพืชสมุนไพรเป็นส่วนประกอบ จะมีรสและสรรพคุณในการปรับธาตุที่หย่อนหรือกำเริบให้สู่สภาวะปกติ

รสอาหารประจำธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2540 : 87 – 88)

ธาตุดิน ควรรับประทานอาหารรสฝาด รสหวาน รสมัน รสเค็ม ได้แก่ มันคุด ฝรั่งดิบ พักทอง เผือก ถั่วต่าง ๆ เาะะ น้านม น้าอ้อย เกลือ เป็นต้น

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง สรรพคุณของถั่วแปบ ดังปรากฏข้อความว่า

ถั่วแปบ แก้ไข่มปะชวร แก้จักษโรค แก้เสมหะ แก้มมีพิษ ให้ผายธาตุ

คัมภีร์วโยคสาร กล่าวถึง สรรพคุณของถั่วเขียวและถั่วดำ ดังข้อความว่า

ถั่วเขียวมีรสฝาด รสหวาน รสเบา กระทำให้แห้ง ระบายปิตตะให้เกิดลม

ถั่วดำวานร ให้บังเกิดเสลด ระบายปิตตะ ระบายเสมหะ บังเกิดลม แก้อหอบ ไอ สะอึก แก้มอุสุกวาตะ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 388)

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง เกลือสินเช่าร์และเกลือประสระ ดังข้อความว่า

เกลือสินเช่าร์ มีรสเค็ม แก้กาเดาและลมจุกเสียด แก้อหอบ (ท้องผูก) และไข้ตรีโทษ

เกลือประสระ มีรสหวาน ย่อยอาหารให้พลันแหลก แก้วร้อนผายธาตุ แก้วพิษ แก้ว
กำเดา แก้วลมจุกเสียด

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 305)

กล่าวถึง น้ำอ้อย น้ำตาล ดังปรากฏข้อความว่า

น้ำอ้อย น้ำตาล กินผายธาตุ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 306)

กล่าวถึง น้านม ดังปรากฏข้อความว่า

น้านมกระปือ มีรสหวาน กินแก้พรรตึก ให้เจริญอาหาร

น้านมม้า มีรสฝาด หวาน เฝี้ยว กินเจริญธาตุมากนัก แต่มักจุกเสียด

น้านมทั้งปวง มีรสมันหวาน กินมีกำลัง แก่นอนมิหลับ แก้วลม เจริญไฟธาตุ

น้านมคน แก้วลมพรรตึก (ลมชัก)

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 307)

ธาตุน้ำ ควรรับประทานอาหารรสเปรี้ยว รสขม ได้แก่ มะกรูด มะนาว ส้ม สมอ มะระ
มะขามป้อมอ่อน บอระเพ็ด สะเดา เป็นต้น

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง สมอ และมะขามป้อม มีรสเปรี้ยวแก้เสมหะ ดังข้อความว่า

“สมอหนึ่งชื่อโรหิณี ผลกลมมีรสเปรี้ยวและหวานระคนกัน แก้วมั่งสะให้บริบูรณ์และทำให้
เสียงไพเราะ แก้วพรรตึกและพยาธิในกองเสมหะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 281)

กล่าวถึง สะเดา มีสรรพคุณแก้ตามส่วนต่างๆ ดังข้อความว่า

สะเดานั้น มีรสอันขม ฝาด เย็น ใบ กระทำให้ระมัดในท้อง บำรุงเพลิงธาตุ กระทำให้
อาหารงวด ดอก แก้วพิษโลหิตอันบังเกิดแต่กำเดา แก้วริดสีดวงในลำคอให้ตันจุกตัวพยาธิไต่อยู่ ผล แก้ว
ลมหทัยวาท แลลมสัตตะกะวาท แลลมอันบังเกิดแต่กองปิดตะสมุฏฐาน เปลือก แก้วบิดและมูกเลือด
กะฬี แก้วตีบ้ำอันเพ้อคลั่ง แก่น แก้วลมอันกระทำให้คลื่นเหียนอาเจียน แลลมอันผูกกัลดทวาร ราก แก้ว
เสมหะ อันเป็นสนับอยู่ภายในท้อง และแก้วเสมหะอันติดอยู่ในลำคอให้ตก

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 291)

ใบสะเดา แก้วโลหิตพิษการ ซึ่งทำให้พิษร้อนแสบอกกลุ่มใจ เอาเทียนแดง โกลฐหัวบัว
ประสมกับใบสะเดาเท่านั้น ยา 3 สิ่งนี้ทำผง ละลายน้ำจันทน์ทั้ง 2 น้ำดอกไม้น้ำขิงสด กินหายแล

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 309)

กล่าวถึง สัมปอย มีสรรพคุณแก้ตามส่วนต่าง ๆ ดังข้อความว่า

“สัมปอยนั้น ตัน แก้น้ำตาพิการ ไบ แก่โรคอันบังเกิดแก่ตา ชำระโรคในลำไส้เล็กน้อย และลำไส้ใหญ่ ดอก แก่เอ็นอันวิปริตต่าง ๆ ให้บริบูรณ์ ผล แก่ปากกุมารอันเป็นเพื่อไข้ ชำระเสมหะอันเหนียว ราก แก่ไข้อันกระทำให้อ่อนและเย็น”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 292)

ธาตุลม ควรรับประทานอาหารเผ็ดร้อน ได้แก่ ขิง ข่า ตะไคร้ กระชาย พริกไทย โหระพา กระเพรา เป็นต้น

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง กระชาย ขิง ตะไคร้ พริกไทย กระเพรา ข่า มีรสเผ็ดร้อน สรรพคุณ แก้ลม ดังข้อความว่า

“กระชายนั้น มีรสอันเผ็ดร้อนขม แก่โรคอันเกิดในปาก แก่มุตกิดและลมอันบังเกิดแต่กองหทัย วาตะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 289)

“ขิงสด มีรสเผ็ดร้อน แก้ลมในกองไฟธาตุให้กระจายเสีย แก้ลมพรรตึก แก้จุกเสียด แก่โรคในอก เจริญอาหาร แก้ไข้ 10 ประการ ให้สมบูรณ์

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 299)

“ขิง แก่อากาศธาตุกำเริบและไข้ต่าง ๆ ให้วังเวียนให้ท้องขึ้นและหาเวรือ เป็นเพื่อลมอัมพาต เอาเปลือกตีบเปิด พริกอ่อน เทียนดำ ขิงเท้ายาทั้งหลาย ทำผงละลาย น้ำผึ้ง น้ำอ้อย น้ำส้มพะอุมกิน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 308)

“พริกไทยนั้นมีรสอันเผ็ดร้อน ให้เกิดกำเดา ให้กำเดาแห้ง ชอบแต่แก้ลมอก เจริญไฟธาตุและลม อันเย็นทั่วสรรพางค์ แก่เสมหะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 299)

“พริกไทย แก้ลม แก่เสมหะอันบังเกิดขึ้นแต่ท้องน้อย ชื่อว่าลมอุทรวาด เอามหาหิงค์ วานน้ำ กระเทียม ตรีผลา เสมอภาค พริกไทยเท้ายาทั้งหลาย ทำผงละลายน้ำข่า น้ำกระเทียม น้ำจันทน์ขาว กิน ดายแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 310)

“กระเพรา กระเม็ง มีรสเผ็ดร้อนเสมอกับผักคราด”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 300)

“ข้าใหญ่ นั้น หัว ขับลมให้กระจาย แก้วพกบวม แก้วพิษ และบดอันดกโลหิต ใบ แก้วตัวยาธิ คือ กลาก ดอก แก้วเลื่อนใหญ่และน้อย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 289)

“ข้า มีรสเผ็ดร้อน แก้วพิษผิ แก้วพกบวม กินแก้วคุณวิยาคุมอันบุคคลกระทำ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 304)

ธาตุไฟ ควรรับประทานอาหารรสเย็นจิต ได้แก่ ผักบุ้ง ตำลึง บัวบก ขี้เหล็ก เป็นต้น

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง ขี้เหล็ก มีสรรพคุณแก่ส่วนต่าง ๆ ดังข้อความว่า

“ขี้เหล็กนั้น ใบ แก้วมูกิต ดอก แก้วโลหิต แก้วนอนไม่หลับ แก้วรังแค เปลือก แก้วริดสีดวง กะพี้ แก้วโลหิตอันกระทำให้ระส่ำระสาย แก้ว แก้วลมอันกระทำให้เย็นทั่วทั้งกาย และแก้วพยาธิในท้องให้ตก ไล่ แก้วโลหิตอันขึ้นเบื้องบน และแก้วโลหิต อันกระทำให้ระส่ำระสายในท้อง แก้วโลหิตอันกระทำให้สบในจักษุ ทวาร ราก แก้วไขอันกระทำให้หนาว และแก้วโรคอันเป็นชินะธาตุ

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 292)

นอกจากนี้ คัมภีร์สรรพคุณ ในตอนที่ว่าด้วยคุณแห่งสมอ 7 ประการ กล่าวถึงสรรพคุณ สมอมีส และสรรพคุณยาแก้ตามธาตุ คือ

โรคที่เกิดเพราะกองปถวีธาตุ

โรคที่เกิดเพื่อกองปถวีธาตุพิการ ให้ใช้ยารส ฝาด หวาน มัน เค็ม

โรคที่เกิดเพื่อกองอาโปธาตุพิการ ให้ใช้ยารส เปรี้ยว ขม

โรคที่เกิดเพื่อกองวาโยธาตุพิการ ให้ใช้ยารส เผ็ดร้อน

โรคที่เกิดเพื่อกองเตโชธาตุพิการ ให้ใช้ยารส เย็น จืด

ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์สรรพคุณ ว่า

“ปุณะ จะ ประัง ในลำดับนี้จะกล่าวด้วยพฤษยาชาติแล้ว และว่านยาอันมีคุณแก้สัตว์ทั้งหลาย ต่าง ๆ ตามลำดับกันโดยนัยสังเขปไว้ดังนี้ จะกล่าวคุณแห่ง สมอ 7 ประการนั้นก่อนเป็นปฐม คือ

(1) สมอหนึ่งชื่อวิทยา ผลสองเหลี่ยมมีรสเย็นดังผัก แก้วสรรพพิษทั้งปวง

(2) สมอหนึ่งชื่อโรหิณี ผลกลมมีรสเปรี้ยวและหวานระคน แก้วเสมหะอันขึ้นแน่น

(3) สมอหนึ่งชื่อบุตธนา ผลสามเหลี่ยมมีรสอันฝาด แก้วบิดมูกเลือด

(4) สมอหนึ่งชื่ออนุดตา ผลสามเหลี่ยมแต่เมล็ดนั้นเล็ก มีรสอันหวานเย็น แก้วไข้ให้คลั่งและ บำดีเดือด

(5) สมอหนึ่งชื่อมุตตะกั ผลห้าเหลี่ยมมีรสอันเปรี้ยวและร้อน แก้วลมอันแน่นอยู่ในนาภีและทรวงอก

(6) สมอหนึ่งชื่ออัพยา ผลหกเหลี่ยมมีรสอันขมและร้อน แก้วโลหิตโดยรอบคอบในอุทร

(7) สมอหนึ่งชื่อวิลันดา ผลสี่เหลี่ยมเจ็ดเหลี่ยมดังสีทอง มีรสอันหวานขมฝาดร้อน แก้วจตุธาตุและ ตรีสมุฏฐาน มีคุณเป็นมหันตคุณยิ่งนัก”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 281)

คัมภีร์วชิรโยคสาร

ในตอนที่ว่าด้วย รสลักษณะ กล่าวถึง รสยา 6 ประการ ก่อให้เกิดคุณและโทษต่อธาตุ ดังปรากฏข้อความว่า

“ในรสลักษณะนั้น มีเนื้อความว่า รสมี 6 ประการคือ มธุรสหวาน 1 อันพิละรสเปรี้ยว 1 ละวะณะรสเค็ม 1 กฏกะรสเผ็ด 1 ติตติกะรสขม 1 กะสะวะรสฝาด 1 รสทั้ง 6 นี้เป็นแผนกจะให้เกิดโทษแลคุณนั้น ๆ ถ้าเสพชอบก็เป็นคุณให้หายโรค ถ้าเสพไม่ชอบก็เป็นโทษให้เกิดโรค เหตุอะไรจึงให้เป็นโทษแลเป็นคุณ อันว่ารสหวานชอบกับตาให้เจริญรสธาตุ รสเปรี้ยวนั้นทำให้ลม, ดี, เสลด อนุโลมตามซึ่งตนให้เจริญรสอาหาร ให้เกิดเขพะบำรุงไฟธาตุ กระทำสารพัดในการที่ดิบให้สุกขึ้น บางที่เป็นคุณ บางที่เป็นโทษ รสเค็มนั้นเผาโทษให้เจริญไฟธาตุเผาเขพะ รสเผ็ดนั้นกระทำให้กำลังน้อย ระวังความเกียจคร้าน ระวังพิษมิให้เจริญไฟธาตุ ให้อาหารสุก รสขมนั้นให้เจริญไฟธาตุ แก้อ่อน แก้กะหายน้ำ กระทำซึ่งมลทินคือ มูตรแลอุจเป็นต้นให้บริสุทธิ์ ชำระปากให้รู้รสอาหาร รสฝาดนั้นให้เจริญไฟธาตุ แก้กะหายน้ำ ให้เจริญผิวแลเนื้อ รสเผ็ด, ขม, ฝาด ทั้ง 3 นี้ให้ลมกำเริบ รสเผ็ด, เปรี้ยว, เค็ม ทั้ง 3 นี้ให้ดีกำเริบ รสหวาน, เปรี้ยว, เค็ม ทั้ง 3 นี้ให้เสลดกำเริบ รสทั้งหลายนี้กระทำให้อวัยวะต่าง ๆ แพทย์ผู้ฉลาดพึงประกอบรสหวานเป็นปฐม แล้วจึงประกอบรสเค็มเปรี้ยวเป็นท่ามกลาง ในที่สุดนั้นพึงประกอบรสทั้งปวงตามใจคนไข้ที่เสพที่ชอบนั้นเกิด”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 367 - 368)

ในตอนที่ว่าด้วย โทษสมณะลักษณะกล่าวถึง โทษห้าม ที่ก่อให้เกิดโรค ดังปรากฏในข้อความว่า

“ในโทษสมณะนั้น แปลว่า ระวังโทษ แลโทษสมณะนั้นมี 3 ประการ คือ วาตะสมณะ ระวังลม 1 ปิตตะสมณะ ระวังดี 1 เสมหะสมณะ ระวังเสลด 1 ในวาตะสมณะนั้นเนื้อความว่า ของละเอียดกิติ ของร้อนกิติ ของอันไพเราะจะเผาให้ละเอียดได้โดยยากกิติ แลของกินเข้าไปแล้วเจริญธาตุอันงามกิติ อาหารอันให้เกิดกำลังกิติ สิ่งของเป็นเครื่องเจริญไฟธาตุแลของมีรสหวานกิติ ของเปรี้ยวอันหาโทษมิได้กิติ กินน้ำมันกิติ ต้องแดงกิติ อาบน้ำกิติ ทาน้ำมันนังกิติ ทาวิธีที่จะกล่าวในเบื้องต้นกิติ กินน้ำแลดื่มเมรัยกิติ นวดแลสัตะ ทาน้ำมันตัวแล้วแลสนไฟกิติ แลเอาน้ำกระสายที่จะกล่าวในกระสายวิธีนั้น สอนเข้าไปในทวารหนักกิติ และกระทำนสสะนะวิธีที่จะกล่าวในเบื้องต้นกิติ กระทำสยะนะวิธีกิติ กระทำเสนหะวิธีกิติ กระทำอุปนาหะวิธีกิติ อันว่าปณะ อาหาร ที่อยู่ ยา ดังกล่าวมานี้ชื่อว่าวาตะสมณะ ในปิตตะสมณะนั้นเนื้อความว่า รสขมกิติ รสหวานกิติ รสฝาดกิติ เย็นกิติ ต้องลมกิติ อยู่ในเงาไม้กิติ พัดด้วยพัดใบตาลกิติ ต้องรัสมิ์พระจันทร์กิติ อาบน้ำด้วยวารีเย็นกิติ ทาน้ำอบด้วยดอกบัวแลดอกอุบลเป็นต้นกิติ สวมกอดหญิงสาวกิติ กิน ทาน้ำมันเนยนมเนยกิติ กระทำวิเรนนะวิธี คือ รุ ถ่ายกิติ เอาโลหิตออกเสียกิติ ทาเครื่องหอมกิติ อันว่าน้ำแลข้าวปลาอาหารที่อยู่ แลยาดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ปิตตะสมณะ ในเสมหะสมณะนั้นเนื้อความว่า รสอันหยาบกิติ รสอันหนักกิติ รสเผ็ดและขมกิติ หิวโหยกิติ ถ่มน้ำลายกิติ เสพเมถุนกิติ เติงกิติ ปล้ำกินกิติ อดนอนกิติ เล่นน้ำกิติ ย่ำเหยียบของพึงสยองมีข้าวเปลือก เป็นต้น ด้วยเท้าเปล่ากิติ รมควันไฟกิติ กินอาหารร้อนกิติ กระทำนสสะนะวิธีกิติ ประคบกิติ กระทำลึงคะกิติ อันว่าน้ำแลข้าวปลาอาหารที่อยู่แลยาดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า เสมหะสมณะ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 369 - 370)

4.1.1.4 การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามหลักเบญจกุล

การแพทย์แผนไทยมีหลักเกณฑ์ว่า ธาตุสี่ เป็นองค์ประกอบของร่างกายมนุษย์ ธาตุที่เป็นต้นเหตุแห่งความแปรปรวนของร่างกาย คือ ดรีธาตุ ได้แก่ เสมหะ (น้ำ) ปิตตะ (ไฟ) วาตะ (ลม) ในช่วงที่เกิดการเจ็บป่วย การดูแลรักษาร่างกายเมื่อเจ็บไข้โดยการนำพืชสมุนไพรมาปรุงยาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น บดเป็นผงผสมน้ำผึ้ง ปั้นเป็นลูกกลอน หรือต้องสมุนไพรกับน้ำผึ้งหรือสุรา ใช้สมุนไพรสดทาบบริเวณผิวหนังนำไปต้มอาบนำมาใช้ถูวนวด อบและประคบ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการนำชิ้นส่วนจากสัตว์ เช่น เขี้ยวหรือกระดูกสัตว์ และแร่ธาตุต่าง ๆ เช่น ดีเกลือ สารส้ม มาใช้ในการปรุงยา สรุปลักษณะการปรับธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ โดยนำสมุนไพร 9 ชนิด ได้แก่ ดีปลี ข่าพลู ละค่าน เจตมูลเพลิงแดง ขิง พริกไทย สมอไทย สมอพิเภก และมะขามป้อมมาปรุงเป็น ยาปรับธาตุตามหลักเบญจกุล และยาปรับธาตุตามฤดูกาล ใช้บำบัดรักษาโรค เมื่อธาตุนั้น ๆ มีอาการ พิกัด (ผิดปกติ) กำเริบ (มากเกินไป) และหย่อน (น้อยเกินไป)

ดินพิกัด หมายถึง สภาพผิดปกติของอวัยวะที่แสดงออก เช่น ผิวหนัง มีผื่น ตุ่ม เหน็บเย็บ เป็นแผล อวัยวะภายใน เช่น ดับเป็นฝี หรืออักเสบ

น้ำกำเริบ คือ การมีน้ำมากเกินไป เช่น น้ำมูกไหลทั้งวัน ท้องเดิน บวม บางตำรา หมายถึง ความดันโลหิตสูง มีน้ำในกระสเล็ดมาก

ไฟหย่อน คือ ภาวะที่ความร้อนในตัวน้อย รู้สึกเยือกเย็น หนาวสั่น ถ้าไฟย่อยอาหารน้อยไป ก็จะต้องอดเฟ้อ อาหารไม่ย่อย

ลมหย่อน คือ ภาวะพลังแห่งการเคลื่อนไหวน้อยไป

เครื่องยาที่มีชื่อต่าง ๆ กันรวมเรียกเป็นชื่อเดียวกันว่า พิกัดยา ได้แก่ นำตัวยาสองสิ่งรวมกัน จะมีชื่อขึ้นต้นว่า “ทอง” หรือ ทวี ถ้าสามสิ่ง เรียก ดรี สี่สิ่งเรียกว่า จตุ ถ้าห้าสิ่ง เรียก เบญจ ฯลฯ ตัวอย่าง ยาเบญจกุลแก้ในกองธาตุ กองฤดูสมุฏฐาน ยาแก้ธาตุไฟกำเริบ มีส่วนของตัวยาดังนี้

สมอพิเภก หนัก 16 ส่วน

รากเจตมูลเพลิง หนัก 8 ส่วน

เหง้าขิงแห้ง หนัก 4 ส่วน

รากข่าพลู หนัก 3 ส่วน

ดอกดีปลี หนัก 2 ส่วน

เถาสะค้าน หนัก 1 ส่วน

การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุทั้งสี่ โดยเฉพาะยาสมุนไพรปรับธาตุหลัก คือ ยาเบญจกุล ประกอบด้วยยาประจำธาตุแต่ละธาตุ คือ ดีปลี ข่าพลู ละค่าน เจตมูลเพลิงแดง และขิง เมื่อตรวจวิเคราะห์โรค แล้ววินิจฉัยได้ว่า ผู้ป่วยกำลังเสียสมดุลด้วยธาตุใด ก็ปรุงแต่งยาตามสัดส่วนนั้น (ดูตารางปรับธาตุเบญจกุล)

คัมภีร์สรรพคุณ (และมหาพิภัก) กล่าวถึงสรรพคุณยาเบญจกุล โดยกล่าวถึงดาบส 6 องค์ โดยนำพืชสมุนไพรทั้ง 5 ชนิดมาปรุงเป็นยา มีคุณสมบัติพิเศษ มีคุณค่าสูง ประกอบด้วย ด้วยยาประจำแต่ละธาตุ คือ ดิปลี ชะพลู ละค่าน เจตมูลเพลิง และชิงแห้ง ดังปรากฏในข้อความว่า

“ปุณะ จะ ประัง ลำดับนี้จะกล่าวด้วยสรรพคุณแห่งยาเบญจกุลอันอาจารย์ท่านกล่าวไว้สืบกันมาว่า มีดาบส 6 พระองค์

- (1) พระองค์หนึ่งชื่อฤาษีบัพพะตัง บริโภคซึ่งผลดิปลี อาจระงับอินโรคได้
- (2) พระองค์หนึ่งชื่อฤาษีอุธา บริโภคซึ่งรากชะพลู อาจระงับเมื่อยขบได้
- (3) พระองค์หนึ่งชื่อฤาษีบุพเพวา บริโภคซึ่งเถาละค่าน อาจระงับเสมหะและวาโยได้
- (4) พระองค์หนึ่งชื่อฤาษีบุพพรด บริโภคซึ่งเจตมูลเพลิง อาจระงับซึ่งโรคอันบังเกิดแต่ (ดี) อันทำให้หนาวเย็นได้

- (5) พระองค์หนึ่งชื่อฤาษีมหิทธิกรรม บริโภคซึ่งชิงแห้ง อาจระงับตรีโทษได้
- (6) พระองค์หนึ่งชื่อฤาษีมุรธาธร เธอองค์นี้เป็นผู้ประมวลสรรพยาเข้าด้วยกัน จึงชื่อว่า เบญจกุลเสมอภาค และยาเบญจกุลนี้ ถ้าผู้ใดได้บริโภคแล้ว อาจระงับโรคอันบังเกิดแก่ทนต์ตึงขาการ มีผมเป็นต้นและสมองเป็นที่สุด และบำรุงธาตุทั้ง 4 ให้บริบูรณ์”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 252)

“ผลดิปลี รากชะพลู เถาละค่าน เหง้าชิงแห้ง รากเจตมูลเพลิง ทั้ง 5 สิ่งนี้ ชื่อ เบญจกุล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 299)

“ดิปลี รากเจตมูลเพลิง ละค่าน ชะพลู ชิง แก้วปถวิธาตุ อาโปธาตุ วาโยธาตุ เตโชธาตุ อากาศธาตุ ชื่อว่า เบญจกุล แก้วธาตุทั้ง 5 และ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 308)

กล่าวถึง ยาเบญจกุลโดยเป็นยาที่จัดพิภักไว้ สำหรับปรุงประกอบกระสายยาอื่น ๆ แก่ในกองธาตุ ตามพิภักท่าเร็บ หย่อน พิการ ดังปรากฏในข้อความว่า

“คือบทว่าเบญจกุลนั้น คือ ชิงแห้ง 1 ดิปลี 1 เจตมูลเพลิง 1 ละค่าน 1 ชะพลู 1 อันชื่อว่าเบญจกุลแก้ในกองธาตุ แก้ในกองธาตุสมุฏฐาน ด้วยอรรถว่าสมุฏฐานธาตุ ธาตุเนื่องถึงกัน ที่จะได้ขาดจากกันนั้นหามิได้ เป็นที่อาศัยซึ่งกันและกัน จึงให้ประกอบเบญจกุลขึ้นตามพิภักท่าเร็บ หย่อน และพิการนั้น แก่ดังนี้จึงจะควร”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 324)

เจตมูลเพลิง 1 ละค่าน 1 ชะพลู 1 ชิงแห้ง 1 ดิปลี 1 ทั้ง 5 สิ่งนี้ เรียกว่าเบญจกุล

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 330)

พริกไทยนั้นมีรสสุขุม รสเผ็ด เป็นศัตรูกับเสมหะ มีคุณเบา

ตีปลีนั้นถ้าสดให้เสมหะกำเริบ มีรสหวาน, รสเย็น มีรสสุขุม, รสหนัก ถ้าแห้งคุณผิดกันกับสด กระทำให้แห้งมีรสเผ็ด แก้ม, แก้มอบ แก้มเสมหะ แก้อุจจาระ กระทำให้อ้อม

ขิงนั้นถ้าสดให้จำเริญไฟธาตุ ให้จำเริญรสอาหาร กระทำให้แห้ง ให้ประชุมไฟธาตุ แก้อหิวโรคคือ โรคอันผูกหัวใจ ถ้าแห้งมีรสหวาน, รสเบา, รสละเอียด, ให้เกิดรสอาหาร ระงับวาทะ, เสมหะ, มีคุณดังขิงสด (ขิงแห้ง, พริกไทย, ตีปลี) ทั้ง 3 ประการประชุมกันแล้วจึงชื่อว่า วาตรีกะฎก แก้อุจจาระให้ผอมแน่น แก้มันทาคินี แก้มอบหืด แก้อิ สิปะโรคให้เท้าทุหาย

สะค้าน ข่าพลู สองประการนี้มีคุณเสมอกัน เจตมูลเพลิงมีคุณให้สุขุมให้ร้อนเสมอกัน แก้มิโทษ แก้มาดแผล แก้มวมหาย

ยกรพริกไทยออกเสีย ฟังรู้เถิดว่าเป็นเบญจกูล แก้มลุมโรค แก้มลิโทษโรค ท้องมาร แก้อะนาหะโรค แก้มละโรคชะนะกระทำให้สว่างออกสว่างใจยิ่งนัก ให้แพทย์ฟังพิจารณาให้วิเศษ แล้วฟังประกอบใช้เถิด ถ้าจะยกสิ่งใดสิ่งหนึ่งออกเสีย และจะเอาอื่นประกอบเข้า ถ้ามีคุณเสมอกันแล้วฟังให้ประกอบเถิด อนึ่งถ้าสิ่งใดไม่ชอบกับโรค ให้ยกสิ่งนั้นออกเสียเถิด"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 386)

คัมภีร์มหาโชดรัต กล่าวถึง พิกัตยาเบญจกูล ซึ่งประกอบเป็นกระสายยา รักษาโรคอันเกิดจาก ระตุสตรียโดยโทษโลหิตอันเกิดแต่ชีวิต เมื่อจะมีระตุมา ให้คั่งคัล ละเอียดเพื่อ นอนสะดุ้งหวาด ครันมีระตุออกมาแล้ว อาการต่าง ๆ ก็หาย ดังปรากฏในข้อความว่า

ลำดับนี้จะกล่าวลักษณะปรกติโลหิต อันบังเกิดแต่ปิตตะสมุฏฐาน—กล่าวคือดีเป็นคำรบ 2—เมื่อจะบังเกิดนั้นให้คั่งคัลขี้ไกรธ ให้สวังสวายหาแรงมิได้ กระทำให้ตัวร้อนเป็นเปลว หาสมปฤติมิได้ ต่อมีระตุมาจึงคลาย ถ้าจะออกเอา ยาชื่อประทุมเกสร ขนานนี้ท่านให้เอาจันทน์ทั้งสอง 1 อบเชยทั้งสอง 1 กะดอม 1 บอระเพ็ด 1 หัวหัวหมู 1 สิ่งละ 2 ส่วน ไกรธทั้ง 5 บัวน้ำทั้ง 5 สิ่งละ 4 ส่วน เบญจกูลตามพิกัตตามวิธีให้กินแก้มโลหิตปรกติโทษอันบังเกิดแต่ชีวิตนั้น กระทำให้สวังสวาย หายวิเศษนักแล

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 419)

กล่าวถึง ยาชื่อเบญจธาตุ มีสรรพคุณแก้ธาตุทั้ง 4 แก้มทั้งปวง แก้มโลหิต แก้มเส้น ทำให้เจริญอาหาร ดังปรากฏในข้อความว่า

"ยาชื่อเบญจธาตุ ท่านให้เอาสะค้าน 1 ข่าพลู 1 เจตมูลเพลิง 1 พริกไทย 1 ตีปลี 1 ขิง 1 บอระเพ็ด 1 ข่า 1 ตะไคร้ 1 ขมิ้นอ้อย 1 ขมิ้นเครือ 1 หัวหัวหมู 1 ยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากัน ทำให้เป็นจุนละลายน้ำผึ้ง น้ำร้อน น้ำขิง น้ำข่า น้ำกระเทียม น้ำไพล แก้มธาตุทั้ง 4 แก้มทั้งปวง แก้มโลหิต แก้มเส้น จำเริญอาหารดีนักแล

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 429)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ กล่าวถึง สรรพคุณยาเบญจกุล โดยแก้อาการอาเจียน สะอึก เนื่องจาก
กลมกระทำโทษ ดังปรากฏในข้อความว่า

"เวลาเย็นน้ำชา	น้ำส้มซ่าแก้ลมจร
คุมธาตุให้ถาวร	จงเร่งกินทุกวันคืน
เบญจกุลธาตุตำรง	ธาตุร้ายกลายกลับขึ้น
ลมถอยจึงค่อยฟื้น	แก้สะอึกแลแก้ราก"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 496)

นอกจากนี้ ยาเบญจกุล เมื่อประกอบเป็นกระสายยากับยาตรีกะฎกและตรีผลา มี
สรรพคุณ แก้อาการปวดจุกท้อง ดังปรากฏในข้อความว่า

"แก้จุกท้องสุดเสียว	น้ำกระเทียม, ส้มซ่าเอา
ระบายธาตุเบญจกุลเคล้า	ตรีกะฎก, ตรีผลา"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 496)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง สรรพคุณยาเบญจกุล โดยประกอบเป็นกระสายยา ชื่อ ปลวี่
สมุฏฐานแก้อาการมือเท้าบวม เจ็บหน้าอกและท้อง ดังปรากฏในข้อความว่า

"ยาชื่อปลวี่สมุฏฐาน ท่านให้อาแก่นกันเกรา เปลือกกันเกรา เทพชาโร ผลมะตูมอ่อน
ขมิ้นอ้อย สิ่งละ 1 ส่วน สะเตาทั้งใบทั้งดอก การบูร บอระเพ็ด สิ่งละ 3 ส่วน กระเทียม ไพล เบญจกุล
สิ่งละ 5 ส่วน ตรีผลาตามพิกัต 20 ทำให้เป็นจุด ระคนด้วยเกลือสินเธาว์ บดละลายน้ำร้อน, น้ำส้มซ่า น้ำ
กระเทียมก็ได้ กินแก้สมุฏฐานปลวี่ ซึ่งเป็นชาติจลนะ อันบังเกิดแก่สมุฏฐานทั้ง 3 กระทำให้บริโภคาอาหาร
มิได้ ให้ผอมเหลือง ให้บวมเท้าเป็นโสมะโรควิปริตธาตุ ให้อุจจาระเป็นลามก สันนิบาตวิปริตต่าง ๆ ให้หิว
โหยหาแรงมิได้ แก้ให้สุดจดจำเจริญขึ้น แก่ปวดท้อง จุกเสียด"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 535)

นอกจากนี้ คัมภีร์สรรพคุณ ในตอนที่ว่าด้วย มหาพิกัต กล่าวถึงการใช้สมุนไพรรักษา
คือ เบญจกุล ตามพิกัตกำเร็บ หย่อน พิการ ดังปรากฏในข้อความว่า

"คือ บทว่าเบญจกุลนั้น คือ ขิงแห้ง 1 ดีปลี 1 เจตมูลเพลิง 1 สะค้าน 1 ข่าพลู 1 อันว่า
ชื่อว่าเบญจกุลแก้ในกองธาตุ แก้ในกองฤดูสมุฏฐาน ด้วยยรรธว่าสมุฏฐานธาตุ ฤดูเนื่องถึงกัน ที่จะได้ขาด
จากกันนั้นหามิได้ เป็นที่อาศัยซึ่งกันและกัน จึงให้ประกอบเบญจกุลขึ้นตามพิกัตกำเร็บ หย่อน และพิการ
นั้น แก่ดังนี้ จึงจะควร

1. ถ้าเตโชธาตุกำเร็บ เอาสะค้าน 1 ดีปลี 2 ข่าพลู 3 ขิงแห้ง 4 เจตมูล 8 สมอ
พิเภก 16 ประจำสมุฏฐานอันนี้กำเร็บ

2. อนึ่งถ้าเตโชธาตุหย่อน เอาดีป्ली 1 ข้าวพุล 2 สะค้าน 3 สมอพิเภก 4 ขิงแห้ง 8
เจตมูล 16 ประจำสมุฏฐานอัคนีหย่อน
3. อนึ่งถ้าเตโชธาตุพิการ เอาข้าวพุล 1 สะค้าน 2 ดีป्ली 3 เจตมูล 4 สมอพิเภก 8
ขิงแห้ง 16 ประจำสมุฏฐานอัคนีพิการ
4. วาโยกำเริบ เอาข้าวพุล 1 เจตมูล 2 ดีป्ली 3 พริกไทย 4 สะค้าน 8 สมอไทย 16
ขิงแห้งระคน ประจำวาตะสมุฏฐานกำเริบ
5. ถ้าวาโยหย่อน เอาเจตมูล 1 ดีป्ली 2 ข้าวพุล 3 สมอไทย 4 พริกไทย 8 สะค้าน 16
ขิงแห้งระคน ประจำวาตะสมุฏฐานหย่อน
6. ถ้าวาโยพิการ เอาดีป्ली 1 ข้าวพุล 2 เจตมูล 3 สะค้าน 4 สมอไทย 8 พริกไทย
16 ขิงแห้งระคน ประจำวาตะสมุฏฐานพิการ
7. ถ้าอาโปสมุฏฐานกำเริบ เอาขิงแห้ง 1 สะค้าน 2 เจตมูล 3 ดีป्ली 4 ข้าวพุล 8
มะขามป้อม 16 พริกไทยระคน ประจำอาโปสมุฏฐานกำเริบ
8. ถ้าอาโปหย่อน เอาสะค้าน 1 เจตมูลเพลิง 2 ขิงแห้ง 3 มะขามป้อม 8 ดีป्ली 16
พริกไทยระคน ประจำอาโปสมุฏฐานหย่อน
9. อนึ่งถ้าอาโปพิการ เอาเจตมูล 1 ขิงแห้ง 2 สะค้าน 3 ข้าวพุล 4 มะขามป้อม 8 ดีป्ली
16 พริกไทยระคน ประจำอาโปสมุฏฐานพิการ
10. ถ้าปถวิธาตุกำเริบ เอาพริกไทย 1 ขิงแห้ง 2 เจตมูล 3 สะค้าน 4 ดีป्ली 8 ข้าวพุล
16 ตรึงลาระคน ประจำปถวิสมุฏฐานกำเริบ
11. ถ้าปถวิธาตุหย่อน เอาขิงแห้ง 1 เจตมูล 2 พริกไทย 3 ข้าวพุล 4 สะค้าน 8 ดีป्ली
16 ตรึงลาระคน ประจำปถวิสมุฏฐานหย่อน
12. ถ้าปถวิธาตุพิการ เอาเจตมูล 1 พริกไทย 2 ขิงแห้ง 3 ดีป्ली 4 ข้าวพุล 8 สะค้าน
16 ตรึงลาระคน ประจำปถวิสมุฏฐานพิการ

อันว่ากองปถวิธาตุสมุฏฐานนี้ สงเคราะห์มาแต่มหาภูตรูปซึ่งมีอยู่ในพระคัมภีร์อันปรารภ
ธาตุบรรจบ ว่าด้วยสุริยะพิภคตราศเป็นฤดูเดือนต่อกัน จัดเป็น 4 ฤดู ฤดูหนึ่ง 3 เดือน โดยลำดับธาตุทั้ง 4
นั้น มาสาธกไว้ในที่นี้ จะให้แพทย์พึงรู้ในกองสมุฏฐานโดยง่าย ด้วยในที่นี้ท่านแจ้งไว้ในมหาพิภคสมุฏฐานละ
3 ๆ คือ เตโช วาโย อาโป สมุฏฐาน แต่ปถวิสมุฏฐานนี้จัดเป็นชาติจะละนะ จะได้มีในมหาพิภคนี้หาไม่ได้
ให้แพทย์พึงรู้โดยนัยดังนี้"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 324 -325)

ข้อความดังกล่าวแสดงตามตารางการใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามหลักเบญจกุล ดังนี้

ตารางยาปรับธาตุเบญจกุล						
	ธาตุเสียมดูล	ดีปสี	ข้าพสุ	สะค่าน	เจตมูลเพลิง	ขิง
ดิน	กำเริบ	8	16	4	3	2
	หย่อน	16	4	8	2	1
	พิการ	4	8	16	1	3
น้ำ	กำเริบ	4	8	2	3	1
	หย่อน	8	16	1	2	3
	พิการ	16	4	3	1	2
ลม	กำเริบ	3	1	8	2	ระคน 4
	หย่อน	2	3	16	1	ระคน 8
	พิการ	1	2	4	3	ระคน 16
ไฟ	กำเริบ	2	3	1	8	4
	หย่อน	1	2	3	16	8
	พิการ	3	1	2	4	16
ธาตุบรรจบ						
	ธาตุกำเนิด		ธาตุแม่			ธาตุปัจจุบัน

ที่มา : จากหนังสือการแพทย์แผนไทย สายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรม เล่ม 1. (2540 : 96)

4.1.1.5 การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามฤดูกาล

การใช้สมุนไพรบำบัดรักษาโรค ตามหลักการและเหตุผลของทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เป็นการปรับสมดุลภายในร่างกาย กล่าวคือ ร่างกายประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 ดิน น้ำ ลม ไฟ สมดุลกันอย่างไร ความสมดุลภายในร่างกายและสมดุลกับธรรมชาติภายนอก หากธาตุใดมากเกินไปจะเกิดการเจ็บป่วย การเปลี่ยนแปลงฤดูกาลก็มีผลต่อสุขภาพ การปรับเปลี่ยนสมดุลร่างกาย โดยการกินสมุนไพรปรับธาตุทั้ง 4 เพื่อป้องกันการเกิดโรคในช่วงเปลี่ยนฤดู การใช้ยาสมุนไพรเพื่อปรับธาตุ 4 ตามฤดูกาล เรียกว่ายาประจำฤดู

ยาประจำฤดูร้อน ตรีผลา ประกอบด้วยตัวยา คือ ลูกสมอพิเภก ลูกสมอไทย ลูกมะขามป้อม

ยาประจำฤดูฝน ตรีกฎก ประกอบด้วยตัวยา คือ เหง้าชิงแห้ง เมล็ดพริกไทย ดอกคิปาลี

ยาประจำฤดูหนาว ตรีสาร ประกอบด้วยตัวยา คือ รากเจตมูลเพลิงแห้ง เถาสะค้าน รากข้าพลุ

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง สรรพคุณยาตรีผลา โดยระบุโรคที่เกิดจากดี แก่เสมหะและลม ดังปรากฏในข้อความว่า

“อนึ่ง สรรพคุณตรีผลานั้น กล่าวคือ สมอไทย-1 สมอพิเภก-1 มะขามป้อม-1 ทั้ง 3 นี้ระคนกันเข้าจึงเรียกว่า ตรีผลา ถ้าผู้ใดได้บริโภค อาจจะจับโรคอันบังเกิดแต่ดี แก่เสมหะและลมในกองธาตุฤดูแล้ง และกองอายุสมุฏฐานนั้นแล”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 283)

ในตอนที่ว่าด้วยสรรพยาที่มีสมอเป็นอาทิ ของคัมภีร์วชิรโยคสาร กล่าวถึงพิภักดาที่มีสรรพคุณสมอเป็นส่วนประกอบ โดยกล่าวถึงยาตรีผลา ดังข้อความว่า

“สมอ 3 ส่วน (สมอ) พิเภก 4 ส่วน มะขามป้อม 5 ส่วน เป็นส่วนดังนี้ (บางอาจารย์เรียกว่า ตรีผลา บางอาจารย์เรียกว่า สมอทั้ง 3) “

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 385)

กล่าวถึง สรรพคุณยาตรีผลา โดยระบุโรคที่เกิดจาก ดี แก่เสมหะและลม ดังปรากฏในข้อความว่า

"อนึ่ง สรรพคุณตรีผลานั้น กล่าวคือ สมอไทย 1 สมอพิเภก 1 มะขามป้อม ทั้ง 3 นี้ระคนกันเข้าจึงเรียกว่า ตรีผลา ถ้าผู้ใดได้บริโภคนั้น อวัยวะบิโรคนันบังเกิดแต่ดี แก้มเหและลมในกองธาตุดุและกองอายุสมุฏฐานนั้นแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 283)

กล่าวถึง สรรพคุณยา ตรีสาร โดยระงับโรคที่เกิดจากเสมหะ แก้มและดี ดังปรากฏในข้อความว่า

"อนึ่ง สรรพคุณตรีสารนั้น กล่าวคือ เจตมูลเพลิง 1 สะค้าน 1 ข้างพลู 1 ทั้ง 3 นี้ระคนกันเข้าจึงเรียกว่า ตรีสาร แก่น 3 ถ้าผู้ใดได้บริโภคนั้น อวัยวะบิโรคนันบังเกิดแต่เสมหะ แก้มและดีอันบังเกิดแต่ธาตุดุและอายุสมุฏฐานนั้นดุจกล่าวมานี้"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 283)

กล่าวถึงสรรพคุณยาที่กฎ โดยระงับโรคที่เกิดจากลมแก้ดีแลเสมหะ ดังปรากฏในข้อความว่า

"อนึ่ง สรรพคุณแห่งตรีกะฏิกนั้น คือ พริกไทย 1 ขิงแห้ง 1 ดีปลี 1 ทั้ง 3 นี้ระคนกันเข้า จึงได้ชื่อว่าตรีกะฏิก แปลว่า ของเผ็ด 3 สิ่ง ถ้าผู้ใดได้บริโภคนั้น อวัยวะบิโรคนันบังเกิดแต่ลม แก้มและเสมหะในกองสมุฏฐาน ตามธาตุดุและอายุสมุฏฐานนั้นแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 283)

ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะไม้อันมีคุณสมบัติเสมอกัน กล่าวถึง ตัวยาสุมไพโร ที่ประกอบปรุงขึ้นเป็นยา ตรีผลา ตรีกฎ ดังปรากฏในข้อความที่ว่า

"สิทธิการิยะ จะสำแดงด้วยลักษณะไม้อันมีคุณสมบัติเสมอกันสืบต่อไป

คุณแห่งมะขามป้อม มีคุณสมบัติเหมือนกันกับสมอ แต่ว่าน้อยกว่าคุณสมอหนึ่ง คุณสมอพิเภกนั้นเสมอกันกับมะขามป้อม

เกลือสินเธาว์กับสมอมีคุณสมบัติเสมอกัน แก้มจุกเสียดผายธาตุ และสมอพิเภกกับเกลือสินเธาว์ แก้มเลือดแก้กำเดา มะขามป้อมกับเกลือสินเธาว์ แก้มเลือดแก้เสมหะ สมอไทย สมอพิเภก และมะขามป้อม สามสิ่งนี้ชื่อตรีผลา"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 299)

"ขิง ดีปลี พริกไทย คุณเสมอกัน มีรสอันเผ็ด บำบัดโรคในอก แก้มทั้งปวง เจริญไพเราะ แก้มเสมหะ แก้มหืดไอ สามสิ่งนี้ผสมกันแก้สมุฏฐานโทษ คุณทั้งสามสิ่งนี้ชื่อตรีกะฏิกแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 299)

ในตอนที่ว่าด้วย พิกัดละลาย กล่าวถึงตัวยาสุมไพโรที่ประกอบปรุงขึ้นเป็นยาตรีผลา ตรีกฎ และตรีสาร ว่า

"เจตมูล 1 สะค้าน 1 ข้างพลู 1 ทั้ง 3 สิ่งนี้เรียกว่า ตรีสาร

พริกไทย 1 ขิงแห้ง 1 ดีปลี 1 ทั้ง 3 สิ่งนี้เรียกว่า ตรีกะฎุก
 สมอไทย 1 สมอพิเภก 1 มะขามป้อม 1 ทั้ง 3 สิ่งนี้เรียกว่า ตรีผลา"
 (คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 331)

กล่าวถึงพิภักตยา ประจำฤดูทั้ง 3 คือ ตรีผลา ตรีกะฎุก และตรีสาร โดยมีสรรพคุณ แก่
 ในกองธาตุและสมุฏฐานโรคฤดูทั้ง 3 ดังปรากฏในข้อความว่า

“อธิบายว่า กายแห่งบุคคลทั้งหลายนี้ เป็นที่ตั้งแห่งกองสมุฏฐาน สมุฏฐานเป็นที่ยึดแห่ง
 กองธาตุ ธาตุเป็นที่ยึดแห่งกองโรค โรคเป็นที่ยึดแห่งอาหารดังนี้ ถ้าจะแก้ให้แก่ในกองสมุฏฐานเป็นอาทิ
 ด้วยอรรถว่าสมุฏฐานนี้เป็นรากแก้วแห่งโรคทั้งหลาย ท่านจึงแยกเบญจกุลนั้นออก 3 และ 2 เอาพริกไทย
 แทรกเข้า 1 เป็น 6 เหตุว่าพริกไทยนั้นแก้ในกองลม สรรพคุณสิ่งอื่นที่จะแก้ลมยิ่งกว่านั้นหาไม่ได้ พระ
 อาจารย์เจ้าจึงประกอบเข้าไว้ในเบญจกุล จึงได้นามบัญญัติดังนี้

- “ 1. คือ พริกไทย 1 ขิงแห้ง 1 ดีปลี 1 ทั้ง 3 นี้ คือตรีกะฎุกในพิภักตวันตฤดู
 2. อนึ่งคือ เจตมูลเพลิง 1 สะค้าน 1 ข้าวหลอ 1 ทั้ง 3 นี้คือตรีสารในพิภักตเหมันตฤดู
 3. อนึ่งคือ สมอไทย 1 สมอพิเภก 1 มะขามป้อม 1 ทั้ง 3 นี้ คือตรีผลาในพิภักติมหันต
 ฤดู อันนี้ท่านสงเคราะห์แก้ในกองสมุฏฐานโรคฤดูทั้ง 3 ดังนี้
 1. อนึ่งสมอพิเภก 1 ขิงแห้ง 1 เจตมูลเพลิง 1 ทั้ง 3 นี้แก้ในกองปิตตะสมุฏฐานพิภักต
 2. อนึ่งสมอไทย 1 พริกไทย 1 สะค้าน 1 ทั้ง 3 นี้ แก้ในกองวาตะสมุฏฐานพิภักต
 3. อนึ่งมะขามป้อม 1 ข้าวหลอ 1 ดีปลี 1 ทั้ง 3 นี้ แก้ในกองเสมหะสมุฏฐานพิภักต
- ให้ประกอบตามส่วนโดยนัยจะมีไปข้างหน้านั้น”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 323-324)

นอกจากนี้ในคัมภีร์สรรพคุณ (ยา) กล่าวถึงการใช้สมุนไพรรักษาตามฤดูกาล ดัง
 ปรากฏในข้อความว่า

“ลำดับนี้จะได้แสดงใน มหาพิภักตตรีผลา ตรีกะฎุก สืบต่อไป
 อันว่าตรีผลานั้น

1. ถ้าจะแก้เสมหะสมุฏฐาน เอาสมออัพยา 4 สมอพิเภก 8 มะขามป้อม 12
2. ถ้าจะแก้ปิตตะสมุฏฐาน เอามะขามป้อม 4 สมออัพยา 8 สมอพิเภก 12
3. ถ้าจะแก้วาตะสมุฏฐาน เอาสมอพิเภก 4 มะขามป้อม 8 สมออัพยา 12

ทั้ง 3 นี้ ชื่อว่ามหาพิภักตตรีผลาสมุฏฐาน

1. อนึ่งอันว่าตรีกะฎุกนั้น ถ้าจะแก้เสมหะสมุฏฐาน เอาพริกไทย 4 ขิงแห้ง 8 ดีปลี 12
2. ถ้าจะแก้ปิตตะสมุฏฐาน เอาดีปลี 4 พริกไทย 8 ขิงแห้ง 12
3. ถ้าจะแก้วาตะสมุฏฐาน เอาขิงแห้ง 4 ดีปลี 8 พริกไทย 12 ทั้ง 3 นี้ได้ชื่อว่า
 พิกัดตรีกะฎุกสมุฏฐาน

อันตรีผลา ตรีกะฎุก ทั้ง 2 อย่างนี้ จะได้แต่จำเพาะสมุฏฐานอันใดหามิได้เป็นสาธารณะ
 ทั่วไปในกองสมุฏฐานทั้งปวง ให้แพทย์พึงพิจารณาเห็นควรแก่กันแล้ว ก็ให้พึงประกอบขึ้นตามซึ่งท่านตราไว้

"อนึ่งอันว่าลักษณะสมุฏฐานนั้นจะได้พ้นจาก 3 ออกไปหาไม่ได้ แต่ยังมีได้สำเร็จด้วยเคียงอยู่ในกองธาตุปถวิสมุฏฐานหนึ่ง ด้วยเกิน 3 เข้ามาเป็น 4 ดูกกล่าวมานั้นแล้ว เหตุว่าจะได้แจ้งลงในที่นี้หาไม่ได้ คือ หทัย อุธทริยะ กริสะ จัดเป็นปถวิสมุฏฐานสงเคราะห์เอาชาติจะละนะ ถ้าจะประกอบตรีผลาตรีกะฎก กิติ แก่ในกองปถวิสมุฏฐานนั้น ในพระคัมภีร์นี้ท่านให้ประกอบโดยในส่วนเสมอภาค ด้วยปถวิเป็นที่ตั้งแต่ภูมิสมุฏฐานทั้งปวง ดุจในพระคัมภีร์จะละนะสังคะหะกล่าวไว้ ให้แพทย์พึงรู้โดยนัยดังนี้ "

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 326 – 327)

ข้อความดังกล่าวแสดงตารางการใชยาสมุนไพรปรับธาตุตามฤดูทั้ง 3 ดังนี้

การใชยาปรับธาตุตามฤดูทั้ง 3									
	ตรีผลา			ตรีภุก			ตรีสาร		
	สมอไทย	สมอพิเภก	มะขามป้อม	พริกไทย	ขิง	ดีปลี	สะค้าน	เจตมูลเพลิง	ชะพลู
ดิน	1	1	1	1	1	1	1	1	1
น้ำ	4	8	12	4	8	12	4	8	12
ลม	8	12	4	4	8	12	12	4	8
ไฟ	12	44	8	8	12	4	8	12	4

ที่มา : จากหนังสือการแพทย์แผนไทย สายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรม เล่ม 1. (2540 :97)

4.1.1.6 การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามอาการเฉพาะโรค

การใช้ยาสมุนไพรตามตำรับ

เพ็ญภา ทริพย์เจริญ (2542 : 145 –146) กล่าวถึง การใช้ยาสมุนไพรตามตำรับ ยาสามัญประจำบ้านแผนโบราณ 28 ขนาน เพื่อใช้รักษาตามอาการ คือ

ยาตำรับแก้ลม บำรุงหัวใจ เช่น ยาหอมเทพจิตร ยาหอมทิพโอสถ ยาหอมอินทจักร์ ยาหอมนวโกฐ

ยาตำรับแก้ไข้ ตัวร้อน เช่น มหานิลแห่งทอง ยาเขียวหอม ยาจันทร์ลีลา ยาประสะจันทร์แดง ยาประสะกระเพราใหญ่ ยากวาดแสงหมึก

ยาตำรับแก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ ท้องเสีย กษัย จุกเสียด เช่น ยาประสะกระเพรา ยาเหลืองปิดสมุทร ยาตรีหอม ยามหาจักรใหญ่ ยาเนาวหอย ยาถ่าย ยาประสะเจตผั่งดี ยาธรณีสังฆฆาต ยามันตราตุ ยาธาตุนครจบ ยาประสะกานพลู ยาวิสัมพยาใหญ่

ยาแก้ไอ ขับเสมหะ เช่น ยาอัมฤตวาที ยาประสะมะแว้ง

ยาสตรี ได้แก่ ยาบำรุงโลหิต ยาไฟห่ากอง สรรพคุณขับน้ำคาวปลา ยาไฟประลัยกัลป์ ยาประสะไพล

ตัวอย่างการใช้ยาสมุนไพรตามตำรับ

คัมภีร์ประถมจินดา กล่าวถึง ยาประสะกระเพรา มีสรรพคุณ แก้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ดังปรากฏข้อความว่า

“ยาชื่อว่า ประสะกระเพรา ขนานนี้ ท่านให้เอาตานดำ ลูกตานชะโมย เปลือกสันพร้านางแอ ไคร้เครือ เปลือกตะขบ ไพล ขมิ้นอ้อย หญ้าไต่ใบ สมอทั้ง 3 จันทน์ทั้ง 2 (บางตำราใช้จันทน์ทั้ง 3) เทียนยาวภาณี น้ำประสานทอง สารส้ม ยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากัน กระเพราเท่ากับยาทั้งหลาย ยา 17 สิ่งนี้ทำให้เป็นจุด เอาสุราเป็นกระสายรดปั้นแห้งไว้ เมื่อจะกินแทรกคืบเกลือ ร้าหัดพิมเสน กินแก้พิษตาน พิษขาง ชูไฟธาตุ และขับชีพจรให้เดินสะดวก ถ้าจะกินประจำท้องไปทุกวันกินข้าวได้ เมื่อเด็กท้องขึ้นถ้าจะให้ระบายลม ละลายน้ำไปกะเพรากิน ถ้าตกมูกตกเลือดละลายน้ำจันทน์ทั้ง 2 กิน ถ้าใช้ให้ตัวร้อนเป็นเวลา ละลายน้ำสมอพิเภกกิน ถ้าชาวทำพิษขึ้นให้สลับ ละลายน้ำดีตะพานน้ำ กินหายดี”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 78)

กล่าวถึง ยาหอมอินทจักร มีสรรพคุณแก้ลมบาดทะจิต ดังปรากฏข้อความว่า

“ยาชื่ออินทจักร ขนานนี้ท่านให้อา เทียนดำ 1 เทียนแดง 1 เทียนขาว 1 เทียน
เขาวาณี 1 เทียนสัตบุษย์ ผลจันทร์ 1 ดอกจันทร์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 มหาหิงคุ์ 1 ยาดำ 1
การะบูร 1 พริกไทย 1 กระเทียม 1 เอาสิ่งละ 2 สิ่ง ดีปลี 1 บาท รวมยา 15 สิ่งนี้ทำเป็นจุดนบดบ้นแห้ง
ไว้ แก่หลังแข็งตาแข็งคางแข็งที่ใดให้อายานี้ละลายน้ำมะกรูด เอาผืนรำหัดทาที่นั้นเกิด ถ้าเชื่อมั่นเป็น
เพื่อลมก็ดี และเป็นบิตดกมูกเลือดก็ดี ละลายสุรากิน แก่ได้ทุกสิ่งคืนัก อย่าสนเท่ห์เลย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 188)

กล่าวถึง ยามหาจักรใหญ่ มีสรรพคุณ แก่ลมทรวง แก้อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ ดัง
ปรากฏข้อความว่า

“ยาชื่อมหาจักร (ใหญ่) ขนานนี้ท่านให้อา โกฐสอ 1 โกฐเขมา 1 โกฐพุงปลา 1 โกศ
ก้านพร้าว 1 โกฐกระดูก 1 เทียนดำ 1 เทียนแดง 1 เทียนขาว 1 เทียนขาวเปลือก 1 เทียนเขาวาณี 1
ตรีผลา 1 ญ่าฝรั่ง 1 ผลจันทร์ 1 ดอกจันทร์ 1 กระวาน 1 กานพลู 1 สะเอม 1 เมล็ดโหระพา 1
ผลผักชี 1 สารส้ม 1 ดินประสิวขาว 1 ขมิ้นอ้อย 1 กระเทียม 1 น้ำประสานทอง 1 ยาทั้งนี้เอาสิ่งละ 2
สิ่ง ยาดำ 2 บาท ใบกระพังโหม 15 บาท รวมยา 28 สิ่งนี้ทำเป็นจุด นบดทำแห้งไว้ละลายน้ำสุราก็ได้
กินแก้ลมชางทั้ง 7 วัน หายคืนัก ได้เชื่อแล้วอย่าสนเท่ห์เลย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 184)

คัมภีร์มหาโชดรัต กล่าวถึง ยาบำรุงโลหิต มีสรรพคุณบำรุงโลหิต ดังปรากฏข้อความว่า

“ยาบำรุงโลหิต เอาแก่นแสมทะเล 1 เปลือกมะทราง 1 กานพลู 1 สะเอม 1 เมล็ด
โหระพา 1 ผลผักชี 1 สารส้ม 1 ดินประสิวขาว 1 เทียนดำ 1 เอาเสมอภาคทำผงละลายสุรากิน ได้ทำ
มานานแล้ว โลหิตตกสันคืนักแล

อนึ่งเอาสหัสคุณเทศ 1 แก่นแสมทะเล 1 ญ่ายองไฟ 1 ขมิ้นอ้อย 1 บดละลายสุรากิน
ให้ขับโลหิตคืนักแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 395-396)

กล่าวถึง ยาชื่อไฟประลัยกัลป์ มีสรรพคุณ ขับน้ำคาวปลาในเรือนไฟ ช่วยให้มีดลูกเข้าอู่
ดังปรากฏข้อความว่า

“ยาชื่อไฟประลัยกัลป์ ขับโลหิตเน่าร้ายทั้งปวง เอาชิงแห้ง 1 บาท พริกเทศ 1 บาท
พริกไทย 1 บาท ผลจันทร์ 2 สิ่ง การบูร 2 สิ่ง เอาแก่นแสมทะเลเท่ายาทั้งหลาย ทำผงละลายน้ำผึ้งกิน
เป็นยาร้อนคืนักแล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 398)

คัมภีร์ธาตุบรรจบ ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะโรคอุจจาระธาตุ กล่าวถึง ยาประสะกานพลู มี
สรรพคุณแก้ปวดท้องเนื่องจากธาตุไม่ปกติ ดังปรากฏข้อความว่า

“ยาชื่อประสะกานพลู ท่านให้อาเทียนดำ 1 เทียนขาว 1 ชิงแห้ง 1 ดีปลี 1 พริกไทย 1 สิ่งละ 1 สิ่ง น้ำประสานทองจีนสุ 1 โพลแห้ง 1 สิ่งละ 2 สิ่ง โกฐสอ 1 สุพรรณิธานแดง 1 สุพรรณิธานเหลือง 1 กฤษณา 1 กระลำพัก 1 การบูร 1 เปลือกเพกา 1 เปลือกขี้ยาย 1 สิ่งละ 1 บาท กานพลู 9 บาท 2 สิ่ง รวมยา 16 สิ่งนี้ทำให้เป็นจุก บดด้วยน้ำครั่งต้มทำแห้งไว้ ละลายน้ำร้อนแทรกโพลแทรกกระทือหมกไฟก็ได้ รับประทานแก้อาการธาตุอันลามก ซึ่งทำให้ปวดมวนเป็นเสมหะโลหิต”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 542)

คัมภีร์เกษัย กล่าวถึง ยาเนาวหอย มีสรรพคุณ แก้กษัยจุกเสียด ดังปรากฏข้อความว่า

“ยาชื่อ เนาวหอย ท่านให้อา กระดุกเสือเผาะ 1 กระดุกโคเผาะ 1 กระดุกแพะเผาะ 1 หอยพิมพารังเผาะ 1 หอยนางรมเผาะ 1 หอยกาบเผาะ 1 หอยจุกแฉะเผาะ 1 หอยมุกข์เผาะ 1 หอยสังข์เผาะ 1 สิ่งละ 2 ส่วน รากทนต์ 3 ส่วน เจตมูลเพลิง 1 สหฺสคุณเทศ 1 สิ่งละ 4 ส่วน พริกไทย 32 ส่วน ทำให้เป็นจุก บดปั่นทำแห้งไว้ ละลายน้ำผึ้งกินหนัก 1 สิ่ง แก้กษัยจุกหายวิเศษนัก ถ้ามีฟุ้งละลายน้ำปูนใสให้กินก่อน ถ้ามีฟุ้งจึงหุงน้ำมันแก้ต่อไป”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 588)

การใช้ยาสมุนไพรเดี่ยว สำหรับเป็นกระสายหรือรักษาตามอาการ ซึ่งอาจพบได้บ่อย ๆ ได้แก่

สมุนไพรแก้ไข้ เช่น บอระเพ็ด
 สมุนไพรแก้ไอ เช่น มะแว้งดับ ขิง มะนาว
 สมุนไพรแก้ท้องอืด เช่น ขมิ้นชัน หัวหมู กระชาย
 สมุนไพรช่วยให้อนอนหลับได้ เช่น ใบขี้เหล็ก ดอกบัวหลวง

ตัวอย่างการใช้ยาสมุนไพรเดี่ยว

คัมภีร์สรรพคุณ กล่าวถึง กระชาย พริกไทย แก้อาการท้องอืด ท้องเฟ้อ แน่นจุกเสียด ดังปรากฏข้อความว่า

“กระชายนั้น มีรสอันเผ็ดร้อนขม แก้อาการอันเกิดในปาก แก้มืดกิดและลมอันบังเกิดแต่กองหทัยवाद

อนึ่ง สรรพคุณพริกไทยนั้น ใบ แก้ลม 6 จำพวก และตั้งจิตธาตุให้มัน เมล็ด แก้ลมอันพาพิษและมุตหัต รู้ดับเสมหะอันฟุ้งซ่านในทรวงลง บำรุงธาตุให้เป็นปกติ แก้อาการทั้งปวงอันเกิดในทรวง ดอก แก้อาการแดงดังโลหิต เจริญ แก้อาการโรค แก้อาการอันคั่งอยู่

กระเทียม เป็นยาขับลมในไส้ แก้อาการอากาศกลากเกลื่อน แก้อาการเสมหะ

กระเทียมนั้น หัว แก้อาการและลม แก้อาการกลาก ใบ กระทำให้เสมหะแห้ง และกระจายโลหิต และแก้ลมอันมวน”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 289)

บอระเพ็ด แก้อาการเป็นไข้ ดังปรากฏข้อความว่า
 “บอระเพ็ดทั้ง 2 มีรสอันขมเย็น แก่เสมหะและเลือดลม แก้ท้องอืด แก้ไข้ทั้งปวง เจริญ
 ไฟธาตุ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 304)

ชิงแห้ง มะขามป้อม แก้อาการไอและระคายคอกจากเสมหะ ดังปรากฏข้อความว่า

“คุณชิงแห้ง แก่เสมหะ เจริญไฟธาตุ แก่ไอเสียในทรวงอก”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 299)

“อนึ่ง ผลมะขามป้อมอ่อนนั้น มีรสอันเปรี้ยวหวานระคนกัน แก่มังสะให้บริบูรณ์ และ
 ทำให้เสียงเพราะ แก่พรรตึกและพยาธิในกองเสมหะ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 281)

ใบขี้เหล็ก แก้อาการนอนไม่หลับ แก้ไข้ ดังปรากฏข้อความว่า

“ขี้เหล็กนั้น ใบ แก่มูกติด ดอก แก้โลหิต แก่นอนไม่หลับ แก่รังแค เปลือก แก่
 ริดสีดวง กระพี้ แก้โลหิตอันกระทำให้ระส่ำระสาย แก่น แก่ลมอันกระทำให้เย็นทั่วทั้งกาย และแก้พยาธิ
 ในท้องให้ตก ไล่ แก้โลหิตอันขึ้นเบื้องบน และแก้โลหิต อันกระทำให้ระส่ำระสายในท้อง แก้โลหิตอัน
 กระทำให้สับสนในจักขุทวาร ราก แก้ไขอันกระทำให้หาว และแก้โรคอันเป็นชินะธาตุ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 292)

4.1.1.7 การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามคัมภีร์ธาตุบรรจบ

การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามคัมภีร์ธาตุบรรจบ ประทีป ชุมพล (2542 : 137) กล่าวว่า
 ใช้สำหรับการรักษาโรคที่มีความยุ่งยากเรื้อรัง เมื่อรักษาด้วยการใช้ยาสมุนไพรตามอาการ หรือปรับธาตุพื้น
 ฐานทั่ว ๆ ไปแล้วยังไม่หาย ให้นำธาตุกำเนิดมาจัดยาเพิ่มเข้าไปหากอาการยังไม่ดีขึ้นให้ใช้ธาตุแม่มาบรรจบ
 เข้าด้วยกับยานั้น ๆ ดังข้อความว่า “พระอาจารย์เจ้ากล่าวไว้ ถ้าแพทย์ผู้ใดประกอบยาธาตุบรรจบ ท่านให้
 ตามคนไข้ให้รู้ว่า คลอดวันใดเดือนใด ขึ้นหรือแรม ครั้นบอกเขาได้แล้วให้พิจารณาดูว่า จะเป็นธาตุธาตุ
 อันใด ให้ประกอบยาประจำธาตุดูอันนั้น ตั้งไว้เป็นประจำธาตุแล้วให้คิดถอยหลังเข้าไป จับวันเดือนฤดูมุล
 ปฏิสนธิ์นั้นว่า วันใด เดือนใด ฤดูใด ให้ประกอบยาประจำธาตุ ประจำฤดูอันนั้น มาบรรจบกันกับยาประจำ
 ธาตุเมื่อแรกคลอดนั้น”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 458 – 459)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ กล่าวถึงการใช้อยาสุมุไพรปรับธาตุตามคัมภีร์ธาตุบรรจบ ดังข้อความอธิบายว่า

“ถ้าจะทำยาธาตุบรรจบ ท่านให้ถามตัวคนไข้ว่าเกิดวันใด เดือนใด ปีใด ข้างขึ้นหรือข้างแรม เขาบอกแล้วจึงพิจารณาดูว่าเป็นธาตุธาตุนั้นใด ให้วางยาประจำธาตุธาตุนั้นตั้งไว้เป็นประธาน แล้วให้คิดถอยหลังลงไป แล้วเอาวันและเดือนฤดู มนุษย์ปฏิสนธิ์นั้นในวันใด เดือนใด ฤดูใด ธาตุนั้นใด ให้เอายาที่ประจำธาตุและฤดูนั้นมาประสมกันเข้ากับยาประจำธาตุ เมื่อแรกประสมตั้งนั้นเป็นยา 2 ขนาน แล้วจึงแทรกจันทร์ทั้ง 2 ฤกษ์นา 1 ษะสูต 1 ดอกพิภูล 1 ดอกบุญนาค 1 ดอกสารภี 1 เกสรบัวหลวง 1 ขอนดอก 1 ยา 9 สิ่งแทรกตมกีนหายแล”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 260)

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง การใช้ยาสมุไพรปรับธาตุตามตำรับคัมภีร์ธาตุบรรจบ ดังปรากฏข้อความว่า

“แล้วจึงประกอบยาตมบำรุงธาตุ อันชื่อว่าธาตุบรรจบนั้นให้กินต่อไป พระอาจารย์เจ้ากล่าวไว้ ถ้าแพทย์ผู้ใดจะประกอบยาธาตุบรรจบ ท่านให้ถามคนไข้นั้นให้รู้ว่า คลอดวันใดเดือนใด ขึ้นหรือแรม ครั้นเขาบอกแล้วให้พิจารณาดูว่าเป็นธาตุธาตุนั้นใด ให้ประกอบยาประจำธาตุธาตุนั้น ตั้งไว้เป็นประธานแล้วให้คิดถอยหลังเข้าไป จับวันเดือนฤดูมูลปฏิสนธิ์นั้นว่า วันใด เดือนใด ฤดูใด ให้ประกอบยาประจำธาตุ ประจำธาตุนั้นมาบรรจบกันกับยาประจำธาตุเมื่อแรกคลอดนั้น เป็นสองขนานแล้วแทรกจันทร์ทั้งสอง 1 ฤกษ์นา 1 ษะสูต 1 เกสรบัวหลวง 1 ดอกพิภูล 1 ดอกบุญนาค 1 ดอกสารภี 1 ยา 8 สิ่งนี้เอาแทรกกลตมกีน”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง: 2450 : 458 - 459)

4.1.2 การรักษาโรคโดยการปรับปรุงพฤติกรรม

คนในสังคมไทยมีวิถีการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา วิถีชีวิตแบบแนวพุทธ นอกจากที่ชีวิตประกอบด้วยธาตุภายใน คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ถ้าธาตุสี่ไม่สมดุลเกิดกำเริบ หย่อน พิการ ก็ จะเกิดการเจ็บป่วย ความไม่สมดุลยังเกิดจากธาตุภายนอกซึ่งมีผลกระทบกับธาตุภายในร่างกายแล้วเกิด ความเจ็บป่วย ธรรมชาติของมนุษย์สามารถปรับวิถีในการดำเนินชีวิตได้

ปรับปรุงพฤติกรรมที่เป็นมูลเหตุเกิดโรคทั้ง 8 ประการ คือ

1. อาหาร ไม่กินอาหารมากหรือน้อยเกินไป กินอาหารบูดเสีย กินอาหารที่ไม่เคยกิน กินอาหารไม่เป็นเวลา กินอาหารไม่ถูกกับธาตุไม่ถูกกับโรค
2. อิริยาบถ ผิดอิริยาบถ ได้แก่ การนั่ง ยืน เดิน นอน ไม่ได้สมดุลกันทำให้โครงสร้างร่างกายเสียสมดุลและเสื่อมโทรม ทำให้เกิดโรคได้

3. ความร้อนและความเย็น อากาศไม่ปรกติ อยู่ในที่อากาศร้อนหรือเย็นเกินไป หรือบุคคลที่เคยอยู่ในที่อากาศร้อนแล้วไปอยู่ในที่อากาศเย็น หรืออยู่ในบริเวณที่ร้อนแล้วไปถูกความเย็นเป็นเหตุทำให้เกิดโรคได้
4. การอด ใต้แก้ม การอดข้าว อดนอน อดน้ำ ขาดอาหาร เมื่อถึงเวลานอนไม่ได้นอน ถึงเวลากินไม่ได้กิน อดยาคีมน้ำไม่ได้ดื่ม โดยมีสาเหตุจำเป็นที่ต้องอดย้อมเป็นเหตุให้เกิดโรคได้
5. การกลั่นอุจจาระ ปัสสาวะ ตามปรกติอุจจาระ ปัสสาวะ เมื่อถึงเวลาถ่ายไม่ถ่าย (กลั่นไว้) ทำให้ธาตุในร่างกายแปรไปทำให้เกิดโรคได้
6. ทำงานเกินกำลังมาก หรือมีกิจกรรมทางเพศมากเกินไป
7. มีความโศกเศร้าเสียใจหรือดีใจจนเกินไป ขาดอุเบกขา
8. มีโทษมากเกินไป ขาดสติ

จึงควรหลีกเลี่ยงโดยเฉพาะอย่างยิ่งการฝืนอิริยาบถจนทำให้ร่างกายเสียสมดุล เพราะจะทำให้ธาตุทั้งสี่แปรปรวนได้ ดังคัมภีร์ธาตุวิวัฒนาการกล่าวถึง เหตุเกิดโรค 6 ประการ คือ อาหารผิดเวลา เสพเมถุนมาก นอนผิดเวลา มักขี้โกรธ กลั่นอุจจาระ กลั่นปัสสาวะ ดังข้อความว่า

“อนึ่งโรคจะบังเกิด	ด้วยเหตุหกเป็นมูลมา
อาหารผิดเวลา	แลอิมั่นจนเหลือการ
หนึ่งเสพยาซึ่งเมถุน	มักมากมุ่นเหลือประมาณ
กลางวันบววิจารณ์	นอนมากนัยย้อมมิดี
กลางคืนนอนมิหลับ	หนึ่งมักโกรธมักโกรธ
มิตรถูกผูกกลั่นมี	พันเวลาโทษมหันต์
เหตุหกผิใครมี	โรคจะมีเป็นแน่นอน
ผู้แพทย์พึงสำคัญ	เหตุเกิดโรคหกสถาน ฯ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 515)

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงโทษห้าม 11 ประการ สำหรับผู้เป็นไข้ คือ ห้ามอาบน้ำ ห้ามทาของหอม ห้ามเสพยาเมถุน อย่าขัดถูร่างกาย อย่านอนกลางวัน ห้ามทำงานหนัก อย่ากอกโลหิตร้าย อย่าโกนผม หนวดเครา อย่ามีจิตขี้โกรธ ห้ามนอนตากแดดตากลม ห้ามกินของคาวมีมัน ดังข้อความว่า

“อนึ่งเล่าเมื่อกล่าวความ โทษห้ามสิบเอ็ดประการ
แพทย์ผู้พยาบาล บอกผู้ไข้ฟังให้ถ้วน

แรกใช้ปฐมเหตุ	แต่วันหนึ่งเมื่อเต็มเป็น
คำมิดเมื่อยามเย็น	ห้ามผู้ไข้อย่าอาบน้ำ
อย่าทาซึ่งของหอม	เมณูกามอย่าพึงทำ
อย่าขัดสรีระรำ	ระบมซ้ำกำเร็บกาย
อย่าให้นอนกลางวัน	ซึ่งการหนักอย่าพึงกราย
อย่ากอกโลหิตร้าย	ออกจากกายย่อมมีดี
อย่าโกนซึ่งศีรษะ	หนดเคราให้กลมฉวี
อย่าโกรธพิโรธมี	อย่าให้นอนตากแดดลม
อย่ากินคาวมีมัน	ห้ามพึงเว้นอย่านิยม
จากโทษอย่าพึงชม	มิเยียวยาจะหายพลัน
มิเว้นทวิฏฐีถือ	ประมาทหมิ่นจะใกล้กาย
จะเสิบกำเร็บร้าย	วิบัติโรคจะพูนทวี
เป็นไข้ทุวันโท	แลตรีโทษย่อมจะมี
ผู้แพทย์กล่าวคดี	บอกผู้ไข้ให้พึงเว้น ฯ

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 515 - 516)

การแก้ไข คือ การรักษาโดยหัตถบำบัด คือ การนวดโทษ การอบสมุนไพร การประคบสมุนไพร เป็นการแก้ไขปัญหาระดุกเส้นเอ็นต่าง ๆ เนื่องจากกล้ามเนื้อ เส้นเอ็นกระดูก เป็นธาตุดิน ซึ่งการแพทย์แผนไทยถือว่า ธาตุดินเป็นที่ตั้งแห่งกองโรคทั้งหลาย เมื่อดินเสื่อมย่อมเป็นเหตุก่อให้เกิดผลกระทบธาตุอื่นให้เสื่อมพังไปด้วย

4.4.3 การรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัด

การรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัดด้วยการนวด การอบสมุนไพร และประคบสมุนไพรเป็นวิธีการรักษาอาการปวดเมื่อยตามร่างกาย ความเชื่อทางการแพทย์แผนไทย กล่าวว่า ถ้าเลือดลมไหลเวียนไม่สะดวกจะเกิดอาการเจ็บป่วย และปวดเมื่อยตามร่างกาย การที่เลือดลมไหลเวียนดี สุขภาพกายและจิตจะดีไม่เจ็บป่วย และปวดเมื่อยตามร่างกาย การที่เลือดลมไหลเวียนดี สุขภาพกายและจิตจะดีไม่เจ็บป่วย ร่างกายคนเราประกอบด้วยธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และร่างกายก็จะเปลี่ยนแปลงไปตามวัย คือ ปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย โดยปัจฉิมวัยเป็นวัยของผู้สูงอายุ ตั้งแต่ 30 ปีขึ้นไป เป็นวัยที่ร่างกายเสื่อมมักจะเจ็บป่วยเป็นโรค โดยมากจะพบว่า เป็นโรคเส้นเอ็นไม่ปกติ เรียกกันว่า กษัยเส้นหรือเส้นตึง จึงมีการตรวจเส้นเอ็นและข้อต่าง ๆ ว่าเคลื่อนไหว หรือติดขัดมากน้อยเพียงใดก่อนการรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัดรักษาด้วยการนวด อบ และประคบสมุนไพร

คัมภีร์ปฐมจินดา ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะตานโจร กล่าวถึง ลักษณะอาการของวาโยธาตุพิการโดยสังเกต การเคลื่อนไหว อาการปวดเมื่อยตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย ดังปรากฏข้อความว่า

"ลักษณะวาโยธาตุพิการนั้น คือ ให้หูตึงเป็นน้ำหนวกไหลเหม็นเน่า และให้ตาฟางเมื่อเอามือกดที่หน้าตาไม่มีแสง ให้เมื่อยมือเมื่อยเท้าและขาทั้งสองข้างตั้งผู้ใหญ่ ให้เป็นตะคริวและจะโปง (จะโปงคือลมชนิดหนึ่ง ทำให้บวมให้ปวดตามตัว เรียกว่าลมจะโปง) ให้เมื่อยกระดูกสันหลัง และฟกช้ำ ไม่รู้ว่าเป็นผีเอ็น ให้อาเจียน บางทีให้อาเจียนลมเปลา เมื่อยังมีได้บริโภคอาหารสิ่งใด ๆ มักให้เป็นลม ท้องขึ้นให้จุกให้ร่าก ให้เป็นต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพราะวาโยธาตุพิการจุกกล่าวมานี้"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 239)

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ กล่าวถึงลักษณะธาตุแตก ในส่วนอาโปธาตุ กล่าวถึงไขข้อพิการแตก โดยกระทำให้เมื่อยในกระดูก ให้ตึงไปทุกข้อ ดังปรากฏในข้อความว่า

"ไขข้อ ถ้าพิการหรือแตกก็ดี อันว่าไขข้อนี้อยู่ในกระดูกมักกระทำให้เมื่อยในข้อกระดูก จุกดังว่าจะคลาดออกจากกันให้ขัดตึงทุกข้อจะแก้เป็นอันยากนัก ด้วยว่าอยู่ในกระดูกให้กินยาแก้ดูตามบุญเกิด"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 269)

ในส่วนปถวิธาตุ กล่าวถึง เอ็นพิการ กระทำอาการ ต่อ เส้นประธาน 10 เส้น และเส้นบริวาร 2700 เส้น โดยเฉพาะเส้นสำคัญ คือ เส้นสุมนาและเส้นอัมพฤกษ์ เกิดอาการแข็ง ขอดเป็นก้อน ทำเหตุให้เอ็นระส่ำระสาย ให้เสียไปทุกเส้นเอ็น ให้เมื่อยไปทั่วทั้งตัว ดังปรากฏในข้อความว่า

"เอ็นพิการ ให้เส้นประธาน 10 เส้น และเส้นบริวาร 2700 เส้น ทุกเส้นให้หวาดหวั่นไปสิ้นทั้งนั้น ที่กลัก็กลั ที่แข็งก็แข็ง ที่ตั้งดานก็ตั้งดาน ที่ขอดก็ขอด เข้าไปเป็นก้อนเป็นเถา ที่จะเป็นโทษหนักนั้นแต่เส้นเอ็นชื่อว่า สุมนา และอัมพฤกษ์ เส้นสุมนานั้นผูกดวงใจ มีแต่จะให้สวิงสวายทรมนทรมายหิวโหยหาแรงมิได้ อันว่าเส้นอัมพฤกษ์นั้นมีแต่จะให้กระสับกระส่าย ให้อ่อนให้เอ็นให้เมื่อยให้เสียไปทุกเส้นทุกเอ็นทั่วทั้งตัว ตั้งแต่ศีรษะตลอดลงไปถึงที่สุดจนเท้า บางทีก็ให้เจ็บเป็นเวลา แต่เส้นอัมพฤกษ์นั้นให้โทษ 11 ประการ ถ้าให้โทษพร้อมกันทั้ง 2700 เส้นแล้วก็ตายแล ถ้าเป็นแต่ 1, 2, 3, 4, หรือ 5 เส้นยังแก้ได้"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 271)

คัมภีร์ชวดาร กล่าวถึงการตรวจโรคลมว่า มีที่เกิดจากในเส้น เนื้อ โลหิต กระดูก ผิวหนัง หรือหัวใจ ถ้าอาการลมเกิดในเส้น ให้รักษาด้วยการ นวด ประคบ และกินยาแก้ลมในเส้น ดังข้อความว่า

"ถ้าลม 5 จำพวกเหล่านี้มิได้พัดโลหิต ๆ ก็มีได้ให้โทษ อนึ่งให้แพทย์พึงพิจารณาว่าลมนั้นบังเกิดเพื่อในเส้น แลเนื้อ แลโลหิต แลกระดูก แลผิวหนัง แลหัวใจ พึงพิจารณาลมนี้ก่อน แล้วจึงพิจารณาที่จะทราบไปในที่นั้น ๆ ให้ควรแกโรคลม ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดขึ้นในเส้น ขอบนวดแลประคบ กินยาแก้ลมในเส้นจึงหาย

ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดแต่โลหิต ให้ปล่อยหมอน้อยยกอกศีรษะ กินยาในทางลมโลหิตจึงหาย

ถ้าลมจำพวกใดบังเกิดในผิวหนัง ขอบทายาแลรมยาแลยกกลมกินยาในทางลม แลรักษาผิวหนังให้บริบูรณ์จึงหายแล"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 436)

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ มีเนื้อหากล่าวถึง ลักษณะอาการที่เกิดตามโครงสร้างของร่างกาย เนื่องจากธาตุทั้ง 4 กำเริบ หย่อน พิการ คือปฏริธาตุ ทำให้เจ็บเส้นเอ็น เจ็บในท้อง และหน้าอก สะโพก ขัดเขี้ยวชำตามเส้นและเนื้อไปทั่วตัว ดังข้อความว่า

“ที่นี่จะกล่าวธาตุ	วิลาสเป็นค้ำมูล
ธาตุสี่มีสมบุรณ์	กำเริบหย่อนหย่อมกล้าแข็ง
แพทย์จงเร่งพิเคราะห์	ตั้งอาจารย์ท่านสำแดง
จะกล่าวให้เห็นแจ้ง	ในกลธาตุสิ้นทั้งสี่
กำเริบแลหย่อนกล้า	ในกองธาตุปฏริ
วิบัติย่อมมากมี	โทษสืบสามตามอาการ
เกิดเหาแลเส้นมาก	ย่อมให้ครุ่นเป็นประมาณ
ทองลั่นแลพลุกพล่าน	ให้ท้องขึ้นแล้วเจ็บท้อง
เจ็บท้องบ่หายเหือด	ให้ตกเลือดเหม็นเน่าหนอง
เสียดแทงเจ็บในท้อง	ขัดตะโพกดังถูกชก
เป็นปานโรคภัย	แลให้เจ็บที่หน้าอก
ในเนื้อย่อมชำพก	เส้นดินมือเป็นสีเขียว
ผิแพทย์เห็นอาการ	ที่เป็นไข้ดังนี้เจียว
พึงอาจอย่าหวาดเสียว	แก่ชำระปฏริธาตุ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 486)

คัมภีร์ตักกศิลา ในตอนที่ว่าด้วยลักษณะภาพกล่าวถึงการนวดและพิษไข้ละบองภาพ ดังข้อความว่า

“ลำดับนี้จะแสดงซึ่งไข้ภาพต่อไป ภาพอันหนึ่งมีนามปรากฏคือละบองภาพ เกิดแก่มุขย์บุรุษสตรีทั้งหลาย ถ้าแพทย์มิรู้สำคัญว่าลมจะโป่ง เป็นปัดคาดสะดุ้ง ไม่รู้ถึงโรคสีสัน วรรณะนั้นดูพิการแล้วปล่อยให้ปลิงประคบเท้า ยาร้อนกอกลมขับโลหิตออกให้หมอนวดคนใช้นั้นไม่สู้เจ็บนัก เทียวเดินไปได้ บวมตามข้อตามเกลียวปัดคาด ถ้าแพทย์ไม่รู้ถึงโรคทำพิษ จะตายด้วยภาพหมู่นี้”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 578)

คัมภีร์กษัย กล่าวถึง กษัยเลือด รักษาด้วยการนวดแล้วประกอบประยุตยาสมุนไพรรักษา ดังปรากฏในข้อความว่า

“ที่นี่จะกล่าวกษัยเสียดนั้น เกิดแต่แม่เท้าตามเส้นตะคริว มันให้ปวดขบสะดุ้งทั้งตัว แล้วมันก็ขึ้นไปเสียดเอาชายโครงดังจะขาดใจ บางทีมันขบเอาทั้งตัว ครั้นสะดุ้งขึ้นมาทั้งตัวมันก็เสียดแทงเอาชายโครงข้างซ้ายข้างขวาก็มี มันทำให้คนผู้นั้นร้องอยู่ดังจะสิ้นใจ ท่านให้แก้ด้วยนวดแล้วให้แต่งยาให้กิน

ท่านให้อาการรอง 1 งาช้าง 1 นอแรด 1 เขี้ยวเสือ 1 เขี้ยวจระเข้ 1 เขี้ยวหมู 1 เขาแพะ 1 เขากูย 1 เขากวาง เขาควายเผือก 1 ยาทั้งนี้เผาให้ไหม้ แล้วเอาโกฐ ทั้ง 5 เทียนทั้ง 5 เปล้าทั้ง 2 ดับเต้าทั้ง 2 จันทน์ทั้ง 2 กุ่มทั้ง 2 ลูกจันทน์ 1 ดอกจันทน์ 1 ลูกเบญจกานี 1 สะค้าน 1 พิศนาค 1 รากไคร้เครือ 1 รากข้าพลุ 1 รากหมอน้อย 1 โลดทะนง 1 ขาดัน 1 พรึก 1 ขิง 1 ขมิ้นอ้อย 1 ใบคนทีสอ 1 ใบสะเดา 1 ใบยางทราย 1 สิริยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากัน ทำแท่งไว้ฝนด้วยน้ำร้อนแทรกคุดึงลงกินแก้กษัยเสียดขับทั่วตัวตามเส้นสะดุ้งแทงเอาหัวอก แลชายโครงหายสิ้นแล ลมกษัยเช่นนี้ชอบยาเย็นแล ยาสุขุมแล"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 602)

กล่าวถึง กษัยโลหิต ทำให้เกิดอาการเจ็บในท้อง เมื่อบำบัดรักษาด้วยการนวดและให้ยาแก้โรคได้ ดังข้อความว่า

"กษัยอันหนึ่งชื่อกษัยโลหิต มันพัดโลหิตแข็งกล้ำ มันให้เจ็บในท้อง ครั้นนวดลงมันก็หายเจ็บไป ครั้นแก้เข้ามันก็ให้หน้าเผือด ตาเหลืองซุบผอมไป ถ้าจะแก้ท่านให้อารากเจตพังคี 1 รากคึดเต้า 1 รากสัตตคุณ 1 รากแสมสาร 1 รากมะตูม 1 ขี้เหล็กทั้ง 2 มะรุม 1 ทองกลาง 1 บอระเพ็ด 1 หัวตองดึง 1 หัวบุงรอก 1 หัวกลอย 1 หัวกระดาศ 1 พรึก 1 ขิง 1 กะทือ 1 ไพล 1 ตะไคร้ 1 กระชาย 1 หอม 1 กระเทียม 1 ขมิ้นอ้อย 1 ยาทั้งนี้เอาส่วนเท่ากัน ทำให้เป็นจุน ละลายด้วยน้ำผึ้งกินก็ได้ แซ่เหล้าไว้ 7 วัน กินหายแล"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 608 - 609)

การรักษาโรคด้วยวิธีหัตถบำบัด คือการนวด อบ และประคบสมุนไพร สามารถรักษาโรคเส้นเอ็น การปวดเมื่อยตามร่างกาย และอาการเจ็บป่วยในร่างกายให้หายได้อีกวิธีหนึ่ง หรือถ้ามีอาการที่หนักมาก ก็ใช้วิธีนวด ควบคู่การรับประทานยาสมุนไพร และการนวดต้องนวดให้ถูกจุด จึงสามารถรักษาโรคให้หายจากการเจ็บป่วยได้

นอกจากนี้ การนวดในส่วนของการแพทย์แผนไทย กล่าวว่า มีส่วนช่วยในด้านจิตเวชได้ เป็นการคลายเครียด โดยสามารถช่วยประคับประคองคลายเครียดทางกาย ด้วยการทำให้เกิดการคลายตัวของกล้ามเนื้อด้วยวิธีการนวดไทย ซึ่งจัดว่าเป็นการบำบัดโดยไม่ใช้ยา เป็นการรักษาโรคโดยการพึ่งตนเอง และเรียบง่ายที่สุดตามแนวทางการแพทย์แผนไทย

4.2 การรักษาทางจิตใจ

การป้องกันบำบัดโรคของคนในสังคมไทยนั้น ให้ความสำคัญต่อความเชื่อในส่วนที่เป็นเรื่องของกายที่มีความสำคัญกับจิตวิญญาณ ซึ่งพิณณา ทรัพย์เจริญ (2450 : 242- 243) กล่าวว่า ความเชื่อเหล่านี้ถือว่าเป็นความจริงโดยไม่ต้องมีการพิสูจน์ เพราะเป็นระบบการปกป้องดูแล และรักษาสุขภาพแบบพื้นบ้านที่คนในท้องถิ่นคุ้นเคย ทุกขั้นตอนของการปฏิบัติการรักษาโรค ได้แก่ การยกครู บูชาครู การใช้คาถาเป่าเสก ว่าน สมุนไพร รวมทั้งการเซ่นไหว้ผีบางเทวดา พิธีกรรมเหล่านี้ปรากฏในชุมชนต่าง ๆ และมีอิทธิพลเหนือพฤติกรรมกรรมการดำเนินชีวิตของคนในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน

4.2.1 การรักษาโรคโดยใช้เวทมนต์

ชาย โพธิสิดา (อ้างถึงในเบญจา ยอดดำเนินและคณะ, 2529 : 61) กล่าวว่า การรักษาโรคโดยวิธีทางไสยศาสตร์ นับว่าเป็นวิธีที่เก่าแก่ที่สุด เพราะปรากฏว่ามนุษย์ได้รู้จักวิธีนี้มาแล้ว ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ พวกอียิปต์โบราณถือว่า ไสยศาสตร์เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับหมอรักษาโรค ดังเช่น หลักฐานที่ปรากฏในหนังสือ ซึ่งทำจากกระดาษปาปิรุสของชาวอียิปต์โบราณว่า "ใครที่จะเป็นหมอรักษาคนเจ็บไข้จะต้องมีความเชี่ยวชาญในไสยศาสตร์คงแก่ในด้านเวทมนต์และรอบรู้ในด้านทำเครื่องรางของขลังสำหรับป้องกันโรค" ในอินเดียและจีนโบราณก็ปรากฏว่า มีการใช้ไสยศาสตร์รักษาโรคกันอย่างแพร่หลาย

คัมภีร์ตักกศิลา กล่าวถึงการบูชาพระดาบสด้วยดอกไม้รูปเทียน ประกอบการเสกยาสมุนไพรรักษาโรค ดังปรากฏข้อความว่า

ท่านกล่าวว่า ถ้าผู้ใดจะเรียนเป็นแพทย์รักษาโรคไข้พิษไข้เหื่อนั้น ก็ย่อมมีอยู่หลายจำพวก แต่ผู้จะเป็นแพทย์รักษาไข้พิษไข้เหื่อนและไข้กาฬนี้ ท่านให้เอาดินโป่ง 7 โป่ง ดินท่า 7 ท่า ดินปลวก 7 แห่ง ดินสระ 7 สระ ดินป่าช้า 7 ป่าช้า เอาไข่เถาะคนตายวันเสาร์เฝ้าวันศุกร์ แล้วให้เอาโบราณพฤกษ์ 1 ใบ ชัยพฤกษ์ 1 ใบ คันธพฤกษ์ 1 ใบ ชุมแสง 1 เผาประสมกับดิน ปั้นเป็นรูปพระดาบสไว้สำหรับบูชา เมื่อจะบดยาให้เชิญรูปพระดาบสนี้มาตั้งไว้เป็นประธาน จึงทำเครื่องสักการบูชาพระดาบสด้วยดอกไม้รูปเทียน เครื่องกระยาบวช นายศรีซ้ายขวาเอาผ้าขาวปูรองไว้ เมื่อเคารพสักการบูชาพระดาบสแล้วจึงเสกยาด้วยพระคาถานี้

(อริเจตโส อปมชบโต โมนปเร สุลิกขโต โสภณพ ภวนติ ตาทีโน อุปสันตสส สติมโต)
เมื่อจะไปดูไข้ก็ให้ว่าพระคาถานี้ ให้เสกน้ำล้างหน้ารดตัวผู้ที่เรียนเป็นแพทย์รักษาไข้พิษ ไข้เหื่อนนั้นด้วย จึงจะคุ้มอุบิหะอันตรายแห่งตัวเราได้ แล้วให้เสกน้ำมันต์ประพรมคนไข้ แล้วให้พิจารณาใช้นั้นให้ต้องแท้

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 564 - 565)

คัมภีร์ปฐมจินดา ในตอนที่ว่าด้วยกรรมรักษา กล่าวถึง การรักษาด้วยเวทมนต์และพิธีกรรม เมื่อสตรีมีครรภ์ได้ 1 เดือน เกิดอาการไข้ ทำให้รากให้จุกในท้อง ละเมอเพ้อพอกเหมือนผีเข้า ดังปรากฏข้อความว่า

"ถ้าสตรีมีครรภ์ได้ 1 เดือนก็ดี ถ้าไข้ร่าเริงพัด คือ ให้รากให้จุกในอุทร และให้แตกขึ้นและแตกลงเป็นกำลั่ง และให้ละเมอเพ้อพอกตั้งผีเข้า แพทย์ไม่รู้ว่าเป็นไข้สันนิบาตนั้นหาไม่ได้เลย บังเกิดโทษมีกรรมรักษานั้นเอง ถ้าจะแก้ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตร 4 มุม เอาแป้งคลึงท้องด้วยมนต์นี้ (โอมอิชฎภะสะวาหะ บ้า) 7 ที แล้วจึงเอาแป้งที่คลึงนั้น มาปั้นรูปหญิงคน 1 รูป ชายคน 1 รูป ไก่ตัว 1 รูป ม้าตัว 1 เอาลูกไม้ 7 สิ่ง ดอกไม้ 7 สี แล้วเอาข้าวสารโปรยกลางลูกไม้บูชา แล้วเอาไปส่งที่ทิศอาคเนย์ ทำ 3 วันหาย"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 58)

เมื่อสตรีมีครรภ์ได้ 2 เดือน เกิดอาการไข้จับเป็นเวลา ทำให้นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ ให้รักษาโดยเอาแป้งคลึงท้อง พร้อมบริกรรมคาถาและเครื่องพิธีกรรม ดังปรากฏข้อความว่า

“ถ้ามีครรภ์ได้ 2 เดือน แม้นเป็นไข้จับ ๆ เป็นเวลาทุกวันก็ดี ให้นอนไม่หลับ กินข้าวไม่ได้ ให้เชื้อมให้มัน ให้เป็นอันใด ๆ ก็ดี เว้นวันจับวันก็ดี ถ้าจะแก้ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตรกลม อัน๑ เอาแป้งคลึงท้องด้วยมนต์นี้ (โอม อะมะระหิวันติเยสะวาหะ บ้า) 7 ที แล้วจึงเอาแป้งที่คลึงนั้นมาปั้นเป็นรูปแมวตัว 1 เอาผัก 3 สิ่ง เอาลูกไม้ 3 สิ่ง เอาดอกไม้ 3 สี แล้วจึงเอาข้าวสุกเทรายดินตอง เอาแป้งหอมน้ำมันหอม เอาไปส่งทิศบูรพ์หาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 59)

กล่าวถึง การรักษาด้วยมนต์และพิธีกรรม เมื่อสตรีมีครรภ์ได้ 3 เดือน เกิดอาการไข้ ทำให้จุกเสียด กินอาหารไม่ได้ นอนไม่หลับ ให้ระวังลูกจะตก ดังปรากฏข้อความว่า

“ถ้าสตรีมีครรภ์ได้ 3 เดือน และไข้ให้ลงให้ราก จุกเสียดแทงหน้าแทงหลังกินอาหารมิได้นอนมิหลับ ถ้าเป็นดังนี้ไซ้ ให้เกรงลูกจะตกเสีย ถ้าจะแก้ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตร 3 มุม เอาแป้งเอาถั่วเขียวคลึงการด้วยกันเข้า คลึงท้องด้วยมนต์นี้ (โอม สิทธิ สา มะกะเรติ เทพินนะ วา อะหัง อิชา กานัง มะเรหิ เอหิ ๆ อาคัจฉันติ กาเมहिเน บ้า) 7 ที แล้วเอาแป้งที่คลึงนั้นมาปั้นเป็นรูปหญิงคน 1 รูป กระต่ายตัว 1 เอาข้าวสุกกongเป็นจอมปลวก เอาเหล้าข้าววางลงในกระบาล น้ำมันโค ผัก 3 สิ่ง ดอกไม้ 3 สี แป้งกระแจะน้ำมันหอมประพรมบัตร แล้วเอาไปส่งทิศประจิม ทำ 3 วันหายประสิทธิ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 59)

กล่าวถึง การรักษาด้วยมนต์และพิธีกรรม เมื่อสตรีมีครรภ์ได้ 7 เดือน เกิดอาการไข้ ทำให้ร้อนภายนอกภายใน ดังปรากฏข้อความว่า

“ถ้าสตรีมีครรภ์ได้ 7 เดือน และไข้ให้เป็นอย่างอื่น ๆ ให้ลงให้รากโลหิตก็ดี และให้ร้อนภายในให้เป็นไข้ไปต่าง ๆ ถ้าจะแก้ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตร 4 มุม 2 ชั้น เอาแป้งคลึงท้องด้วยมนต์นี้ (โอม นะมัสสะมิ นะโม จะสุคะโต ปัจจุปันนา ปัญจะพุทธาปะนะ โอม สิมะหาสิ ครันกูแบ่งกตชี กุจะบุชาแก่เทวดา อันประสิทธิในสงสาร โอม สิทธิ กาละ มะหา สิทธิกาละ สวาหะ บ้า) 7 ที แล้วจึงเอาแป้งที่คลึงท้องนั้นมาปั้นเป็นรูปเสือดาว 1 รูปแครง 1 เอาข้าวสารขาวรายดินตอง จันทน์แดง จันทน์ขาว ผัก 3 สิ่ง ข้าวตอกดอกไม้บูชา ส่งทิศประจิม 3 วันหาย”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 62)

กล่าวถึงการรักษาด้วยมนต์และพิธีกรรม เมื่อสตรีมีครรภ์ได้ 9 เดือน เกิดอาการไข้ทารกในครรภ์แข็งแรงแล้ว ถ้าเป็นไข้ก็เป็นแต่ภายนอก เว้นแต่เป็นอหิวาตกโรค หรือถูกอาคมคุณไสย ทารกที่อยู่ในท้องจึงจะตายก่อน ดังปรากฏข้อความว่า

“ถ้าสตรีมีครรภ์ 9 เดือน และเป็นไข้สิ่งใด ๆ ก็ดี ท่านว่ายังอยู่ในครรภ์รักษาแต่ว่ากุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นแก่กล้าอยู่แล้ว ถ้าเป็นไข้ก็เป็นแต่ภายนอก เว้นไว้แต่เป็นไข้หิวาตกโรค ถึงดังนั้นก็ดี ถ้า

เป็นผีเือก และผีเือกตัดนั้น กุมารจึงจะอันตรายก่อนมารดา ถ้ามีดังนั้น มารดาต้องกฤตยาคุมคุณไสย และ กุมารที่อยู่ในครรภ์นั้นจึงจะตายก่อนมารดา ถึงจะตายก่อนมารดาก็จะพาเอามารดาไปด้วย ว่ามีทั้งนี้ด้วยอุบัติเหตุแห่งอภุศลกรรมของบุตรผู้นั้น ถ้าจะเป็นเหตุสิ่งใด ๆ ให้ทำตามโบราณเสียก่อน ท่านให้ทำบัตร์กลมใบ 1 แก้วขึ้นตุงบัตร์พระเกตุ เอาแป้งคัสถ์ทองด้วยคาถานี้ (เถโรปาปิมา) เตอังกะปัจจิงคาทีอะหัง ปัสสามิ กิงมัง คังปะนะ สะกะละสะรีรัง นิกะชะมะ ละหุปาปิมา บ้า) เสกตามกำลังวัน แล้วเสกน้ำรดด้วยคาถานี้ 7 คาบ (สันติปัชชา อะปัตตะนา สันติปาพา อวัญจะนา มาตาปิตะ จะนิกะขันตา ขาติเวทะ ปะฎีกะกะมะ สะหะสัจ เจ กะเตมัยหัง มะหาปัชชะลิโตสิขี วัชเชสิโสพะสังกะริสสามิ อุทะกังปัตตะวา ยะถาสิขี สัจจะนะ เมสะโมนัตติ เอสาเม สัจจะปาระมิตี บ้า) แล้วจึงเอาแป้งที่คัสถ์ทองนั้นมาเป็นรูปสิงห์ตัว 1 รูปแร้งตัว 1 รูปครุฑตัว 1 เอาผักย่า 7 สิ่ง ดอกไม้ 7 สี เอาใบมะม่วงกะล่อนรองบัตร์ เอาแป้งเอากะระจะและน้ำมันหอม ประพรมบัตร์บูชา แล้วเอาไปส่งทิศอาคเนย์ 3 วันหาย"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 63)

ในตอนที่ว่าด้วยครรภ์ประสูติ กล่าวถึง สรรพยาและพระคาถาสำหรับรักษาทารกเพศชาย ถ้าเสี่ยงยาก ดังปรากฏข้อความว่า

"ยาชื่อว่า วินาศพิษ ขนานนี้ ท่านให้เอาใบน้ำเต้า ใบหนาด ใบผักเค็ด ใบระงับ ใบสมิขมันอ้อย พริก ขิง เบี้ยผู้เผาไฟ 3 เบี้ย แมลงมุดตายซาก 3 ตัว รังหมาล่าเผาไฟ ล้างพัน ยาทั้งนี้ทำเป็นจุดบดทำแท่งไว้ เมื่อทำยา 2 ขนานนี้แล้ว ท่านให้เสกด้วยพระคาถานี้ 7 คาบ (วิหะคาคม มะหาราชา กุมภันทะยักโข มะหาราชาวา ภูตะปิตาจะเทวา ภูภาเวนะ กุมารจะ สุราคะณา ภูตะปิตาจะ ยักคะณา เทวา อาคัจฉันตุ เอहि เอहि) แล้วจึงฝนทาตัวกุมารทั้งปวง หากภัยอันตรายทั้งหลายทั้งปวงมิได้โดย"

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 77)

ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคโดยใช้เวทมนต์คาถา ในขั้นตอนและพิธีกรรมของการปฏิบัติ การรักษาโรค ที่ปรากฏในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ จึงมีลักษณะเฉพาะของการปฏิบัติการรักษาโรค ที่ให้ความสำคัญกับจิตวิญญาณอันเป็นผลมาจากอิทธิพลของความเชื่อ วัฒนธรรมทางศาสนา พิธีกรรมในการรักษาโรคเกือบทุกขั้นตอนจึงประกอบด้วยการใช้คาถาเป่าเสก เพื่ณณา ทรัพย์เจริญ (2540 : 243) กล่าวว่า มนุษย์เป็นหน่วยของชีวิต ที่ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ และมีผลต่อกันแยกไม่ได้ พิธีกรรมจึงเป็นการบำบัดทางจิตวิญญาณที่มีผลในทางจิตวิทยา สร้างกำลังใจ ศรัทธาและเชื่อมั่น ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับคนป่วย

4.2.2 การรักษาโรคโดยใช้จิตสมาธิ

วิสันต์ ท้าวสูงเนิน (2540 : 131-132) กล่าวว่า มีคนไข้ไปหาหมอทั้งน้อย ๆ โดยคนไข้เหล่านี้มีอาการเจ็บป่วยที่แตกต่างกัน เช่น เป็นโรคกระเพาะ ปวดท้องเป็นประจำ เป็นลมพิษ เป็นหอบหืด ปวดศีรษะเรื้อรัง รักษาอย่างไรก็ไม่หาย มีหมอที่มีจิตวิทยาสูงได้วิเคราะห์มานานก็พบว่า โรคเหล่านี้มีสาเหตุมาจากจิตใจ เพราะจิตที่มีกิเลส เป็นตัวบั่นทอนจิตใจ ทำให้เศร้าหมอง มีอารมณ์หงุดหงิด ฉุนเฉียว ไม่เชื่อมั่นในตัวเอง จิตคิดสับสนวุ่นวาย หวาดกลัว โมโหง่าย ฯลฯ โรคเหล่านี้เกี่ยวกับจิตใจก็เพราะจิตไป

กระตุ้นประสาทส่วนกลาง ทำให้เกิดความผันแปรทางอารมณ์และก็เชื่อมโยงไปถึงระบบประสาท ระบบหัวใจ ระบบเลือดลม สู่ระบบเส้นเอ็นต่าง ๆ ที่อ่อนแอ ทำให้เกิดโรคง่าย ดังนั้น การทำจิตสมาธิ ทำให้จิตใจเราแข็งแรงแจ่มใส ทำให้เกิดความสบายใจ ความรู้สึกสบายใจอันนี้แหละคือ ยารักษาโรคชนิดหนึ่งของตัวเอง

นอกจากนี้ยังสามารถปรับวิถีชีวิตการดำรงชีวิต โดยมนุษย์ควรจะให้มีสมาธิทางจิต คือ เป็นผู้ที่ลดความโกรธ ความโลภ ความหลงง่าย เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ (2540 : 45-46) กล่าวว่า ถ้ามนุษย์ปล่อยให้เกิดความโกรธ ความโลภ นี่ชีวิตก็จะไม่มีความสุข จึงต้องปรับธาตุของตนเองให้เป็นสมาธิทางจิต ด้วยการเข้าสู่ศีลธรรมและศาสนาและมนุษย์ต้องเข้าสู่ศีลธรรม จึงต้องเข้าใจหลักอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ถ้าทำไม่ได้ก็เกิดทุกข์ เพราะยึดถือว่าอนัตตาและการดำรงชีวิตด้วยความประมาท นอกจากนี้ ประทีป ชุมพล (2542: 136) กล่าวว่า การแก้ไขปัญหาสุขภาพจิต โดยใช้หลักการ การนั่งสมาธิ คือ หลักธรรมนามัย 3 ประการ เป็นเรื่องที่ต้องเน้นอย่างยิ่ง หลักการดังกล่าว คือ

กายามัย การออกกำลังกาย การนวดตัดโครงสร้างร่างกาย กินอาหารให้ถูกกับธาตุ คือ ภูเจ้าเรือน และสมุฏฐานต่าง ๆ ที่มีผลต่อสุขภาพ กินแต่พอเหมาะ มีสติในการกิน การนอน

จิตตานามัย การฝึกสมาธิให้จิตเข้มแข็ง จิตมีพลังเกิดปัญญา เกิดความสุขสงบ จะทำให้เกิดความต้านทานโรคดีขึ้น เมื่อจิตเข้มแข็งเกิดปัญญา ย่อมเลือกมีพฤติกรรมที่ส่งเสริมสุขภาพที่ไม่ตามใจตนเองด้วยกิเลสและความอยาก คือ ตัณหา

ชีวิตนามัย การดำรงชีวิตทางสายกลาง เลี่ยงสิ่งชอบยอมไม่เกิดความเครียด ไม่ผิดศีล รักษาศีลห้าให้บริสุทธิ์ รักษาสิ่งแวดล้อมให้สะอาดสมดุลไปด้วยธาตุทั้งสี่

ในเรื่องของ “จิต” ทางแพทย์แผนไทยนอกเหนือจากมีการแสดงออกด้วยธาตุ 4 แล้วยังรวมไว้ในเรื่องของพฤติกรรมก่อให้เกิดโรคนอกจากอิทธิพลของธรรมชาติแล้วยังมีอีกกลุ่มหนึ่ง คือ พฤติกรรมของมนุษย์เอง คือ การกิน อยู่ หลับ นอน อิริยาบถต่าง ๆ รวมทั้งภาวะจิตใจ เรื่องการกิน ถ้ากินอาหารถูกกับธาตุ เช่น คนที่มีธาตุดินเป็นธาตุเจ้าเรือน ควรกินอาหารรสเปรี้ยว ธาตุไฟเจ้าเรือน ควรกินรสขม เป็นต้น จะสอดคล้องกับภาวะที่เปลี่ยนไปของสมุฏฐานต่าง ๆ ก็จะค่อย ๆ แก้ให้สมดุลด้วยอาหารและยา ให้สอดคล้องกับธาตุของตัวเองที่แปรปรวนไปในแต่ละช่วง แต่ละอิทธิพล

อีกส่วนหนึ่งที่สำคัญที่สุด คือ ด้านจิตใจ พฤติกรรมที่ก่อให้เกิดโรคนั้น มี 3 ประการ คือ

1. เสียใจมากเกินไป
2. ดีใจมากเกินไป
3. โกรธจัดเกินไป

เพราะฉะนั้นจะต้องมีสมาธิ (ทางสายกลาง) ทางจิตใจ ซึ่งนั้นก็หมายถึงสุขภาพจิตที่ดีนั่นเอง ในด้านสุขภาพของคนเราในสมัยโบราณ สิ่งที่สืบทอดกันมาเรามีพระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่ง เราจะต้องเข้าใจถึงหลักของธรรม อนิจจัง คือ ร่างกายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้จะต้องเสื่อมสลายไปตามกาลเวลาตามสมุฏฐาน

ดังกล่าวมาแล้ว ถ้าคนไข้เข้าใจและรู้จักตัวเองดี คือ รู้จักทางสายกลางในเรื่องของการรับประทานอาหาร การพักผ่อน นอนหลับก็จะไม่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยนั้นก็เป็นสิ่งหนึ่ง ในการแพทย์แผนไทยมีความเชื่อในเรื่องที่เกี่ยวข้องที่น่าสนใจ คือ เรื่องของจิตใจจะอยู่ในหทัยวาตะ ลมที่เกี่ยวข้องกับทางจิตใจ ชื่อหทัยวาตะ คือ การเต้นของหัวใจ , จิตใจ สุขุมหา คือ พลังของสมอง และความคิด เพราะฉะนั้นคนที่มีธาตุหทัยวาตะเป็นเจ้าเรือนมักจะเป็นคนหิวหาโกรธง่ายหายเร็ว ฉะนั้นธาตุเจ้าเรือนมีส่วนในการกำหนดดวงชะตาและอารมณ์ คนที่ธาตุไฟเจ้าเรือนมักจะมีร้อน ใจร้อน กล้าหาญ ถ้าคนธาตุไฟบวกกับธาตุลม หทัยวาตะจะทำให้กระพือพัดอารมณ์รุนแรงเร้าร้อนยิ่งขึ้น ดังนั้นก็เกี่ยวกับสุขภาพจิตต่างคนต่างก็รู้จักธาตุเจ้าเรือนแล้ว ก็ต้องปฏิบัติตัวให้สงบด้วยการใช้สมาธิ และปัญญา ทำให้ธาตุไม่แปรปรวนไม่กำเริบนั่นเอง

4.2.3 การรักษาโรคทางมรณานุสติ

มรณานุสติ คือ มีสติไม่หวั่นไหวต่อความตายในวาระสุดท้ายของชีวิต การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นเรื่องธรรมดาของสัตว์โลกทั้งหลาย คนเราทุกคนมีวาระสุดท้ายของชีวิต คือ การตาย โดยไม่มีใครสามารถหลบหนีได้ การยอมรับความตายเสมือนกับการต้อนรับความตาย และการต้อนรับความตายเสมือนกับการต้อนรับอย่างอื่น ๆ ไม่ว่าสิ่งที่ยานั้นจะเป็นแขกมาเยือน ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ นิินทา อันเป็นเครื่องเตือนใจไม่ให้ประมาทลิ้มตน ดังที่คัมภีร์ฉันทศาสตร์ ว่าด้วยคัมภีร์มรณญาณสูตร กล่าวว่า “มรณญาณสูตรนี้ ท่านเปรียบเทียบเป็นทางธรรม” (คัมภีร์แพทย์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 38) ความเชื่อเกี่ยวกับความตายในมรณญาณสูตร กล่าวถึงบุคคลที่ปกติหรือเจ็บป่วยอยู่ เมื่อเวลาแห่งความตายมาถึง จะมีการและลงบอกเหตุปรากฏให้ได้ยินหรือเห็นเป็นภาพต่าง ๆ ดังนี้

1. ถ้าเห็นแสงโชติช่วงดวงจันทร์ กลิ้งออกไปจากกาย ถือกำลังธาตุนั้นออกจากกาย เป็นลงบอกเหตุว่าจะตาย
2. เห็นเป็นสตรีมือถือไฟ ออกตามหน้าต่างไป คือ ธาตุไฟนั้นออกจากกาย เป็นลงบอกเหตุว่าจะตาย
3. เห็นเป็นสตรีรูปงามเพริศพรั่ง แหวกช่องหลังคา ทักถามก็ไม่ยอมพูด เป็นลงบอกเหตุว่าจะตาย
4. เห็นบุรุษหนุ่มใส่เสื้อผ้าสีแดง มาเยียมร้องเรียกซ้ำ ๆ ด้วยเสียงอันดัง แล้วกลายมาเป็นสตรีหายไป เป็นลงบอกเหตุว่าจะตาย
5. ผู้ป่วยเมื่อใกล้จะตาย มีอาการตาแข็งขาว มองไม่เห็น เอายาที่แสบร้อน หยอดหรือป้ายทาน้ำดาก็ไม่มี ให้ควักตักหน้าผากตึง หูแฟบแข็งกระด้างไม่ได้ยินสรรพสาเนียงใด ๆ จมูกแฟบไม่ได้กลิ่น คางแข็ง ลิ้นหดพูดจาไม่รู้เรื่อง ปลายเท้าเขม่นชัก ปลายมือเขม่นกำ ซิพจรไม่ปรากฏถ้าเป็นเพศชายจะพูดจาสั้น ๆ ถ้าเป็นเพศหญิงจะชักทวารหนักเปิด อุจจาระออกมาสีเทาดำ มีกลิ่นเหม็นสาบ ชอบขโมยอาหารกิน ตัวสั่น ร้อนทรมานทรมาย ให้หิวหอบ ผมขนชัน เหงื่อไหลไทรนกาย น้ำลายและปัสสาวะให้เหนียวเหนียว เป็นลงบอกเหตุว่าจะตาย

6. ผู้ป่วยเห็นทารก แล้วให้น้ำเกลียด ไม่อยากมอง ไม่อยากให้เข้าใกล้ ปากที่เคยเราะร้ายก็ให้หวานเพราะเสนาะคำ ไอไม่รุนแรง ลื่นแห้ง จาม ถอนหายใจใหญ่ เป็นลางบอกเหตุว่าไม่ถึงสองวันจะตาย
 7. ถ้าเห็นแสงสีเหลืองและแดงระยับระยับ เป็นเหลี่ยมกลมกลิ้งออกไปจากกาย คือ ไฟธาตุนั้นขาดไป เป็นลางบอกเหตุว่าจะตายภายในสามวัน
 8. ถ้าเห็นเป็นลูกกลมสีขาว กลิ้งออกไปจากกาย คือ ธาตุลมนั้นขาดไป เป็นลางบอกเหตุว่าจะตายภายในสัปดาห์
 9. ถ้าเห็นเป็นสีเขียวหรือสีม่วง ดังผลปลั่ง กลิ้งออกไปจากกาย ธาตุน้ำนั้นขาดสิ้น เป็นลางบอกเหตุว่าจะตายภายในห้าวัน
 10. ถ้าเห็นมนเป็นสามมน ดังสายละลอกชล คือ ปูนเปียกและกลิ้งไป ดินธาตุนั้นขาดสูญในห้าวันจะบรรลัย มันคงอย่าสงสัย ทั้งธาตุน้ำก็เหมือนกัน
 11. เมื่อยามเที่ยง ถ้าเห็นเงาตนกระจัดกระจายออกไป พอรุ่งขึ้นเวลาเที่ยงจะตาย
 12. ถ้าไม่เห็นเงาตน ทั้งให้อาหารและหาเรอพร้อม ๆ กัน มองไม่เห็นปลายจมูกตน ประสาทกายและประสาทรับกลิ่นไม่รู้สึกรู้ส และถ้าเอามือขวามาปิดตาซ้ายแล้วมองไม่เห็น หรือยกมือขึ้นระหว่างคิ้ว ให้อู่มือนิ้วมือทั้งสองตา ถ้าข้อนิ้วมือขาดจากกัน หรือเห็นมือนั้นใหญ่ จะมรณา
 13. ถ้าท้องผูก หูตึงมองดูกระจกเงาผิดรูปผิดร่างหรือไม่เห็น ลิ่นไม่รู้รสทั้งมวลหมดกำหนดตาย ขาวเป็นไม่เห็นหายในถึงเดือนไม่เคลื่อนคลา และถ้าเงาที่ปรากฏต่อพระอาทิตย์ ไฟน้ำเปลี่ยนไป และน้ำปัสสาวะที่เหลืองกลายเป็นสีดำ จะตายภายในสองเดือน เปรียบเสมือนลูกกา เมื่อชนขึ้นแข็งแรงดีก็บินไป
 14. ถ้าเดินไป เห็นคนแกว่งไกวอาวุธมาฆ่าฟัน เห็นเป็นงู เสือ หมี เห็นอาวุธตกลงมาแล้วหายไป จะตายด้วยเชียวงาและอาวุธ
 15. อนึ่งสิ่งคัมภีร์บุรุษใด ให้แสงแรงราดบเผือดหาย เจ็ดเดือนไม่เคลื่อนคลา จะตายชีพชีวา
 16. อนึ่งสิ่งคัมภีร์บุรุษใด ไม่เกตุราคะตันทา ผู้นั้นจะมรณากำหนดในสิบเจ็ดปี
 17. อนึ่งกายไม่เหนื่อยการ สำราญร้อนบ่ห่อนมี ไทรมเหวี่ยงเมตต์ดี ๆ คือ ธาตุน้ำมันขาดไป อนึ่งตนแลใจดี มาเร่งโกรธพิโรธใจ หนึ่งนั้นกำเริบใจ สันดานใจมักโกรธ เปลี่ยนใจ มักมากใจ (อารมณ์เปลี่ยนแปลงง่าย) อันโทษในที่กล่าวมา จงรู้ว่าชีวาในปีหนึ่งจะถึงกาล
 18. ถ้ากระดูกขาข้างขวาปวดปานจะแตก จะแตกภายในสองปี
 19. ถ้ากระดูกแขนข้างขวาเจ็บพิการไป ผู้นั้นจะตายภายในสิบเจ็ดปี"
- (คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 36-38)

สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้แพทย์วางท่าทีที่ถูกต้อง มีสติ ความตายก็เป็นส่วนหนึ่งของชีวิต เมื่อเข้าใจหลักนี้แล้ววางจิตใจให้มั่นคง จะพบได้จากการทดลองแบบพุทธศาสนา เรียกว่า จิตศึกษา โดยฝึกลมหายใจเพราะลมหายใจเป็นสิ่งสำคัญในชีวิตของเรา ทำหน้าที่ตลอด 24 ชั่วโมงไม่มีหยุด แต่เราไม่เคยให้ความสำคัญทั้งที่ลมหายใจนั้นมีส่วนสำคัญเกี่ยวข้องกับจิตวิญญาณและร่างกาย ถ้าฝึกลมหายใจ อาณาปาสติ สามารถเอาชนะความเกลียด ความโกรธ ความกลัว ความเกิด และความตายได้ ดังที่ วิสันต์ ท้าวสูงเนิน (2540 : 132) กล่าวว่า "การหายใจ คือ ปรัชญา ศิลปะ วิทยาศาสตร์แห่งการมีชีวิต ไม่ว่าจะเป็น

มนุษย์และสัตว์น้อยใหญ่ทั้งหลาย การฝึกกลมหายใจเข้าออกก็สามารถรักษาโรคให้กับตัวเองได้" เมื่อเราหายใจเข้าครั้งแรกเมื่อปฏิสนธิในครรภ์มารดา หายใจออกครั้งสุดท้ายเมื่อจากโลกนี้ไป ก่อนปฏิสนธิในครรภ์มารดา เดิมมนุษย์เราเป็นใครมาจากไหน สิ่งเหล่านี้มีคำตอบว่าสิ่งไหนเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในชีวิต ไม่จำเป็นต้องตายก็พิสูจน์ได้ ท่านพุทธทาส อินทปัญโญ (2509 : 144) กล่าวว่า "การปฏิบัติ การกระทำของคนเรานั้น ต้องเอาปัญญาไปนำหน้าเสมอ จะได้ควบคุมบังคับคิด สมาธิ ให้ไปถูกทาง แล้วเมื่อคิด สมาธิถูกทางแล้ว ก็ยิ่งส่งเสริมปัญญาให้มากขึ้น เมื่อปัญญามากขึ้น ก็สามารถจะทำ คิด สมาธิ ให้รุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อคิด สมาธิรุนแรงขึ้น ก็จะส่งเสริมปัญญาให้แรงยิ่งขึ้นไปอีก ล้วนแต่หล่อเลี้ยงซึ่งกันและกัน" กล่าวได้ว่า เรื่องหลายเรื่องที่เป็นรหัสลับ ถูกอิทธิพลจากตะวันตกครอบงำ จนกระทั่งเราไม่เชื่อไม่เห็นความสำคัญ คนไทยสมัยโบราณได้ถือศบารมี หน้าที่ประการแรก คือ ทาน คือ ให้ เป็นจาคะ คือ สละออกไป คิด และสุดท้ายกล่าวถึงปัญญา ปัญญา คือ รู้เท่าทันชีวิตและความตาย ชีวิตเกิดมาเพื่อทาน (ให้) อัดดามีทั้งคุณและโทษถ้าติดยึดมั่นเท่าไรก็ให้โทษเท่านั้น ถ้าเราเอาชนะอดีต เงินทอง ชื่อเสียง เปลี่ยนมาเป็นความสว่าง ความสะอาด ความสงบ โดยท่านพุทธทาส อินทปัญโญ (2504 : 60) กล่าวว่า "ในขณะที่ผู้ใดมีจิตว่างจากความรู้สึกตัวเราว่าของเราในจิตว่างอันแท้จริงนั้น จึงได้ชื่อว่าการบำเพ็ญทานถึงที่สุด"

นอกจากนี้คำกล่าวที่ว่า "ให้มีสติไม่หลงตาย คือ อย่าไปหวาดกลัวตื่นตระหนกกับความตาย (ทั้งหมอมและคนไข้) สติเป็นตัวสำคัญ เพราะว่าถ้าเราจิตใจฟุ้งซ่าน หรือไม่มีสติเต็มไปด้วยความหวาดกลัวก็จะถูกความตายครอบงำ ให้อ่อนรับเหมือนขนมเปียกปูน ถ้าเรามีสติมีเมตตา โดยมีความทุกข์ ความตายเข้ามาในชีวิต เริ่มต้นจากการยอมรับความเจ็บป่วย ยอมรับความตายว่า เป็นธรรมดา เป็นธรรมชาติ และทำให้เราได้เรียนรู้จากความตายจากความเจ็บป่วย ซึ่งบางคนที่ป่วยโรคร้ายแรงจึงได้เตือนสติตัวเอง ตั้งในอาโรคยลักษณะ มีเนื้อความกล่าวว่า

"คนไข้เห็นแพทย์แล้วให้เกิดความรักใคร่ เหมือนครูแลเทวดาก็ดี เต็มใจในการที่จะกินข้าว และดื่มน้ำก็ดี มีสติเป็นปรกติดังคนรักาศิล กิติ เต็มใจกินยาที่ดี อนึ่งรสนานนั้นเผ็ด ขม ร้อน ผาต ก็อดสาร์แข็งใจกินดั่งกินขนมหวานก็ดี ลักษณะดังนี้ ชื่อว่า อาโรคยลักษณะ"

(กัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 361)

ความตายจึงเป็นการเตือนสติให้คิดถึงตัวเอง คิดถึงคุณค่าของสิ่งมีชีวิต สิ่งที่สำคัญคือ ต้องมีสติก่อน ผู้ป่วยหนักที่กำลังจะสิ้นใจ หรือมีการทุรนทุราย คือ กลัวเจ็บตาย ก็จะตื่นตระหนก ญาติส่วนใหญ่จะให้ภาวณา พระอรหันต์ ๆ หรือ พุทธโศก ๆ และยึดพุทธศาสนสติเป็นการบรรเทาทุกข์เวทนาให้ทุเลาลง เมื่อผู้ป่วยสิ้นลมหายใจแล้วถือว่า จิตหยั่งลงสู่ภวังค์ยังไม่ตายสนิท ทุกคนในนั้นต้องอยู่ในความเจ็บปวด จิตจะอยู่แน่หนึ่ง โดยทั้งหมดนี้ต้องเรียนรู้ และสตินำไปสู่ปัญญา คือ ความรู้เท่าทันของชีวิต และนำความจริงของชีวิตมาใช้ให้เป็นประโยชน์ คือ ให้เกิดปัญญาและปัญญา ทำให้เกิดความหลุดพ้นเพื่อเอาชนะความตายคือตายอย่างสงบ ตายด้วยจิตว่าง พุทธทาส อินทปัญโญ (2542 : 204) กล่าวว่า "ชีวิตจริงถึงจิตว่าง ชีวิตไม่จริงไม่อาจจะถึงจิตว่าง ไม่อาจจะถึงจิตว่าง หรือพูดกลับกันก็ว่า จิตว่างจึงจะถึงชีวิตจริง จิตไม่ว่างก็ไม่ถึงชีวิตจริง ไม่มีชีวิตจริง ฉะนั้นเรามีชีวิตจริงไว้ จะชนะอันตราย หรือความทุกข์ ทุกชนิดทุกแห่ง และทุกเวลา ทุกชนิด ทุกแห่ง และทุกสถานที่ และทุกเวลาด้วย เราจะชนะอันตราย คือ ความทุกข์หรือปัญหาทั้งหลาย ทุกชนิด ทุกแห่ง และทุกเวลา นี้ด้วยความมีชีวิตจริง" เกี่ยวกับการนับวันตาย ในองคลักษณ์ มีเนื้อความว่า

“เมื่อแพทย์ไปถึงคนไข้แล้วให้ไปยืนอยู่ตรงหน้าคนไข้ แล้วให้เสกด้วยมนต์ (โอเม นะมะฮังคิ ติดก รัตนมังหะสิทธิเอสวาหะ) ครั้นเสกแล้ว ให้พิจารณาดูว่าคนไข้ นั้นจะลบล้างจับต้องอวัยวะอันใด ถ้าลบล้างที่ข้อเท้ากำหนด 6 เดือนจะตาย ถ้าลบล้างที่แก้มกำหนด 3 เดือนจะตาย ถ้าลบล้างหน้าผากกำหนด เดือนครึ่งจะตาย ถ้าลบล้างคิ้ว 9 วันจะตาย ถ้าลบล้างหู 7 วันจะตาย ถ้าลบล้างตา 5 วันจะตาย ถ้าลบล้างจมูก 3 วันจะตาย ถ้าลบล้างลิ้นจะตายในวันนั้น ถ้าแพทย์เห็นอาการอย่างนี้แล้วอย่ารักษาเลยให้กลับไปเสียเถิด”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 359-360)

การนับวันตายถ้านับแล้วเกิดความวิตก ความตื่นตระหนก ก็เป็นอกุศล ถ้านับเพื่อเป็นเรื่อง เตือนใจว่า เกิดอยู่บนโลกนี้ไม่นาน อะไรที่ควรทำก็รีบทำไม่เกิดความชะล่าใจ ขึ้นอยู่ที่ว่าเรามีทำอย่างไรต่อ เรื่องความตายนี้ การยอมรับความตายเป็นการเรียนรู้เท่าทันของชีวิตอย่างดีที่สุดสำหรับผู้รักษาและคนไข้ อีกทั้งทำให้ญาติพี่น้องของคนไข้รู้จักปลง คลายความเศร้าโศกเสียใจ เพื่อให้วิญญาณของผู้ตายไปสู่โลกหน้า อย่างมีความสุข ทั้งยังเป็นการเตือนสติคนที่ยังอยู่ข้างหลังเกี่ยวกับการตายว่าเป็นอนิจจัง ไม่มีใครหลีกเลี่ยง จะได้รับทำแต่ความดี ไม่ลุ่มหลงมัวเมากับความโลภ โกรธ หลง ทั้งปวง

จะเห็นได้ว่า การบำบัดรักษาโรค โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดการเจ็บป่วย มีแนววิธีการรักษา โรคในรูปแบบต่างๆ ทั้งการรักษาทางร่างกายและการรักษาทางจิตใจ การรักษาทางร่างกายเป็นการรักษา ความเจ็บป่วยที่เกิดจากธรรมชาติ คือ การรักษาโดยใช้ยาสมุนไพร การรักษาโรคโดยการปรับปรุงพฤติกรรม การรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัด ส่วนการรักษาทางจิตใจเป็นการรักษาความเจ็บป่วยที่เกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ คือ การรักษาโดยใช้เวทมนต์ การรักษาโดยใช้สมาธิ และการรักษาทางมรณานุสติ กระบวนการรักษา โรคจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ นับว่าเป็นการรักษาแบบองค์รวม คือ คำนึงถึงระบบของร่างกายที่ สัมพันธ์กับจิตใจและสิ่งแวดล้อม อันก่อให้เกิดผลกระทบต่อความเจ็บป่วยของมนุษย์ โดยการเรียนรู้จาก ธรรมชาติและผสมกลมกลืนไปกับวัฒนธรรม ความเชื่อของท้องถิ่นและความเชื่อทางศาสนา เป็นปรากฏการณ์ ทางวัฒนธรรมในการบำบัดรักษาโรคที่มีเอกลักษณ์ของคนในสังคมไทย

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง เป็นการพยายามทำความเข้าใจศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับความเชื่อในทางการแพทย์แผนไทย อันเป็นปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมที่เกิดจากภาวะความจำเป็น ในการแสวงหาวิธีการบำบัดรักษาโรค เพื่อรักษาชีวิตและเพื่อให้พ้นจากภาวะทุกข์ทรมานจากความเจ็บป่วยของคนในสังคม จนกลายเป็นมรดกทางวัฒนธรรมด้านการดูแลสุขภาพได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเน้นการศึกษาทางด้านกระบวนการทางการแพทย์แผนไทย ตั้งแต่ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรคและการรักษาโรค โดยใช้ข้อมูลจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง โดยพระยาพิศณุประสาทเวช เป็นบรรณาธิการ ซึ่งประกอบด้วยคัมภีร์ 14 เรื่อง บางส่วนในเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อด้านการรักษาโรค ในตำราและคู่มือเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย รวมทั้งจากประวัติศาสตร์การแพทย์แผนไทย การศึกษาจากเอกสารตำรายาของอาจารย์ประทีป ชุมพล และการแพทย์แผนไทยสายใยแห่งชีวิตและวัฒนธรรม ของอาจารย์เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ เป็นจุดเริ่มต้น ให้มีการศึกษาวิเคราะห์ ทำความเข้าใจเกี่ยวกับความเชื่อจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ซึ่งทั้งหมดล้วนได้เสนอแนะแนวทางการศึกษาความเชื่อ หรือกลุ่มความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุการเกิดโรค การตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค ในแนวทางทฤษฎีการแพทย์แผนไทยไว้พอสังเขป โดยในแต่ละประเด็นสามารถสรุปผลการศึกษาได้ดังต่อไปนี้

ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย

ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคที่ปรากฏในคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง มีความเชื่อว่า ชีวิต คือ ขันธ์ห้า ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ร่างกายคือ มหาภูตรูปสี่ ซึ่งอยู่ในรูปนั้นเอง คือ ประกอบด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ ร่างกายจะสมบูรณ์ได้ด้วยการสมดุลของธาตุทั้งสี่ การเจ็บป่วยของมนุษย์จึงประกอบด้วยสาเหตุทางร่างกายและสาเหตุทางจิตใจ พิจารณาสาเหตุของการเจ็บป่วยจากสมุฏฐานของโรค พบว่า

โรคที่เกิดจากสาเหตุทางร่างกาย

เชื่อว่าความเจ็บป่วยเกิดจากการเสียสมดุลของร่างกาย อันประกอบด้วย ธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ การเสียสมดุลของความร้อนความเย็น การเสียสมดุลของโครงสร้างของร่างกาย

สมุฏฐานของโรค โดยศึกษาวิเคราะห์จากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง พบว่า มี 6 ประการ คือ

1. ธาตุสมุฏฐาน
2. ฤดูสมุฏฐาน

3. อายุสมมุฐาน
4. กาลสมมุฐาน
5. ประเทศสมมุฐาน
6. พฤติกรรมก่อโรค

โรคที่เกิดจากสาเหตุทางจิตใจ

เชื่อว่าความเจ็บป่วยเกิดจากสิ่งที่มีอำนาจ เช่น แม่ชื้อ ผีพราย ปีศาจ หรือสิ่งของที่ผู้อื่นเสกมากระทำโทษ เชื่อในเรื่องของเทพ ขวัญ วิญญาณ พระภูมิเจ้าที่ เรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลงโทษ ผู้ทำผิดจารีตประเพณี พบว่า มี 3 ประการ คือ

1. ไสยศาสตร์และคาถาอาคม
2. ขวัญ
3. สิ่งศักดิ์สิทธิ์

ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรค

ก่อนการไต่ถามโรค จำเป็นต้องรู้จักการตรวจโรค การวิเคราะห์โรค แล้วจึงให้การวินิจฉัยลงความเห็นว่าเป็นโรคอะไร และกำหนดวิธีการในการรักษาโรคต่อไป ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยโรค พบว่า มีหลักอยู่ 5 ประการ คือ

1. การถามประวัติ

- การถามประวัติบุคคล
- การถามประวัติโรค

2. การตรวจร่างกาย

- การตรวจธาตุเจ้าเรือน
- การตรวจชีพจร
- การตรวจอุณหภูมิ
- การตรวจดูอวัยวะที่ผู้ป่วยมีอาการ
- การตรวจเส้น และโครงสร้างของร่างกาย

3. การตรวจอิทธิพลของดวงดวงและระบบสุริยะจักรวาล

4. การตรวจสิ่งมีคุณกระทำโทษ

5. สรุปการวินิจฉัยโรค

- กลุ่มอาการที่มีลักษณะโรคชัดเจน
- กลุ่มอาการที่มีลักษณะโรคไม่ชัดเจน
- สมมุฐานของโรค โรคนั้น ๆ มีที่เกิดจากอะไรเป็นต้นเหตุ คนไข้มีอาการเช่นไร มี

โรคชนิดใด สมมุฐานอะไร พิกัดอะไรขาดเกิน

- โรคลักษณะนี้จะรักษาด้วยวิธีการใด ควรใช้ยาอะไร สรรพคุณแก้อาการใด วางยาให้ตรงกับธาตุ (พิการ กำเริบ หย่อน) ให้ถูกต้องกับฤดู อายุ กาลเวลาและประเทศ

ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค

การบำบัดรักษาโรค มีความสำคัญมาก โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดการเจ็บป่วยแนววิธีการทางการแพทย์รักษาโรค แบบพื้นบ้านของไทยเกิดจากการผสมผสานระหว่างแพทย์พื้นบ้านอันมีรูปแบบของการปฏิบัติการรักษาด้วยเวทมนต์คาถา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และพืชสมุนไพร กับระบบการแพทย์อินเดียที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาฮินดู และพุทธศาสนา การรักษาโรคในรูปแบบต่าง ๆ พบว่ามีกลุ่มความเชื่อ 6 ประการ คือ

การรักษาทางร่างกาย พบว่า มี 3 ประการ คือ

1. การรักษาโรคโดยใช้ยาสมุนไพร
 - การใช้ยาสมุนไพรตามรสยา 9 รส
 - การใช้ยาสมุนไพรตามรสประธาน 3 รส
 - การใช้ยาสมุนไพรตามรสอาหารประจำธาตุเจ้าเรือน
 - การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามหลักเบญจกูล
 - การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามฤดูกาล
 - การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามอาการเฉพาะโรค
 - การใช้ยาสมุนไพรปรับธาตุตามคัมภีร์ธาตุบรรจบ
2. การรักษาโรคโดยการปรับปรุงพฤติกรรม
3. การรักษาโรคโดยใช้หัตถบำบัด

การรักษาทางจิตใจ พบว่ามี 3 ประการ คือ

1. การรักษาโรคโดยใช้เวทมนต์
2. การรักษาโรคโดยใช้จิตสมาธิ
3. การรักษาโรคทางมรณานุสติ

นอกจากนี้ การวิเคราะห์ความเชื่อจากตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ตามแนวทางการแพทย์แผนไทย โดยศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค ทำให้พบว่า วิธีการรักษาโรคตามแนวทางการแพทย์แผนไทย แบ่งได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. วิธีการรักษาโดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นหลัก ได้แก่ การใช้ยาสมุนไพร การรักษาโดยใช้หัตถบำบัดหรือการนวด การปรับปรุงพฤติกรรม วิธีการนี้ได้จากการค้นคว้า พิสูจน์ และทดลองประสิทธิภาพแล้วว่ามีผลดี มีการจดบันทึกความรู้ไว้อย่างค่อนข้างเป็นระบบ วิธีการรักษาประเภทนี้มักใช้ควบคู่ไปกับคาถาอาคม หรือพิธีกรรมบางอย่าง โดยให้เหตุผลว่าเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ และเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพของวิธีการรักษา แต่วิธีการทางศาสนาหรือไสยศาสตร์ ไม่ใช่หัวใจของการรักษาโรค เป็นเพียงส่วนประกอบเพื่อเพิ่มความมั่นใจให้หมอและคนไข้เท่านั้น

2. วิธีการรักษาที่ใช้อำนาจเหนือธรรมชาติ ได้แก่ การรักษาโรคที่ไม่สามารถอธิบายได้ ด้วยหลักเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ แต่มีเหตุผลทางความเชื่อและวัฒนธรรมมาสนับสนุน ใช้รักษาโรคที่เชื่อว่าเกิดจาก

อำนาจนอกเหนือธรรมชาติ เช่น การละเมิดกฎที่มีปีศาจ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือเกิดจากการกระทำทางไสยศาสตร์ ซึ่งจะแก้ที่อาการของโรคอย่างเดียวไม่ได้ ต้องแก้ที่ต้นตอ คือ บุคคลหรือพฤติกรรมที่นำไปสู่การเกิดโรคด้วย ถ้าสาเหตุที่แน่นอนและแก้ไขได้ถูกต้องอาการของโรคก็จะหายเอง วิธีการรักษาประเภทนี้ได้แก่ การรักษาโดยใช้เวทมนต์คาถา สะเดาะเคราะห์ ทำบัตร์พลี ใช้หมอมผีทำหรือแก้คุณไสย พรมน้ำมันต์ ผูกขวัญ การรักษาโดยใช้จิตสมาธิ ถือกสิล ฯลฯ เป็นวิธีการที่ได้รับการตำหนิว่ามง่ายไร้สาระ แต่ก็ยังเป็นที่ยอมรับอยู่ในหมู่คนทุกระดับชั้นของสังคมไทย วิธีการนี้ใช้ได้ผลดีกับผู้ที่มิมีปัญหาวางจิต ผลเสียอาจเกิดขึ้นได้ในกรณีที่ผู้ป่วยที่เป็นโรคทางกาย แต่ใช้วิธีทางจิตรักษา ย่อมรักษาไม่ได้ผล และอาจทำให้อาการของโรคเกิดกำเริบรุนแรงขึ้น ถึงแม้ว่าประสิทธิภาพในการรักษาโรคตามวิธีการเหล่านี้จะไม่แน่นอน แต่ก็ยังมีประโยชน์ในการบำบัดโรคทางจิต ลดความกังวล และความตึงเครียดจากข้อขัดแย้งกับผู้อื่น วิธีการรักษาลักษณะนี้จึงยังคงได้รับความนิยมอยู่มาก

การรักษาจึงมีทั้งการรักษาทางร่างกายและการรักษาทางจิตใจ ได้แก่ การบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบวงสรวงเทพเจ้าเบื้องบน การเสียเคราะห์ต่อชะตา การใช้ยาสมุนไพร และการกินอาหาร ปรับสมดุลของร่างกาย การนวด การอบ การประคบและการปรับสมดุลทางจิตด้วยสมาธิ การเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นวงจรชีวิตของมนุษย์ที่มีความสำคัญทุกขั้นตอน โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดการเจ็บป่วย ทำให้ต้องคิดหาวิธีทางที่จะให้พ้นจากความเจ็บป่วย ให้มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรง ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคที่มีการใช้ยาสมุนไพรแบบพื้นบ้านตามท้องถิ่น จึงมีบทบาทในการป้องกันดูแลและรักษาสุขภาพ ตลอดจนชีวิตของคนในสังคมไทยมาเป็นเวลาช้านาน คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง นอกจากจะเป็นตำรายาโดยใช้พืชสมุนไพรเป็นหลักในการรักษาโรคแล้ว ยังได้เห็นถึงกระบวนการรักษาทางการแพทย์แผนไทย ตั้งแต่ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค การตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค

อภิปรายผลการศึกษาค้นคว้า

ผลของการศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง เห็นว่าการแพทย์แผนไทยเป็นระบบที่เกิดจากการผสมผสานความเชื่อและทฤษฎีทางพุทธศาสนา และความเชื่อพื้นบ้านในการดูแลสุขภาพเพื่อบำบัดรักษาโรค ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรคทางร่างกาย คือธาตุสมุฏฐาน ฤดูสมุฏฐาน อายุสมุฏฐาน กาลสมุฏฐาน และพฤติกรรมก่อโรค โดยสาเหตุบางอย่างสามารถอธิบายเหตุผลทางหลักวิทยาศาสตร์ได้ เช่น ฤดูสมุฏฐาน เป็นอิทธิพลของภูมิอากาศ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงของอากาศในแต่ละฤดูจะมีผลต่อสุขภาพ ต้องอาศัยการปรับสภาพร่างกายเมื่อเข้าสู่ฤดูนั้น ๆ ส่วนประเทศสมุฏฐาน เป็นการพิจารณาว่าสถานที่เกิด ที่อยู่อาศัย มีความสำคัญและเกี่ยวข้องต่อการเจ็บป่วย แม้แต่ในปัจจุบัน การแพทย์แผนปัจจุบัน ก็ยังให้ความสำคัญกับสถานที่ โดยนำมาใช้ในการพิจารณาในแง่ระบาดวิทยาประเภทหนึ่ง ที่ต้องมีการปรับตัว และทำให้เกิดความเจ็บป่วยได้

วิธีการรักษาโรคโดยใช้หลักการทางวิทยาศาสตร์ ได้แก่ การใช้สมุนไพรที่มีรสชาติและสรรพคุณสอดคล้องกับร่างกายและอาการเจ็บป่วยมาปรุงแต่งรับประทานในรูปอาหารและยาแล้วอาการดีขึ้น โดยสรุปเป็นทฤษฎีการปรับธาตุทั้งสี่ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ให้เกิดสมดุลเมื่อธาตุนั้น ๆ มีอาการผิดปกติ (ผิดปรกติ) กำเริบ (มากเกินไป) หย่อน (น้อยเกินไป) รวมถึงการรักษาโรคแบบพึ่งตนเองโดยไม่

ใช้ยา คือ การรักษาโรคโดยหัตถบำบัดโดยการปรับปรุงพฤติกรรม สำหรับการรักษาโรคที่เกิดจากสาเหตุทางจิตใจ บางอย่างไม่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ เช่น การรักษาโรคโดยใช้เวทมนต์คาถาส่วนใหญ่พบว่าใช้สื่อกทอนมดประกอบกับการใช้ยาสมุนไพรบางตำรับ ซึ่งเป็นเพียงส่วนประกอบ เพื่อเพิ่มความมั่นใจ มีประโยชน์ในการบำบัดโรคทางจิตลดความกังวลของคนไข้ การตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค มีทั้งวิธีการทางวิทยาศาสตร์ โหราศาสตร์และไสยศาสตร์ ความเชื่อเหล่านี้สอดแทรกอยู่กับความรู้ทางการแพทย์ส่วนที่เป็นวิทยาศาสตร์อย่างแยกกันไม่ออก วิธีการรักษาโรคไม่ว่าจะเป็นการใช้ยาสมุนไพร การใช้หัตถบำบัด การปรับปรุงพฤติกรรม หรือวิธีการรักษาทางไสยศาสตร์ ล้วนมีส่วนสนับสนุนซึ่งกันและกัน ไม่ก่อให้เกิดความขัดแย้ง ผู้ป่วยสามารถเลือกใช้วิธีใดวิธีหนึ่งตามความเชื่อของตนหรือจะใช้หลาย ๆ วิธีในเวลาเดียวกันก็ได้ จุดประสงค์ใหญ่อยู่ที่การรักษาโรคมากกว่าวิธีการ หากวิธีใดรักษาได้ผล หรือสร้างความเชื่อมั่นว่าจะรักษาได้ผล คนไข้ก็จะเลือกใช้ มุ่งประโยชน์ที่จะได้รับมากกว่าหลักการ

การรักษาโรคทางการแพทย์แผนไทย เกิดจากการผสมผสานระหว่างการแพทย์พื้นบ้าน โดยมีรูปแบบการปฏิบัติการรักษาด้วยเวทมนต์คาถา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และพืชสมุนไพร กับปรัชญาการแพทย์ของอินเดีย ที่เข้ามาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาฮินดูและพุทธศาสนา เป็นการเรียนรู้จากธรรมชาติผสมผสานไปกับวัฒนธรรมความเชื่อของท้องถิ่นและผสมผสานกันไปกับความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผีสิงเทวดาและด้วยวิถีชีวิตที่เป็นชาวพุทธ การดำเนินชีวิตตั้งแต่เกิด แก่ เจ็บ และตาย ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและความเชื่อพื้นบ้าน ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุแห่งการเจ็บป่วยตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ความเชื่อเกี่ยวกับการตรวจวินิจฉัยและการรักษาโรค จึงอาศัยแนวปรัชญาทางพุทธศาสนาเป็นหลักด้วยเช่นกัน นอกจากแนวคิดปรัชญาหรือหลักการทางพุทธศาสนาแล้ว การแพทย์แผนไทยยังเกี่ยวข้องกับพิธีกรรม การดำรงชีวิตที่สอดคล้องกับธรรมชาติ กระบวนการรักษาโรคด้วยการแพทย์แผนไทย โดยการบำบัดรักษาทางด้านร่างกาย มีการใช้ยาสมุนไพร และการบำบัดรักษาทางด้านจิตใจ เรียกตามการแพทย์แผนไทยว่าเป็นการรักษาแบบครบองค์รวมมีองค์ความรู้ มีแบบแผนที่เป็นเอกลักษณ์—นับเป็นวัฒนธรรมการรักษาโรคและความเจ็บป่วย ที่มีคุณค่า อุดมไปด้วยกลวิธีที่สอดคล้อง มี การเน้นการพึ่งตนเอง อาจกล่าวได้ว่า “การรักษาโรคแบบการแพทย์แผนไทย เป็นภูมิปัญญาไทยที่ทรงคุณค่ายิ่ง” จึงควรนำมาพิจารณาเป็นทางเลือกในการดูแลสุขภาพ ซึ่งเป็นธรรมชาติ สอดคล้องกับวิถีชีวิตและปรับใช้ผสมผสานในสังคมไทยปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง “ วิเคราะห์ความเชื่อจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง ” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ มีประเด็นสำคัญเป็น 2 ตอน ดังต่อไปนี้

1. ข้อเสนอแนะทั่วไป

1.1 วัฒนธรรมความเชื่อส่วนใหญ่ เกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติผสมผสานกับความเชื่อทางศาสนาและวัฒนธรรมด้านความเชื่อนี้มีผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ ดังนั้นการพัฒนาสุขภาพและการรักษาความเจ็บป่วย จึงควรคำนึงถึงความเชื่อของคนในท้องถิ่นเป็นสำคัญ เพราะการแพทย์แผนไทยโดยหลักการทฤษฎีแล้วจะทำให้เขารู้จักตนเองว่าเขามีจุดอ่อนอย่างไร ร่างกายเสียสมดุลอย่างไร ควรกินอาหารอะไร

ดังนั้นปรัชญาในการพัฒนาประเทศไทย จึงควรเน้นการพัฒนาคนเป็นสิ่งที่ถูกต้องเป็นอย่างยิ่ง และการพัฒนาบนพื้นฐานการแพทย์แผนไทยจะช่วยเสริมรูปธรรมได้เป็นอย่างดี

1.2 ความเชื่อเกี่ยวกับสาเหตุของการเกิดโรค การตรวจวินิจฉัย และการรักษาโรคจากคัมภีร์ แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง เป็นวัฒนธรรมด้านหนึ่งที่มีคุณค่ายิ่งควรแก่การอนุรักษ์ไว้ ในความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องนี้กำลังเลือนหายไปจากความทรงจำของคนไทย เพราะแม้ว่ารัฐบาลสนใจต่อปัญหาการแพทย์แผนไทยมากกว่าเดิม แต่รัฐบาลยังมุ่งเน้นเรื่องอุดมคติมากกว่าในด้านปฏิบัติจริง ถ้ารัฐส่งเสริมให้มีการเรียนรู้และเข้าใจเรื่องการแพทย์แผนไทย ตั้งแต่ระดับประถมจนถึงระดับอุดมศึกษา และประสานงานกับหน่วยงานเอกชน ได้แก่ หมอพื้นบ้าน หมอพระ ฯลฯ เพื่อให้คนไทยมีความรู้ตามแบบวิถีไทยมากขึ้น มิใช่เป็นไปโดยการอนุรักษ์เท่านั้น แต่เป็นการฟื้นฟูอย่างจริงจัง จะเป็นการช่วยอนุรักษ์วัฒนธรรมด้านความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาความเจ็บป่วยอีกทางหนึ่งด้วย

1.3 ควรนำผลการศึกษาครั้งนี้ไปเผยแพร่ เป็นการส่งเสริมและสนับสนุนระบบการแพทย์แผนไทยให้มีการสืบทอดเกี่ยวกับความคิด ความเชื่อในการรักษาโรค จากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจอย่างกว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น และถ่ายทอดองค์ความรู้เหล่านี้ให้ชาวบ้านสืบทอดไป ทั้งนี้เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อการพัฒนาวิถีชีวิตชาวบ้าน

1.4 ควรมีการนำผลที่ได้จากการศึกษาครั้งนี้ ไปใช้เพื่อประกอบการเรียนการสอน เพื่อสนับสนุนในด้านการฝึกอบรมแพทย์แผนไทยให้มีการพัฒนาความรู้ ความสามารถในการรักษาผู้ป่วยให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น

1.5 ควรส่งเสริมการศึกษาค้นคว้าเรื่องคติความเชื่อต่าง ๆ ให้เพิ่มมากขึ้น จะเป็นการเปิดกว้างสำหรับผู้สนใจจิตตชนทางด้านนี้มากขึ้น

1.6 การสร้างความเข้าใจร่วมมือซึ่งกันและกันระหว่างแพทย์แผนไทย และแพทย์แผนปัจจุบัน เพื่อประสานความรู้ และคุณค่าของกระบวนการรักษาให้มีการผสมผสานซึ่งกันและกันในด้านของการรักษาผู้ป่วย ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับระบบความคิด ความเชื่อ และวัฒนธรรมของคนในแต่ละชุมชน

1.7 ให้มีสถาบันและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง มีการอนุรักษ์และส่งเสริมพืชสมุนไพรที่ใช้ในการบำบัดรักษาโรคจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวงให้คงอยู่ต่อไป

1.8 ควรมีการศึกษาในฐานะที่เป็นวรรณกรรมของชาติ

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

การแพทย์แผนไทยเป็นที่ยอมรับว่า ได้มีการช่วยเหลือสังคมมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ซึ่งเห็นได้จากการที่ผู้ป่วยยังคงไปทำการรักษาอยู่อย่างเสมอ และมีจำนวนมาก ปัจจุบันการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยนั้น มีจำนวนน้อยมาก ดังนี้

2.1 ควรได้มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับความเชื่อ พิธีกรรม และวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับคัมภีร์ แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง ในประเด็นอื่น ๆ ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เช่น ตำนานคัมภีร์แพทย์ศาสตร์ สงเคราะห์ฉบับอื่น ๆ สารัตถะจากบทกลอนในแต่ละคัมภีร์ ทศนคติเกี่ยวกับการบำบัดรักษาโรคต่าง ๆ

2.2 ควรได้มี การศึกษาสภาพปัญหาและการอนุรักษ์คัมภีร์ แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ และศึกษา วิจัยศักยภาพของแพทย์แผนไทย

2.3 ควรจะได้มีการศึกษาอิทธิพลของความเชื่อที่มีผลต่อผู้รักษา และผู้รับการบำบัดรักษา ความเจ็บป่วย เป็นการศึกษาการปรับตัวของแพทย์แผนไทยโดยมีความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นต้น

2.4 ควรจะได้มีการศึกษาวิเคราะห์เภสัชสารจากตัวยาตามปริมาณที่กำหนดไว้ในตำราว่า ปริมาณเหล่านั้นเหมาะสมกับระดับโรคอย่างไร ยาแต่ละชนิดมีการควบคุมกันทางปฏิกิริยากันอย่างไร เป็นต้น

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

- กัญจนา ตีวิเศษ. คู่มือเวชกรรมแผนโบราณ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, 2537.
- _____. ชุดนิทรรศการการแพทย์แผนไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, 2542.
- กิ่งแก้ว อัดถากร. คติชนวิทยา. พระนคร : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, 2519.
- กิ่งแก้ว อัดถากร และธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์. "ความเชื่อ," ใน ภาษาไทย 8 (คติชนวิทยา สำหรับครู) เอกสารการสอนชุดวิชาศึกษาศาสตร์ (หน่วยที่ 8 - 15) มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. กรุงเทพฯ : 2528.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. "คตินสุขภาพแก่ประชาชน," ใน ทิศทางหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, 2531.
- _____. ระบบการแพทย์พื้นบ้านในชนบท. กรุงเทพฯ : ข่ายงานวิจัยพฤติกรรมสุขภาพ ศูนย์ประสานงานทางการแพทย์และกระทรวงสาธารณสุข, 2533.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. คติชาวบ้านอีสาน. กรุงเทพฯ : อักษรวัฒนา, 2521.
- จิราภรณ์ ภัทรภาณุภัทร. สถานภาพการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของไทย. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- ชาย โพธิธิดา. "ไสยศาสตร์กับการรักษาพยาบาล" ใน ทฤษฎีและการศึกษาทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา การแพทย์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยมหิดล, 2529.
- ธำปนา สระมณี. ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรคกระดูกของแพทย์แผนโบราณในจังหวัดสตูล. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. สงขลา : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2537. ถ่ายเอกสาร.
- บุญเรือง นิยมพร. ธาตุ 4 และสมุนา. เอกสารประกอบการสัมมนาโครงการฟื้นฟูวิชาการแพทย์อายุรเวท ครั้งที่ 1. ม.ป.ท., 2539.
- บุปผา ทวีสุข. คติชาวบ้าน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2520.
- เบญจา ยอดดำเนิน และคณะ. สังคมวิทยา มานุษยวิทยาการแพทย์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529.
- ประทีป ชุมพล. ประวัติศาสตร์การแพทย์แผนไทย การศึกษาจากเอกสารตำรายา. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2541.
- ปรีชา อุปโยคิน. ระบบความเชื่อเกี่ยวกับสุขภาพและความเจ็บป่วย. เอกสารการสอนชุดวิชาสังคมวิทยา การแพทย์ หน่วยที่ 1 - 8. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2528.
- ปิยวรรณ วิรัชชัย. การศึกษาความเชื่อเกี่ยวกับการเลี้ยงดูเด็กและสุขภาพอนามัยของเด็กก่อนวัยเรียน. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2521.
- พระราชชัยกวี ภิกขุ (พุทธทาส อินทปัญโญ). "แก่นพุทธศาสตร์" กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2504.
- _____. ข่าวตามหลักพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2529.
- _____. คู่มือมนุษย์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, 2542.
- พิษณุ ประสาทเวช, พระยา. ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง. กรุงเทพฯ ม.ป.ท., 2450.

- เพ็ญภา ทรัพย์เจริญ. การแพทย์แผนไทย การแพทย์แบบองค์รวม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, 2539.
- _____. การแพทย์แผนไทยสายโยคีชีวิตและวัฒนธรรม เล่ม 1. กรุงเทพฯ : สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2540.
- _____. การแพทย์แผนไทยสายโยคีชีวิตและวัฒนธรรม เล่ม 2. กรุงเทพฯ : สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2542.
- _____. ประมวลทฤษฎีการแพทย์แผนไทยเล่ม 1 พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย. กรุงเทพฯ : สถาบันการแพทย์แผนไทย กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข, 2537.
- พรทิพย์ อุศุภรัตน์. การรักษาด้วยยาแผนโบราณ กรณีศึกษา : ร้านขายยาเจ้ากรมเปือ. วิทยานิพนธ์ ศศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2536. ถ่ายเอกสาร.
- มณีพรรณ ผิวนิม. "การรักษาโรคด้วยสมุนไพร ลุ่มน้ำท่าจีน" อดีตและปัจจุบัน. จังหวัด : สมุทรสาคร ภาควิชามนุษยวิทยา คณะคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2534
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกเล่ม 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525.
- มะลิ ลีวนานนท์ชัย และกาญจนา ตั้งชลทิพย์. ระบบความคิด ความเชื่อ และพฤติกรรมการรักษาโรคกระดูกด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล, กันยายน, 2534.
- มารยาท กิจสุวรรณ. คติความเชื่อดั้งเดิมของคนไทย. วัฒนธรรมไทย. ม.ป.ท., 2526.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์. 2538.
- _____. พจนานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา อังกฤษ - ไทย. กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์. 2532.
- ราตรี วานิชลักษณ์. ประวัติการแพทย์แผนโบราณในประเทศไทย. สังคมศาสตร์การแพทย์ วารสารวิชาการ 1(2) : 28-31 ; มกราคม - มีนาคม 2521.
- วสันต์ ท้าวสูงเนิน. คัมภีร์นวดแผนโบราณ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์วีทีเอส, 2540.
- ศรีนครินทร์วิโรฒ มหาสารคาม, มหาวิทยาลัย. ความเชื่อและสิ่งยึดเหนี่ยวทางจิตใจของชาวอีสานมหาสารคาม. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒ มหาสารคาม, 2528.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. "โครงการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ 5 ธันวาคม 2542". เอกสารวิจัยโครงการเฉลิมพระเกียรติยศแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์. สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2542.
- สมปราชญ์ อัมมะพันธ์. ประเพณีและพิธีกรรมในวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2536.
- สาธารณสุข, กระทรวง. ยาไทย. กรุงเทพฯ : สถาบันการแพทย์แผนไทย, โรงพิมพ์องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, 2537.
- สุธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. โลกทรรศน์ชาวภาคใต้. สงขลา ศูนย์ส่งเสริมภาษาและวัฒนธรรมภาคใต้ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร์วิโรฒสงขลา, 2521.
- สุรเกียรติ์ อาชานานุภาพ. "สถานการณ์การแพทย์แผนไทยในปัจจุบัน". ในการแพทย์แผนไทย : ภูมิปัญญาแห่งการพึ่งตนเอง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน, 2530.
- สุวิทย์ วิบูลย์ผลประเสริฐ โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และสุรเกียรติ์ อาชานานุภาพ. สถานการณ์แพทย์แผนโบราณในปัจจุบัน. กรุงเทพฯ : เอช เอน การพิมพ์, 2523.

- แสง จันทรงาม. ศาสนศาสตร์. กรุงเทพฯ : บุรณพาสาน์, 2531.
- อานนท์ อาภาภิรมย์. มนุษย์กับสังคม สังคมและวัฒนธรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. 2525.
- อรทัย รวยอาจิณ กาญจนา แก้วเทพ. บทบาทของแพทย์แผนโบราณในการพัฒนาสาธารณสุขไทย รายงานการวิจัยคณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. มหาวิทยาลัยมหิดล, สิงหาคม 2523.
- อวย เกตุสิงห์. "การแพทย์ไทยกับการแพทย์แบบตะวันตก." วารสารวิชาการ สังคมศาสตร์การแพทย์ 1(2) : 12 ; มกราคม – มีนาคม 2521.
- Helman Cecil" Culture, Health and Illness. Bristol : John Wright & Sons. Ltd at Th Stonebridge Press, 1984.
- Klausner, W.J. "Popular Buddhism in Northeast Thailand." Cross Cultural understanding, Epistemology in Anthropolgy, edited by F.S.C. Northrop and Helen H. Livingston. New York, Enaton and London : Harper & Row, 1964.
- Milton Rokeach. Belief Attitudes and Value : A theory of Organization and Change. San Francisco Jossery Inc., Publishers, 1970.
- The University of Chicago. The New Encyclopedia Britannica. V. 4. Chicago : The University of Chicago Press, 1985.

ภาคผนวก

เนื้อหาโดยสังเขป

“แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์” เป็นคัมภีร์แพทย์ที่คนไทยใช้สืบทอดกันมาแต่โบราณ บางแผนกและตำราบางตอนในหนังสือแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ จัดพิมพ์โดยพระยาพิศณุประสาทเวช กล่าวว่ามีเมื่อจุลศักราช 1232 (พ.ศ.2413) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ประชุมคณะแพทย์หลวงช่วยกันชำระสอบสวนตำรับคัมภีร์แพทย์ที่ใช้กันมานานให้ถูกต้องแล้ว ให้สร้างขึ้นไว้เป็นส่วนพระราชกุศล เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศและสำหรับแผ่นดินสืบไป จัดว่าเป็นพระคัมภีร์แพทย์ฉบับหลวง ซึ่งต่อมาต้นฉบับได้เก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ เนื่องจากคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์เป็นสมุดคู่มือสำหรับผู้รักศึกษาวิชาแพทย์ และเป็นตำราแพทย์ประจำบ้านสำหรับสามัญชนทั่วไป ต่อมาจึงมีผู้นำคัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ มาจัดพิมพ์เป็นฉบับต่าง ๆ กัน และในช่วงเวลาต่าง ๆ กัน คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์จึงมีอยู่หลายฉบับ เช่น ฉบับโรงเรียนราชแพทยาลัย (ต่อมาคือ โรงพยาบาลศิริราช) ฉบับกรมพยาบาล กระทรวงธรรมการ และฉบับพระยาพิศณุประสาทเวช เป็นต้น คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์เหล่านี้ ฉบับของพระยาพิศณุประสาทเวช มีเนื้อหาคัมภีร์ถูกถ่วงบริบูรณ์มากกว่าฉบับอื่นๆ และเป็นที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โปรดให้ตรวจสอบกับต้นฉบับพระคัมภีร์ฉบับหลวง ในหอพระสมุดวชิรญาณ แล้วจึงให้พระยาพิศณุประสาทเวชนำไปจัดพิมพ์ โดยเรียกคัมภีร์นี้ว่า แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ฉบับหลวง ประกอบด้วย 14 คัมภีร์ ดังนี้

คัมภีร์ฉันทศาสตร์

คัมภีร์ฉันทศาสตร์ แต่งเป็นคำประพันธ์ประกอบด้วยร้อยและกาพย์ชนิดต่าง ๆ ซึ่งเรียบเรียงขึ้นจากคัมภีร์ฉันทศาสตร์โบราณ โดยพระยาธิบติ (กล่อม) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีเกี่ยวกับผู้ประพันธ์ฉันทศาสตร์ กุสุมา รักษมณี (2542 : 4) สันนิษฐานว่า ตำราฉันทศาสตร์ ฉบับนี้มีคำขยายชื่อว่า ตำราแพทย์เรียบเรียงขึ้นใหม่ เมื่อพิจารณาการลำดับความและความต่อเนื่องของเนื้อหา ที่อาจแบ่งได้เป็นตอน ๆ แล้ว อาจกล่าวได้ว่าเป็นการนำต้นฉบับตอนต่าง ๆ มารวมไว้ในที่เดียวกันมากกว่าจะเป็นการนำมาเรียบเรียงใหม่ ผู้ประพันธ์ฉันทศาสตร์จึงน่าจะมีหลายคน แต่ที่ปรากฏชื่อพระยาวิเชียร (กล่อม) ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีว่าเป็นผู้เรียบเรียงขึ้นใหม่นั้น น่าจะเป็นเพราะมีข้อความในตอน มรณานุสรณ์ (ตอนหนึ่งในตำราฉันทศาสตร์) ว่า

“คัมภีร์กำเนิดใช้ลิขิตไว้ในทางทาน

ตัวเราผู้แต่งสาร ได้ครองจันทบุรีเมือง”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 38)

“ผู้แต่งสาร” น่าจะหมายถึง ผู้ประพันธ์ ซึ่งคงจะประพันธ์เฉพาะตอน มรณานุสรณ์นี้ แต่เมื่อในตอนอื่น ๆ ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งอื่นใดอีกเลย เมื่อมีการนำต้นฉบับแต่ละตอนมารวบรวมไว้ด้วยกัน จึงใช้ชื่อเจ้าเมืองจันทบุรีเป็นผู้เรียบเรียง แต่ก็นับได้ว่า มีลักษณะพิเศษที่ต่างจากคัมภีร์แพทย์อื่น ๆ เพราะปรากฏชื่อผู้แต่งที่เป็นบุคคลจริง มิใช่บุคคลในตำนานดังในคัมภีร์อื่น ๆ

ในความหมายกว้าง กุสุมา รัชมณี (2542 : 1-2) กล่าวว่า จันทรศาสตร์คงจะหมายถึง ตำราแพทย์โดยรวม ดังปรากฏในคัมภีร์ประถมจินดาตอนต้นว่า

"จักแสดงบัดนี้ (คันทัง) ซึ่งพระคัมภีร์แพทย์อันวิเศษ (ปะฐะมะจินดารัง) ชื่อ ประถมจินดา (ฉันทะโสฆุรัง) อันเป็นหลักเป็นประธานแห่งพระคัมภีร์จันทรศาสตร์ ทั้งปวง..."

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 50)

ผู้เรียบเรียงให้ความสำคัญแก่ตำราประถมจินดาว่า มีเนื้อหาเป็นหลักของตำราแพทย์ทั้งหมด จันทรศาสตร์จึงมีความหมายครอบคลุมตำราต่าง ๆ เช่น ประถมจินดา โรคนิทาน อภัยสันตา ดักสิลา เป็นต้น

ส่วนในความหมายแคบ จันทรศาสตร์เป็นชื่อตำราฉบับหนึ่ง เช่นเดียวกับตำราอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว พิจารณาจากบทไหว้ครู เนื้อหาที่สอนจรรยาแพทย์ และข้อควรปฏิบัติสำหรับแพทย์ น่าจะนับได้ว่า เป็นตำราฉบับแรกในชุดแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์

ในวรรณกรรมอินเดียโบราณคำประพันธ์สั้น ๆ ที่ผูกขึ้นมาเพื่อใช้ท่องจำข้อความรู้ต่าง ๆ ในคัมภีร์พระเวท เรียกว่า สุตร เฉพาะสุตรในคัมภีร์อถรรพเวท (ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของตำราการแพทย์อินเดีย) เรียกได้อีกอย่างว่า ฉันท์ ชื่อจันทรศาสตร์ จึงน่าจะมีความหมายว่า ตำรา (ศาสตร์) ที่แต่งเป็นสุตร (ฉันท์) ตามอย่างตำราการแพทย์ในคัมภีร์อถรรพเวท ในเนื้อหาโดยสังเขปจะกล่าวถึงจันทรศาสตร์ตามความหมายแคบนี้

คัมภีร์จันทรศาสตร์ แต่งเป็นคำประพันธ์ประกอบด้วยร้อยและกาพย์ชนิดต่าง ๆ เนื้อหาในตำราจันทรศาสตร์ อาจแบ่งเป็นตอน ๆ ได้ดังนี้ ตอนที่หนึ่ง ตอนขึ้นต้นว่าด้วยจรรยาแพทย์ (กาพย์ยานี) เริ่มต้นด้วย "บทไหว้ครู" ผู้ประพันธ์เริ่มต้นด้วยการไหว้ "พระไตรรัตนนาถา" คือ พระรัตนตรัย อันเป็นที่พึ่งของพุทธศาสนิกชนทั้งปวง แล้วจึงไหว้ "พระฤาษีผู้ทรงญาณ" ผู้รอบรู้ในโรคภัยทั้ง 8 องค์ ไหว้เทพเจ้าของพราหมณ์ คือ พระอิศวร (ศิวะ) และพระพรหม ทุกชั้นฟ้า ซึ่งเป็นผู้ "สาปสวรรค์ซึ่งว่านยา" ตรงตามคติอินเดีย แล้วก็ไหว้ "ครุฑมารภัก หรือ หมอชิวโกมารภัก" ซึ่งในตำนานคติพุทธถือกันว่า เป็นแพทย์หลวงของพระเจ้าพิมพิสารแห่งแคว้นมคธในสมัยพุทธกาล และได้รับยกย่องให้เป็นบิดาแห่งการแพทย์แผนอินเดีย เป็นผู้ที่บรรดาหมอหลวงและหมอพื้นบ้านแบบโบราณทั่วราชอาณาจักรสยาม ถือว่าเป็น "บรมครู" แห่งตน

บทไหว้ครูในตำราจันทรศาสตร์จบด้วยการ "ไหว้ครูผู้สั่งสอน" แล้วขอพรให้ตน "สว่างลุนิพพานดล" ตรงกับความปรารถนาในตอนท้ายเรื่อง ซึ่งเน้นย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ขอให้เกิดขึ้น "องค์พระเมตไตรย" และขอให้ "ข้ามฝั่งยังห้องแก้ว พระนิพพานอย่าแปรปรวน"

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 49)

กล่าวถึงข้อห้ามหรือข้อควรประพฤติปฏิบัติ ซึ่งเรียกว่า บาปกรรม เป็นการชี้ทางเดินของแพทย์ (ทั้งหมอนวดและหมอยา) โดยเท่ากับเป็นการ "ส่องส้วให้สว่าง" กระ้างแจ้งในมรรคา" มีทั้งหมด 14 ข้อควรจำดังนี้

“ฉันทศาสตร์ท่านกล่าวไซ้ สิบสี่ข้อจงควรจำ เป็นแพทย์นี้ยากนัก จะรู้จักซึ่งกองกรรม ตัดเสียงซึ่งบาปกรรม สิบสี่ตัวซึ่งเที่ยงตรง เป็นแพทย์ไม่รู้ใน คัมภีร์ไสยท่านบรรจง รู้แต่ยามาอำองค์ รักษาไซ้ไม่เช็ดขาม บางหมอกก็กล่าวคำ มุสาซ้ำกระหน่ำความ ยกตนว่าตงนาม ประเสริฐยิ่งในการยา บางหมอกก็เกียดกัน ที่พวกอันแพทย์รักษา บางกล่าวเป็นมายา เขาเจ็บน้อยกว่ามากครัน บางกล่าวอุบายให้ แก่คนไซ้หนี้หลายพัน หวังลาภจะเกิดพลัน ด้วยเชื่อถ้อยอาตมา บางที่ไปเยียนไซ้ บ่มีใครจะเชียวหา กล่าวยกคุณยา อันตนรู้ให้เชื่อฟัง บางแพทย์ก็หลงเล่ห์ ด้วยกาเมเข้าปิดบังรักษาโรคด้วยกำลังกิเลสโลภะเจตนา บางพวกก็ถือตน ว่าคนไซ้อนาถา ใหยาจะเสียยา บ่ห่อนลาภจะพึงมี บางถือว่าตนเฒ่า เป็นหมอเก่าชำนานูติ รัยาไม่รู้ที่รักษาได้ก็ขึ้นบาน แก่กายไม่แก่รู้ ประมาทผู้อุดมญาณ แม้เด็กเป็นเด็กชาญ ไม่ควรหมิ่นประมาทไซ้ เรียนรู้ให้เจนจัด จบจังหวัดคัมภีร์ไสยตั้งต้นปฐมในฉันทศาสตร์ดังพรรณนา”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 1 – 2)

ซึ่งได้ชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของแพทย์โดยทั่วไป ที่มักจะมี ความประมาท ความอวดดี ความริษยา ความโลภ ความเห็นแก่ตัว ความหลงตนเอง ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการที่บรรดาแพทย์เล็งเห็นข้อบกพร่องต่างๆ เหล่านี้ย่อมมีส่วนช่วยให้ คนไซ้หายเร็วขึ้น ไม่สิ้นเปลืองค่าใช้จ่าย และที่สำคัญก็คือ คนจนก็ได้รับความสนใจไยดีจากแพทย์ ในส่วนแพทย์ด้วยกันเองนั้น ผู้แต่งก็เตือนสติมิได้ แพทย์สูงอายุ ผู้มีอาวุโสกว่าหลงตนเอง จนลืมไปว่า แพทย์หนุ่มที่มีความสามารถก็มีอยู่ ควรรับฟังแพทย์หนุ่ม ๆ บ้าง

ในส่วนที่กล่าวถึง “จรรยาแพทย์” โดยตรง ว่าควรมีอย่างไรบ้างนั้น ส่วนใหญ่ยึดหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นแนวชี้นำ “จรรยาแพทย์” เช่น

“ศีลแปดและศีลห้า	เร่งรักษาสมาทาน
ทรงไว้เป็นนิจกาล	ทั้งไตรรัตน์สรณา
เห็นลาภอย่าโลภนัก	อย่าหาญหักด้วยมารยา
ใช้น้อยว่าใช้นา	อุบายกล่าวให้ฟังกลัว
โทโสจงอดใจ	สุขุมไว้อยู่ในตัว
คนไซ้ยิ่งคร้ามกลัว	มิควรรู้ชี้ให้อดใจ
โมโหอย่าหลงเล่ห์	ด้วยกาเมมิจฉาใน
พยาบาลแก่คนไซ้	ทั้งผู้อื่นอันกล่าวกล

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 2)

ในส่วนของการเยียวยารักษา มีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระยาวิชยาธิบติ (หมอกล่อม) ได้แสดงให้เห็นในพรรณนะของแพทย์ชาวพุทธว่า มิได้เชื่อเรื่อง “กรรม” อย่างมกมาย หากได้พยายามชี้ให้เห็นว่า ถ้ารักษาไม่หาย อาจจะเป็นความบกพร่องหรือผิดพลาดของแพทย์เองก็ได้ แพทย์ที่ดีไม่ควรปิดความผิดไปให้คำว่า “กรรม” เช่น

“บางที่มีรู้ทัน	ด้วยโรคนั้นไข้วิสัย
ตนปฐิฏฐิใจ	ถือว่ารู้ขึ้นกระทำ
จบเรื่องที่ตนรู้	โรคนั้นสู้ว่าแรงกรรม
ไม่สิ้นสงสัยท่า	สุดมือม้วยน่าเสียดาย”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 3)

“รู้น้อยอย่าบังอาจ	หมิ่นประมาทในโรค
แรงโรคว่าแรงยา	ไม่ควรถือว่าแรงกรรม”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 4)

เฉพาะในตอน “จรรยาแพทย์” นี้ มีบางบทที่ผู้แต่งพยายามใช้ความเปรียบเทียบ โดยความสำคัญของแพทย์ ปรากฏในบทเปรียบเทียบ “กายนคร” ซึ่งเปรียบร่างกายมนุษย์เป็นเมือง และแพทย์เป็นทหาร ป้องกันบ้านเมืองจากข้าศึก คือ โรคภัย ทำให้เนื้อหาที่ค่อนข้างหนักเป็นปรัชญาหรือวิชาการ มีคุณค่าทางด้านวรรณศิลป์ด้วย เช่น

“อึ่งจะกล่าวสอน	กายนครมีมากมาย
เปรียบเทียบเปรียบในกาย	ทุกหญิงชายในโลกา
ดวงจิตคือกษัตริย์	ผ่านสมบัติอันโอฬาร
ข้าศึกคือโรค	เกิดเข้ามาในกายเรา
เปรียบแพทย์คือทหาร	อันชำนาญรู้สำเนา
ข้าศึกมาอย่าใจเบา	ห้อมล้อมรอบทุกทิศา
ให้ดำรงกษัตริย์ไว้	คือดวงใจให้เร่งยา
อึ่งห้ามโกรธา	ข้าศึกมาจะอันตราย”
ปิดตงคือวังหน้า	เร่งรักษาเขม้นหาย
อาหารอยู่ในกาย	คือเสบียงเลี้ยงโยธา
หนทางทั้งสามแห่ง	เร่งจัดแจงอยู่รักษา
ห้ามอย่าให้ข้าศึกมา	ผิดทางได้จะเสียที ฯ ”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 3)

ตอนที่หนึ่ง เริ่มด้วยบทไหว้ครูกล่าวถึงคุณสมบัติของแพทย์และสิ่งที่แพทย์ควรรู้

ในท้ายตอนที่หนึ่ง มีสังเขปอาหารของไข้กับ 8 ประเภท คือ ทับสองโทษ ขางกับสำรอก กำเดาทับ ละอองขาง ขางทับกำเดา กำเดาทับขาง มูกเลือดทับกำเดา ตับทรุดทับขาง และทับซ้ำใน

ตอนที่สองมีข้อความกำกับว่า “ว่าด้วยคัมภีร์ตักสิลา” ขึ้นต้นด้วยบทไหว้พระรัตนตรัย บิดา มารดา และครูอาจารย์ แล้วกล่าวถึงวิธีสังเกตอาการไข้และยารักษา

ตอนที่สามกล่าวถึงกำเนิดโรคภัย ฤดูและรศยา ลักษณะของหญิงที่มีน้ำนมดี มี 4 จำพวกและน้ำนม
ชั่ว มี 4 จำพวก เป็นการวินิจฉัยลักษณะน้ำนม คุณค่าของน้ำนม โดยดูจากรูปลักษณะของเจ้าของน้ำนม
นั้น เช่น

“หญิงหนึ่งนั้นมิกาย ออกไหลผายเนตร์น้อย พักตร์เข้มช้อยชมชวน นุ่มเนื้อ
นวลเอวรัด นาสาทัดเล็บสิงห์ หลังรายย้งถันตรง เต่ากลมดั่งดอกบัว หัวนมเล็ก
ขอบแดง กล้องแก่งมือเท้าเรียว น้ำนมเขียวรสมันหวานฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 14)

“หญิงหนึ่งมีอาการ ตาเหลือกลานไหลลู่ หน้าแข็งทุตันแขน ใหญ่ยิ่งแม่น
แม่มีโอใหญ่ ใจดีใจร้ายนมห่างปลายเบนเสียง เหมือนสำเนียงกาหมหยักโลก
นมมีรสเปรี้ยวปรากฏสำคัญฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 15)

ประเด็นที่น่าสนใจยิ่งขึ้นก็คือ ในโลกทัศน์วิธีคิดของแพทย์แผนไทย ซึ่ง ชลธิรา สัตยาวัฒนา (2542 : 10) กล่าวว่า ผู้หญิงจะมีความเท่าเทียมกันหมด คุณค่าของหญิงในเชิงชีววิทยามีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ คือ ขึ้นอยู่กับรูปปลักษณ์ มิใช่เผ่าพันธุ์หรือชั้นวรรณะ เช่นที่มีเนื้อหาและแนวคิดปรากฏในวรรณคดีไทยแบบ ฉบับบางเรื่อง เป็นต้นว่าคุณค่าของน้ำนม ก็ขึ้นอยู่กับรูปปลักษณ์ ดังที่ผู้แต่งเห็นว่า

“อเนิงยศศักดิ์ตระกูล ในประยูรสุริยวงศ์ กษัตริย์พงศ์เศรษฐี ปุโรหิตมีเสนา เผ่าพันธุ์
คำชื้อชาย ขาวนาหมายรูปร่าง สรรพสรรพางค์กล่าวมา หาโรคามีได้ เป็นเอกในสตรี
คุณนมมีกล่าวมา มาดมั่นว่ากุมาร เกิดบันดาลดวงแผน ขางร้ายมั่นได้กิน มลทินสิ้น
เป็นดี...เลี้ยงลูกยากห่อนคง ถึงเผ่าพงศ์สมบูรณ์ ตามตระกูลเชื้อใจ รูปนมในกล่าวมา
ทั้งมวลว่าเหมือนกันฯ”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 15 – 16)

ในตอนท้ายกล่าวถึง ลักษณะไข้สามชั้น คือ เอกโทษ กุวรรณโทษ และตรีโทษ

ตอนที่สี่ กล่าวถึง วิธีสังเกตตำแหน่งชีพจร ซึ่งเปลี่ยนไปตามเวลาขึ้นแรม เช่น “เดือนขึ้นค่ำบาทา”
“เจ็ดค่ำประจำแข็ง” “สิบห้าค่ำประจำใจ” พร้อมทั้งข้อควรระวังต่าง ๆ

ตอนที่ห้า กล่าวถึง ธาตุทั้งห้า คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอากาศ ซึ่งเป็นสาเหตุแห่งโรค

ตอนที่หก กล่าวถึง อาการของไข้ป่วง 8 ประเภท และยารักษาโรค ป่วง คือ อาการของโรคที่
เกิดจากธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สำแดงโทษเนื่องจากกินของแสลง ทำให้มีอาการถ่ายท้อง และ
อาเจียน เป็นไปต่าง ๆ ตามกิริยาอาการ คือ ป่วงงู ป่วงลิง ป่วงลม ป่วงศิลา ป่วงลูกนก ป่วงเลือด ป่วงน้ำ
และป่วงโกฐ

ตอนที่เจ็ด กล่าวถึง กำหนดเวลาไม่งยามที่สัมพันธ์กับสมุฏฐานโรค เรียกว่า กาลสมุฏฐาน
คือ กาลเวลาเป็นที่ตั้งที่แรกเกิดของโรค แบ่งออกเป็น 2 กาล คือ กาลกลางวันและกาลกลางคืน

ตอนที่แปด กล่าวถึง โรคท้องร่วงลักษณะต่าง ๆ

ตอนที่เก้า กล่าวถึง บุคคลที่ปกติ หรือเจ็บป่วยอยู่ เมื่อเวลาแห่งความตายมาถึง จะมีอาการและลงบอกเหตุปรากฏให้ได้ยินหรือเห็นเป็นภาพต่าง ๆ เรียก มรณญาณสูตร เป็นการบอกวิธีสังเกตนิมิตของผู้ตาย

ตอนที่สิบ กล่าวถึง อาการของโรคทางประเภทต่าง ๆ และกล่าวถึงธาตุในร่างกายเข้ากับตอนที่ห้า แต่มีเพียงธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม และ ไฟ

ตอนลงท้ายของ “คัมภีร์ฉันทศาสตร์” เป็นคำเตือนแพทย์ให้ศึกษาตำราฉันทศาสตร์ และกล่าวถึงลักษณะของแพทย์ที่ดี และท้ายสุดเป็นไปตามแนววรรณคดีฉบับทั้งหลาย คือ มีการอธิษฐานขอให้ได้รับรูนินพพาน และระหว่างที่ยังไม่บรรลु ผู้แต่งได้อธิษฐานไว้อย่างน่าชื่นชมในอุดมคติอันสูงส่งของท่าน กล่าวคือผู้แต่งขอว่า

ข้าชอกกำลังยิ่ง	อายุยืนปัญญาไว
ให้มีเมตตาไป	แก้สัตว์ทั่วทุกสรรพพรรค
เกิดไหนให้เป็นแพทย์	อย่ารู้มีผู้เทียมทัน
โรคสิ้นทุกสิ่งสรรพ	ให้รอบรู้ก่อกำเนิดมา”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 49)

นอกจากนี้ ผู้แต่งก็ยังได้ใช้จินตนาการเชิงกวีของท่านคาดโทษทางใจแก่หมอผู้ไม่มีจรรยาว่า

...หมอนั้นครั้นสิ้นชนม์	จะไปทนกำเนิดใน----
นรกอันยิ่งไฟ	ทั้งหมอน้ำทองแดงมี
หมูนายนิรยบาล	ประชุมเชือดด้วยยินดี
เครื่องโทษบรรดามี	จะยกให้เป็นรางวัล”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 48)

เป็นที่น่าสังเกตว่าจากบทเริ่มต้น ซึ่งยังมีร่องรอยของอิทธิพลความเชื่อและหลักปฏิบัติต่าง ๆ จากวัฒนธรรมอินเดีย แล้วเริ่มปรับให้เข้ากับความคิดต่าง ๆ ของสังคมไทยและพุทธศาสนา เข้าไว้ด้วย ดังจะเห็นได้จากคำสอนให้แพทย์ประพฤติ “ศีลแปด และศีลห้า เร่งรักษาสมათาน ทรงไว้เป็นนิจกาล ทั้งไตรรัตน์สรณา” และยังให้คิดหลักธรรมต่าง ๆ เช่น “ให้ตัดซึ่งวิตกกา พยาบาทวิหิงสา กามราคะในสันดาน วิจาโรให้พินิจ จะทำผิดหรือชอบกาล... หิริกัณธอายบาป อันยังหยาบสิ้นทั้งหลาย (คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 3) นอกจากนั้นยังแนะนำว่าผู้ใดจะเรียนวิชาแพทย์ควรจะ “พิเคราะห์ดูผู้อาจารย์ เทียงแท้ว่าพิสดาร ทั้ง พุทธไสย จึงควรเรียน” และบทยกครูในตำราฉันทศาสตร์เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงการประสานความเชื่อระหว่าง “พุทธไสย” เข้าด้วยกัน คือ ผู้ประพันธ์เริ่มต้นด้วยการไหว้ “พระไตรรัตนนาถา” แล้วจึงไหว้ “พระฤาษีผู้ทรงญาณ แปดองค์ธรมิญาณ โดยรอบรู้ในโรคา” (คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 1) นับเป็นการปรับแนวคิดให้เข้ากับค่านิยมและความเชื่อของคนในสังคมไทยได้อย่าง

น่าสนใจ ซึ่งกุสุมา รัชมณี (2542 : 7) กล่าวว่า ความหลากหลายของเนื้อหาในคัมภีร์จินตศาสตร์ น่าจะเป็นประโยชน์อย่างกว้างขวางแก่คนไทยโบราณ ที่ใส่ใจในความรู้เรื่องการรักษาโรค มาถึงปัจจุบันนี้เมื่อมีวิทยาศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่เข้ามาแทนที่ เนื้อหาในคัมภีร์จินตศาสตร์อาจเป็นที่รู้จักน้อยลง แต่ประโยชน์ในด้านวรรณกรรมที่เห็นได้ชัดประการหนึ่ง คือ ความเข้าใจความคิด ความเชื่อ และวิถีชีวิตของคนไทยโบราณ โดยเฉพาะเรื่องการสังเกตธรรมชาติ และสิ่งใกล้ตัว และความพยายามปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติให้มากที่สุด

คัมภีร์ประถมจินดา

คัมภีร์ประถมจินดา เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึง เรื่องของมนุษย์ที่มาปฏิสนธิในครรภ์มารดา จนกระทั่งคลอดและเติบโต ประทีป ชุมพล (2542 : 8) กล่าวว่า คัมภีร์ประถมจินดา ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับผู้แต่งและสมัยที่แต่ง แต่พิจารณาจากสำนวนและเนื้อหาแล้ว น่าจะสันนิษฐานได้ว่าเป็นตำราที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งในชั้นหลังได้รับการยกย่องว่าเป็นคัมภีร์แพทย์อันวิเศษ อันเป็นหลักเป็นประธานแห่งคัมภีร์จินตศาสตร์ทั้งปวง คำว่า ประถมจินดา น่าจะหมายถึง ชีวิตใหม่ที่เริ่มต้นมีคุณค่าดังแก้วมณี เนื้อหาในตอนต้นได้กล่าวถึงการฟิโนสและการเกิดใหม่ของโลก เริ่มตั้งแต่ไฟประลัยกัลป์ล้างโลก และการเกิดใหม่ เกิดแผ่นดิน เกิดสิ่งมีชีวิต และเกิดมนุษย์ ข้อความในตอนนี้กล่าวว่า ปรากฏมาจากพระคัมภีร์จักวาทที่ปนี การอ้างอิงมาจากคัมภีร์จักวาทที่ปนี ซึ่งเป็นตำราที่ภิกษุชาวล้านนา (เชียงใหม่) ชื่อ พระสิริมังคลาจารย์ เป็นผู้แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2063

ในคัมภีร์ประถมจินดา กล่าวถึงกำเนิดของโลกที่ได้เกิดไฟปลงล้างโลก ไฟไหม้ฟ้า แผ่นดิน ภูเขา และเขาพระสุเมรุจนหมดสิ้น จากนั้นเกิดฝนห่าใหญ่ตก 7 วัน 7 คืน แล้วน้ำท่วมถึงชั้นพรหมบุโรหิต

ถัดไปเกิดดอกบัวขึ้น 7 ดอก ผุดขึ้นเหนือน้ำ และเกิดแผ่นดินใหม่ ก้าวมหาพรหมได้แจ้งแก่พรหมทั้งหลายว่า จะมีพระพุทธเจ้า 5 องค์ เกิดขึ้นตามมิติของดอกบัว 5 ดอก

ต่อมามีน้ำค้างเมื่อกตมบังเกิด ตกลงมาเป็น 7 วัน 7 คืน และทับถมลอยอยู่เหนือน้ำหนา 2 แสน 4 หมื่นโยชน์ เกิดเป็นแผ่นดินและเขาพระสุเมรุ เมื่อแผ่นดินและเขาพระสุเมรุตั้งขึ้นแล้วนั้น พระอิศวรได้อาราธนาพรหมจารี 2 องค์ ชื่อว่า พรหมจารีลงมากินวันดิน แล้วทรงครรภ์ คลอดบุตรได้ 12 คน พวกนี้เกิดด้วยครรภ์ปรามาส (เอามือลูบนางิแล้วมีครรภ์) เกิดบุตรแพร่หลายไปทั้ง 4 ทวี คือ บุรพวิเทหทวีป อุตตรกุรุทวีป อมรโคยานทวีป และชมพูทวีป การปฏิสนธิแบ่งเป็น 4 แบบ คือ

ชลามพุชะ	หมายถึง	สัตว์ที่เกิดในครรภ์ เช่น คน สุนัข โค แมว
อันทชะ	หมายถึง	สัตว์ที่เกิดเป็นฟองฟัก (เกิดแต่ไข่) เช่น นก ลา แมว เต่า
สังเสทชะ	หมายถึง	สัตว์ที่เกิดด้วยเปลือกกตม เกิดในของขึ้นโสโครก
อุปปาดิกะ	หมายถึง	สัตว์ที่มาปฏิสนธิโดยไม่มีสิ่งใด ๆ เกิดขึ้น ผุดขึ้นเต็มตัวทันทีทันใด เกิดแล้วโตเลย ตายก็ไม่มีซากปรากฏ เช่น เทวดา สัตว์นรก เปอต ต่าง ๆ

ในชมพูทวีป อันเป็นดินแดนที่พวกเราอาศัย เรียกว่า “การเทพ” ผู้ตั้งครรภ์ต้องมีการเสพยาเมถุนสังวาสกันจึงจะตั้งครรภ์ และมนุษย์ที่จะปฏิสนธิถือกำเนิดขึ้นมาได้จะต้องอาศัยธาตุทั้ง 4 ของบิดา มารดาที่

บริบูรณ์พร้อม คือ ปถวิธาตุ 20 อาโปธาตุ 12 วาโยธาตุ 12 เตโชธาตุ 4 ระคนกันเข้า คือ โลหิตปิตามารดา ระคนกันมิได้วิปริต จึงยังเกิดด้วยธาตุน้ำ การปฏิสนธินั้นกว่าจะตั้งได้เป็นอันยากยิ่งนัก เมื่อตั้งโลหิตได้ 7 วัน ก็ยังเกิดเป็นปฐมกลละ เรียกว่า ไชยเภท คือ มีระดูล้างห้าครั้งหนึ่ง หรือมีจะนั้นมารดาก็ผันวิปริตไปต่าง ๆ ทำให้รู้ว้างตั้งครรภ์ขึ้นแล้ว เมื่อเริ่มตั้งครรภ์แล้ว ถ้าไม่วิปริต ครบ 7 วัน ก็ขึ้นเข้าเหมือนน้ำล้างเนื้อ

ครบ 14 วัน เป็นชั้นเนื้อ

ครบ 21 วัน มีสัณฐานตั้งไข่งู

ครบ 28 วัน แดกออกเป็นสาขา คือ มีศีรษะ 1 มือ 2 เท้า 2

ครบ 35 วัน เกิดมีเกล็ด โลมา นขา ทันดา ตามลำดับ

ครบ 42 วัน โลหิตจึงบังเกิดเวียนเข้าเป็นตานกยูง ที่หัวใจเป็นเครื่องรับวิญญาณ ถ้า

เป็นหญิงโลหิตเวียนซ้าย ถ้าเป็นชายโลหิตเวียนขวา

ครบ 3 เดือน โลหิตแตกออกไปตามปญฺจสาขา

ครบ 4 เดือน ก็ตั้งอาการ 32 ขึ้น บังเกิดที่ตาและหน้าผากก่อน แล้วสิ่งทั้งปวงจึงยังเกิดตามลำดับกัน

ครบ 5 เดือน เกิดมีจิตและเบญจมนันท์ มีรูปขันธ์และวิญญาณรู้สึกร้อนเย็นจนครบกำหนดตลอด

ทารกที่อยู่ในครรภ์ พอครบ 5 เดือน ก็รู้สึกร้อนเย็น ถ้ามารดากินอาหารเผ็ดร้อนเข้าไปก็จะทรมนทุราย ดิ้นเสือกไปมา

ลักษณะทารกที่อยู่ในครรภ์ จะนั่งยองกอดเข้าเอามือกำไว้ได้คาง ผิวน้ำสู่กระดูกสันหลังของมารดา ผิวน้ำออกนอกนี้ นั่งทับกะเพาะอาหารเก่า อาหารใหม่ต้องอยู่บนศีรษะ น้ำ อาหาร ก็จะซาบลงไปกระหม่อม เพราะทารกอยู่ในครรภ์นั้น กระหม่อมเปิด ถ้ามารดามีได้รับบริโภคอาหารก็จะส่งผลให้การทรมนทุรายระส่ำระสายดิ้นรนไปต่าง ๆ

เมื่อทารกจะมาปฏิสนธิในครรภ์แห่งมารดา จะเกิดนิมิต 6 ของมารดาต่าง ๆ คือ

1. ถ้ามารดาอยากเนื้อและปลา และสิ่งของอันเป็นอันควา ท่านว่าสัตว์นรกมาปฏิสนธิ
2. ถ้ามารดาอยากสิ่งเปรี้ยว และขม ท่านว่ามาแต่หิมพานต์มาปฏิสนธิ
3. ถ้ามารดาอยากสรรพผลไม้ สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่สวรรค์
4. ถ้ามารดาอยากกินน้ำผึ้ง น้ำอ้อย และน้ำตาล สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่ไตรภพ
5. ถ้ามารดาอยากกินดิน สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่พรหม
6. ถ้ามารดาอยากกินสิ่งของเผ็ดร้อน สัตว์ที่มาปฏิสนธิมาแต่มนุษย์

การเจริญเติบโตของทารกในครรภ์มารดา มีขั้นตอนการเจริญของทารกในครรภ์ เรียกว่า “ครรภ์กำเนิด” การรักษาตัวของมารดาขณะมีครรภ์ เรียกว่า “ครรภ์รักษา” ลักษณะที่ไม่ตั้งครรภ์ การแท้ง และการผิดปกติขณะตั้งครรภ์เรียกว่า “ครรภ์วิปลาส” การดูแลรักษาทารกในครรภ์ เรียกว่า “ครรภ์ประมณฑล” การทำคลอด การแก้ปัญหาในเวลาคลอดของทารกและมารดาในระยะ 7 วันแรก เรียกว่า “ครรภ์ประสูต”

ในการอธิบายของการดูแลรักษาครรภ์ เป็นการให้ความสำคัญต่อ การอภิบาลทารกและการเอาใจใส่ มารดาเป็นอย่างยิ่ง เห็นภาพถึงขบวนการรักษา และทะนุถนอมต่อชีวิตที่จะเกิดใหม่ออย่างลึกซึ้ง เมื่อการคลอดออกมา ตำราได้ให้ความสำคัญต่อสุขภาพอนามัยของทารก และมารดา สำหรับทารกได้กล่าวถึง สรรพยานาชนิด อันเกี่ยวเนื่องกับอาการเจ็บไข้ได้ป่วยของทารก การดูอาการ และการรักษาพยาบาล และการใช้สมุนไพรชนิดต่าง ๆ ในด้านมารดาเน้นเรื่องการดูแลสุขภาพหลังคลอดการอยู่ไฟ ซึ่งเรียกว่า อยู่ไฟในเรือนไฟ เพื่อให้มดลูกเข้าอู่

ในลักษณะความเชื่อเกี่ยวกับครุผู้ให้ความรู้ในด้านการทำคลอด พระภูมิเจ้าที่ แม่ชื้อ เป็นต้น เพื่อความเป็นสิริมงคลสำหรับมารดาและทารก ที่น่าสนใจประการหนึ่งคือ การกำหนดต้นไม้ประจำปีเกิดสำหรับ ทารกแต่ละคน เช่น ปีชวด ต้นมะพร้าว ปีฉลู ต้นตาล ปีขาล ต้นรัง ปีเถาะ ต้นจ๊ว (ต้นนุ่น) ปีมะโรง ต้น กาลพฤกษ์ ปีมะเส็ง ต้นโพบาย ปีมะเมีย ต้นกล้วย ปีมะแม ต้นทองหลาง ปีวอก ต้นขนุน ปีระกา ต้น ไข่ ปีจอ บัวบก ปีกุน บัวหลวง การกำหนดต้นไม้ประจำตัวทารกนั้น น่าจะนำมาประยุกต์ใช้ในสภาพ ปัจจุบันในเรื่องคำนิยาม เรื่องการรักต้นไม้ รักป่า และรักธรรมชาติ

คัมภีร์ปฐมจินดา ให้ความสำคัญกับ “น่านม” มาก โดยแยกน่านมออกเป็น 2 ชนิด คือ น่านมจาก แม่ผู้ให้กำเนิด และน่านมจากผู้อื่น ซึ่งเรียกว่า “แม่นม” ในเรื่องน่านมได้อธิบาย คือ ลักษณะของสตรีที่มีน้ำ นมที่ดี และไม่ดี และถ้าน่านมมีปัญหาที่มีวิธีแก้ไขโดยการรักษา เพื่อให้น่านมปราศจากโรค และแก้ปัญหา น้ำ นมที่ไม่มีคุณค่าทางโภชนาการ รวมถึงการรักษาพยาบาล ทารกที่กินน่านมที่ให้โทษที่ดื่มเข้าไป

ในตอนสุดท้าย กล่าวถึงโรคสำหรับเด็ก และยาสำหรับแก้โรคนั้น ๆ โรคเด็กที่รู้จักกันทั่วไป ได้แก่ โรคซางและโรคตาน สำหรับคำว่า “ซาง” นั้น คือ โรคของเด็กเล็กที่มีอายุต่ำกว่า 5 ขวบ มีอาการหลาย อย่าง เช่น ไม่มีนมกิน ไอ อาเจียน ปวดหัว ตัวร้อน เชื้องซึม มือเท้าเย็น ท้องขึ้น ท้องเดิน กระหายน้ำ ปากคอแห้ง เป็นต้น คำว่า “ซาง” ใช้เป็นคำนำหน้าโรคชนิดต่าง ๆ ที่เกิดจากเด็กทารก เช่น “ซางชัก” เป็นอาการของทารกเกิดอาการตัวร้อน เกิดลมชัก ขากรรไกรแข็ง นอนดิ้นท้องเสีย อาเจียน ถ้าเป็นนานเด็ก จะชูปนมกว่าปกติ “ซางผอยเพลิง” โรคซางที่ทำให้มีเม็ดขึ้นในปาก ลื่น ลำคอ เม็ดสีดำ ขึ้น 3 วัน จะ ทำให้เกิดปวดร่างกาย และหายใจหอบ

สำหรับโรคตาน แบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ ๆ 2 ชนิด คือ “ตานโจร” กับ “ตานจร” ตานโจรหรือตานขโมย ก็เรียก เป็นโรคที่เนื่องมาจากซางเจ้าเรือนที่กำหนดโรค ตานโจรเป็นแก้เด็กอายุตั้งแต่ 5 – 6 ขวบขึ้นไป ส่วนตานจรนั้นเกิดแก้เด็กตั้งแต่อายุ 3 เดือน จนถึง 7 ขวบ

คัมภีร์ปฐมจินดา เป็นตำราแพทย์แผนไทยที่เกี่ยวกับแม่และเด็ก กล่าวถึงเรื่องราวการกำเนิดของ ชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เริ่มปฏิสนธิ การเจริญเติบโต และการรักษาครรภ์ การคลอด การเลี้ยงดูทารก และการ รักษาสุขภาพของมารดา

เนื้อหาที่สำคัญแสดงให้เห็นถึงการกำเนิดของโรค อาการของโรค การรักษาโรค รวมถึงรายละเอียด ของยาสมุนไพร และสรุปในท้ายคัมภีร์ประถมจินดาอย่างน่าสนใจว่า “สัตว์ทั้งหลายย่อมบริโภคอาหารอัน

หายาบช้าต่าง ๆ จึงประกอบด้วยโรคพยาธิทั้งปวง” อันหมายถึง ประสิทธิภาพของการแพทย์แผนไทยที่เน้นในเรื่อง โภชนาการเป็นประการสำคัญ และชี้ให้เห็นว่า การป้องกันดีกว่าการรักษา

คัมภีร์ธาตุวิภังค์

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ มีเนื้อหาที่กล่าวถึงการมรณะ (ตาย) ของมนุษย์มี 2 แบบ คือ โบราณโรคเป็นการตายโดยโรคเรื้อรัง ตายโดยปกติ และปัจจุบันโรค เป็นการตายด้วยถูกทุบถองโบยตี ถูกประหารชีวิต ประทีป ชุมพล (2542 : 11-12) กล่าวว่า “คัมภีร์ธาตุวิภังค์ แต่งเป็นร้อยแก้วไม่ปรากฏชื่อผู้แต่งและสมัยที่แต่ง มีเนื้อหาที่กล่าวถึงการจำแนกหรือการแบ่งธาตุ 4 เป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องหรือต่อเนื่องกับคัมภีร์ธาตุวิภังค์ ในเนื้อหาเกี่ยวกับการรักษาโรค เกี่ยวกับการพิจารณาของธาตุทั้ง 4 ตามฤดูกาลในรอบเดือนทั้ง 12 เดือน ความเชื่อเกี่ยวกับธาตุ 4 นั้น ไทยได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา รายละเอียดปรากฏในพระไตรปิฎก ซึ่งได้รับอธิบายรายละเอียดดังนี้ คือ สิ่งมีชีวิตเกิดมาล้วนประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ร่างกายจะปรกติ ธาตุ 4 จะต้องสมดุลเกี่ยวข้องกันและกัน โดยแบ่งออกเป็นธาตุดิน 20 ธาตุน้ำ 12 ธาตุลม 6 และธาตุไฟ 4”

ธาตุดิน หรือปถวิธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต เป็นของแข็ง มีความคงรูป เช่น อวัยวะต่าง ๆ เป็นธาตุดิน ได้แก่ เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และเยื่อในสมอง

ธาตุน้ำ หรืออาโปธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเป็นน้ำ เป็นของเหลวที่มีคุณสมบัติไหลไปมา ชุ่มชื้นทั่วร่างกาย อาศัยธาตุดินเพื่อการคงอยู่ อาศัยธาตุลมเพื่อการเคลื่อนไหว ได้แก่ น้ำดี เสีลต น้ำหนอง น้ำเลื้อก น้ำเหี่ยว มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ขี้ขี้ น้ำปัสสาวะ หรือน้ำมูตร และน้ำในอุจจาระ

ธาตุลม หรือ วาโยธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะเคลื่อนไหวได้มีคุณสมบัติ คือ ความเบา เป็นสิ่งที่ร่างกายมีการเคลื่อนไหว เดินนั่งนอนคู้เหยียดได้ ธาตุลมอาศัยธาตุดินและธาตุน้ำเป็นเครื่องนำพาพลัง ขณะเดียวกันธาตุลมพยุงดิน และทำให้น้ำเคลื่อนไหวไปมาได้ ธาตุลมที่สำคัญมี 6 ประการ จัดเป็นธาตุลมภายใน ได้แก่ ลมพัดจากข้างล่างสู่เบื้องบน ลมพัดจากเบื้องบนสู่เบื้องต่ำ ลมพัดอยู่ในท้องนอกกล้าไส้ ลมพัดกระเพาะไส้ ลมพัดทั่วร่างกาย และลมหายใจเข้าออก

ธาตุไฟ หรือเตโชธาตุ คือ องค์ประกอบของสิ่งมีชีวิต มีลักษณะที่เป็นความร้อน ไฟทำให้ลม และน้ำในร่างกายเคลื่อนที่ด้วยพลังแห่งความร้อนอันพอเหมาะ ไฟภายในมี 4 ประการ ได้แก่ ไฟทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟทำให้ร้อนระส่ำระสาย ไฟทำให้ร่างกายเหี่ยวแห้ง และทรุดโทรม และไฟย่อยอาหาร

ทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เชื่อว่า การเจ็บป่วยเกิดจากสาเหตุ 6 ประการ คือ

1. มูลเหตุธาตุทั้ง 4
2. อิทธิพลของฤดูกาล
3. ธาตุที่เปลี่ยนไปตามวัย
4. ถิ่นที่อยู่อาศัย

5. อิทธิพลของกาลเวลา และสุริยจักรวาล
6. พฤติกรรมเป็นมูลเหตุที่ก่อโรค

กล่าวถึงลักษณะธาตุพิการตามฤดู ซึ่งมี 4 ฤดู ๆ ละ 3 เดือน คือ

เดือน 5 6 7	เดโชธาตุพิการ
เดือน 8 9 10	วาโยธาตุพิการ
เดือน 11 12 1	อาโปธาตุพิการ
เดือน 2 3 4	ปถวีธาตุพิการ

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงลักษณะธาตุแตก คือ

เดโชธาตุแตก	มี 4 จำพวก	ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ
วาโยธาตุแตก	มี 6 จำพวก	ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ
อาโปธาตุแตก	มี 12 จำพวก	ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ
ปถวีธาตุแตก	มี 20 จำพวก	ทำให้เกิดการเจ็บป่วยและมีอาการต่าง ๆ

คัมภีร์ธาตุวิภังค์ ได้ให้ความสำคัญกับธาตุ 4 และอิทธิพลของฤดูกาล โดยเชื่อว่า ธาตุทั้ง 4 จะต้องอยู่ในภาวะสมดุลกับร่างกาย จึงจะไม่เจ็บป่วย โดยธาตุดินอาศัยน้ำทำให้ชุ่ม และเต่งตึง อาศัยลมพยุ่งให้คงรูป และเคลื่อนไหว อาศัยไฟให้พลังงานอุ่นไว้ไม่ให้เย็น น้ำต้องอาศัยดินเป็นที่เกาะกุมซับไว้มิให้ไหลเหือดแห้งไปจากที่ควรอยู่ อาศัยลมทำให้น้ำไหลซึมซับทั่วร่างกาย ลมต้องอาศัยน้ำ ดิน เป็นที่อยูอาศัยและนำพาพลังไปในที่ต่าง ๆ ดินปะทะลมทำให้เกิดการเคลื่อนที่แต่พอเหมาะ ไฟทำให้ลมเคลื่อนที่ไปได้ ในขณะที่ลมสามารถให้ลูกโซน เพลผลายมากขึ้นได้ จะเห็นได้ว่าธาตุทั้ง 4 ต่างอาศัยซึ่งกันและกัน จะขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ได้ หากแปรปรวนจะเสียความสมดุลทันที

สำหรับฤดูกาลทำให้ผลของร่างกายแปรปรวนได้เช่นเดียวกัน โดยช่วงรอยต่อระหว่างฤดูกาล เช่น ฤดูหนาวต่อฤดูร้อน ความเย็นจะเจือผ่านเข้าไป และความร้อนเริ่มเจือผ่านเข้ามาฤดูร้อนต่อฤดูฝน ความร้อนเจือผ่านเข้าไป มีผลต่อธาตุลมย่อมเจือเข้ามากกระทบร้อนด้วย เมื่อถึงอากาศหนาวกำลังมา ละอองฝนปลายฤดูฝน และธาตุลมเจือเข้าสู่ความเย็น ในขณะที่ความหนาวเย็นต้นฤดูหนาวเริ่มเจือมารับลมปลายฤดูฝน สภาวะดังกล่าว หากปรับตัวไม่ได้จะเกิดเสียความสมดุลและเกิดการเจ็บป่วย นอกจากนี้คัมภีร์ธาตุวิภังค์ยังให้ความสำคัญเรื่องการใช้ยาในกรณีเกิดความไม่ปกติในร่างกายอันเกิดแต่ธาตุพิการ หรือความแปรปรวนตามฤดูกาลอย่างพิสดารด้วย

คัมภีร์สรรพคุณ (ยา)

ตำราสรรพคุณยาเป็นการนำเอาพืชสมุนไพร มาศึกษาค้นคว้าและวิเคราะห์ว่า พืชสมุนไพรแต่ละชนิดรักษาโรคอะไรได้บ้าง มีทั้งการศึกษาเรื่อง ลำต้น ดอก ใบ ราก ผล แก่น กระพี้ ยาง ฯลฯ ของพืชสมุนไพรแต่ละชนิดจะมีสรรพคุณต่างกัน

สรรพคุณ คือ สรรพคุณยา หรือสรรพคุณเภสัช ว่ารักษาโรคอย่างไร ขึ้นอยู่กับรสของสมุนไพร นั้น ๆ เพราะสมุนไพรแต่ละรส จะมีสรรพคุณยาต่างกัน

ประทีป ชุมพล (2542 : 13) กล่าวว่า ตำราพระโอสถพระนารายณ์ เป็นตำรายาซึ่งเชื่อกันว่าเป็น ตำรับที่นายแพทย์ทั้งไทยและต่างประเทศ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายแด่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังนั้น ในชั้น หลังตำรายาดังกล่าว

จึงมีชื่อเรียกว่า “ตำราพระโอสถพระนารายณ์” ในตำรายาเล่มนี้ ได้กล่าวถึงความสำคัญของ สมุนไพรด้วย และกล่าวว่า ผู้ที่จะมีอาชีพเป็นหมอ จะต้อง “รู้จักสรรพคุณยา”

จากหลักฐานน่าจะกล่าวได้ว่า ในสมัยอยุธยา คัมภีร์สรรพคุณยาน่าจะเป็นที่รู้จักกันดีในวงการ แพทย์แผนไทย แต่อย่างไรก็ตามตำราสรรพคุณยามาปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอน ต้น อยู่ในศิลาจารึก ตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในเนื้อหาที่ว่าตำราสรรพคุณยามีรายละเอียดของ พืชสมุนไพรนับร้อยชนิด

ศิลาจารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ สถาปนาเป็นครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาลงกรณ์เกล้าฯ หลังสร้างกรุงเทพมหานครเป็นนครหลวงในปี พ.ศ.2325 พระองค์โปรดให้ตั้ง “ตำรายา” และถวาย ตัดตนไว้ตามศาลาราย แต่เมื่อครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2375 เกี่ยวกับการรวบรวมตำรายานั้น พระองค์โปรดให้พระยาบำเรอราชแพทย์ (พระโอรส ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) เป็นหัวหน้าผู้รวบรวมตำรายาจากหมอหลวง หมอเชลยศักดิ์ (หมอ ราชบุรี) หมอพระ โดยระบุว่า ผู้นำตำรายามามอบให้จะต้องสาบานว่าตัวยานานนั้น ๆ ตนใช้มาก่อน และ ใช้ได้ผลจริง ๆ

จารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ แบ่งเป็น 4 ประเภท ดังนี้

1. วิชาบริหารร่างกาย (ฤๅษีตัดตน) ทำเป็นรูปฤๅษีหล่อด้วยดินเผา จำนวน 59 ท่า มีโคลงสี่ อธิบาย ประกอบทุกท่า
2. วิชาเวชศาสตร์ ศึกษาโรคภัยไข้เจ็บตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย มีการแยกสมุฏฐานของโรค การวินิจฉัยโรค การใช้ยาบำบัดรักษาโรค รวมจำนวนยามี 1,128 ขนาน
3. วิชาแผนนวด หรือวิชาหัตถศาสตร์ มีภาพโครงสร้างของร่างกายมนุษย์ แสดงที่ตั้งของเส้น ประสาทการนวด 14 ภาพ และภาพเกี่ยวกับการนวดแก้ขัดยอก แก้เมื่อย และโรคต่าง ๆ 60 ภาพ
4. วิชาเภสัช เป็นวิชาที่ว่าด้วยสรรพคุณของเครื่องสมุนไพร ที่เรียกว่า ตำราสรรพคุณยา ปรากฏ สรรพคุณในการบำบัดรักษา จำนวน 113 ชนิด

ในขณะที่จารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ มีการระบุผู้เป็นเจ้าของตำรายา หรือวิชานั้น ๆ ทุกขนาน แต่ในวิชาเภสัช หรือตำราสรรพคุณยา กลับไม่มีชื่อเจ้าของตำรายา เมื่อนำตำราสรรพคุณยามาเปรียบเทียบ

กับตำราสรรพคุณยา ซึ่งจารบนสมุดไทย ของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) (เป็นอธิบดีแพทย์กำกับหมอหลวงในสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4) จะเห็นได้ว่าใกล้เคียงกันมาก เพียงแต่ฉบับของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) มีรายละเอียดที่มากกว่าเล็กน้อย ซึ่งประทีป ชุมพล (2541 : 81-83) กล่าวว่า กรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) ทรงนิพนธ์ “ตำราสรรพคุณยา” ให้เป็นตำราแพทย์แผนไทยสมัยใหม่ ซึ่งผิดแผกแตกต่างจาก “ตำรายาไทย” ที่เคยมีมาในอดีต เพราะในตำรายาไทยจะเป็นการกล่าวถึงการประกอบยาอันประกอบด้วยพืชสมุนไพรหลากหลายชนิดนำมาผสมและต้มผสมกัน อันเชื่อว่าสามารถแก้โรคต่าง ๆ ได้ ซึ่งยากแก่การศึกษาค้นคว้าและตรวจสอบสรรพคุณแต่ละส่วนของพืช เพราะในตำรามิได้บอกถึงสรรพคุณเฉพาะอย่าง ซึ่งอาจเป็นวิธีการปิดบังสูตรยาที่แท้จริงของแพทย์แผนไทยก็ได้ แต่มิใช่ยุดิ

ในตำราของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) นั้น ได้ในสมุนไพรมากกว่า 100 ชนิด มาเขียนเป็นตำรายา โดยแยกด้านรายละเอียดของส่วนต่าง ๆ ของสมุนไพรในแต่ละชนิด ไม่ว่าส่วนของลำต้น ใบ เปลือก แก่น กระพี้ ยาง หัว ลูก ดอก และราก ว่าสามารถนำไปใช้แก้โรคอะไรได้บ้าง เป็นการอธิบายที่ค่อนข้างจะเป็นสมัยใหม่และเป็นแนวทางที่จะนำไปตรวจสอบหรือทดสอบทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ได้

เมื่อตรวจสอบจารึกจดหมายเหตุ เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในรัชกาลที่ 3 มีรายชื่อของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) เป็นผู้ทรงความรู้ รวมอยู่ในคณะนักปราชญ์ราชบัณฑิต ผู้ร่วมจารึกนั้นด้วย ซึ่งขณะนั้นพระองค์ดำรงพระยศเป็น “กรมหมื่นวงศาสนิท” และเป็นผู้ร่วมนิพนธ์โคลงถาชีวิตตนด้วย จึงน่าจะเป็นไปได้ว่า ตำราสรรพคุณยาที่วัดพระเชตุพนฯ เป็นพระนิพนธ์ของกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) นั้นเอง

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์สรรพคุณยาในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์นั้น เป็นคนละสำนวนกันกับฉบับวัดพระเชตุพนฯ และฉบับกรมหลวงวงศาธิราช (สนิท) แต่มีเนื้อหาใกล้เคียงกันมาก เห็นได้ว่ามีพื้นฐานมาจากต้นฉบับเดียวกัน แต่ได้มีการปรับปรุงแก้ไข และเพิ่มเติมในชั้นหลัง

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย

ตำราสมุฏฐานวินิจฉัย มีเนื้อหาเริ่มต้นด้วยการบูชาต่อพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ อันรวมเรียกว่า พระรัตนตรัย และกล่าวถึงมูลเหตุการเกิดโรค การวินิจฉัยโรค ซึ่งเป็นความรู้ขั้นพื้นฐานในการที่จะเข้าใจทฤษฎีการแพทย์แผนไทย และบรรลุถึงการวินิจฉัยโรคอย่างถูกต้องแท้จริง ประทีป ชุมพล (2542 : 15) กล่าวว่า คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย แต่งเป็นร้อยแก้วไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่ง แต่น่าจะเป็นตำราที่มีมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมุฏฐานวินิจฉัย เป็นตำราทางการแพทย์แผนไทยเล่มเดียวที่ไม่กล่าวถึงตำรายาเลย แต่กล่าวเฉพาะปรัชญาความรู้ในการวินิจฉัยโรค รวมทั้งองค์ประกอบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับค้นหาเหตุแห่งการเกิดโรค และการรักษาสุขภาพและทฤษฎีการแพทย์แผนไทย สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนไทย ในการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวเนื่องกับความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา

คัมภีร์สมุฏฐานวินิจฉัย ได้กล่าวถึงร่างกายว่า ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ซึ่งสอดคล้องกับพระสุตันตปิฎก ที่มณิกาย มตตวรรค ซึ่งพระพุทธเจ้ากล่าวว่า

“ตุมกริกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุย่อมพิจารณาการอันตั้งอยู่ตามปรกตินี้แล โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ...” และในสมัยคลวิลาสนี้ อรรถกถา ที่มุนิกาย สีลขันธวรรค อรรถกถา พระพุทธเจ้าได้อธิบายถึงธาตุทั้ง 4 ว่า

“... ปถวิธาตุ (ดิน) มีลักษณะแข็งแข็ง ลักษณะแก่ไม่แปรผัน
 อาโปธาตุ (น้ำ) มีลักษณะไหลไป
 เตโชธาตุ มีลักษณะร้อน
 วาโยธาตุ มีลักษณะเคลื่อนไปมา ...”

(พระไตรปิฎก เล่ม 5, 2525 : 304)

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แม้ว่าในตำราพระโอสถพระนารายณ์จะกล่าวถึงสมุฏฐานของโรค แต่ไม่ได้เอ่ยถึงชื่อคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัยโดยตรง กระทั่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้พระยาบำเรอราชแพทยเป็นหัวหน้าในการตั้งตำรายาที่วัดพระเชตุพนฯ เมื่อ พ.ศ. 2375 ได้จัดสมุฏฐานวินิจจัยไว้ในกลุ่มวิชาเวชศาสตร์

เมื่อมีการชำระตำราแพทย์แผนไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2413 นั้น พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัยได้รับการชำระในครั้งนั้นด้วย และได้มารวมไว้ในตำราเวชศาสตร์สงเคราะห์ ซึ่งเป็นฉบับลายมือ และจัดพิมพ์รวมเป็นตำราแพทย์ใช้สอนในโรงเรียนแพทยากร เมื่อ พ.ศ. 2432 ใช้ชื่อว่า แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ และต่อมาได้ตีพิมพ์ซ้ำอีกหลายครั้ง

ในคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจัย กล่าวถึงความเชื่อในทฤษฎีการแพทย์แผนไทยว่า การเจ็บป่วยเกิดขึ้นจากสาเหตุใหญ่ ๆ 4 ประการ ได้แก่

ธาตุสมุฏฐาน (มูลเหตุธาตุทั้งสี่) คือ สมุฏฐานเตโชธาตุ สมุฏฐานวาโยธาตุ สมุฏฐานอาโปธาตุ และสมุฏฐานปถวิธาตุ

ฤดูสมุฏฐาน (อิทธิพลของฤดูกาล) คือ สมุฏฐานฤดู 3 สมุฏฐานฤดู 6

อายุสมุฏฐาน (อายุที่เปลี่ยนไปตามวัย) คือ ปฐมวัย (1-16 ปี) มัชฌิมวัย (16-30 ปี) และปัจฉิมวัย (30 – สิ้นอายุขัย)

กาลสมุฏฐาน (อิทธิพลของกาลเวลาและสุริยจักรวาล) คือ กาลสมุฏฐานแบ่งตามช่วงต่าง ๆ ทั้งกาลกลางวัน กาลกลางคืน และกำหนดโดยแบ่งเป็นราศรีต่าง ๆ ทั้ง 12 ราศรี

ในภาพรวมของสาเหตุของการเกิดโรค ตำราแพทย์แผนไทยถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญ เพราะมนุษย์คือส่วนหนึ่งของธรรมชาติ หากมนุษย์ละเมิดกฎธรรมชาติ ก็จะเป็นต้นเหตุของการเกิดโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่า พระคัมภีร์เล่มนี้มีความสำคัญมาก ซึ่งคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจยได้กล่าวว่า “ ... พระคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจยนี้ เป็นตราฐแห่งคัมภีร์เวชศาสตร์ทั้งหลาย เป็นหลักเป็นประธานอันใหญ่ยิ่งลึกซึ้งคัมภีร์ภาพนักร มีอาภที่บุคคลจะหยั่งรู้ได้โดยง่าย ถ้าแลแพทย์ผู้ใดมิได้เรียนคัมภีร์นี้ จะวางยากับมีอาภที่จะได้ (ถูก) ต้องภัยโรคโดยแท้ เหตุว่ามีได้รู้ในกองสมุฏฐานพิภคอันนี้ ...”

คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 238)

แพทย์ที่ไม่ได้ศึกษาคัมภีร์สมุฏฐานวินิจจย ท่านว่าเป็น มิจฉายาณแพทย์ คือ เป็นแพทย์ที่มีความรู้ผิด และแพทย์ที่ได้ศึกษาโดยรอบรู้เป็นอย่างดีจะเป็นแพทย์เสฏฐญาณแพทย์ คือ เป็นแพทย์ที่มีความรู้ประเสริฐสุด ข้อความดังกล่าวพอจะประเมินได้ว่า คัมภีร์สมุฏฐานวินิจจย เป็นตำราการแพทย์แผนไทยที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

คัมภีร์วรายคสาร

คัมภีร์วรายคสาร มีเนื้อหาในตำราที่ว่าด้วยองค์แพทย์ 30 ประการ กล่าวถึงลักษณะผู้ป่วย คุณสมบัติของแพทย์ที่ดี นิมิตร ลักษณะไข้ การเก็บสมุนไพร ว่าด้วยสรรพคุณวินิจฉัยวิธี ว่าด้วยอันนะปาณะวิธี เป็นการกล่าวถึงโรคและการรักษาโรค และท้ายสุดว่าด้วยอาหารที่มีคุณค่าทางโภชนาการ

ประทีป ชุมพล (2542 : 17) กล่าวว่า ตำราเล่มนี้ปรากฏเป็นหลักฐานเป็นครั้งแรกในตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ที่รวบรวมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่เมื่อพิจารณาตามบาณแผนกเดิมจะเห็นได้ว่า น่าจะเป็นตำราเก่าที่มีมานานแล้ว และเพิ่งรวบรวมขึ้นมาเป็นหลักฐาน ในตอนต้นเรื่องออกนามว่า อมรเสกมหาอำมาตย์เสนาบดีแห่งลังกาทวีป เป็นผู้แต่งคัมภีร์วรายคสาร แต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาโดยตลอดแล้ว น่าจะกล่าวได้ว่า เป็นตำราที่แพทย์ไทยเป็นผู้แต่งขึ้นมากกว่า ซึ่งเข้าใจว่า ข้อความบางตอนน่าจะมาจากพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นภาษาบาลีจึงอ้างว่ามาจากลังกา—เป็นลักษณะเช่นเดียวกันกับคิลปินไทยแต่โบราณ แม้จะผลิตขึ้นมาเอง แต่ก็อ้างว่ามาจากลังกาเพื่อความศักดิ์สิทธิ์ เช่น เรื่องพระมาลัย ซึ่งเป็นเรื่องที่แต่งขึ้นโดยนักปราชญ์ชาวล้านนา และเรื่อง พระพุทธสิหิงส์ ที่หล่อขึ้นโดยช่างไทยตามท้องถิ่น แต่ก็บันทึกว่ามาจากลังกาเช่นกัน ดังกล่าวแสดงให้เห็นให้ชัดว่าเป็นการอ้างลังกาเพื่อความศักดิ์สิทธิ์เท่านั้น ตามความเชื่อว่าพุทธศาสนาซึ่งไทยได้รูปแบบมาจากลังกา ที่เรียกว่า พุทธศาสนาอย่างลังกาวงศ์

“วรายคสาร” เป็นตำราการแพทย์แผนไทยที่แสดงให้เห็นชัดเจนว่า ทฤษฎีการแพทย์แผนไทยได้รับอิทธิพลมาจากพุทธศาสนาที่เรียกการรักษาว่า “ติกิจจาวีธี” แปลเอาความว่า “วิธีการรักษาโรคตามแนวพุทธศาสนา” บทที่ว่าด้วยติกิจจา (การรักษาโรค) วรายคสาร กล่าวว่า “ว่าด้วยโรค 572 จำพวก ว่าด้วยวิธี 8 ว่าด้วยสัพพสาธาธนะ ว่าด้วยสรรพคุณผูก 2”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 372)

อันว่าแพทย์ผู้ฉลาดเมื่อปรารภภิกษุคิลปศาสตร์ บัดนี้ จะสำแดงซึ่งปฏิการแห่งโรค 572 จำพวก โรควิธี 58 คือ อภิสังคัลักษณะวิธี 1 ทรพคณติกิจจา 1 อันนะยานะติกิจจา 1 ปฏิสนธิกรรมปสวปฎุมารติกิจจา 1 สีโรโรคติกิจจา 1 อภิสบันระติกิจจา 1 อักขิโรติกิจจา 1 ขานะโรคติกิจจา 1 ทิกาสวาปัญจกาเสยสระภกติกิจจา 1 เสลขมาโรคติกิจจา 1 ฉักกติดตฤณฤตติกิจจา 1 หะโทคติกิจจา 1 อามอัคณติกิจจา 1

จิตราตติกิจฉา 1 กุฏฐตติกิจฉา 1 คูลุมาทิกมิโรตติกิจฉา 1 อุทธะตติกิจฉา 1 ประเมหะตติกิจฉา 1 อุปทังสตติกิจฉา 1 พละวุทฒิตติกิจฉา 1 ภาคันธะระตติกิจฉา 1 กามิสาปณฺฑุโรตติกิจฉา 1 โสปะสิปะกะเอกังสาตติกิจฉา 1 ขสุททโรทวะณะภาคันธะระตติกิจฉา 1 อิตฺติโรตติกิจฉา 1 สามัญญวิธิตติกิจฉา 1 อัญญกรรมวิธิตติกิจฉา 1 สลยวิธิตติกิจฉา 1 สุตวิธิตติกิจฉา 1 ประติวิสสะวิธิตติกิจฉา 1 รสาเยนะวิธิตติกิจฉา 1 วิธินี้ เป็นตติกิจฉาอันเดียวกัน 1 เบญจตติกิจฉา 48 ดังนี้”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 372)

ตติกิจฉา มาจากภาษาบาลี คือ ตติกิจฉา แปลว่า การเยียวยา การรักษา การบำบัดโรคหรือเวชกรรม หรือจะแปลเอาความคือ “การรักษาโรคตามแนวการแพทย์”

เกี่ยวกับตติกิจฉานั้น มีรายละเอียดปรากฏในพระไตรปิฎก พระวินัยปิฎก มหาวรรคภาคที่ 2 เรื่อง เกสัชชขันธกะ กล่าวถึงความเป็นแพทย์ที่ยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า ทั้งในด้านการวินิจฉัยโรค การรักษาโรค โดยใช้ยาสมุนไพรเป็นเภสัช หรือการรักษาโรคแบบต่าง ๆ เพื่อให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกยังกล่าวถึงรายละเอียดของร่างกายอันเป็นส่วนสำคัญในการเรียนรู้ถึง อวัยวะภายในอย่างละเอียดลออมาก ปรากฏอยู่ในอุทกทกนิกาย อุทกปาฐะว่าด้วย พรรณนาวังตีสาร

ดังนี้ คัมภีร์หรือตำรายาไทย และปรัชญาในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บนั้น การแพทย์แผนไทยได้อิทธิพลมาจากพระไตรปิฎก อันเป็นพุทธวจนะของพระพุทธเจ้านั่นเอง

ในด้านการโภชนาการขั้นพื้นฐาน “วรโยคสาร” กล่าวว่า มนุษย์ทั้งหลายในโลกนี้ จะเลี้ยงชีวิตด้วยอาหารสิ่งอื่นนอกจากข้าพหามิได้” ดังนั้นบทนี้จึงว่าด้วย “วิธี” เนื้อหากล่าวถึงพืชพันธุ์ธัญญาหารพื้นฐาน ได้แก่ ข้าว และถั่ว ซึ่งเป็นทั้งอาหารและยาในตัว นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงตัวยาสมุนไพรที่นำมารักษาโรคทั่ว ๆ ไปด้วย

เกี่ยวกับผู้ที่จะมีอาชีพทางแพทย์นั้น “วรโยคสาร” ได้สรุปลักษณะอย่างสั้น ๆ และเห็นภาพได้ชัดเจนว่า “อันว่าแพทย์ผู้ใดกอปรด้วยคุณลักษณะ 4 ประการ ว่า คือ ได้เรียนรู้ชำนาญในคัมภีร์แพทย์มากกว่า 1 มีปัญญาฉลาดรู้ชัดเจนในคณะโรค 1 ได้เคยรักษาโรคด้วยยาเคยใช้แต่โบราณ 1 มีจิตต์มิได้โลภในอาภิส มีแต่เมตตากรุณาแก่สัตว์ 1 แพทย์ผู้นั้นได้ชื่อว่าภิสกุตตมแพทย์แล”

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 362)

คัมภีร์มหาโชติรัต

ตำรามหาโชติรัต มีเนื้อหาที่เกี่ยวกับโรคของสตรีโดยเฉพาะ ในคัมภีร์กล่าวถึงที่มาว่า “...พระอาจารย์เจ้าผู้ชื่อว่า ก้าวสหมบดีพรหม ผู้เป็นใหญ่กว่าพรหม 16 ชั้น ท่านผู้นั้นจึงลงมาประดิษฐานจารึกอักษรเป็นต้นคัมภีร์มหาโชติรัต ว่าด้วย ปฐมัตถ์มนุษย์อันเกิดมาเป็นรูปสตรีภาพ...” เมื่อพิจารณาดูจะเห็นได้ว่า ผู้แต่งได้ยกคัมภีร์เล่มนี้ไว้สูงเหมือนสวรรค์ประทานมา

(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 389-390)

เนื้อหาในคัมภีร์มหาโชติรัต กล่าวถึงปฐมสัตรว์มนุษย์ที่เกิดมาเป็นสตรี ตั้งแต่คลอดออกจากครรภ์ มารดา แตกต่างจากบุรุษ 4 ประการ คือ ถิ่นประโยธร จริตกิริยา ที่ประเวณี และต่อมเลือดระดู

กล่าวถึงระดูสตรี มี 5 ประเภท คือ

1. โลहितอันเกิดจากหัวใจ
2. โลहितอันเกิดแต่ขั้วดี
3. โลहितอันเกิดมาแต่ผิวเนื้อ
4. โลहितอันเกิดมาแต่เส้นเอ็น
5. โลहितอันเกิดมาแต่กระดูก

กล่าวถึงสตรี 2 จำพวก คือ

1. ซาติโทษ คือ หญิงบางจำพวกมีอายุได้ 14, 15 ปี ควรจะมีระดูก็กลับไม่มี บางที่มีระดู 1 ครั้ง 2 ครั้ง ก็แห้งไป ต่อมาเมื่อมีแล้วจึงมีระดู บางที่มีระดูล้างหน้าก็เกิดมีครรภ์ เหตุเพราะหญิงเหล่านี้เกิดด้วยโรคะ มากด้วยโรคะ โลहितจึงแห้งไป ครั้นเมื่อมีโลहितก็สมบูรณ์ขึ้น

2. หญิงจำพวกหนึ่งหาสามีมิได้ โลहितก็สมบูรณ์ดี ครั้นเมื่อมีแล้ว โลहितกลับจางซีดไป บางทีแห้งติดกระดูกสันหลัง มีอาการให้เจ็บหลัง เจ็บเอว เมื่อยทุกข้อทุกกระดูก ให้จุกในท้องเป็นไปต่าง ๆ ให้ผิวเนื้อชา ซีด หน้าตาอิดโรย กินข้าวไม่ได้ นอนไม่หลับ เหตุเพราะสตรีนั้นมากไปด้วยโรคะ โลहितจึงแห้งไป

กล่าวถึงระดูและโลหิตอันเกิดแต่กองธาตุทั้ง 4

1. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองอาโปธาตุ
2. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองเตโชธาตุ
3. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองวาโยธาตุ
4. ลักษณะโลหิตอันเกิดแต่กองปถวีธาตุ

ประทีป ชุมพล (2542 : 19-20) กล่าวว่า คัมภีร์มหาโชติรัต ปรากฏเป็นหลักฐานตั้งแต่สมัยอยุธยา มีกล่าวไว้ในตำราพระโอสถพระนารายณ์ ซึ่งแต่งขึ้นสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199-2231) ว่า " ... กล่าวไว้ทั้งนี้พอประมาณวิตถานแจ้งอยู่ในถดู 6 พระคัมภีร์มหาโชติรัต..." (2542 : 19) และในตำรายาที่วัดราชโอรสให้ความสำคัญต่อดารายารักษาโรคสำหรับสตรีมาก และตำรายาดังกล่าว ส่วนหนึ่ง น่าจะนำมาจากพระคัมภีร์มหาโชติรัต ส่วนในจารึกตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น การรักษาโรคสำหรับสตรีได้จัดไว้อยู่ในวิชาเวชศาสตร์ คือ ว่าด้วยตำรายารักษาโรคต่าง ๆ เพราะตำรายาที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เน้นตำรายาอันเป็นเลิศเฉพาะบุคคลมากกว่าที่จะใช้ตำรายารวม

คัมภีร์มหาโชติรัต มาปรากฏอีกครั้งหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้ชำระตำราแพทย์แผนไทยขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2413 เรียกว่า เวชศาสตร์ฉบับหลวง

ต่อมาพระคัมภีร์มหาโชติรัตได้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2434 รวมกับตำราแพทย์แผนไทยฉบับอื่น ๆ เรียกว่า แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ และได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกหลายครั้ง เช่น ในหนังสือแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ตำราเวชศาสตร์วรรณ และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ตำราเวชศาสตร์วรรณ และตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง เป็นต้น

คัมภีร์ชวदार

ในคัมภีร์ชวदार กล่าวในเบื้องต้นว่า "... สิทธิการิยะอาจารย์กล่าวไว้ว่า มนุษย์ทั้งหลายจะเกิดสรรพโรคต่าง ๆ ตั้งแต่คลอดจากครรภ์มารดาตราบจนอายุชยอายุโลहितแลลม ..."

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 432)

เนื้อหาในคัมภีร์ชวदार กล่าวถึงลมทั้งสอง ได้แก่ อุทกังคมาวตา คือ ลมพัดขึ้นเบื้องบน หรือลมพัดแต่กระเพาะอาหารถึงลำคอ เรียกว่า เรอ และ อโธคมาวตา คือ ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมสำหรับพัดแต่ศีรษะตลอดปลายเท้า หรือลมพัดตั้งแต่ลำไส้น้อยถึงทวารหนัก เรียกว่า ผายลม นอกจากนี้ยังกล่าวถึงลมพิษ มี 6 จำพวก คือ ลมกาฬสังคสี ลมชีวหาสดมภ์ ลมมหาสดมภ์ ลมทักซิณโรธ ลมตติยาวิโรธ และลมอีจุมอีแอน สำหรับลมพิษนอกเหนือจากลม 6 ที่กล่าวมา มีดังนี้ คือ ลมอินทร์ธนู ลมกุมภกันทยักษ์ ลมอัสมุขิลมราทยักษ์ ลมบาดทะจิต และลมพุทธรักษ์

ประการท้ายสุดกล่าวถึงโรคบุรุษและสตรี คือ เมื่อผู้ใดเป็นโทษสันตฆาต กล่อนแห่งมักให้ท้องผูก พรตัก เป็นลมเสียดแทง เป็นก้อนในท้อง เมื่อยขบทั่วตัว เจ็บแหว มือเท้าตาย เป็นเหน็บชา ชัดหัวหน้า หน้าสะโพก ตึงสองราวข้างไปถึงทวารหนัก บัสสวะเป็นเลือด ปวดศีรษะ วิงเวียนหน้าตา ปากเปื่อยเสียงแหง จุกเสียด ท้องขึ้น แน่นหน้าอก กินอาหารไม่รู้รส โรคเป็นเพราะวาทะ เสมหะ โลहित กำเรป เมื่อจะเป็นให้เนื้อตัวเหม็น เบื่ออาหาร สะบัดร้อนสะบัดหนาว เพราะโลหิตแห่งติดกระดูกสันหลัง

ประทีป ชุมพล (2542 : 21) กล่าวว่า โลहित หรือเลือด กับลม นั้นในความเชื่อการแพทย์แผนไทยนั้น เป็นสิ่งสำคัญมาก เพราะถือว่าชีวิตจะดำรงอยู่ต้องอาศัยเลือดและลมเป็นประการสำคัญ ฉะนั้นเลือดและลม นั้น ในการแพทย์แผนไทย มีความหมายที่ค่อนข้างจะกว้างขวางมากที่เกี่ยวข้องกับการวินิจฉัยโรคตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทย เพราะร่างกายไม่ปกติก็มักจะกล่าวว่า "เลือดลมไม่ปกติ" เลือดและลมในทฤษฎีการแพทย์แผนไทย ถือว่าเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกัน

ในทางการแพทย์แผนไทย ลม หมายถึง ธาตุอย่างหนึ่งในธาตุทั้ง 4 และลมใช้แทนคำว่า โรค นอกจากนี้ยังอธิบายว่า ลม คือ ทิศทางการเคลื่อนไหวอาจจะเป็นระบบไหลเวียนของโลหิต ระบบทางเดินอาหาร ระบบประสาท และ เลือด ก็เช่นกัน ใช้นาหน้าความไม่ปกติของโรคที่เกี่ยวกับเลือด หรือโลหิต

ฉะนั้น ในความหมายของลมและเลือด จึงมีความหมายค่อนข้างกว้างมากโดยเฉพาะในการวินิจฉัยโรค มักจะมีคำว่า ลม และ เลือด หรือ โลหิต นำหน้าเสมอ จนมีคำกล่าวเป็นสำนวนว่า โรคเลือดลมมี 500 จำพวก และเมื่อได้ตรวจสอบโรคที่ใช้คำว่า เลือด (โลหิต) และลมแล้ว มีพบถึง 470 โรค ถ้าแยกย่อยออกไปก็จะถึง 500 โรค ตามที่กล่าวไว้ในสำนวนไทย

คัมภีร์ชีวดาร นอกจากจะมีตำรายาแก้โรคเกี่ยวกับเลือดลมแล้ว ยังมีเนื้อหาเกี่ยวกับการจับเส้นในร่างกาย อันเกี่ยวเนื่องกับตำราหมวดตามทฤษฎีการแพทย์แผนไทยด้วย เป็นการจับเส้นหรือหมวดเพื่อให้เลือดลมเดินเป็นปกติ

คัมภีร์โรคนิทาน

คัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึงการมรณะ (ตาย) ของมนุษย์มี 2 แบบ คือ โบราณโรค และปัจจุบันโรค โบราณโรค หมายถึง โรคเรื้อรัง ตายโดยปกติ ปัจจุบันโรค หมายถึง กาดตายด้วยถูกทุบตบโดยตี ถูกประหารชีวิต

เมื่อมนุษย์จะตายโดยปกติแล้ว ธาตุทั้ง 4 จะอันตรธานสูญหายเป็นลำดับกัน เสื่อมเสียไปทีละ 2 สิ่ง 3 สิ่ง บางทีธาตุดินขาดก่อนธาตุน้ำ ขาดก่อนธาตุลม ขาดก่อนธาตุไฟ และเมื่อจะสิ้นอายุนั้น ปถวิธาตุ 20 ประการ ขาดหายไป 19 เหลือแต่หทัยไว้ อาโปธาตุ 12 ขาดหายไป 11 เหลือแต่น้ำลาย (คัมภีร์ธาตุวิภังค์ เหลือแต่ปิตตัง) วาโยธาตุ 6 ขาดหายไป 5 เหลือแต่ลมหายใจเข้าออก เตโชธาตุ 4 ขาดหายไป 3 เหลือแต่ไฟสำหรับเผากายให้อุ่น ถ้าธาตุทั้ง 4 นี้ขาดสูญหายไปพร้อมกัน อาการตัด

ประทีป ชุมพล (2542 : 22) กล่าวว่า โรคนิทาน แปลว่า เหตุที่เกิดโรค เป็นชื่อของคัมภีร์ที่วาดด้วยเหตุ และสมุฏฐานของโรค เป็นตำรับยาอีกคัมภีร์หนึ่งที่ออกนามว่า โกมารภักจะแพทย์ เป็นผู้แต่ง ซึ่งเป็นลักษณะการไหว้ครูของผู้เขียนคัมภีร์โรคนิทาน มากกว่าที่จะเข้าใจเป็นอย่างอื่น มาพิจารณาคำไหว้ครูในเบื้องต้น เป็นการบูชาพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ จากนั้นเป็นการบูชาเทพดาทั้งหลาย และท้ายสุดบูชา ฤาษีสัทธิดาบส อันถือว่าเป็นครูทางการแพทย์

เกี่ยวกับอายุของคัมภีร์โรคนิทานนั้นก็ยังไม่สามารถสรุปได้ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า คัมภีร์เล่มนี้ปรากฏอยู่ใน "ตำราพระโสมนัสพระนารายณ์" ซึ่งเป็นตำรายาที่รวบรวมขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 – 2231) ดังข้อความว่า " ... ถ้าใช้ในคัมภีร์คัมภีร์โลหิตมีกำลัง เหมันต์เสมหะมีกำลัง กล่าวไว้ดังนี้พอประมาณ วิตถานแจ้งอยู่ในฤดู 6 คัมภีร์มหาโชติรัตน์ และโรคนิทานนั้นแล้ว ..."

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 22)

ตำราพระโสมนัสพระนารายณ์ เป็นเพียงตำรายาเท่านั้น มีหมอปรงยา หรือหมอทางเภสัช จำนวน 9 คน ประกอบด้วย หมอไทย 5 คน เป็นหมอหลวง 5 คน หมอเชลยศักดิ์ (หมอชาวบ้าน) 1 คน หมอจีน 1 คน หมออินเดีย 7 คน แลหมอฝรั่ง 2 คน แม้ว่าจะมีตำรายาของหมอชาวต่างประเทศถึง 4 คน แต่ภาพรวมของแนวทางการรักษา การวินิจฉัยโรค และการปรุงยา ยังเป็นปรัชญาการแพทย์แผนไทย

พิจารณาจากวินิจฉัยโรคนั้น ตำราพระโอสถพระนารายณ์ เชื่อว่าร่างกายประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ธาตุดิน (ปถวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) และธาตุลม (วาโยธาตุ) และเชื่อว่า ความเจ็บไข้ได้ป่วย มีจากสมุฏฐาน 4 ประการ ขาดความสมดุลอันได้แก่ หนึ่งธาตุ 4 ขาดความสมดุล สองฤดูเดือนเป็นตัวกำหนด สามได้แก่ อายุ และ การสุดท้ายคือ อิทธิพลของสุริยจักรวาล หรือความเป็นไปในรอบ 1 วัน 1 เดือน และ 1 ปี สำหรับการรักษานั้น การแพทย์แผนไทยให้รู้จักสรรพคุณยา คือ สมุนไพร และรู้จักยาทั้ง 9 รส

เนื้อหาในคัมภีร์โรคนิทาน กล่าวถึง ลักษณะธาตุพิการตามฤดูโดยมี 4 ฤดู ๗ ละ 3 เดือน

เดือนที่ 5 6 7	เตโชธาตุ	ชื่อ	สันตปักษีพิการ
เดือนที่ 8 9 10	วาโยธาตุ	ชื่อ	กุจฉิสยาวาตาพิการ
เดือนที่ 11 12 1	อาโปธาตุ	ชื่อ	เป็นด้วยกินอาหารผิดสำแดง
เดือนที่ 2 3 4	ปถวีธาตุ	ชื่อ	เป็นด้วยนอนผิดเวลา

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงลักษณะธาตุแตก ดังนี้

เตโชธาตุ มี 4 จำพวก คือ ปริณามัคคีแตก ปรีทียหัตถีแตก ชีรณคคีแตก สันตปักษีแตก (ตาย)

วาโยธาตุ มี 6 จำพวก คือ อุทกังคมาวาตาแตก อโรคมาวาตาแตก กุจฉิสยาวาตาแตก โกฐาสยาวาตาแตก อังคมังคานุสาร์วาตาแตก อัสนาสะปัสสาสะวาตาแตก (ตาย)

อาโปธาตุ มี 12 จำพวก คือ ปัตตังแตก (พัทธ, อพัทธ) พุบโพบแตก โลหิตพิการหรือแตก เสโกแตก น้ำตาแตกหรือพิการ มันทเลวแตก น้ำลายแตก น้ำมูกพิการแตก มันทันพิการแตก ไขข้อพิการแตก มูตรพิการแตก

ปถวีธาตุ มี 20 จำพวก คือ ผมพิการ ขนพิการ เล็บพิการ ฟันพิการ หนังพิการ เนื้อ พิการ เอ็น พิการ กระดูกพิการ เยื่อในกระดูกพิการ ม้ามแตกพิการ หัวใจพิการแตก ตับพิการแตก พังผืด พิการแตก พุงพิการแตก ปอดพิการแตก ลำไส้ใหญ่พิการแตก อาหารใหม่พิการแตก อาหารเก่าพิการแตก สมองศีระะพิการแตก

ข้อความที่เกี่ยวกับสมุฏฐานของโรคนั้น ตำราพระโอสถพระนารายณ์ ให้อ่านรายละเอียดได้จาก คัมภีร์โรคนิทาน ซึ่งเห็นได้ว่า คัมภีร์โรคนิทานเป็นตำรายาที่รู้จักกันแพร่หลาย และน่าเชื่อถือในสมัยกรุงศรีอยุธยา

ลาลูแบร์ (De la lubere) ชาวฝรั่งเศส ที่เดินทางเข้ามาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ.2199-2231) กล่าวถึงตำราการแพทย์แผนไทยในสมัยนั้นว่า การปรุงยา เป็นการปรุงตามตำรับ ที่ปู่ยาตายายสั่งสอนกันมา และเน้นเป็นพิเศษในเรื่องอาการเฉพาะโรคในแต่ละโรค แม้ลาลูแบร์ จะไม่เข้าใจปรัชญาการแพทย์แผนไทย แต่ลาลูแบร์ได้บันทึกว่า การรักษาตามแบบแพทย์แผนไทยนั้น บำบัดให้หายมิใช่น้อย

คัมภีร์โรคนิทานปรากฏเห็นหลักฐานอีกครั้งหนึ่ง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ชำระตำราการแพทย์แผนไทย เรียกว่า เวชศาสตร์ฉบับหลวงขึ้นในปี พ.ศ. 2413 ปรากฏชื่อของคัมภีร์โรคนิทาน เรียกว่า เวชศาสตร์ฉบับหลวงด้วย ซึ่งปรากฏในบานแผ่นก ในการชำระครั้งนั้นว่า

“...พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เทพย มหามงกุฎยุครัตนราชวงษ... ให้กรมหมื่นภูตราชหฤทัยจัดหารวบรวมฉบับคัมภีร์แพทย์ทั้งสี่ มาชำระสอบสวนให้ถูกต้อง...”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 23)

“... ข้าพระพุทธเจ้า พระเจ้าราชวรวงษ์เธอกรมหมื่นบดราชหฤทัย พระยาอมรสาครประสิทธิ์-คิลปี ขุนราชวโรธ ขุนสิทธิพรหมา ได้ชำระตรวจพระคัมภีร์โรคนิทาน ถูกถ้วนดีแล้ว ...”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 23)

การชำระในปี พ.ศ. 2413 เป็นฉบับเป็นลายมือเขียนบนสมุดไทย ซึ่งจัดพิมพ์เป็นครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2434 ใช้ชื่อว่า แพทยศาสตร์สงเคราะห์

ต่อมาได้มีการจัดพิมพ์ตำราแพทย์แผนไทยขึ้นใช้สอนในโรงเรียนแพทยาลัย ในโรงพยาบาลศิริราช ขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2444 อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งจัดพิมพ์คัมภีร์โรคนิทาน รวมเป็นตำราแพทย์ เรียกว่า “แพทยศาสตร์สงเคราะห์” และในปี พ.ศ. 2450 คัมภีร์โรคนิทานจัดพิมพ์รวมใน ตำราเวชศาสตร์วรรณ และตำราแพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง 2 เล่ม ทำให้คัมภีร์โรคนิทานเป็นตำราการแพทย์แผนไทย เป็นที่แพร่หลายขึ้นกว่าแต่ก่อน

จากเนื้อหาที่กล่าวมาสังเกตได้ว่า คัมภีร์ธาตุวิภังค์มีเนื้อหากล่าวไว้เหมือนกับคัมภีร์โรคนิทาน แตกต่างที่เรื่องธาตุขาดหายไป คือ อาโปธาตุ 12 ขาดหายไป 11 เหลือแต่ปิตตัง

คัมภีร์ธาตุวิภังค์

.....วิภังค์ แปลว่า การเปิด, การไขความ หรือการเผยแพร่ ดังนั้น ธาตุวิภังค์ จึงแปลเอาความว่า การไขความเรื่องธาตุ 4 นั้นเอง ตำราเล่มนี้มีหลักฐานว่า ต้นฉบับเดิมสูญหายไปนครหลวงศรีอยุธยา ใน พ.ศ. 2310 จึงได้แต่งขึ้นมาใหม่ แต่ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง ดังข้อความว่า

“ด้วยข้าจะขอล่าว	ในเรื่องราวพระคัมภีร์
สืบไว้ในชาติ	จนถึงที่สูญกลา
ชื่อธาตุวิภังค์	อุทาหรณ์แห่งโรค
เป็นมูลโรคนานา	มีทุกทำทุกประการ
ให้แพทย์พึงสดับ	ตามตำหรับเราไวยา
ตรองตริกันึกชานาญ	กำหนดแนอย่างกัษา
คัมภีร์แพทย์ย่อมสูญหาย	ระส่ำระสายชานานมา
เพราะमारผลาญพารา	อยุธยาด้วยกฤณการณ (ไฟ)
แพทย์เก่าเล่าก็ตาย	ก็เสื่อมหายวิชาชาญ
ยังแต่ผู้เยาว์ญาณ	ตั้งไวยาหากำเรปฐ
ตั้งกาอันเทียมหงส์	ใครจะปลงว่าเคียงคู่
ดูหมิ่นประมาทคร	ดูตำราว่าสูญไป”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 475-476)

คัมภีร์ชาตวิวรรณ์ น่าจะแต่งขึ้นใหม่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะโปรดให้รวบรวมตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ขึ้น ใน พ.ศ. 2413 คัมภีร์ชาตวิวรรณ์ มีเนื้อหา กล่าวถึงธาตุทั้ง 4 ความเปลี่ยนแปลงวิปลาสของธาตุ 4 ในฤดูเดือนต่าง ๆ ความพิการของธาตุ 4 ไม่บริบูรณ์เช่นปกติ อันเป็นต้นเหตุของโรคและการใช้ยาสมุนไพรรักษา

เกี่ยวกับธาตุ 4 นั้น แต่เดิมนักปราชญ์ชาวอินเดีย เชื่อกันว่า ร่างกาย ประกอบด้วย ธาตุ 3 เท่านั้น คือ ธาตุลม ธาตุน้ำ และธาตุไฟ ต่อมาลัทธิจรวาก (ซึ่งในพระไตรปิฎกเรียกลัทธินี้ว่า โลกายติ และเรียกอาจารย์ในลัทธิว่า ครูทั้ง 6) เป็นลัทธิแรก ที่เชื่อว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ธาตุดิน ธาตุลม ธาตุน้ำ และธาตุไฟ ซึ่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็น่าจะได้รับความเชื่อเรื่องธาตุ 4 มาจากลัทธิจรวาก ในขณะที่เดียวกัน ศาสนาฮินดูเชื่อว่า ร่างกายประกอบด้วยธาตุ 5 โดยเพิ่มอากาศธาตุ ลงไป เกี่ยวกับธาตุอากาศนั้น ลัทธิจรวากอธิบายว่า อากาศไม่ใช่ธาตุเพราะสัมผัสไม่ได้ แต่รู้ด้วยอนุมานอย่างเดียว

พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องธาตุ 4 ดังปรากฏในพระไตรปิฎก “ในกายนี้มีปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ” และอธิบายว่า

“ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) มีลักษณะแข็ง แข็ง ลักษณะแท้ไม่แปรผัน

อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) มีลักษณะไหลไป

เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) มีลักษณะร้อน

วาโยธาตุ (ธาตุลม) มีลักษณะเคลื่อนไปมา

เนื้อหาในคัมภีร์กล่าวถึง ลักษณะธาตุทั้ง 4 พิการ คือ ปฐวีธาตุพิการ อาโปธาตุพิการ เตโชธาตุพิการ และวาโยธาตุพิการ

ความเปลี่ยนแปลงผิติดปกติของธาตุ 4 ในฤดูต่าง ๆ ดังนี้

ฤดูสาม

คิมหันตฤดู	เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 4 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8
เหมันตฤดู	เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 9 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12
เหมันตฤดู	เริ่มตั้งแต่แรม 1 ค่ำ เดือน 12 – ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4

ฤดูสี่

คิมหันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 5 - เดือน 7
วสันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 8 - เดือน 10
วสัน-เหมันต์	เริ่มตั้งแต่เดือน 11 - เดือนอ้าย
เหมัน-คิมหันต์	เริ่มตั้งแต่เดือนยี่ - เดือน 4

ฤดูหก

คิมหันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 5 - เดือน 6
คิมหันต์ - วสันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 7 - เดือน 8
วสันตฤดู	เริ่มตั้งแต่เดือน 9 - เดือน 10

สารทฤษฎี	เริ่มตั้งแต่เดือน 11 – เดือน 12
หมั่นตฤ	เริ่มตั้งแต่เดือนอ้าย – เดือนยี่
สิริระฤ	เริ่มตั้งแต่เดือน 3 – เดือน 4

กล่าวถึงธาตุทั้งสี่ในตรีโทษ คือ ปถวิในตรีโทษ อาโปในตรีโทษ เตโชในตรีโทษ และ วาโยในตรีโทษ

กล่าวถึงสมุฏฐาน ว่า ปิตตะ วาตะ และเสมหะ หากกำเริบพร้อมกันทั้งสามสมุฏฐาน หรือเกิดประชุมพร้อมกัน เรียก สันนิปาติกาอาพาธ คือ ปิตตะสมุฏฐาน วาตะสมุฏฐาน และเสมหะสมุฏฐาน พร้อมยารักษาในแต่ละสมุฏฐาน โดยกำหนดวันไข้ คือ

วาตะสมุฏฐาน	กำหนดไข้ 7 วัน
ปิตตะสมุฏฐาน	กำหนดไข้ 10 วัน
เสมหะสมุฏฐาน	กำหนดไข้ 12 วัน

กล่าวถึงโทษสองประการ มี 3 ประเภท ได้แก่ โทษเสมหะลม โทษเสมหะดี และโทษดีโลหิต

โทษสามประการ มี 2 ประเภท ได้แก่ โทษดีลมและกำเริบ และตรีโทษปิตตะเสมหะลม

เหตุเกิดโรค 6 ประการ คือ อาหารผิดเวลา เสพเมถุนมาก นอนผิดเวลา มักซึ่งโกรธ กลั้นอุจจาระ และกลั้นปัสสาวะ

โทษห้าม 11 ประการ สำหรับผู้ป่วย มีดังนี้ ห้ามอาบน้ำ ห้ามทาของหอม ห้ามเสพยาเมถุน อย่าขัดถูร่างกาย อย่านอนกลางวัน ห้ามทำงานหนัก อย่ากอกโลหิตร้าย อย่าโกนผมหนวดเครา อย่ามีจิตซึ่งโกรธ ห้ามนอนตากแดดตากลม และห้ามกินของความีมัน

กำลังโรคแบ่งออกเป็น 3 ช่วง คือ ปฐมวัย (แรกเกิด – 16 ปี) มัชฌิมวัย (16 – 30 ปี) และปัจฉิมวัย (30 – อายุขัย)

เนื้อหาในคัมภีร์ธาตุวิवरณ์ ยังกล่าวถึง รสยาทั้งหมด 8 รส ได้แก่

รสขม	ซาบไปในผิวหนัง
รสฝาด	ซาบไปในผิวเนื้อ
รสเค็ม	ซาบไปในเส้นเอ็น
รสเผ็ดร้อน	ซาบกระดูก
รสหวาน	ซาบไส้ใหญ่
รสเปรี้ยว	ซาบในลำไส้เล็ก
รสเย็น	ซาบหัวใจ
รสมัน	ซาบข้อต่อทั้งปวง

นอกจากนี้ยังกล่าวถึง การให้ยาตามลักษณะสีผิวและโลหิต คือ

คนไข้ผิวเนื้อขาว โลหิตมีรสหวาน ให้ยารสเผ็ดร้อนขม จึงชอบกับโรค

คนไข้ผิวขาวเหลือง โลหิตมีรสเปรี้ยว ให้ยารสเค็ม จึงชอบกับโรค
 คนไข้ผิวดำแดง โลหิตมีรสเค็ม ให้ยารสเค็มประกอบยา
 คนไข้ผิวดำ โลหิตมีรสเค็มจัด ให้ยารสหวาน จึงชอบกับโรค

ท้ายสุดในเนื้อหาของคัมภีร์ธาตุวิวรรณ์กล่าวถึง ประเภทไข้ คือ ไข้เอกโทษ แบ่งออกเป็น 4 ชนิด คือ เพื่อเสมหะ เพื่อกำเดา เพื่อโลหิต และเพื่อลม โดยไข้เอกโทษมีกำหนดเวลาไข้ ตั้งแต่พระอาทิตย์ขึ้นถึงบ่ายสามโมง จึงบรรเทาคลาย โทษสองไข้จับตั้งแต่บ่ายถึงสองทุ่ม จึงค่อยคลายโทษสามไข้จับตั้งแต่ไก่ขันถึงสามยาม โทษสี่มรณา

ไข้วันโทษ แบ่งออกเป็น 4 ชนิด คือ กำเดา เจือลม เสมหะและกำเดา เลือดและกำเดา ลมและเสมหะ

คัมภีร์ธาตุวิวรรณ์ คือ การอธิบายถึงสาเหตุของธาตุ 4 เกิดอาการไม่ปกติด้วยสาเหตุหลากหลายประการ ในคัมภีร์ได้แจ้งเรื่องการช้ำสาสมุนไพรรักษา เพื่อแก้ปัญหาเรื่องธาตุ 4 ให้เป็นปกติด้วย

คัมภีร์ธาตุบรรจบ

คัมภีร์ธาตุบรรจบ กล่าวถึง ลักษณะธาตุทั้ง 4 ประการ ยังเกิดเนื่องจากกองปฏิจาตูกำเริบ หย่อนพิการ มีพิภคสมุฏฐานให้เป็นเหตุ ประทีป ชุมพล (2542 : 28) กล่าวว่า

คัมภีร์ธาตุบรรจบ แต่งเป็นร้อยแก้วและไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง และสมัยที่แต่ง เป็นตำราที่กล่าวถึงโรค—อุจจาระเท่านั้น—โดยกล่าวถึงพื้นฐานการเป็นโรคนี้ว่า—“... ผู้ที่เป็นโรคอุจจาระธาตุนั้น เหตุด้วยผู้นั้นเป็นไข้ที่มีพิษจัดตกถึงสันนิบาต แล้วเรื้อรังมา ธาตุนั้นยังแปรปรวนวิปริต อุจจาระไม่เป็นปกติ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ หรือรับประทานอาหารที่แปลก หรือที่เคยรับประทานนั้นมากเกินไปจนกำลังกว่าธาตุ เป็นต้นว่า เนื้อสัตว์ดิบ หรือเนื้อสัตว์ที่มีความมาก และไขมันต่าง ๆ แลของที่หมักคองบูดเน่า ธาตุนั้นวิปริต อุจจาระก็วิปริตต่าง ๆ จึงกลายเป็นโรคอุจจาระธาตุ ...”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 536)

ตำรากล่าวว่า การเกิดอุจจาระพิการ ปรากฏมีอุจจาระออกมาสีดำ แดง ขาว เขียว มีกลิ่นฐานดังมูลไก่ แมว เต่า เป็นอุจจาระมหาสันนิบาต ประชุมในกองสมุฏฐานโทษให้กำเริบ หย่อนพิการต่าง ๆ กระทำโทษ 15 ประการ คือ

1. ให้ปวดอุจจาระผิดปกติ
2. บริโภคอาหารมิได้
3. อาเจียน
4. นอนไม่หลับ
5. ให้สะบัดร้อนสะบัดหนาว จับไข้เป็นพิษ

6. ถ่ายอุจจาระปัสสาวะไม่สะดวก
7. เกิดละอองขึ้นเป็นขุมตามลิ้นและปาก
8. ให้เสียไปทั้งร่างกาย
9. ให้เมื่อยทุกข้อกระดูก
10. ให้ร้อนกระวนกระวาย
11. ให้พูดเพ้อเจ้อ
12. ให้ร้อนกระหายน้ำ
13. ให้ร่างกายชูบผอมผิวหนังสากแห้ง
14. ให้แน่นอกคับใจ
15. เสียตามชายโครง

สมุฏฐานมหาภูตรูป หมายถึง พิกัดสมุฏฐานแต่ละธาตุ เกิดกำเริบ หย่อน และพิการ ดังนี้

1. พัทธปิตตะ อพัทธปิตตะ กำเดา ทั้ง 3 อย่างนี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานเตโชธาตุ
2. หทัยวาตะ สัตถกวาตะ สุมनावาตะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานวาโยธาตุ
3. คอเสมหะ อระเสมหะ คูณเสมหะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานอาโปธาตุ
4. หทัยวัตถุ อุทริยะ กริสะ ทั้ง 3 นี้ เป็นพิกัดกองสมุฏฐานปถวีธาตุ

แต่สมุฏฐานปถวีธาตุนี จะได้เป็นชาติ จลนะ ขึ้นมิได้ ต่อเมื่อสมุฏฐานทั้งสาม สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นชาติ จลนะขึ้นแล้ว สมุฏฐานปถวีก็พลอยมีกำลังขึ้นและสมุฏฐานทั้งปวงก็กำเริบแรงขึ้นกว่าเก่า เพราะเหตุว่าปถวีธาตุเป็นที่ตั้งแห่งภูมิโรคทั้งหลาย แต่ถ้าเกิด พร้อมกันทั้ง 4 ธาตุ (จุดสมุฏฐานธาตุ) ก็จะเป็นมหาสันนิบาต หรือสันนิบาตกองใหญ่

ลักษณะโทษของอุจจาระมีกลืนทั้ง 4 ประการ คือ

1. อุจจาระสำแดงโทษ กลืนดังปลาเน่า เกิดเพราะกองอาโปสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
2. อุจจาระสำแดงโทษ กลืนดังหญ้าเน่า เกิดเพราะกองเตโชสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
3. อุจจาระสำแดงโทษ กลืนดังข้าวบูด เกิดเพราะกองวาโยสมุฏฐานให้เป็นเหตุ
4. อุจจาระสำแดงโทษ กลืนดังศพเน่า เกิดเพราะกองกำเดาสมุฏฐานให้เป็นเหตุ

คัมภีร์ธาตุบรรจบ ได้กล่าวถึงยาสมุนไพรรชนิดต่าง ๆ ที่ใช้แก้โรคอุจจาระพิการอย่างละเอียด และเห็นได้ชัดว่า คัมภีร์ธาตุบรรจบได้ชี้ให้เห็นว่า ควรระมัดระวังตนในการรับประทานอาหารเป็นลักษณะการป้องกันมากกว่าการรักษาเมื่อเป็นโรคแล้ว

คัมภีร์มูจนาปักขันธิกา

คัมภีร์มูจนาปักขันธิกา เป็นตำราที่เกี่ยวกับอาหารของโรคบุรุษและสตรี รวมถึงยาสมุนไพรรักษาโรค ประทีป ชุมพล (2542 : 30) กล่าวว่า โรคบุรุษและสตรีตามตำรา แบ่งออกเป็น 8 ประเภท ได้แก่ ทูลาวสา มุตคาค มุตกิก สันทะคาค องคสูตร ขำร้ว อุปทม และไส้ตัน

1. โรคทูลาวสา เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะกับบุรุษเท่านั้น เป็นอาการของการสิ่งผิดปรกติเวลาถ่ายปัสสาวะ ลักษณะของทูลาวสา มี 4 ชนิด

- 1.1 น้ำปัสสาวะที่ออกมาสีขาวดั่งน้ำข้าวเช็ด
- 1.2 น้ำปัสสาวะที่ออกมาสีเหลืองดั่งน้ำมันสด
- 1.3 น้ำปัสสาวะที่ออกมาเป็นโลหิตสด ๆ หรือแดงดั่งน้ำฝางต้ม
- 1.4 น้ำปัสสาวะที่ออกมาเป็นสีดำ

2. มุตคาคต เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะกับสตรี เป็นอาการของการถ่ายปัสสาวะผิดปรกติ ลักษณะของมุตคาคต คือ เมื่อจะถ่ายปัสสาวะออกมาให้ปวดขัดเจ็บ ให้โลหิตซำเป็นหนอง ชุ้นชันตุจน้ำคราม เกิดเพราะกระทบชอกช้ำ ให้ขัดราวข้าง เสียตแงในอก บริโภคอาหารมิได้ ให้อาเจียนลมเปล่า

3. มุตกิต เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะผู้หญิงเช่นกัน และเป็นลักษณะของน้ำปัสสาวะที่มีความผิดปรกติ และรุนแรงกว่ามุตคาคต คือ ให้น้ำปัสสาวะเป็นโลหิตซำดั่งน้ำปลาเน่า บางที่เป็นหนองจาง ๆ ดั่งน้ำขาวข้าว บางที่เป็นดั่งน้ำมูกขัดหยด ๆ ย้อย ๆ จะออกมาให้ขัด ให้ปวดหัวเห่นา ให้หนักสะโพก แสบอก กินอาหารไม่รู้จักรส

4. สันทะคาคต เป็นโรคที่เกิดขึ้นได้ทั้งชายและหญิง ที่สำส่อนในทางกามสันตะคาคต มี 3 ชนิด คือ อาสันทฆาต โทสันทฆาต และตรีสันทฆาต

5. องคสูตร เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะในผู้ชาย อาการเจ็บที่องคชาตและลูกอัณฑะ แบ่งเป็น ย้อย ๆ ได้ 4 ชนิด

-----6. -----ซำร้ว เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะผู้หญิงเท่านั้น ซำร้วเป็นอาการผิดปรกติเกี่ยวกับมดลูก เกิดขึ้นเพราะเหตุ 4 ประการ คือ

1. คลอดบุตรมดลูกเน่า
2. ช้องเสพกับบุรุษเกินประมาณ
3. เป็นฝีในกระดุก เป็นหนองจาง ๆ เป็นน้ำเหลืองดั่งน้ำขาวข้าว
4. ให้ปัสสาวะหยดย้อย ปวดแสบ ขัดหัวเห่นา

7. อุปทม เป็นโรคที่เกิดทั้งในบุรุษและสตรี ดำรากล่าวถึงโรคนี้ว่า “ ประการหนึ่ง ๆ คือ บุคคลเป็นอุปทมเกิดแก่สตรีอันเป็นคนกาลกิณี สำส่อนด้วยน้ำกิเลสเป็นอาจิณ ครั้นสายไปเสพย์ก็บังเกิดโรค สมมุติที่เป็นอุปทม เพราะอุปทะซำซำนักแล ...” (ถัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 553) เป็น 4 ชนิด คือ

1. สตรียังไม่มีระดูถูกข่มเหง
2. เกิดในสตรีสำส่อน
3. เกิดในบุรุษบริสุทธ์
4. อุปทมว่าด้วยนิว ปรเมตะ คือ นิว 4 จำพวก คือ นิวคิลาปน นิวเนื้อ บาดทะยักและ

กษัยกล่อม

8. ไข้ตัวน เป็นโรคที่เกิดขึ้นเฉพาะในผู้ชายเท่านั้น ถ้าเกิดในสตรี จะเรียกว่า ไข้ลาม ทั้งสองอย่างเป็นอาการนำทั้งที่องคชาติและภายใน ถ้าไม่รักษาก็ตาย ไข้ตัวนไข้ลาม แบ่งย่อยเป็น 4 ชนิด

1. เป็นด้วยการส่องแสง กระทบซ้ำใน
2. เป็นเพราะสำส่อน
3. ให้กัตองคชาติเผ่า ถ้าถึงโคนองคชาติ จะตาย
4. ไข้ลาม ทำให้ลงมูกโลหิต จุกเสียดแน่นอก กินอาหารมิได้

โรคอันเกิดแต่บุรุษสตรี เป็นสิ่งที่น่ากลัวมากในอาการคัมภีร์ปักขันธิกา ได้บอกวิธีการรักษาด้วยยาสมุนไพรรักษา 32 ชนิด ที่มีอาการต่าง ๆ กันออกไป และรวมถึงโรคนี้ด้วย

คัมภีร์ตักกศิลา

คัมภีร์ตักกศิลา แต่งเป็นร้อยแก้ว ไม่ทราบผู้แต่งและอายุการแต่ง เนื้อหาเริ่มต้นด้วยเรื่องไข้ต่าง ๆ เหตุที่ใช้ชื่อตักกศิลา ก็เพราะว่า เนื้อหาเริ่มต้นด้วยเรื่องราวที่เกิดความเจ็บไข้วิปริตขึ้นที่เมืองตักกศิลาว่า ภายในเมืองมีโรคหาลงเมือง ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก ส่วนที่เหลือก็หนีออกจากเมือง ปล่อยให้เมืองร้างไปในที่สุด ต่อมาพระฤาษีผ่านมาในเมืองตักกศิลา เห็นซากศพมากมายด้วยความสงสัย จึงตั้งพิธีชุบศพให้ฟื้นขึ้นมาสอบถาม ก็รู้ความจริงว่า เกิดโรคระบาดทำให้คนตายอย่างรวดเร็วเหมือนหาลง และต่อมาพระฤาษีจึงได้แต่งหนังสือขึ้นมา อันเป็นตำรายาใช้แก้โรคไข้พิษระบาด เพื่อมิให้ผู้คนเป็นเช่นเดียวกับที่เมืองตักกศิลา

ประทีป ชุมพล (2542 : 31) กล่าวว่า คัมภีร์ตักกศิลา โดยความหมายก็คือ ตำราที่ว่าด้วยโรคที่ระบาดอย่างรวดเร็วเหมือนหาลง ในตำราใช้ว่าโรคไข้พิษ โรคไข้เหนือ และโรคไข้กาฬ การแพทย์แผนไทยได้อธิบายโรคไว้ ดังนี้

ไข้พิษ ได้แก่ ไข้รากสาด ไข้ดำอืดแดง ไข้มาลาเรีย ไข้หมาเหม็น ไข้หมาไน เป็นต้น อาการทั่วไปของไข้พิษ มีอาการร้ายแรงมาก ปวดศีรษะ ตัวร้อนจัด ประตูปะลวไฟ ปากแห้ง ฟันแห้ง น้ำลายเหนียวตาแดงคล้ายสายเลือด ร้อนใน กระหายน้ำ มือเท้าเย็น มีเม็ดผดขึ้นตามร่างกาย เม็ดนั้นเล็กบ้างใหญ่บ้าง สีต่าง ๆ กัน ดำก็มีแดงก็มี เขียวก็มี เป็นต้น

ไข้เหนือ คือ ไข้ป่า หรือที่เรียกกันว่า ไข้จุดดง คือ ไข้ป่าทั้ง 4 ภาค ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก และภาคใต้ บางที่เรียกว่าไข้จับสั่น มีอาการดังนี้ คือ เมื่อล้มไข้ลง มีอาการปวดศีรษะ อูจจาระผูก ถึงเวลาจับหนาวสั่นสะท้าน มือและเท้าเย็น เมื่อจวนจะสว่างให้เหงื่อออก ตัวหายร้อนมือและเท้าอุ่น กระหายน้ำ ปวดปัสสาวะ เมื่อสว่างแล้วจะลุกขึ้นนั่ง หรือเดินไปมาได้ ครั้นรุ่งขึ้นก็ถึงเวลาจับก็จับอึก จับไปทุกวัน บางทีก็เว้น 1-2 วัน ถ้าจับหลายวันก็ให้หน้าซีด เบื่ออาหาร ให้ลื่นเป็นฝ้า ละอองขาว ถ้าแก้ไม่หายก็ถึงตายได้

ไข้กาฬ เมื่อจะเกิดทำให้มีพิษร้อนภายในเป็นกำลัง เมื่อมีความร้อนจะมีเม็ดแดง ๆ เท่ากับตุ่มยุ้ง กัดขึ้นตามในลำไส้ ไต ปอด หรือม้าม ทำให้มีอาการบวมขึ้น หรืออ่อนเหลวไป มักจะตายภายใน 7 วัน หรือ 11 วัน เมื่อตาย กาฬก็ผุดขึ้นตามผิวหนังเป็นแผ่นเป็นแวน เป็นวงสีนํ้าแดงไหม้เกรียม"

เนื่องจากคัมภีร์ตักกศิลา เป็นตำราแพทย์ที่กล่าวถึงเฉพาะโรคที่ค่อนข้างจะร้ายแรง รักษายาก และส่วนใหญ่จะเป็นโรคระบาด การระบายนั้นคนโบราณกล่าวว่าเหมือนหาลง คือ ผู้คนตายอย่างรวดเร็ว ฉะนั้น คัมภีร์ตักกศิลา จึงย้มาถึงผู้เล่าเรียนตำราที่ จะเป็นแพทย์ว่า "ถ้าผู้ใดจะเป็นแพทย์ให้เร่งตรึกตรองพิจารณา แก้ไขให้จงละเอียดจงควร ถ้าแพทย์คนใดได้เรียนต่อครูจะแก้ได้ ส่วนหนึ่งจะตายสักสามส่วน ถ้าแพทย์คนใดมิได้เรียนต่อ รู้แต่ตำราเป็นโมหาคติ แก้ไม่ได้ร้อยคนจะรอดสักคนหนึ่ง" (คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2540 : 566) จึงเห็นได้ชัดว่า คัมภีร์ตักกศิลามีความสำคัญที่ผู้เรียนจะพึงรู้ และพึงเรียนรู้ด้วยความตั้งใจ

คัมภีร์กษัย

กษัย จากหนังสือศัพท์แพทย์แผนไทย ของนันทวัน บุญยะประภัสสร (2535 : 153) หมายถึง การสิ้นไปหรือการเสื่อมไป กษัยเป็นอาการของโรคหลายอย่างที่ทำให้ร่างกายผอม เกรียดตึงรังริต

ส่วนคณะกรรมการในโครงการพัฒนาตำราการแพทย์แผนเดิม ให้ความหมายว่า กระษัย หมายถึง ความเสื่อมโทรมของธาตุทั้ง 4 ความสึกกร่อน บางตำราเขียนว่า กไชย, กไสย, ไกษัย, กระไสย

สำหรับทฤษฎีการแพทย์แผนไทย หมายถึง ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ทำให้ร่างกายทรุดโทรม มีอาการผอมแห้ง สุขภาพไม่สมบูรณ์ ประทีป ชุมพล (2542 : 33-34) กล่าวถึงคัมภีร์กษัยว่า

คัมภีร์กษัย ได้ให้ความสำคัญกับโรคกษัยมากถึงกับกล่าวไว้ว่า

“อันว่าสังคามยุทธโยธาปราศจากอาวุธ อันข้าศึกให้พ่ายแพ้
อันว่าแพทย์ เมื่อมีรูซึ่งพระคัมภีร์กษัยอันใดก็ดี
ได้ชื่อว่าแพ้ แก่ข้าศึกกล่าวคือโรค
อันโยธามาตย์ถือเอาแล้วซึ่งอาวุธ ผจญเสียได้ซึ่งสงคราม
อันบุคคลจะชนะเป็นอันยาก ซึ่งข้าศึกกล่าวคือโรค
เพราะเหตุความรู้ซึ่งพระคัมภีร์กษัยอันใดก็ดี
เหตุใดเหตุนั้นแท้จริง อันว่ากุลบุตรทั้งหลายใด ประราธนาจะเป็นแพทย์
อันว่ากุมารทั้งหลายนั้น แม้ทั้งปวง จงฟังซึ่งคัมภีร์กษัยนี้แท้จริง
อันว่ากษัยทั้งหลายนั้นประกอบไป คือว่า ด้วยอาการทั้งหลาย 26 จำพวก
อันแพทย์ผู้ประกอบไปด้วยปัญญาเป็นอันดี พึงรู้แจ้งคือว่า โดยนัยอันกล่าวไว้ ดังนี้”
(คัมภีร์แพทยศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 584)

การแพทย์แผนไทยได้อธิบายเรื่องโรคกษัยไว้โดยละเอียด ว่า

“กระษัย (กษัย, กไษย, กไสย) โรคที่บังเกิดขึ้นแก่มนุษย์ ทำให้มีอาการแห่งความเสื่อมโทรม ชุ่มผอม สุขภาพของร่างกายไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้เนื่องจากเป็นโรคหรือใช้อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำลายสุขภาพของร่างกายให้เสื่อมโทรมไปที่ละน้อย เป็นเวลาต่อเนื่องกันโดยมิได้รับการบำบัดรักษาหรือรักษาแต่ไม่ถูกต้องกับโรคหรือใช้นั้น ๆ โดยตรง เนื่องจากไม่มีอาการอะไรรุนแรงให้เห็นได้ชัด มีอาการผอมแห้งแรงน้อย โลหิตจาง ผิวน้ำซีดเหลือง ปวดเมื่อยตามร่างกายและกล้ามเนื้อ บางครั้งไอ บางทีไอเป็นโลหิต ทำให้รู้สึกแน่นและหนักตัว กินไม่ได้นอนไม่หลับ ปัสสาวะเหลือง และปัสสาวะกะปริดกะปรอย ไม่มีกำลังใจ ทำให้ซาปลายมือปลายเท้า มีเหงื่อออกตอนกลางคืน ยอดเสียวตามหัวอก และชายโครง บางคนผิวน้ำตกกระ ตามร่างกาย กล้ามเนื้อชักหดและลีบ มีอาการสะท้านร้อนสะท้านหนาวเป็นคราวๆ และท้องผูกเป็นประจำ ลักษณะโรคกษัยโรค ซึ่งพระอาจารย์ประมวลไว้ มี 26 จำพวก

“กษัย 8 จำพวกนั้น คือ กระษัยกล่อน 5 กระษัยน้ำ 1 กระษัยลม 1 กระษัยไฟ 1

กษัยอันบังเกิดเป็นอุปาทิโรค มี 18 จำพวก คือ กระษัยล้น กระษัยราก กระษัยเหล่า กระษัยบู กระษัยจุ กระษัยปลาไหล กระษัยล้นกระปือ กระษัยดาน กระษัยทัน กระษัยเสียด กระษัยไฟ กระษัยน้ำ กระษัยเชือก และกระษัยลม”

(คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450 : 584)

คัมภีร์กษัย เป็นตำราที่กล่าวถึง โรคกษัย และยาแก้โรคกษัยแต่ละชนิด ในตอนท้ายตำรามีพยากรณ์หนึ่ง ก่อนข้างจะแปลในแง่สรรพคุณที่เป็นยาอายุวัฒนะโดยกล่าวว่า

“ถ้ารับประทานได้ 7 วัน เสียงดังจกจันแรวไร ถ้ารับประทานได้ 15 วัน เสียงดังนกกการเวก ถ้ารับประทานนาน ๆ เสียงดังหงส์ทอง ถ้ารับประทานถึงเดือนหนึ่ง เรือนพระไตรปิฎก 840000 จบ จาถาบุญญาสว่าง ปราศจากพยาธิ 500 จำพวก ที่หายสิ้นแล รับประทานถึง 6 เดือน จักษุสว่างทั้ง 2 ข้าง รับประทาน 7 เดือน รู้กำเนิดเทวดาในชั้นฟ้า รับประทานถึง 8 เดือน พระเวสสุวรรณลงมาสู่เรา แลรับประทานถึง 9 เดือน อายุยืนได้ถึง 200 ปี ให้ทำยานี้กินเถิด ถ้าผู้ใดได้ตำรานี้แล้ว ไม่ทำกินเหมือนเหยียบแผ่นดินผิดทีเดียว และตำรานี้ท่านคิดปริศนายาสันทะห์เลย ถ้าได้พบให้ทำกินจำเริญอาหารด้วยแล” (คัมภีร์แพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ ฉบับหลวง. 2450: 612) ตำรายานี้ระบุว่าเป็นของขรัวพ่อฉิม ซึ่งค่อนข้างจะเป็นปริศนาธรรมมากกว่าที่จะคิดเป็นอย่างอื่น

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ : นายจิรวุฒิ เพชรรัตน์

เกิดวันที่ : 15 มิถุนายน พ.ศ. 2518

สถานที่เกิด : จังหวัดพิษณุโลก

ที่อยู่ปัจจุบัน : 133/1 ถนนวิสุทธิกษัตริย์ ตำบลในเมือง อำเภอเมืองพิษณุโลก
จังหวัดพิษณุโลก 65000

ประวัติการศึกษา : พ.ศ.2535 มัธยมศึกษาตอนปลาย โรงเรียนพรหมานุสรณ์จังหวัดเพชรบุรี
พ.ศ.2539 ศศ.บ (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยศิลปากร
พ.ศ.2544 ศศ.ม (ภาษาไทย) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ